

ҲАМИД ЗИЁЕВ

ЎЗБЕКИСТОН
МУСТАҚИЛЛИГИ УЧУН
КУРАШЛАРНИНГ ТАРИХИ

*Ўзбекистон мустақиллигининг
10 йиллигига
бағишлайман*

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2001 ЙИЛ

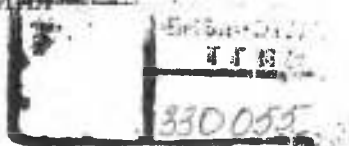
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ

ҲАМИД ЗИЁЕВ

ЎЗБЕКИСТОН МУСТАҚИЛЛИГИ УЧУН КУРАШЛАРНИНГ ТАРИХИ

(Милoddан олдинги асрлардан то 1991 йил
31 августгача)

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2001 йил

Зиёев, Ҳамид.

Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи: (Милоддан олдинги асрлардан то 1991 йил 31 августгача. — Т.: «Шарқ», 2001. — 448б.

Сарлавҳада: Ўзбекистон Республикаси ФА Тарих институти.

ББК 63.3(5У)+63.3(2)2

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2001 йил.

МУҚАДДИМА

Бу табаррук тупроққа милоддан олдинги VI асрда эронлик Кайхусрав, милоддан олдинги IV асрда юнонистонлик Искандар Зулқарнайн, милодий VII асрда араблар, XIII асрда Чингизхон, XIX асрда эса рус истилочиларининг тажовузлари не-не кулфатлар келтирмади.

... Ёвуз босқинчиларга ва истилочиларга қарши озодлик байроғини кутарган Широқ, Спитамен, Маҳмуд Торобий, Темур Хотун (Тумарис), Малика Кабаж Хотун каби аجدодларимиз жасорати авлодлар учун ватанпарварлик ва шижоат тимсолидир.

Ислом КАРИМОВ

Муҳтарам юртбошимизнинг мазкур сатрларда изҳор этган фикрлари тарихий ҳақиқатни акс эттириб, катта сиёсий ва илмий аҳамият касб этади. Маълумки, ватан озодлиги учун жонни ҳам, молни ҳам фидо айлаш, мардлик, жасоратлик ва жанговарликни намойиш этиш ҳар бир кишининг ор-номуси ва муқаддас бурчидир. Шу боис ватанни севиш иймондандир, деган ибора бежиз айтилмаган. Бизнинг ота-бобо ва аجدодларимиз бу нақлни юрагига туккан ҳолда ватанга содиқликни, мардлик, жасоратлик ва жанговарликни намойиш этиб келмоқда. Шунингдек, маданиятни ривожлантириб, жаҳон цивилизациясига муносиб ҳисса қўшди. Машҳур олим Маҳмуд ибн Вали ўзининг «Баҳр ал-асрар» китобида шундай деган: Туркистон кенг ва ҳавасни келтирадиган ажойиб мамлакатдир. У ўз ичига кўп шаҳарлар, қишлоқлар, вилоятлар, тоғутошлар, чўл ва текис жойларни олади. Унинг аҳолиси узларини туркийлар ёки ўзбеклар деб юритадилар. Бу халқ ўзининг жасоратлилиги ва жанговарлиги билан шуҳрат қозонган. Хоразмлик ва тошкентликлар ҳам шундай фазилатларнинг соҳибидирлар.

Унинг аҳолиси ўз ватанини ҳар жиҳатдан бошқа мамлакатлардан юқори ўринга қўяди. У ҳозирда ислом динининг софлигини сақлаш, мадраса, масжид,

хонақо, талабаларнинг кўплиги, оби-ҳавосининг юмшоқлиги, ажойиб боғ ва дарахтзорлари, тоғ ва дарёларининг гўзаллиги ва озиқ-овқатларининг мўллиги жиҳатидан бошқа мамлакатлардан устун туради. Туркистон заминида олим ва шоирлар шу даражада кўпки ҳисобига етиш амри маҳолдир. Унинг бойлиги «илм ва донишмандлик»дадир.¹

Ҳақиқатан ҳам Туркистон жаннатмакон мамлакат сифатида оламга маълум ва машҳурдир. Ўзбекистон эса бу минтақанинг юраги ва жавоҳиридир. Бу ердан инсон ҳаёти ва тараққиёти учун нимаики зарур бўлса барчаси мавжуд. Моддий ва маънавий бойликлар битмас-туғалланмасдир.

Ўзбекистоннинг бунчалик ажойиб ва гаройиб мамлакат бўлиши жаҳонгашта ҳукмдорларнинг диққатини жалб этмасдан қўймас эди, албатта. Зеро, Аҳмонийлар, Македониялик Александр, Араб халифалиги, Чингизхон, Чор Россияси ва Совет давлати ўлкага бостириб кирдилар. Улар мисли қўрилмаган қиргин-баротларни, талон-тарож ва вайронагарчиликларни қилиб, ҳукмронлиги бир неча юз йиллар давом этди.

Хусусан, Аҳмонийлар — 200 йил, Грек-македонияликлар — 180 йил, Араб халифалиги салкам — 200 йил, Чингизхон босқинчилари — 150 йил, Чор Россияси ва Совет давлати — 130 йил ўлкани ўз панжаларида ушлаб турдилар. Умумлаштирганда мазкур рақамлар 800 йилдан ошади. Бинобарин, Ўзбекистон ўзининг салкам уч минг йиллик тарихидан ўрта ҳисобда 800 йилини босқинчиларнинг қўли остида утказишга мажбур бўлди. Бу гоятда даҳшатли ва фожеали даврларда юз минглаб одамлар ўлдирилди ёки жароҳатлантирилди. Кўп бойликлар таланди, шаҳар ва қишлоқлар харобага айлантилди. Бироқ ҳеч қандай қиргинлар ва вайронагарчиликлар қанчалик ваҳшийларча амалга оширилмасин, ўзбек халқининг ер юзидан супириб ташлай олмади. Чунки бу халқ Аллоҳнинг марҳамати ила «оловда ёнмайдиган ва сувда чўкмайдиган» қилиб яратилганки, мисли қўрилмаган талафот ва азоб-уқубатлардан бутун чиқаверди. Ҳамда босқинчиларга қарши курашни давом эттираверди.

Хуш, шундай экан, нима учун озодлик курашлари

¹ Маҳмуд ибн Вали. Баҳр ал-асрар. Тошкент, 1977, 32, 44, 76-бетлар.

маглубиятга учраб босқинчиларнинг ҳукмронлиги ўрнатилган вақтлари бўлган?

Бунга биринчи навбатда тахтнинг меросхўрлиги ва унинг учун олиб борилган ўзаро қонли урушлар сабаб бўлган. Маълумки ҳукмронлик қилаётган сулолада ҳамма вақт отаси ёки бувасига ўхшаган ақл идрокли ва истеъдодли фарзанд туғилавермаган. Шунга қарамай меросхўрлик қонуни бўйича ноқобил фарзанд ҳам тахтни эгаллай берган. Бу хилдаги ҳукмдорлар ўзларининг ожизлиги туфайли шахсий манфаат ва ҳузур-ҳаловатни умумдавлат манфаатидан устун қўйиб иш юритган. Натижада мамлакатда инқироз ва қолоқлик юзага келган. Ҳукмдорлардаги кўпхотинлик ва серфарзандлик ҳам катта зиён келтирган. Уларнинг орасида ўнта ва ундан ортиқ хотинли ва 10—20 та фарзандли ҳукмдорларни учратиш мумкин. Бундай отаси бир ва онаси бошқа фарзандларнинг ҳар бири «тахт менга тегишли» деган фикр билан яшаб, уни эгаллаш учун ака-укаларини ўлдиришдан тоймаганлар. Бундай тахт талашиш шундай фожеали оқибатларга олиб келганки тасвирлашга қалам ожизлик қилади. Авваламбор у мамлакатда парокандалик ва тарқоқликни, хавотирлик ва нотинчликни юзага келтириб, ҳокимият бошқаруви ва салоҳиятига қаттиқ зарба берди. Қўшин орасида эса тарафкашлик ва ўзбошимчалик ҳукм суриб, мамлакат мудофааси жуда заифлашган. Ҳатто тахт учун курашлар қудратли темирйўллар давлатини емирганлигини ким билмайди дейсиз.

Диний фанатизм ҳам мустақилликни қўлдан бой берилишига олиб келган эди.

Маълумки истеъдодли кишилар ҳар қадамда учрамай озчиликни ташкил этади. Шунга ўхшаш ақл-идрокли, фаросатли, жасоратли, ватанпарвар ва моҳир ташкилотчи ҳукмдорлар юз йилларда бир дунёга келган. Унга ишонч ҳосил қилиш учун кейинги минг йиллик тарихга назар ташланса бас. Бу кўп асрлик давр мобайнида юқорида кўрсатилган олий фазилатларни узида мужассамлаштирган, том маънодаги давлат арбобларининг хизматлари туфайли 900, 1370 ва 1991 йилларда уч маротаба ватан мустақиллигини тиклашга эришилди. Унинг биринчиси Исмоил Сомоний, иккинчиси Амир Темур ва учинчиси Ислом Каримов номи билан чамбарчас боғлиқдир. Бу табаррук

зотлар мустақилликни тиклаш билан бир қаторда мамлакатнинг куч-қудрати ва тараққиётини таъминладилар.

Амир Темурдан кейин 600 йил мобайнида озодлик курашларига бошчилик қилиб ғалабани таъминлашга қодир давлат арбоби кўзга кўринмади. Ниҳоят, 1991 йилга келиб халқ орзиқиб кутган буюк давлат арбоби Ислом Каримов кўз ўнгимизда намоён бўлди. Унинг доно раҳбарлиги туфайли Ўзбекистон мустақиллиги тикланди. У шу даражада ўткир сиёсат юргиздики, мустақиллик ва озодлик бамисоли шернинг огзидан «бир томчи қонсиз», яъни жангу-жадалсиз ва қурбонларсиз тортиб олинди.

Президент Ислом Каримовнинг ташаббуси ва бевосита раҳбарлигида мустақиллик ва тараққиёт учун олиб борилган курашнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Бу ҳақда кейинги саҳифаларда, яъни ўз ўрнида сўз юритилади.

Юртбошимиз айтганидек Ўзбекистон мустақиллигининг тикланиши тасодифий ва фавқулоддаги ҳодиса бўлмай, унинг учун курашнинг илдизлари узок ўтмишга бориб тақалади. Мазкур асар мана шу нуқтаи-назардан ёзилиб, ўзбек халқининг милоддан олдинги асрларидан то 1991 йил 31 августгача олиб борган қаҳрамонона курашларини ёритишга бағишланган. Унда бу курашларнинг сабаблари, моҳияти ва йўналишларини кўрсатишга ҳаракат қилинди. Шу нарса аниқландики, миллий гояннинг асоси бўлмиш — мустақиллик, озодлик ва тараққиёт учун кураш чуқур тарихий даврлардаёқ шаклланиб, қанчалик вақтларнинг ўтиши билан шунчалик чуқур илдиз отиб борган. Чет эл босқинчилари миллий гояннинг беқиёс катта куч-қудратини англаб қўприб ташлаш учун аёвсиз курашдилар. Инсон кўзи кўрмаган ва қулоғи эшитмаган жазоларни қўладилар. Лекин миллий гоя ўзбек халқининг онги ва қалбига шу даражада чуқур сингиб кетган эдики, ҳеч қандай даҳшатли куч уни йўқ қила олмади. Аксинча, бу гоя вақти келиб халқ қалбидан вулқон каби отилиб чиқиб, 1991 йил 31 августда Ўзбекистон мустақиллиги ва озодлиги тикланди. Шу тариқа бу тарихий воқеа ўтмишдаги кўп асрлик миллий озодлик курашларининг мантикий давоми сифатида намоён бўлди.

Бу билан ота-боболаримизни асрлар мобайнида

озодлик учун олиб борган курашлари ғолибона яқунланди. Уларнинг курашларда дарё каби оққан қонлари, мисли қўрилмаган талафотлар ва зулмлар пировардида беҳуда кетмади. Зеро, қуллик занжирлари ва «темир қафас» парчаланиб, озод ва эркин халқ сифатида жаҳон даврасида муносиб ўринни эгалладик. Чоризм ва Совет даврида жаҳон харитасидан учирилган Ўзбекистонни билмаган ва сийламаган мамлакат қолмади. Куз ўнгимизда содир бўлаётган буюк ўзгаришлар ва улкан ютуқларни қўлга киритишда Президентимиз Ислом Каримов ҳал қилувчи ўринни эгаллаб келмоқда. У дунёга юз йилларда бир марта келадиган буюк давлат арбобидир.

Ҳозирги замон авлодлари бахтлиларнинг бахтлисидир. Зеро, Президентимиз билан замондош бўлиб яшаш ва озодликнинг гаштини суриш Аллоҳнинг олий неъматидир.

* * *

Кенг ўқувчилар оммасига ҳавола қилинаётган ушбу китоб маҳаллий манбалар, архив ҳужжатлари ва адабиёт маълумотлари асосида ёзилди.

Шубҳасиз, салкам уч минг йилларда содир бўлган мустақиллик учун курашлар тарихини бир асар ҳажмида янада чуқур ва атрофлича ёритишнинг имкони йўқ. Аммо, шунга қарамай, асар муҳтарам ўқувчиларда маълум даражада қониқиш ҳосил этса ўзимни бахтиёр деб ҳисоблар эдим.

Милоддан аввалги асрларда мустақиллик ва озодлик учун олиб борилган курашлар

АҲМОНИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ БОСҚИНИГА ҚАРШИ КУРАШ

Милоддан аввалги VII асрда Хоразм воҳасида биринчи ўзбек давлати ташкил топган эди. Бу давлат кейинги салкам уч минг йил мобайнида бирин-кетин ҳукм сурган давлатларнинг асоси сифатида намоён бўлди. Афсуски унинг тарихига доир ёзма манбалар жуда оз ва қисқа сақланган бўлиб, чуқур ва атрофлича таърифлашнинг иложи йўқ. Айрим маълумотларга кўра минтақадаги подшоҳлардан бири унинг нафратига дучор бўлган 400 кишини Хоразмга сургун қилган. У бир неча йиллардан кейин уларнинг аҳволини билиш мақсадида ўз одамларни юборган экан. Натижада шу нарса маълум бўладики, сургун қилинган кишилар соғ-саломат ҳаёт кечирганлар. Подшоҳ бу хабарни олгач, 400 кишидан иборат туркий аёлларни уларнинг ихтиёрига жўнатган экан. Шундан кейин Хоразмда оилалар юзага келиб одамларнинг сони кўпайиб борган. Шубҳасиз у ерга атроф-жойлардан бошқа одамлар ҳам келиб ўрнашганлар. Шу тариқа Хоразмда аҳоли кўпайиб, вақтларнинг ўтиши билан шаҳарлар ҳам пайдо бўлган. Воҳада Амударё тўфайли сунъий суғориш ривожланиб, деҳқончилик, ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо ўсган. Давлат ва қўшиннинг куч-қудрати ошгандан кейин улў давлатчилик ғоялари юзага келиб, узоқ жойларга ҳарбий юришлар уюштирилган. Натижада Хоразм давлати йирик империяга айланган. Хусусан, унинг чегараси Қора денгиз бўйлари ва Грузиягача бориб тақалган. Шуниси диққатга сазоворки, 1944 йилда Камчаткада милоддан аввалги асрларда Хоразмда зарб этилган танга топилган. Эҳтимол, буюк Хоразм давлатининг чегараси ёки таъсир доираси Камчаткагача етгандир.

Хоразм давлати асосан сак номи билан аталувчи туркий аҳолини ўз ичига олган. Бу халқ уша қадимий

даврларда ғарбда Днепр дарёсидан тортиб, шарқда Тянь-Шань тоғларигача чўзилган улкан ерларда ҳаёт кечирганлар. Аммо, уларнинг илғорлашган қисми ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида истиқомат қилганлар. Эрадан аввалги икки мингинчи йилнинг иккинчи ярмида ёзилган ҳиндларнинг «Маҳобхарата» достонида кўрсатилишича, Туркистон заминида ўша даврда истиқомат қилган қадимий аҳоли юнг, ипак, пахта ва бошқа нарсалардан тўқилган газламалардан либослар кийишган. Бу ҳолат ўша чуқур тарихий даврлардаёқ деҳқончилик ривожланганлигидан далолат беради. Ҳунармандчиликда эса газламаларни тўқиш, тикувчилик ва бўёқчилик ўсган эди. Грек манбаларидан бирида қайд қилинишича аҳолининг куйлаклари ўсимликлардан тайёрланган бўёқлар билан безатилган ола-була рангли газламалардан тикилган. Аҳоли чарм кийимларидан ҳам фойдаланганлар. Улар кийимларини қимматли тошлар билан безатиб турли хушбўй ҳидли атирларни ишлатганлар. Уларнинг ҳарбий қуруллари ҳам анча такомиллашган эди. Зеро, жангларда ўткир қилич, ханжар, болта, ўқ-ёй, қалқон ва темирдан ясалган қуруллардан кенг фойдаланилган.

Демак, минтақада маъданчилик ривожланган эди. Аҳоли ўзининг жасоратлилиги ва жанговарлиги билан шуҳрат қозонган. Қўшин отлиқ ва пиёда аскарлардан ташкил топган. Грек тарихчиси Клавдий Элланнинг ёзишича, сакларда кимки уйланмоқчи бўлса қиз билан кураш тушиши шарт бўлган. Мабода бу курашда қиз ғалабага эришса, у вақтда йигит унинг асир қисобланган. Борди-ю йигит устун келса, қизга уйланиш ҳуқуқини олган.¹ Бундай тартиб бежиз қўлланилмаган, албатта. Чунки у даврларда ички ўзаро курашлар ва чет эл босқинчиларининг ҳужумлари тез-тез бўлиб турадиган воқеа эди. III боис нафақат эркаклар балки хотин-қизларни ҳам жангларда қатнашиши муқаддас бурч қисобланган. Ҳатто аёллардан махсус ҳарбий қисмлар ташкил этилиб, улардан моҳир лашкарбошилар етишиб чиққан.

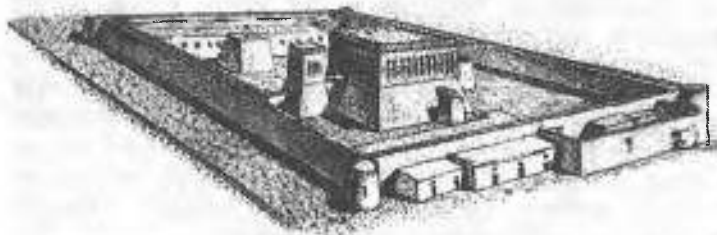
Қурилаётган даврларда «ҳар бир сатрап қўл остида яхши қурулланган, ёлланма аскар тўдаси бўлар эди. Булардан ташқари сатрапликдаги ҳар бир уруғ ёки қабила бошлиғи ҳамда қалъа бошлиқлари ўз қўл остидаги

¹ Древние авторы о Средней Азии. Ташкент, 1940, 23 с.

қуrolли халқ оломонини бошлаб урушга чиқар эди. Ас-кар отлик ва пиедаларга айрилар эди. Жангчилар ўқ-ей, найза ҳам шамшир (ханжарга ўхшаган тўғри ва узун қилич) ишлатар эди. Ҳар қушинда икки гилдиракли жанг араваси қисмлари ҳам бўлар эди. Ҳар бир жангчининг эғнида ҳам бошида ўқ ва шамшир ўтмайдиган темир совут, қулида қалқон бўлар эди.

Елланган қисмлардан ташқари ҳар бир жангчи сафарга чиқишда талқон, қурут, гўшт ва сув идишни олиб юришга мажбур эди»¹.

Хавф-хатарли шароит шаҳарларни қалин ва баланд деворлар билан қуршаб олинишига олиб келди. Буни бунёд этиш учун кўп меҳнат билан маблағ сарфланиб, азоб-уқубатлари халқнинг зиммасига тушган. Аммо, унинг ватанпарварлиги шу даражада кучли бўлганки, мамлакат мустақиллиги ва озодлиги учун жонини ҳам, молини ҳам тиккан. Натижада шаҳарларни девор билан ўраб олиш кенг қулоч ейган. «Бу даврда, — деб ёзади академик Яҳё Ғуломов, — шаҳарларнинг ҳаммаси девор билан ўралган бўлиб, ҳар қандай душманга қарши бардош бера оладиган даражада мустаҳкам қилиб қурилган эди. Улар бир одам зўрга кўтара оларлик хом гиштлардан солинган. Шу даврда қурилган қалъалардан Жонбосқалъани олсак, унинг бўйи 200, эни 170 метр бўлиб, икки қатор девори орасида узун айланма йўлаги бор. Ташқари деворида 2000 га яқин ост-уст икки қатор тор-тор туйнуқлар қўйилган. Бу туйнуқларда қалъадагилар душманга ўқ отиб, унинг

1-расм. Милoddан олдинги асрларда қадимги Хоразмнинг
Тешик-қалъа номли ҳарбий истеҳкоми.

¹ Я. Ғ. Ғуломов, Р. Н. Набиев, М. Ғ. Ваҳобов. Ўзбекистон тарихи. Тошкент, 1958, 48-бет.

хужумига қарши турганлар. Қалъанинг ичи 400 хонадондан иборат уйлар билан лик тўлиб ўртада фақат бир кўчагина бўлган. Қалъанинг тўрида зардуштлар ибодатхонаси — «оташ-қада» бўлган. Унда доимий равишда муқаддас олов ёниб турган. Қалъанинг гарбидаги ёлғиз дарвозасидан ташқарида асосий аҳоли турадиган деворсиз шаҳар майдони бўлган».¹

Мазкур маълумотлар Хоразмдаги фақат бир қалъага тегишли бўлса-да, лекин унга ўхшашлари кўп бўлган. Чунончи амалда ҳарбий қалъага айлантирилган шаҳарлар Туркистоннинг барча ерларини қамраб олган. Хоразм давлатидан кейин Туркистон минтақасида Бақтрия давлати юзага келган. Бу давлатнинг таркибига Амударёнинг ўрта оқимидаги ерлар, ҳозирги Тожикистоннинг жанубий туманлари, Ўзбекистоннинг Сурхондарё вилояти, Туркменистоннинг шарқий қисми ва Афғонистоннинг шимолий томони кирган. Унинг пойтахти Балхнинг атрофидаги Зариспа шаҳри ҳисобланган. Бақтрия давлатида деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Унинг довуғи ўзоқ мамлакатларгача таралган. Шу боис грек, ҳинд ва эрон манбаларида тилга олинган. Милoddан аввалги III аср бошида Сирдарёнинг ўрта оқимида Қанга давлати ташкил топди. Унинг аҳолисини негизини Тошкент воҳаси ва жанубий Қозогистонда истиқомат қилаётган саклар ташкил этган. Олим С. П. Толстов Қангани Хоразм давлатининг мантиқий давоми эканлигини айтиб, уни Қанга-Хоразм давлати деб таъкидлайди.

Қанга давлатининг пойтахти Сирдарёнинг ўрта оқимидаги Қанқа шаҳри бўлган. У ҳозирги Тошкент вилоятининг Оққўргон туманидаги Қанқа тепалигини ўрнида эди. Унинг харобаси 150 гектардан ошиқроқ ерни ташкил этган. «Қанғалиklar, — деб ёзади, — грек олими Страбон, — энг яхши отлик ва пиёда аскарлар ҳисобланиб, ўқ-ёй, қилич, қалқон, мис болталар билан қуроланган. Улар жангларда олтин белбоғни бойлаб оладилар»².

Қанга давлати ҳозирги Ўзбекистон ҳудудини эгаллаган эди.

¹ Уша жойда, 47—48-бетлар.

² Уша жойда.

Шундай қилиб, милоддан олдинги асрларда Туркистон заминида Хоразм, сунгра Бақтрия ва Қанга давлатлари ҳукм сурган эди. Шунингдек Зарафшон водийсидан сўғд номида давлат юзага келганлиги маълумдир. Уларнинг орасида Хоразм давлати энг қадимийси ҳисобланади. Умуман, минтақанинг туб аҳолиси — саклар қўшлаб халқлар ҳамон ибтидоий жамиятда яшаётганларида узларининг қудратли давлатларни ташкил этиб, маданият соҳаларида улкан ютуқларни қўлга киритган эдилар. Шунинг учун ҳам қадимги грек манбаларида «қадимийликда улар (саклар) мисрликлар билан баҳслашадилар» — деб қайд қилинган.

Милоддан аввалги VIII асрнинг охириги — VII асрнинг биринчи чорагида Эронда Аҳмоний бошчилигида форс қабилаларининг иттифоқи юзага келган эди. Ундан кейин унинг угли Чишпиш тахтга утирди. Шу тариқа Аҳмонийлар давлатига замин ҳозирланган эди. Милоддан аввалги VI асрнинг ўрталарида Кир II қудратли Аҳмонийлар давлатини ташкил этади. Бу давлатдан олдин ҳозирги Эроннинг шимол-гарбида Мидия давлати юзага келган. Милоддан аввалги 550 йилда Кир II уни эгаллаб Эронни бир мамлакатга бирлаштирди. Бу вақтларда Туркистонда, олдинги саҳифаларда кўрсатилганидек, «Катта Хоразм» ва Бақтрия давлатлари ҳукм сурмоқда эди. Кир II нинг шахсан ўзи катта қўшин билан бу давлатларга қарши ҳарбий юришларни уюштирди. Ватан ҳимоячилари душманга қарши қаҳрамонона жанг қилдилар. Шундай даҳшатли жангларнинг бирида Спаретра исмли аёл 200 минг эркак ва 200 минг хотин-қизлардан ташкил этилган аскарлар билан Кир II қўшинини мағлубиятга учратиб, эри Амаргани асирликдан қутқарган.

Демак, озодлик курашларида аёллар ҳам фаол қатнашиб, моҳир жангчилар сифатида намоён бўлганлар. Бу уларнинг ватанпарварлиги, ҳарбий жасорати ва мардлигидан далолат беради.

Кир II қаттиқ жанглардан кейин катта талафотлар эвазига Туркистонни бўйсундиради. Аммо улкада босқинчиларга қарши кураш тўхтамайди. Шу боис милоддан аввалги 530 йилда Кир II қўп сонли қўшин билан яна ҳужумни бошлайди. Бу вақтда Туркистонда сакларнинг ҳукмдори Тумарис исмли аёл душманга

2-расм. Милоддан аввалги V асрда яшаган кишиларнинг кийимлари.

қарши урушга моҳирона бошчилик қилади. Кир II Тумариснинг куч-қудратини англаб аввал унга уйлан-моқчилигини элчи орқали маълум қилади. Бу билан у тинчлик билан Туркистонни қўлга киритишни кўзлаган. Тумарис Кирнинг шум ниятини англаб, таклифни рад этади ҳамда урушишга тайёрлигини маълум қилади.

Кир II қўшин билан Амударёдан кечиб ўтиб ҳарбий лагерь қуради. Аммо у бу ерда куп вино ва нознеъматларни қолдириб, гўё чекингандек бўлиб орқага қайтади. Тумарис бундан хабар топиб, ўғли бошчилигида ҳарбий қисмни жўнатади. Унинг ўғли бу ерга келгандан кейин ёшлиги ва тажрибасизлиги туфайли душман томонидан қолдирилган виноларни аскарлари билан меъёридан ортиқ ичишиб, ҳушёрликни йўқотадилар. Худди мана шундай ҳолатни кутган Кир тўсатдан ҳужум қилиб ватан ҳимоячиларини қириб ташлайди. Шу жумладан Тумариснинг ўғли ҳам ўлдирилади. Бундан қаттиқ газабланган Тумарис душмага қарши жангни бошлаб юборади. Бу жанг шу даражада даҳшатли тус оладики, душманнинг 200 минглик аскари қириб ташланади. Бу оламшумул аҳамиятга молик галаба Аҳмонийлар давлатига берилган қаттиқ зарба бўлиб, Тумариснинг давриги грек дунёсигача тарқала-

ди. Айниқса қудратли империянинг подшоҳи Кирни аёл киши томонидан мағлубиятга учратилиши ўта шармандали воқеа сифатида тарих саҳифаларига битилди. Тумарис Кир II нинг калласини қон тўлдирилган халтага солиб: «Сен бутун умринг бўйи қонга тўймадинг, мана энди уни тўйиб ич», — деб хитоб қилган. Аҳмоний давлати катта талафотга қарамай қандай бўлмасин Туркистонни бўйсиндириш учун ҳеч нарсадан тоймади. Унинг подшоҳи Доро I Туркистонга бостириб кириб Сирдарё бўйига жойлашади. Бу ерга Широқ исмли бир оддий отбоқар қулоқ-бурни кесилган ҳолда келиб шундай дейди: «Сак ҳукмдори мени ноҳақ шундай жазолади, агар мен сизларни яқин йўлдан улар устига бошлаб борсам, ўзимнинг ўқимни олиб берасизларми?» Доро подачининг суровини бажонидил инобатга олиб, унинг кетидан йўлга чиқади. Улар етти кун юришгандан кейин сувсиз сахрога келишади. Бу вақтда душман аскарларининг ўзлари билан олиб юрган сувлари тутаган эди. Шунда Широқ уларни ҳалок этиш учун бу ерга олиб келганлигини хурсандчилик билан айтади. Бундай оддий бир кишининг ватанга ўта содиқлиги ва онгли равишда қулоқ-бурнини кесиб, ўзини қурбон этиши тарихда учрамайди. Шу боис унинг номи мана икки минг йилдан ошдики кишиларнинг хотирасида ҳамон сақланмоқда. Широқнинг жасорати ва ватанпарварлиги умуммиллат ва давлат манфаати учун курашнинг энг ёрқин намунасидир. Доро ва унинг ўғли Сарахс (Ксеркс) қатор жанглардан сўнг Туркистонни босиб олдилар. Умумлаштирганда Аҳмоний босқинчилари 200 йилдан ортиқ улкада ҳукмронлик қилиб, бойликларни таладилар. Шу орада Туркистон халқи озодлик курашини тўхтатмади. Бу ҳақда подшоҳ Доро I ёзади: «Мен Бобил (Вавилон)да банд бўлиб, суёт ҳаракат қилган пайтимда тубандаги мамлакатлар мендан бош тортиб, айрилиб кетдилар: Суғдиёна, Мидия, Асур, Армения, Парфия, Марғиёна (Марв), Саттакидия ва саклар». Марғиёнадаги ва Парфиядаги кураш ҳақида шундай ёзади: «Марғиёна вилояти мендан бош тортди. Унда Фираат (Фарҳод) деган киши бор эди; уни ўзларига ҳукмдор қилиб кўтардилар. Мен унга қарши Бақтрия сатрапи бошлиқ аскар юбордим... Шундан кейин бу вилоят яна менга қарам бўлди. Парфияликлар ҳам Гиркания (Гугон)ликлар менга қарши бош кўтариб,

Фираат (Фарҳод)нинг томонига утдилар, мен сакларга қарши юриш қилдим, душманни улдирдим ва асир олдим. Менга қарши бош кутарган (саклар бошлиғи Сакука номли киши эди...) мен уни енгдим».¹ Аммо, ўлкада Аҳмонийларнинг ҳукмронлигига қарши кураш тўхтамади. Милоддан олдинги IV асрда Бақтрия ўз мустақиллигини тиклади, лекин у яна Аҳмонийлар томонидан босиб олинди. Шундан кейин Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё ҳавзаларидаги жойлар Бақтрия таркибига киритилди.² Айрим маълумотларга кўра Хоразм, сўнгра Сирдарё атрофида яшовчи саклар мустақилликка эришганлар. Хуллас Аҳмонийлар қирғин-барот ва вайронагарчиликлар ҳисобига ҳукмронликни урнатиб тўб аҳолини қаттиқ зулм остида ушлаб турди. Бу ҳолат ўлканинг изчиллик билан ривожланишига йўл бермади.

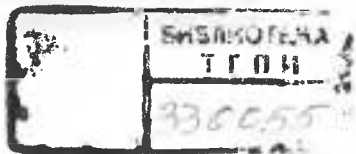
Қурилаётган даврда Аҳмонийлар империяси Греция ва Македонияда Александр бошлиқ юзага келган кучли давлат қаршилигига учрайди. Уларнинг уртасида жаҳонда яккаҳокимлиқ учун кураш қизгин тус олиб боради. Оқибатда ҳар икки томон уртасида уруш бошланиб, македониялик Александр бирин-кетин Аҳмонийлар давлатига зарба бериб боради. Сўнгра у катта қўшин билан Туркистонга ҳарбий юришни бошлайди.

МАКЕДОНИЯЛИК АЛЕКСАНДР ТАЖОВУЗИГА ҚАРШИ КУРАШ

Подшоҳ Александр милоддан аввалги 334 ва 333 йилларда Галлас-Понтдаги Граник дарёсининг бўйида, сўнгра Исса шаҳрида Аҳмонийларнинг устидан ғалабага эришади. Шундан кейин у Кичик Осиё, Сурия, Фаластин, Финикия ва Мисрни эгаллайди. Милоддан аввалги 331 йилда Месопотамияда Аҳмонийлар қўшини яна маглубиятга учратилади. Шундан кейин Македониялик Александр томонидан Бобил, Сузи, Персеполь ва бошқа Аҳмонийлар қўл остидаги жойлар босиб олинади. Подшоҳ Доро III эса қочишга мажбур бўлади. У нафақат катта бойликлардан, балки қўшинининг талай қисмидан маҳрум

¹ Я. Ф. Фуломов. Набиев Р.Н., Ваҳобов М.Ф. Ўзбекистон тарихи. Тошкент, 45—46-бетлар.

² Уша жойда.

булади. Мана шундай ниҳоятда огир вазиятда Доро III қурқоқлик, ожизликда айбланиб, қариндоши Бесс томонидан ўлдирилади.

Бесс ўзини Аҳмонийлар давлатининг ҳукмдори деб эълон қилади. Милоддан аввалги 329 йилда Александр Бақтрияни эгаллаб, Бессни асир олади. У махсус йигин ташкил этиб, Бессни унга хизмат қилиши ҳақидаги суровини айтиб: «Ўзининг ҳукмдорига хоинлик қилиб, уни ўлдирган Бессга ишонмаслигини маълум қилади ҳамда уни ўз ҳукмдорига хоинликда айблаб ўлимга маҳкум этади». Бурни кесилиб икки оёғи эгилган икки дарахтнинг учига боғланади. Шу тариқа унинг танаси ўртадан иккига ажратиб ташланган.

Александр қаерни босиб олса, шу ернинг аҳолисини қириб ташлади, бойликларини талади. Милоддан аввалги 329 йилда Александр Самарқандни босиб олади. Бу ерда у ҳарбий гарнизон ва атроф жойлардаги қишлоқларни ёндиради. Сўнгра у ҳарбий юришни давом эттириб, Самарқанд билан Хужанд оралигидаги Усрушанга келганда ватан ҳимоячилари билан тўқнашган. Бу ерда шундай қаттиқ жанг бўлдики, 30 минг кишилиқ ватан ҳимоячиларидан 22 мингтаси ҳалок бўлди. Ҳатто бу жангда Александрнинг ўзи жароҳатланди. У Усрушанликларни ваҳшийларча буйсиндиргандан кейин Сирдарё бўйлаб юришни давом эттиради. Бу ерда жойлашган еттита шаҳарнинг аҳолиси Александрга қарши бош кутариб мустақиллик учун курашдилар. Айниқса Крипол шаҳрида ватан ҳимоячилари билан босқинчилар ўртасида қаттиқ жанг бўлиб туб аҳолидан 8 минг киши ҳалок булади. Куп кишилар яраланди. Душман аскарлари катта талафот кўрди. Лекин улар ғалабага эришдилар. Бу ерда ҳам Александр жароҳатланган эди. У бундан газабга тулиб тошиб аҳолининг кўпини қириб ташлади.

Бу вақтда Бақтрия ва Самарқандда босқинчиларга қарши умумхалқ қўзғолони кўтарилди. Унга Спитамен деган шахс бошчилиқ қилди. Милоддан аввал 329 йилда бошланган бу қўзғолон шу даражада кучли бўлганки, ҳатто қудратли подшоҳ Александрни ҳам саросимага солиб қўйган. У қўзғолончилар томонидан Самарқандни қамал қилинганлигини эшитиб, уларга қарши қўшин жўнатади. Қўшин яқинлашганда Спитамен Самарқанддан чўл томонга чекинади. Қўшин қўзғолончиларнинг орқасидан юриб жанг қилишга

даъват этади. Аммо Спитамен қўшинни журтага чул ичкарисига яқинлаштиради. Сўнгра унга ҳужум қилиб қириб ташлайди. Шундан кейин Спитамен Самарқанддаги душманнинг ҳарбий гарнизонини қайта қуршаб олади. Шу боис Александр катта қўшин билан Самарқандга йўл олади. Спитамен жанг қилишдан бош тортиб чулга чекинган. Аммо Александр чулнинг ичкарисига кириб урушишнинг хавфлилигини англаб, Спитамен билан тўқнашишдан бош тартади. Бироқ у йўлдаги туб аҳолини қолдирмай қириб ташлаш ҳақида фармон беради. Шуниси диққатга сазоворки, улимга ҳукм этилган 30 та нуфузли кишилар улим жазоси бажарилаётганда ашула айтганлар. Душманлар уларнинг бундай мардлиги ва жасоратидан ҳайратланганлар. Қўзғолондан ғазабланган Александр Зарафшон водийсида кечасию кундузи билан одамларни қириш билан шуғулланди. Унинг аскарлари 120 минг туб аҳолини бошини танасидан жудо этдилар. Кўп шаҳар ва қишлоқларнинг номигина қолиб, аҳолиси ҳалок этилди. Бундай қилишдан асосий мақсад озодлик курашларини илдизи билан кўпориб ташлаш ҳамда улкада грекларни жойлаштириш учун шароит яратиш эди. Шунинг учун ҳам минтақада греклар яшайдиган қатор шаҳарлар бунёд этилган эди. Александр милоддан аввал 329—328 йилнинг қишини Бақтрияда ўтказди. Бу ерга Хоразм подшоҳи Фарасман номидан элчи ташриф буюриб Александр билан дўстлик алоқаларини ўрнатиш ва унга Қора денгиз тарафига ҳарбий юришда ёрдам бериш истагини билдирди. Александр бу таклифни мамнуниятлик билан қабул қилиб, Ҳиндистонга ҳарбий юришида Хоразм ёрдамидан фойдаланишини маълум қилди. Бу ерда шуни айтиш лозимки, Хоразм подшоҳи босқинчиларнинг куч-қудратини ҳисобга олиб мурса қилишни лозим топди. Натижада Хоразм ўз мустақиллигини сақлашга эришди.

Милоддан аввалги 328 йилнинг баҳорида Александр яна Самарқандга келиб унинг атроф жойларида яширинган қўзғолончиларга қарши курашди. Шундан сўнг у Спитаменни ушлаш учун ҳарбий қисмни жўнатади. Аммо Спитамен 600 отлик аскарлар билан тўсатдан Бақтрияда пайдо бўлиб ҳарбий гарнизонга ҳужум қилади. У қўшимча душман аскарларини келаётганлигини эшитиб чулга чекинади. Бу ердан у яна Са-

3-расм. Спитамен қўзғолони.

марқандга ҳужум қилади, лекин 800 кишини йўқотиб чекинишга мажбур бўлади.

Хуллас, ватан ҳимоячилари Спитамен бошчилигида мустақилликни тиклаш учун фидокорона жанг қилдилар. Аммо улар мунтазам ва яхши қўролланган қўшинга бардош беролмай пировардида тор-мор этилади. Ватан ҳимоячиларининг асосий қисмини эса ҳарбий маҳоратни яхши ўзлаштирмаган олдий кишилар ташкил этган эди. Бу озодлик курашини енгилишига олиб келган асосий омиллардан бири эди. Айрим маълумотларнинг кўрсатишича, Спитамен уйқудалигида хотини ўлдириб, калласини Александрга юборган. Бу ҳолат ҳам босқинчиларга қарши курашга қаттиқ зарба бўлиб тушган. Шунингдек айрим юқори табақа вакиллари шахсий манфаатларини кўзлаб душманга хизмат қилдилар. Бу хоинлик ҳам Александр ғалабасини таъминлашда муҳим ўрин эгаллади. Аммо халқ оммавий равишда Александр тажовузига қарши қаҳрамонона курашиб ватанпарварлик намуналарини намоиш этди. Озодлик кураши шу даражада қизгин тус олдики, Александрга ўз ҳукмронлигини ўрнатиш учун уч йил (329—327) вақт сарфлади. У милoddан аввалги 323 йилда вафот этади. Шундан кейин унинг тузган империяси Македония, Миср ва Суриядан иборат уч қисмга бўлиниб кетади. Айни пайтда меросхўр

булмаганлиги учун ҳокимият лашкарбошилар уртасида тақсимланади. Улардан бири Селевка Бобил мамлакати (Бобил) ва унинг шарқига жойлашган мамлакатларга эга бўлади. У Эрон ва Туркистонни ҳам қул остига олади. Шундан кейин бу ерда ҳам Селевкийлар сулоласи ҳукмронлик қилиб, халқни эзиб, «суви»ни ичади.

Қангилар македониялик Александр ва Селевкийларнинг тажовузи ва ҳукмронлигига қарши қаттиқ қаршилиқ кўрсатганлар. Улар жанговар халқ бўлганликлари туфайли босқинчилар қанчалик ҳаракат қилмасин барибир уларни бўйсиндира олмадилар. Аксинча Қанги қабиалари босқинчиларга қарши кураш жараёнида уларини мустақил давлатини ташкил этдилар. Милоддан аввалги учинчи асрнинг урталарида Грек-Бақтрия ва Парфия сингари мустақил давлатлар юзага келиб селевкийлар ҳукмронлиги тугатилди.

Грек-Бақтрия давлати Туркистон, Афғонистон, Ҳиндистон каби мамлакатларда ҳукмронлик қилди. Афғонистондаги Мозори Шариф атрофидаги Бақтрия шаҳри унинг пойтахти эди. Айтиш лозимки Грек-Бақтрия давлатини греклар бошқариб, уларнинг тили давлат тили ҳисобланган. Эрадан олдинги 70-йилларда Қанг давлати Сугд ва Амударёгача бўлган ерларни ҳамда Тошкент воҳасини Грек-Бақтриядан тортиб олган эди. Натижада грек ва македонияликларнинг ҳукмронлигига қақшатқич зарба берилади. Милоддан аввалги II асрнинг иккинчи ярмида сакларнинг қавмларини бир қисми — юэчжи қабиалари Грек-Бақтрия давлатини тамомила тор-мор этдилар. Эрадан аввалги I асрнинг охирида юэчжиларнинг Гуйшон (Кушон) хонадонига мансуб кишилар ҳокимиятни қўлга олиб Кушон империясини туздилар. Бу маҳаллий давлат Туркистоннинг кўп вилоятларини, шарқий Туркистонни, Афғонистонни ва шимолий Ҳиндистонни ўз ичига олган. Самарқанд вилоятига қарашли Каттақўргон Кушон империясининг пойтахти эди. Аммо, кейин пойтахт шимоли-ғарбий Ҳиндистондаги Пешовар шаҳрига кўчирилди. Империя I—IV асрларда, яъни тўрт аср ҳукм суриб, Туркистон тарихида салмоқли ўрин эгаллади.

Умуман айтганда грек ва македонияликлар Туркистонда озодлик курашларига зарба бериб 180 йилдан ортиқ ҳукмронлик қилдилар. Бу ҳисобга 100 йилдан

ортиқ ҳукм сурган Грек-Бақтрия давлатининг ҳукмронлиги ҳам киради. Гарчанд бу давлат селевкийларнинг сиртмогидан чиқиб, мустақилликни қўлга киритган бўлса-да, лекин ҳокимият грекларнинг қўлида эди. Грек тили давлат тили ҳисобланган.

Агар Аҳмоний давлатининг 200 йилдан ортиқ ҳукмронлигига юқорида келтирилган 180 йил рақами қўшилса, у вақтда умумлаштирганда Туркистон замини 400 йил атрофида хорижий босқинчиларнинг панжасида ҳаёт кечирган. Мана шу тўрт аср мобайнида ўлка сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан инқирозни бошидан кечирди. Бунга мустақиллик ва озодликнинг йўқотилиши, қаттиқ зулм ва бойликларнинг таланиши сабаб бўлди. Аммо ҳеч қандай қиргинбарот, назорат ва таъқиблар халқнинг онги ва қалбидаги мустақиллик ва озодлик ғояларини қўпориб ташлай олмади. Натижада озодлик курашлари сўнмай давом этаверди.

Араб халифалигига қарши олиб борилган жанглар

ХАЛИФАЛИКНИНГ ҲАРБИЙ ЮРИШЛАРИ

632 йилда Пайгамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи вассалам вафотидан кейин унинг энг яхши сафдошларидан бири Абу Бакр халифалик тахтига утиради. У 632—634 йилларда мамлакатни бошқаради. Ундан кейин Умар (634—644), Усмон (644—656), Али (656—661) тахтни эгаллаб ҳарбий юришларни қизитиб юборадилар. Халифа аскарлари 634 ва 642 йилларнинг орасида Мисрни эгалладилар. 633—634 йилларда Месопотамиядаги Хир шаҳри босиб олинди ҳамда Сурияга қарши ҳарбий юриш уюштирилди. Ҳатто Византия қўшинига зарба берилди. Сурия ва Фаластин ҳам бўйсиндирилди. Шу тариқа араб халифалиги борган сари кучайиб, жаҳон даврасида салоҳиятли ўринни эгаллаб борди. 651 йилда халифалик қўшини бир қатор жанглardan кейин Эронни босиб олди. Бу ерга кўп араблар ўрнашиб ислом динини тарғибот қилдилар. Натижада мамлакатда асрлар мобайнида ҳукм сураётган зардушт (оташпарастлик) дини тобора сиқиб чиқарилди. Араб тили давлат ва илм-фан тили сифатида намоён бўлди. Пировардида Эрон ислом динини Туркистон ва бошқа мамлакатларга тарқалишида муҳим ўрин эгаллади.

Халифа ҳукмдорлари Эрондан кейин Туркистонни эгаллаш учун ҳаракатни бошлаб юбордилар. Араб қўшини 651 йилда Марв шаҳрини эгаллади. Шундан кейин улар Амударёни кечиб ўтиб, бир неча маротаба ўлканинг ички томонларига ҳарбий юришларни уюштирганлар. Бу вақтларда Эрондаги Хуросон вилоятида арабларнинг қароргоҳи ташкил этилиб, у ерга 50 минг араб кўчириб келтирилган эди. Булар қўшиннинг асосини ташкил этиб, боқинчилик урушларини олиб борганлар. Хуросоннинг пойтахти Марв шаҳри эди. Худди мана шу жойдан Туркистонга ҳужумлар уюштирилиб турилган. Буларга Хуросон вилоятининг ҳокимлари бошчилик қилганлар. Улардан бири — Убайдул-

лоҳ ибн Зиёд Бухорога ҳужум қилганда қаттиқ жанг бўлган. Бу Наршахий асарида қуйидагича таърифланган: «Араб қушини Жайхун дарёсидан ўтиб Бухорога келган вақтда Бухоро подшоҳи, ўғли Тағшода кичик ёшли бўлганлиги туфайли, бир хотин киши эди. Убайдуллоҳ ибн Зиёд Пайканд ва Ромитанни олиб кўп кишиларни асир қилди. Тўрт минг бухоролик асирни шахсан ўзига олди. Бу воқеа эллик учинчи йилнинг охири ва эллик тўртинчи йилнинг бошида (ноябрь-декабрь 673) бўлган эди. У Бухоро шахрига етгач, аскарларини саф қилиб, палаҳмонларни шаҳарга тўғрилаб қўйди. Хотин туркларга одам юбориб, улардан ёрдам сўради ҳамда Убайдуллоҳ ибн Зиёдга ҳам одам юбориб етти кун муҳлат талаб қилди ва: «Мен сенинг итоатингдан», — деб, кўп ҳадялар юборди. Шу етти кунда турклардан ёрдам келмагач, Убайдуллоҳ ибн Зиёдга қайтадан одам юбориб, яна етти кун муҳлат сўради. (Ниҳоят) турк лашкари етиб келди ва бошқалар ҳам йиғилишиб лашкар қўпайди; кўп урушлар қилдилар ва охири кофир (ватан ҳимоячи)лари енгилиб қочдилар, мусулмонлар (араблар) уларнинг орқаларидан бориб қўпларини ўлдирдилар. Хотин қалъага кирди. У (йиғилиб келган) лашкарлар ўз вилоятларига қайтдилар. Мусулмонлар қурол, кийим-кечак, тилла ва қумушдан ишланган нарсалар ва асирлардан иборат **кўп** ўлжани қўлга киритдилар. Улар Хотин (ҳукмдор)нинг бир пой этигини ҳам пайпоғи билан топиб олдилар. Этик ва пайпоқ тилла ишлатиб тикилган ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган эди, баҳо қилганларида икки юз минг дирҳам турди».¹

Куришиб турибдики, Бухорода босқинчилар билан ватан ҳимоячилари ўртасида урушлар бўлган. Шубҳасиз кўп одамлар ўлдирилган ёки жароҳатлантирилган. Уларнинг галаба қилишининг сабаби шундан иборат бўлганки, ўлкада тарқоқлик ва парокандалик ҳукм суриб, давлат анча заифлашиб, турк ҳоқонлиги инқирозни бошидан кечираётган эди. Аммо шунга қарамай араб истилочилари асосан турк ҳоқонлиги билан кўп йиллар мобайнида кураш олиб борди. Бухоро ҳукмдори — Хотин, яъни аёл киши жанг майдонларида бевосита қатнашганки, босқинчилар унинг қим-

¹ *Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий*. Бухоро тарихи. Тошкент, 1991, 115-бет.

4-расм. VI—VIII асрлардаги Самарқанд жангчилари.

матбаҳо этигини ўлжага олганлар. Тўрт минг кишини асирга олинishi шу ҳақда гувоҳлик берадики, ватан ҳимоячиларининг сони анча кўп бўлиб, она-юрт мустақиллигини сақлаш умумхалқ курашига айланган.

Убайдуллоҳ ибн Зиёд галаба қозонгандан кейин унинг «Фармони билан дарахтларни кесдилар, қишлоқларни вайрон қилдилар, шаҳар ҳам хатарда эди; Хотин одам юбориб омон тилади, бир миллион дирҳам баробарига сулҳ тузилди. (Хотин) мол юборди. Убайдуллоҳ ибн Зиёд молни олиб қайтди ва мазкур тўрт минг бухоролик асирларни ҳам ўзи билан олиб кетди».¹

Афтидан Убайдуллоҳ ибн Зиёд гарчанд галабага эришган бўлсада, лекин шаҳар ичидаги Хотин яширинган қалъани забт эта олмаган. Хотин бу ердан туриб у билан сулҳ тузган ва белгиланган бойликни юборган. Босқинчилар яроғ-аслаҳа, олтин, қумуш, кийим ва кўп асирларни олиб орқага қайтганлар. Хуросон вилоятининг ҳокими этиб тайинланган Сайд ибн Усмон ҳам Бухоро ва бошқа жойларга бостириб киради. У 676 йилда Бухорода Самарқанд, Шаҳрисабз

¹ Ўша асар, 116-бет.

ва Қаршидан келган 120 минг кишилик ватан ҳимоячилари билан жанг қилади. Аммо самарқандликлар нима учундир жанг майдонини ташлаб кетганлар. Афтидан узаро чиқишмовчилик орқасидан самарқандликлар Бухородан чиқиб кетганлар. Натижада босқинчилар устун келиб, Хотин подшоҳни сулҳ тузишга ва тоовон тулашга мажбур этадилар. Гаров сифатида 80 бухоролик нуфузли кишилар Сайд ибн Усмон қўлига топширилади. Сайд ибн Усмон Бухорони босиб олгандан кейин Самарқандга бориб урушни давом эттиради. «Шундай қилиб, — дейилади Наршахий асарида, — Сайд Бухоро ишларидан фориг бўлгач, Самарқанд ва Сўғдга бориб кўп жанглар қилди ва зафар унинг томонида бўлди. У вақтда Самарқандда бирор подшоҳ йўқ эди. Сайд Самарқанддан ўттиз минг кишини асир қилиб, кўп молни қўлга тушириб (қайтди). У Бухорога етиб келганида Хотин одам юбориб: «соғ-саломат қайтиб келдинг, энди гаров (80 киши)ни бизга қолдириб кет», — деди. Сайд эса «Ҳали сендан хотиржам бўлганим йўқ, токи Жайхундан ўтгунимча қўятур», — деди. Марвга етганида эса «Нишопурга етгунимча қўятур», — деди. Нишопурга етганида «Куфага етиб олай», — деди ва ундан Мадинага олиб кетди. Мадинага етгандан кейин, Сайд ғулом (қўллари)га буюриб (у гаровга берилган одамларнинг) қилич ва камарларини ечтирди ва уларда бор бўлган кимхоб кийимлар, тилла ва қумушларнинг ҳаммасини олдириди. Кийимлар эвазига уларга шолча (кийим)лар бериб экин экиш ишларига банд қилиб қўйдилар. Улар бундан жуда хафа бўлиб: «Бу киши бизга бермаган яна қандай хўрлик қолди? У бизни қўл қилиб олиб оғир ишларни буюрмоқда, биз хўрлик билан ўлгандан кўра бир йўла фойдаланиш иш қилиб улайлик» — дедилар ва Сайднинг саройига кириб эшикларни маҳкам беркитдилар. Сайдни ўлдирдилар ва ўзларини ҳам ўлимга топширдилар. Бу (воқеа 680—683 йилларда) бўлган эди».¹

Бундан минг йил муқаддам битилган ушбу мисралар халифаликнинг ҳарбий юришларини асл мақсадини янада кенгроқ очиб беради. Авваламбор унинг вакиллари мол-мулк ва асирларни қўлга киритиш учун курашганлар. Шу боис уларнинг тажовузларини

¹ Уша асар, 117—118 бетлар.

қароқчилик деб баҳолашга барча асослар мавжуд. Уша мисраларда бухороликларнинг эрксеварлиги яхши баён этилган. Зеро, улар зулм ва ҳақсизликка қарши бош кутариб, онгли равишда ўзларини ўлимга маҳкум этиб, қаҳрамонлик намуналарини намоёйиш этганлар.

Хуросон вилоятига ҳоким этиб тайинланган Муслим ибн Зиёд ҳам Туркистонга кўз олайтириб катта бойликни қўлга киритишга аҳд қилди У 704 йилда урушга отланганда Бухоро, Самарқанд ва Туркистон шаҳарларининг ҳукмдорлари иттифоқ тузишиб, биргаликда курашдилар. Самарқанд подшоҳи Тархун 120 минг аскар билан, Туркистон шаҳридан Бидун бошчилигида жангчилар келдилар. Авваламбор халифаликнинг бир ҳарбий қисми Бидун қўшинининг ҳужумига йўлиқди. Бу жангда халифалик аскарларидан тўрт юз киши ўлдирилди, қолганлари қочишга улгурдилар. Кейинги тўқнашувда ҳам Бидунни қўли баланд келаётганда у ўлдирилди. Бу ҳолат ватан ҳимоячиларини сардорсиз қолишига олиб келиб уларнинг кучини заифлаштирди. Пировардида босқинчилар голиб келдилар. «Ўлжалар тақсимланганда ҳар бир отлиқ аскарга икки минг тўрт юз дирҳамдан тегди»¹. Бундан ташқари Бухоро ҳукмдори Хотиндан сулҳ бўйича кўп моллар олинди. Шундан кейин Муслим ибн Зиёд «чўнтаги»ни тўлдириб Хуросонга жўнади.

Халифалик томонидан Туркистонни тамомила бўйсиндириш Хуросон ҳокими Қутайба ибн Муслим зиммасига тушди. Унинг ҳарбий юришларининг тафсилоти Наршахийнинг асарида анча яхши берилган. Унда кўрсатилишича, Қутайба ибн Муслим 706 йилда Амударёдан ўтиб Бухоронинг яқинидаги Пайканд шаҳри томон йўл олган. Бундан хабардор бўлган пайкандликлар қаттиқ тайёргарлик кўрдилар. «Қадимги вақтда Пайкандни, — дейди ўша муаллиф, — Шористон деганлар ва мустаҳкамлигидан уни «жез шаҳар» деб ҳам атаганлар. Қутайба жуда қаттиқ жанглар қилди; Мусулмонлар эллик кунгача (ҳисорни олиш учун) чора тополмай, заҳмат чекдилар ва (охири) ҳийла ишлатдилар. Бу гуруҳ (аскарлар) девор тагидан минорга ва ҳисорнинг ичкараси томон лаҳм қазиб, отхонадан чиқдилар, (сўнг) деворни кавлаб раҳна очдилар; му-

¹ Уша асар, 119-бет.

сулмонлар ҳануз ҳам ҳисорга кела олмаётган эдилар, (энди) раҳна орқали ичкарига кирдилар. Қутайба: «ҳар ким шу раҳнадан ичкарига кирса унга хуни баҳосида (мукофот) бераман, агар у ўлдирилса (мукофотни) унинг фарзандларига бераман, — деб қичқирди. (Шундан кейин) ҳар ким ичкарига киришга қизиқди ва (ниҳоят) ҳисорни олдилар. Пайканд аҳолиси омон тилади. Қутайба сулҳ тузиб, мол олди ва Варқо ибн Наср Бохилийни уларга амир қилди-да, ўзи Бухорога қараб юрди... Қутайба Хунбун (қишлоғига) келганида унга: «Ҳисорнинг кишилари қўзғолон қилиб амирни ўлдирди», — деган хабарни етказдилар. Қутайба лашкарига: «Боринглар, Пайкандни талон-тарож қилинглар. Уларнинг қонларини (тўкишни) ва молларини (олишни) ҳалол қилдим», — деб буйруқ берди... У қайтиб Пайкандга келди ва у ерда кимки урушга яроқли бўлса ҳаммасини ўлдирди, қолганларини асир қилиб олди. Шундай қилиб, Пайкандда ҳеч ким қолмади ва Пайканд хароб бўлди».¹

Пайканд шахрининг аҳолисини талай қисми савдогарчилик билан шуғулланиб, Хитой, Каспий денгизи ва бошқа жойларга қатнаб турганлар. Шу боис шаҳар ўзининг беқиёс катта бойлиги билан арабларни жуда ҳайратлантирган. Олтин ва бошқа қимматбаҳо ўлжаларнинг ҳисобини қилиш анча қийинчилик туғдирган. Бошқачароқ айтганда араблар Пайкандни эгаллаб, «жиққа мой»га ботганлар. Зеро «Қутайба Пайкандни фатҳ қилганида бир бутхонада оғирлиги тўрт юз дирҳам келадиган битта кумуш бут топган. У яна бир кумуш жомлар топиб олган ва уларнинг ҳаммасини жамлаб тарозида тортганида бир юз эллик минг мисқол чиққан. У ҳар бири кабутар тухумидек келадиган иккита марварид ҳам топиб олган... Қутайба бу қимматбаҳо нарсаларни йиғиб ҳалиги иккита марварид билан биргаликда Ҳажжожга (халифаликнинг шарқий қисмининг ноиби)га юборди ва унга Пайканднинг фатҳ этилганлиги ҳақида хат ёзиб, у икки дона марварид қиссасини ҳам қайд қилиб ўтди»².

Қутайба Пайкандни талон-тарож ва вайрон қилиб атроф-жойлардаги қишлоқларни эгаллашга киришди. У Хунбун, Тароб, Ромитан сингари қишлоқларида ва-

¹ Уша асар, 120—121-бетлар.

² Уша асар, 120-бет.

тан ҳимоячилари билан қаттиқ жанглар қилишга мажбур бўлди. Ҳамда бу ерларни ўзига бўйсиндирди. Уша вақтларда араблар орасида «токи биз (араблар) бу ерда эканмиз бу турклар биз билан уруш қиладилар», деган ибора юрарди. Ҳақиқатан ҳам Бухоро, Самарқанд ва бошқа жойларнинг туб аҳолиси — туркийлар халифаликнинг ашаддий душманлари сифатида намоён бўлган эдилар.

Қутайба 708 ва 709 йилларда Бухорога қайта ҳужум қилганда қаттиқ жанг бўлиб икки томонидан кўп одамлар ўлдирилди. Аммо у шаҳарни сўнгги тўртинчи юришидагина эгаллашга муваффақ бўлди. «Қутайба ва унинг ёронлари, — дейди Наршахий, — яна Бухорога бордилар; Бу унинг Бухорога тўртинчи марта келиши эди. У жанг қилар, мол олар, айрим вилоятларни талар, баъзи кишиларни ўлдирар, баъзиларни асир ҳамда қул қилиб олиб шу тарзда то Марвгача борар ва яна Бухоро вилоятига қайтиб келар эди... Қутайба тўртинчи марта келиб Бухорони олганида у (қуйидаги) шартларга биноан сулҳ тузди; Бухороликлар ҳар йили юз минг дирҳам халифага, ўн минг дирҳам Хуросон амирига, уйлар ва экин ерларининг ярмини мусулмонлар (араблар)га берадиган бўлдилар. Яна шаҳардан ташқарида турувчи бухороликлар арабларнинг отлари учун беда, ўзлари учун ўтин ва (бошқа) зарур нарсаларни бериб турадиган бўлдилар».¹ Қутайба Бухорони ваҳшиёна равишда бўйсиндириб ва талаб бўлгандан кейин 710 йилда Несеф (Қарши) ва Кеш (Шаҳрисабз)ни эгаллади. Қутайба Самарқандда подшоҳ Тархун билан сулҳ тузиб ўлпон тўлашни унинг бўйнига қўйган эди. У 710 йилда мана шу ўлпонни ундириш мақсадида укаси Абдурахмонни юборган эди. Тархун ўлпонни тўлаганда жамоа аҳли нафратланиб норози бўлади. Натижада у тахтдан туширилади. У бунга чидай олмай ўзини ўзи ўлдиради. 710 йилда Гурек тахтга ўтириб халифаликнинг босқинига қарши курашни қизитиб юборади. У ёрдам сураб Тошкент ва Фарғона ҳукмдорларига хат жўнатади. Тошкент қўшини келаётганда йўлда пистирмада турган араб қўшини томонидан тор-мор этилади. Бундан ниҳоятда руҳланган араблар 712 йилда Самарқандга ҳужум қилиб қаттиқ жанглардан сўнг галабага эришадилар. Сўнгра ҳар

¹ Уша асар, 123—128-бетлар.

икки томон ўртасида самарқандликлар учун ниҳоятда катта талафот келтирувчи сулҳ тузилади. Бунга кўра подшоҳ Гурек ҳар йили 2 миллион 200 минг дирҳам тўлашни, 300 минг соғлом кишиларни беришликни зиммасига олади. Шунингдек барча олтин ва қумушдан ясалган нарсалар бир жойга тупланиб душманлар қўлига топширилди. Улар оловда эритилиб қуйма ҳолига келтирилганда оғирлиги 50 минг мисқолни ташкил этган. Қутайба Гурекни халифаликнинг вассали сифатида тахтда қолдириб ва ҳарбий қисмни ўрнаштириб Самарқанддан кетади. Аммо куп утмай шаҳар аҳолиси қўзғолон кўтаради, лекин Қутайба қўшин билан келиб уни ваҳшийларча бостиради.

712—713 йилларда Панжакент ҳукмдори Деваштичнинг ташаббуси билан Самарқанд, Тошкент ва Фарғона сингари шаҳарларнинг халифаликка қарши қаратилган иттифоқи тузилади. Бу қатор маглубият ва катта талафотларга қарамай озодлик кураши тўхтамаганлиги ҳақида далолат беради. Қутайба қўшинининг катта қисмини Тошкентга, уни иккинчисини Хужанд ва Фарғона томонга сафарбар этади. Гарчанд душман кучлари ғалабага эришган бўлсаларда, лекин озодлик курашини тўхтатолмади. Шу боис 714 йилда Қутайба Тошкентни эгаллайди. Сўнгра у Сайрам ва Чимкентни бўйсиндиради. 715 йилда яна Фарғонага бостириб кириб ғалабага эришади. У бу ерда курсатилган йили сафдошлари томонидан уюштирилган исён орқасида 55 ёшида ўлдирилган. Унинг қабри Фарғонадаги «Работи Сарханг» деган жойда, Коҳ номли қишлоқда жойлашган.

Қутайба ўн йил давомида қўшин билан Туркистон бўйлаб кезиб ўн минглаб кишиларнинг ҳаётига зомин бўлди. У куп шаҳар ва қишлоқларни вайронага айлантирди. Наршахийнинг сўзи билан таърифлаганда: «У куп жиду-жаҳид қилиб, ҳар кимники шариат ҳукмларини бажаришда камчилик содир бўлса уни жазолар эди. У масжиди жоме бино қилди ва одамларга жума намозини ўқишга буйруқ берди».¹

Дарҳақиқат Қутайба қўлини қонга белаб, улкада илк бор ислом динини илдиз отдириб ва масжид қуриб зардушт динига зарба берди. Аммо ислом динини туб аҳолининг онгига сингдириш ва ривожлантириш

¹ Уша асар, 13-бет.

ниҳоятда қийин кечди. Чунончи «Бухоро аҳолиси ҳар сафар (ислом лашкари келганда) мусулмон булар, араблар қайтиб кетганида эса улар яна диндан қайтар эдилар. Қутайба ибн Муслим уларни уч марта мусулмон қилган, улар эса яна диндан қайтиб кофир бўлган эдилар. Бу тўртинчи марта (келганида) Қутайба жанг қилиб Бухоро шаҳрини олди, кўп қийинчиликлардан кейин (бу ерда) ислом динини юзага чиқарди ва ҳар турли йўллар билан уларга қийинчиликлар туғдириб дилларида мусулмончилиқни ўрнаштирди».¹

Бу ерда шунини унутмаслик керакки, Туркистонда ислом динининг тарқалиши катта тарихий воқеа ҳисобланади. Чунки у зардушт динига нисбатан такомиллашган ва илғор дин эди. Зардушт дини эса ибтидоий жамият бузилиб, эндигина давлат пайдо бўлганда юзага келган эди. Ҳали сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаёт ислом дини пайдо бўлган даврга нисбатан анча орқада эди. Шу боис зардушт динининг ожиз томонлари кўп бўлиб, тобора ривожланаётган жамиятнинг эҳтиёжини қондира олмас эди. Шунинг учун ҳам у ҳар жиҳатдан замонавий ва келажаги порлоқ ислом динига қарши курашишга кучи етмади. Ҳатто араб халифалигига қарши курашнинг мағлубиятга учратилишига зардушт динини ожизлиги ҳам сабаб бўлган эди. Эндиликда у «ошини ошаб, ёшини яшаб», жамият тараққиётини таъминлашга қодир бўлмай қолди. Шунинг учун ҳам зардушт дини қанчалик вақтларнинг ўтиши билан шунчалик кўп четга сурилди. Натижада VIII—IX асрларда ислом дини бутун Туркистон ўлкасини қамраб, маънавий ҳаётнинг таркибий қисмига айланди. Унинг ўлкада тарқалишининг ижобий томони шундан иборатки, у мамлакатда кўпдинликни бартараф этди. Маълумки мамлакатда зардушт динидан ташқари христиан, будда, шомон динидаги кишилар бўлиб, турмуш ва маънавиятда «ола-булалик» ва тарқоқлик мавжуд эди.

Бу ҳолат урф-одат ва ҳис-туйғуларда хилма-хиллик туғдириб жамиятнинг бирдамлиги ва ҳамкорлигига путур етказмоқда эди. Ислом дини эса бу ҳолатни бартараф этиб бир хилдаги маънавият ва турмуш тарзини ҳаётга жорий этиб жамиятни илғорлаштиришга кенг имкониятларни яратди.

¹ Уша асар, уша жойда.

Аммо ислом динини кириб келиши туб аҳолининг ватанга содиқлиги ва эрксеварлигига тамомила алоқаси йўқдир. У халифаликка қарши қаҳрамонона курашганда биринчи навбатда она юрт мустақиллиги ва озодлигини сақлашни асосий мақсад қилиб қўйган эди. Олдинги саҳифаларда курсатилганидек халифаликнинг қўшини илк бор 651 йилда Туркистонга бос-тириб кириб Марв шаҳрини эгаллади. Мана шу вақтдан то 715 йилгача, яъни 65 йил мобайнида халифалик ўлкага бир неча бор ҳарбий юришларни уюштирганда туб аҳоли ислом дини ҳақида тўла тасаввурга эга ҳам эмас эди. Бундан ташқари арабларнинг ўзи ҳам то Қутайбагача ҳарбий юриш қилганларида ислом динини тарқатиш эмас, балки купроқ бойлик ва асирларни қўлга киритишни назарда тутган эдилар. Шунинг учун ҳам улар бу ниятга эришишлари биланок Хуросонга қайтиб кетаверганлар.

Ватан ҳимоячилари мана шундай босқинчилик ва талончиликка қарши курашиб, мустақиллик ва озодликни қўлдан бой бермаслик учун ҳеч нарсадан тоймадилар. Ватан озодлиги учун курашларда минглаб кишиларнинг қони тўкилди. Шаҳар ва қишлоқлар харобага айлантирилди. Ҳатто 720—722 йилларда ҳам озодлик кураши давом этиб, жанглар қизгин тус олди. Пировардида босқинчилар голиб келиб, ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлади. Бунга халқнинг қарши турмаслиги ёки жанг қилмаганлиги эмас, балки озодлик курашларига мардлик, жасоратлик, билимонлик билан раҳбарлик қиладиган кимсани йўқлиги асосий сабаб бўлди. Агар мана шундай фазилатларни ўзида мужассамлаштирган давлат арбоби ёки лашкарбоши бўлганда озодлик курашининг ғалабага эришиши турган гап эди. Шунингдек мамлакатда ҳукм сураётган тарқоқлик ва парокандалик ҳам катта зиён келтирди.

СОМОНИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

Халифалик Туркистонни Хуросон вилоятининг таркибига киритиб, у ерга тайинланган ҳоким орқали ўлкани бошқариб турди. Аммо унга гоҳ Туркистонда, гоҳ Хуросоннинг ўзида кутарилган қўзғолонларга қарши курашишга тўғри келди. Ҳатто баъзан Хуросоннинг ўз мустақиллигини тиклаган вақтлари ҳам бўлди.

Бироқ халифалик ўз ҳукмронлигини тиклашга муваффақ бўлган эди. Умуман айтганда оддий халқнинг ҳам, юқори табақа вакиллариининг орасида ҳам халифалик ҳукмронлигига қарши кучлар мавжуд эди. Натижада қонли тўқнашувлар содир бўлган халифалик Хуросон вилоятининг ҳоқими орқали Туркистондан ҳар йили катта ҳажмда маблағ олиб турган. Масалан, Самарқанд — 326 минг дирхам, Фарғона — 280 минг дирхам, Тошкент — 607 минг дирхам, Усрушана — 50 минг дирхамни солиқ тарзда халифа саройига юбориб турган. Бундай ҳажмдаги тўловлар ўз даври учун салмоқли маблағ ҳисобланган. Халифалик томонидан мустақиллик ва озодликни барбод этилиши, зулм ва адолатсизлик нафақат меҳнаткаш оммани, балки маҳаллий юқори табаканинг илғор вакиллариини ҳам курашга отлантирган эди. Бундай кишилардан ташкил топган Сомонийлар сулоласининг фаолияти алоҳида аҳамият касб этади. Бу сулоланинг асосчиси Сомон қишлоғи бошлиғи Сомонхудо ҳисобланиб, Хуросон ҳоқими Маъмуннинг ҳурматига сазовор бўлган. Ҳатто, ҳоким унинг невараларини Туркистон вилоятларига раҳбар этиб тайинлади. Хусусан, Нух — Самарқандни, Аҳмад — Фарғонани, Яхъё — Тошкент ва Усрушананинг ҳоқими бўлди. Даставвал улар халифаликнинг хизматини сидқидиллик билан адо этиб катта ишонч қозондилар. Учта ака-укалар бамаслаҳат улкани бошқардилар. Уларнинг тепасида Аҳмад Сомоний турган эди. Бу вақтга келиб, халифалик анча заифлашиб кетганлиги туфайли Аҳмад Сомоний ўлка мустақиллигини тиклаш чораларини амалга ошириб борди. Бу сиёсатни унинг Фарғонада туғилган ўғли Наср янада кучайтирди. 874 йилда у укаси Исмоилни Бухорога ҳоким этиб тайинлади. Бу ҳоким 893 йилда акаси Насрнинг вафотидан кейин бутун Мовароуннаҳрни ўз қўлига бирлаштириб мустақиллик сиёсатини юргизади. Бундан газабланган халифа Муътазид (892—902) Исмоил Сомонийга қарши қўшин жўнатади. 900 йилда бўлган жангда Исмоил Сомоний душман қўшинини тор-мор этиб, Хуросонни ҳам эгаллаб, мустақилликни тиклайди. Бунда халқнинг қўллаб-қувватлаши ва қатнашиши муҳим ўринни эгаллади. VIII асрнинг иккинчи ярмида мамлакатнинг мудофаасига катта аҳамият берилган эди. Хусусан Бухоро воҳаси «Кампирак» номли узундан узун ва баҳайбат девор билан

ураб олинди. «Бу девор Конимех районида Қоратоғдан бошланиб, Зарафшон дарёсининг ўнг бетида Конимех, Қизилтепа, Гиждувон, Шофиркон районларининг шимолидаги чўл чегарасини ураб олган. Сўнгра ҳозир қум босиб қолган жойлардан ўтиб, Бухоро вилоятининг қадимги обод ерларини гарб ва жануб томондан ўрайди. Сўнгра Қизилтепа районига чиқиб, Зарафшоннинг чап томони билан кетиб, Кармана билан Қизилтепа оралигида дарё лабида тугайди. Деворнинг узунлиги тахминан 350 километрга яқин бўлиб кенглиги баъзи ерларда 2 метрдан ошиқроқ сақланган. Девор ҳам гишт ва пахсадан қурилган бўлиб, бир қанча жойларда дарвозалари бўлган. Текширишларга қараганда, бу девор ҳақиқатан ҳам VIII асрнинг иккинчи ярмидаги обод, сувли ерларни ураб олган. Обод ерларнинг майдони ўша вақтларда ҳозиргига нисбатан бир мунча кенг бўлган. Чунки Бухоро вилоятининг ҳозирги суғориладиган ерлари билан «Кампирак» девор чегараси ўтган ораликдаги ерлар чўлга айланган катта майдонни ташкил қилади. Бу ерларда хароб бўлиб қолган кўҳна қишлоқ излари, уй-

5-расм. Сомонийлар давлатининг асосчиси
Исмоил Сомоний мақбараси.

жой қолдиқлари ва рўзгор буюмларининг синиқлари жуда кўп».¹

Бу ниҳоятда катта ва узун девор Исмоил Сомоний вақтида таъмирлашни талаб этган. Бу ҳақда унга гапирилганда: «Мени ўзим Бухоро девориман», — деб жавоб берган. Бу билан Исмоил Сомоний ўзининг куч-қудратини англатиб, деворсиз ҳам Бухорони сақлашни баён этган. Ҳақиқатан ҳам у ақл-идрокли, мард ва жасоратли давлат арбоби бўлган эди. Шунинг учун ҳам у мамлакат мустақиллигини тиклашда ҳал қилувчи ўринни эгаллади.

Исмоил Сомоний 907 йилда вафот этган. Унинг даврида мамлакатда тараққиёт кўзга ташланиб, пойтахт сифатида Бухоро шаҳрининг мавқеи жуда ошди. «У, — дейди Наршахий, — йигирма йил Хуросон амири бўлди. Ҳукмронлик муддати ўттиз йил эди. Худойи таоло уни раҳмат қилсин, негаки уни даврида Бухоро пойтахт бўлди, Сомонийлар сулоласидан чиққан ҳамма амирлар Бухорода турадиган бўлдилар. Ундан олдин Хуросон амирларининг ҳеч бири Бухорода турган эмас. У Бухорода туришни ўзи учун муборак деб ҳисоблар, унинг кўнгли Бухородан бошқа ҳеч бир ерда ором топмас ва у қаерда бўлмасин: «бизнинг шаҳар, яъни Бухоро, ана бундай, — ана шундай дер эди».² Хуллас Исмоил Сомоний Мовароуннаҳр ва Эронни ўз ичига олган мустақил ва қудратли давлатни ташкил этиб, араб халифалигининг ҳукмронлигини тугатди.

¹ Фуломов Я. *Уша* асар, 117-бет.

² Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. *Уша* асар, 159-бет.

Мўғулларнинг тажовузи ва ҳукмронлигига қарши курашлар

ХОРАЗМШОҲЛАР ИМПЕРИЯСИНИНГ АҲВОЛИ

Қадимий ва ажойиб Хоразмнинг ватанимиз тарихида тутган ўрни беқиёс каттадир. Айниқса бу ерда милoddан аввалги VII асрда биринчи ўзбек давлатининг ташкил топиши муҳим тарихий воқеа ҳисобланади. Мана шу чуқур тарихий даврдан то XIII асрнинг бошларигача бўлган даврларда Туркистон заминида ўша қадимий Хоразм давлатининг мантиқий давоми сифатида кўп давлат ва империялар юзага келдилар. Масалан, қанга, кушонлар, эфталитлар, турк ҳоқонлиги, сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар ва хоразмшоҳлар давлатлари шулар жумласидандир. Хоразмшоҳлар давлатининг асосчиси шимолий Хоразмнинг ҳокими Мамнун ибн Муҳаммад ҳисобланиб, 996 йилда Хоразмшоҳ унвонини олган эди. Унинг вафотидан кейин укаси Мамнун ибн Мамнун (997—1017) тахтни эгаллайди. У ниҳоятда ақл-идрокли, тадбиркор ва билимдонлик билан иш юритиб, қудратли давлатни ташкил этишга қаттиқ ҳаракат қилган. Пойтахт Урганчда ҳашаматли бинолар қурилиб, меъморчилик ва умуман санъатнинг юксак намуналари намоёиш этилди. Айни пайтда Хоразмда Мамнун академияси ташкил этилиб, фаннинг турли соҳалари бўйича илмий ишлар олиб борилди. Хусусан Беруний ва Абу Али Ибн Сино сингари машҳур олимлар ҳам Мамнун академиясида илм билан шуғулландилар.

Аммо Хоразмшоҳларнинг гуллаб-яшнаши узоққа чўзилмади. У 1017 йилда Ғазнавийлар давлати томонидан босиб олинди. 1043 йилда эса Хоразмни ғазнавийларга зарба берган салжуқийлар давлати эгаллайди. Шу тариқа Хоразм бир қўлдан иккинчи қўлга ўтказилиб мустақиллигини қўлдан беради. Бироқ мустақил Хоразмшоҳлар давлатини тиклаш ғояси йўқолмади. Аксинча у эрксевар кишилар қалбида яшаб, вақти келиб у юзага чиқа бошлади. XI асрларнинг охирларида

салжукий ҳукмдори томонидан тайинланган Хоразм ҳокими Ануштегин мустақил сиёсатни юргизишга дастлабки қадамни ташлади. У 1097 йилда вафот этгандан кейин Қутбиддин Муҳаммад (1097—1127) исмли ўғли отасининг изидан бориб мустақилликни тиклашга ҳаракатни давом эттирди. Бироқ у салжукийлар сиртмоғидан қутилолмай дунёдан куз юмди. Унинг ўрнига тахтни эгаллаган ўғли Жалолиддин Отсиз (1127—1156) ганимларга қарши ошкора сиёсат юргизиб, 1138 йилда Мангишлоқни ва Сирдарёнинг қуйи ҳавзасидаги Жанд шаҳрини босиб олди. Кейинги йил Бухорони ҳам эгаллади. Шу равишда Отсиз ўзининг давлатининг чегарасини салжукийларга қарашли ерлар ҳисобига кенгайтиради. Шу орада Туркистон заминида Тунгусдан келган қорахитойлар (туркий тилли манжурлар)нинг тажовузи давом этаётган эди. Улар Хоразмшоҳ давлатига ҳам, салжукийларга ҳам катта хавф тугдирган. Шу боис Отсизни салжукийларнинг султони Санжар билан мурося қилган вақтлари бўлган. Аммо 1141 йилда Санжарнинг қорахитойлар томонидан қақшатқич зарбага учратилиши салжукийлар давлатининг тақдирини ҳал этади. Отсиз бу қулай вазиятдан фойдаланиб, Султон Санжарнинг пойтахти Марвни, сунгра 1142 йилда Нишопурни эгаллайди. Бироқ, куп ўтмай Санжар Марвни қайта қўлга киритишга эришади. Шундан кейин Отсиз ноилжликдан қорахитойларга товон тўлаб туришни бўйнига олиб у билан иттифоқ тузди. Султон Санжар ўзини унглаб тайёргарликни кўргандан кейин Хоразмга ҳужум қилиб Отсизни яна бўйсиндиради. Аммо Отсиз ундан бош ўтириб салжукийларнинг маркидаги Жанд шаҳрини эгаллаб, мустақил сиёсатни давом эттиради. У 1156 йилда Хоразмшоҳлар давлатининг тўла мустақиллигини таъминловчи заминни ҳозирлаб вафот этади. Отсиз ўзининг ватанпарварлиги ва тараққийпарварлиги билан донг чиқарган эди. У Хоразмни қудратли давлатга айлантиришга куч-ғайратини аямади. Шунинг учун ҳам у халқнинг ҳурмати ва иззатини қозонади. «Алоиддин Отсиз, — деб ёзади муаллифлардан бири — тахтга ўтирганида 29 ёшда эди. У ҳам отасига ўхшаб Султон Санжарнинг пойтахти Марвда яхши таълим олган эди. Отсиз мусулмонлар подшоҳига хос ислом динига ва илоҳиёт олимларига ҳомийлик қилишдан ташқари, турли фанлар ва санъат

аҳлини қадрлар, ўзи ҳам форсча қасида ва рубоийлар ёзар, жуда кўп буюк шоирларнинг байтларини ёддан билар эди. У Хоразм аҳолисига гамхўр, адолатли подшоҳлик қилди». Бир манбада айтилишича фуқаролар Хоразмшоҳ Отсизни яхши кўрар, унинг замонида фуқаролар хавф-хатардан мутлақо ҳоли, тинчлик ва осойишталикда, адолатда яшади. Алоиддин Отсиз жасур саркарда эди, жангларда толеи кулиб боқарди.¹ Умумлаштирганда Отсиз 29 йил тахтда ўтириб, шундан 16 йил мустақил ҳукмронлик қилди. Шу орада унга бир неча маротаба жанг қилишга тўғри келди. Отсизнинг ўғли Ил Арслон (1156—1172) ҳам Хоразм мустақиллигини таъминлашга ҳаракат қилди. Бу борада унинг ўғли Такиш (1172—1200) анча муваффақият қозониб, 1187 йилда Нишопурни, 1192 йилда Рейни, 1193 йилда Марвни, Эроннинг шарқий томонини қўлга киритди. Бу билан у Хоразмшоҳлар давлатининг мустақиллигини сақлади. «Урта асрлар муаллифларининг, — ёзишларича — Хоразмшоҳ Такиш ўз фуқароларига нисбатан адолатли бўлган, одатдан ташқари қобилиятга эга, буюк дипломат ва лашкарбоши эди. Ҳарбий кучдан ўринли фойдаланиб ва сиёсий аҳволни тўғри баҳолаб, Такиш ўз мулки қаторига Мозандарон ва Ироқни қўшиб олди. Унинг мусиқани севиши алоҳида эса олинади. Ҳеч ким удни унингчалик қўйиб қилиб чалолмаган... Такиш ҳозиржавоблиги, чечанлиги билан ҳам ажралиб турарди... Хоразмшоҳлар давлатининг кучайиши Алоиддин Такиш фаолиятининг натижаси бўлди. Бу эса узоқ давом этган оғир жанглар натижасида, шунингдек, яккаҳокимлиқ учун курашларда қўлга киритилди; Такиш мамлакат тахтига даъвогар биродари Султоншоҳга қарши йигирма йилга яқин кураш олиб борди. Такиш йилдан йилга аста-секинлик билан ўз мамлакат ҳудудини кенгайтириб, сарҳади халифа ан-Носир мулкига бориб тақалган йирик империя барпо қилмагунча кураш олиб борди. Манбаларнинг хабар беришича, Хоразмшоҳ қаерда бўлмасин, ўша ер аҳолиси унинг идора усули ва кўрган маъмурий чораларидан мамнун бўлган. Такиш давридаги ҳокимият марказлашуви ўлпон тўлайдиган халқ аҳволини анча енгиллаштирган кўринади.

¹ Зиё Буниёдов. Ануштегин Хоразмшоҳлар давлати. Тошкент, 1998, 10-бет.

Такиш даврида давлат маъмурий идора бошқаруви қатъиятлиги ва тартиб-интизоми билан ажралиб туради.¹ Шунингдек Такиш кучли қўшин тузиб шахсан ўзи ҳам жангларда фаол қатнашган. Уни 170 минг отлиқ аскарлари бор эди. Бундай кўп сонли қўшинни озиқ-овқат, яроғ-аслаҳа, от ва бошқа нарсалар билан таъминлашнинг ўзи бўлмаган, албатта. Аммо халқни ва шахсан Такишнинг мустақиллик ва озодликка қаратилган хоҳиш-иродаси қийин ва мураккаб масалаларни ҳал этиш имконини берган. Такиш ўз ватанининг тараққиётини ва халқаро мавқеини таъминлаш учун фақат уруш билангина эмас, балки дипломатик усулларни моҳирлик билан қўллаб, мақсадини изчиллик билан амалга ошириб борди. У 400 га яқин шаҳарларни қўлга киритиб, давлатни йирик империяга айлантириш заминини яратди. Такишнинг ватанпарварлик сиёсатини уғли Султон Муҳаммад (1200—1220) юқори босқичга кўтарди. Натижада Хоразмшоҳлар давлатининг чегараси янада кенгайиб, халқаро мавқеи ошди. Зеро, 1217 йилга келиб унинг таркибига Мовароуннаҳр, Хоразм, Исфахон, Мозандарон, Кармана, Мекран, Кеш, Ғазна, Ғур, Байман, Ўтрор, Озарбайжон, Арран, Ироқ, Сижистон, Форс, Табаристон, Журжон ва бошқа шаҳар ва ерлар кирган. Империя шаҳарларида ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо ривожланди. Деҳқончилик ҳам ўсган эди. Айниқса унинг пойтахти Кўҳна Урганч энг йирик ва обод шаҳар сифатида шуҳрат қозонди. Бу хусусда ўрта аср муаллифи Екут шундай ёзган: «Хоразм ерларидай кенг ва аҳоли кўп яшайдиган жой дунёнинг ҳеч бир ерида бўлмаса керак, деб ўйлайман; бунинг устига аҳолиси машаққатли ҳаётга ва оз нарсага қаноат қилишга ўрганиб қолган. Хоразмнинг аҳоли урнашган аксари жойлари, бозорлари, гамлаб қўйилган нарсалари ва дўконлари булган шаҳарлардир. Аҳоли урнашган жойлар ичида бозори йўқлари камдан-кам топилади. Шу билан бирга бу ерларда умумий хавфсизлик ва тинчлик-хотиржамлик ҳукмрондир... Бойликларнинг мўллиги ва пойтахтнинг катталиги, аҳолисининг кўплиги, яхшиликка яқинлиги ҳамда дин ва мазҳаб буюрган нарсаларни бажариши жиҳатдан дунёда Хоразмнинг бош шаҳрига ўхшаш шаҳар бўлмаса керак».

¹ Уша жойда, 83—84-бетлар

Хуллас, мустақиллик туфайли Хоразмшоҳлар давлати Шарқ оламининг энг йирик ва обод диёри сифатида учмас из қолдирди. Фан ва маданият ривожланиб ва ҳашаматли бинолар қурилиб, шуҳрати узоқ мамлакатларгача таралди.

Хоразм шоҳи саройида 27 ҳукмдор ёки уларнинг вакиллари итоат камарини белларига боғлаб, олтин ногора чалиб турганлар.

Аммо Хоразмшоҳлар давлатининг шон-шуҳрати саройдаги ички зиддият ва фитналар, гуруҳвозлик ва шахсий манфаатларнинг авжига минishi орқасидан суниб борди. Бу фитнанинг асосий айбдори Султон Муҳаммаднинг онаси Туркон хотун ҳисобланади. Бу мансабпараст ва узбошимча аёлнинг саройдаги таъсири шу даражада баланд эдики, ҳатто шоҳнинг фармонлари ва кўрсатмаларини бекор қилиб турган. У узининг қариндош-уруғларини қобилият ва ташкилотчилигини суриштирмай ўта масъулиятли лавозимларга тайинлаган. Натижада давлат бошқарувида узбошимчалик ва тартибсизлик кенг қулоч ёйди. Султон Муҳаммад эса онасининг қилмишларига қарши чора кўришга ожизлик қилди. Чунки давлатнинг салоҳиятли лавозимлари онасининг қариндош ва тарафдорлари томонидан эгалланган эди. Туркон хотун фарзандларни орасига ҳам низо ва келишмовчилик уругини сепади. Натижада тахт учун кураш ҳаракати тобора кучайиб боради. Пойтахт Кўҳна Урганчда Туркон хотуннинг қилмишлари орқасидан сув шу даражада лойқалашиб кетадики, Султон Муҳаммад пойтахтни Самарқандга кучиришга мажбур бўлади. Аммо, шунда ҳам унинг боши тинчмай жасоратлик, мардлик, тadbиркорлик ва сезгирлик сингари фазилатлари ниҳоятда заифлашиб кетади. Натижада катта қурбонлар ва қийинчиликлар ҳисобига бунёд этилган империя ичидан чирий бошлади. Султон Муҳаммад эса давлатни бошқаришда изчиллик ва мувозанатни йўқотади. Хоразмшоҳлар давлати оғир кунларни бошидан кечираётган пайтда Чингизхон бошлиқ мўғулларнинг тажовузи бошланди.

МЎҒУЛЛАР БОСҚИНИНИНГ БОШЛАНИШИ

XII асрнинг охири — XIII асрнинг бошларида узоқ Мўғулияда анча қудратли давлат ва жанговар қўшин

ташкил топган эди. Унинг асосчиси Чингизхон ҳисобланиб асли оти Темучин булган. У 1115 йилда туғилиб, ўн ёшида отаси вафот этади. Мирзо Улугбекнинг ёзишича у онадан туғиларкан, қўлу мушти қонли эди. Замон донолари: бу бола соҳибқирон бўлиб туғилган дейишди. Яна шуки, муштида бир кафт қотиб қолган қон бор эди. Бу шундан далилки, вақт ўтиши билан замон аҳлини қатл этур; қўлаб подшоларни оёқ ости қилади. Худодан бошқа ҳамма унинг қўл остида хор бўлади.¹ Темучин куч-қувватга тўлиб, балоғатга етгандан кейин атрофига 43 жасоратли йигитларни тўплаб ҳарбий гуруҳни тузади. Бу вақтларда Мўғулияда кучманчи қабилалар ўзаро урушиб ўлкада парокандалик ҳукм сурмоқда эди. Темучин ташкилотчилиги ва ҳарбий маҳорати туфайли қабилаларни ўз қўл остига бирлаштиришга эришади. 1206 йилда унга Мўғулиядаги юқори табақаларининг қатнашувида ўтказилган қурултойда Чингизхон номи берилиб, мамлакатнинг хоқони деб эълон қилинди. Чингизхон шоҳлар шоҳи маъносини англатади.² У ва унинг сафдошлари ўзларининг ғоятда шавқатсизлиги билан она юртида ҳам ном чиқарган эдилар. Уларнинг қилмишларининг жонли гувоҳи ва ватандошларидан бири шундай деган: Чингизхоннинг атрофидаги кишилар одам гўшти бериб боқилган ва темир кишанга солиб қўйилган итлардир. Уларнинг пешоналари мисдан, тишлари қайрилган, тиллари бигиз сингари уткир, юраклари темирдан ясалган. Буларда қамчи ўрнига қайрилган қилич бор. Улар шудринг ичади, шамолда учади, жангларда одам гўштини ейди. Ҳозирда улар занжирдан бушатиб юборилган.

Дарҳақиқат, Чингизхон бошлиқ мўғул газандалари одамлар қонини дарё каби оқизиб, 100 минглаб кишиларни ёстиғини қуритган. Улар инсоний фазилатлардан маҳрум этилган ваҳший ҳайвонлар эди, холос. Зеро, улар ўз мақсадлари йўлида ҳеч нарсадан тоймай кўз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган жазо усулларини қўллайдилар. Бу хусусда ўрта аср муаллифи Ибн ал-Асир шундай ёзган эди: «Тангри таоло одамни ато қилгандан бошлаб то ҳозиргача жаҳонда шу тариқа ҳодиса рўй бермаган», — деса, унинг гапи ҳақдир.

¹ *Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи.* Тошкент, 1994, 81-бет.

² Уша жойда, 100-бет.

Чиндан ҳам солномаларда баён қилинган воқеаларнинг энг даҳшатлиси Навуходоносorning исроилликларни қириб юборгани ва Қуддуси Шарифни вайрон қилганидир. Бу, лаънати мўғул лашкарлари ер билан яксон қилган мамлакатларга қиёс қилганда Қуддуси Шариф ҳеч нарса бўлмай қолади, бу мамлакатларда мўғуллар қириб ташлаган одамлар ўлдирилган исроилликларнинг сонидан кўп марта ортиқдир. Улар ҳар қайси шаҳарда ҳамма исроилликлардан ҳам кўпроқ кишини қириб юбордилар. Одамзод охиратгача яъжуж ва маъжуждан бўлган бундай даҳшатни асло кўрмаса керак. Булар (мўғуллар) ҳеч кимга раҳм қилмайдилар, хотинларни, эркакларни, гўдак болаларни ўлдирдилар, ҳомиладор хотинларнинг қоринларини чавақлаб, она қорнидаги болаларни нобуд қилдилар. Шундай бир ҳодиса рўй бердики, унинг учқунлари (ҳар томонга) сочилиб кетди ва балоси ҳамманинг бошига тушди; у шамол қувган булутдек ҳаммаёқни босиб ўтди».

Ушбу сатрларда баён этилган даҳшатли фожеалар даставвал Туркистон заминиди содир бўлган эди.

Чингизхон 1211 йилда Егтисувнинг гарбий томонига бостириб қириб, унинг бир қисмини эгаллади. 1215 йилда у Хитойга ҳужум қилиб Пекинни босиб олди. Бу ерда у ваҳшийларча жанг қилиб ўлдирилган одамларнинг суяклари тоғ сингари ўйилиб ётди. Мўғулларнинг қонхўрлиги шу даражада даҳшатли бўлганки, уларнинг қўлига тушмаслик учун 60 минг қизлар ўзларини ҳалок этганлар. Чингизхоннинг Хитойдаги галабаси ва қўлга туширган катта бойликлари номини тарқалишига олиб келди. Бундан хабар топган Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳақиқий аҳволни билиш мақсадида Муғулияга, Чингизхон ҳузурига Баҳовиддин Розий бошчилигида элчиларни жўнатади. У билан катта савдо қарвони ҳам йўлга чиққан эди. Бу вақтларда Туркистон савдогарлари ип ва ипак газламалар, кийим-бош ва бошқа моллар билан Муғулияда савдо билан шуғулланмоқда эдилар. Чингизхон Хоразм элчиларини ҳурмат ва иззат билан қарши олиб Султон Муҳаммад билан тинчлик ва дўстлик алоқаларини ўрнатиш зарурлигини баён этган. Чингизхон жавоб тариқасида хоразмлик Маҳмуд Ялавоч, бухоролик Алихўжа ва ўтзорлик Юсуф Канқга сингари кишилардан иборат ўз эчиларини юборади. Улар савдо қарвони билан йўлга чиқиб Хоразмга етиб келадилар. Элчи-

лар Чингизхон томонидан юборилган бир катта булак олтин қуймаси, қимматли тошлар, туя юнгидан ишланган нафис газмоллар ва бошқа совғаларни Султон Муҳаммадга топширишади. Бу ерда айтиш лозимки, Чингизхон Муғулия билан савдо қилаётган хоразмлик, бухоролик ва бошқа шаҳарлик савдогарларнинг айримларини ўз тарафига огдириб олган эди. Улар Чингизхонга Хоразмшоҳлар давлати ҳақидаги маълумотларни етказиб турганлар. Бу хусусда айниқса юқорида қайд қилинган элчиларнинг бошлиғи Маҳмуд Ялавоч жонбозлик кўрсатган. У ўз ватанига хиёнат қилиб, ошкора Чингизхонга сотилган эди. Султон Муҳаммад тунда Маҳмуд Ялавочни ҳузурига чақиртириб ўз ватанига хизмат қилишга даъват этди. Зеро, унга Чингизхон даргоҳида айғоқчилик қилиш топширилганда, ўлдирилишдан қўриқиб розилик билдирди. Аммо у умрининг охиригача Чингизхонга содиқлигича қолаверди. Султон Муҳаммад унинг қуруқ ваъдасига ишониб Чингизхон ҳузурига қайтишига рухсат берди. Ҳамда унга ўзининг Чингизхон билан тинч-тотувликда алоқада бўлиш ҳақидаги ёзма ҳужжатни топширади. Бу аҳдномага кўра Чингизхон 1218 йилда Умархўжа Утрори Ҳаммол Марачи Фаҳриддин Дизак Бухорий ва Аминаддин Харави бошчилигида 450 киши ва 500 туялардан иборат карвонни Утроргача жўнатади. Туяларга олтин, қумуш, хитой ипак газламаси ва турли қимматли мўйналар ортилган эди. Карвон Утрор (ҳозирги Туркистон шаҳри атрофи)га келганда фожеа рўй беради. Бир манбада кўрсатилишича Утрор ҳокими Ғайирхон карвондаги молларни ўзлаштириш мақсадида савдогарларни ўлдиртирган. Бошқа манбада эса бу иш Султон Муҳаммаднинг кўрсатмасига биноан амалга оширилган. Карвон фожеаси Чингизхоннинг газаби ва нафратини қўзғитиб Туркистон заминига ҳарбий юриш бошлашга катта баҳона бўлган. Буни англаган Султон Муҳаммад саройда кенгаш ўтказганда қўшинни бир жойга тўплаб, душманга зарба бериш ҳақида фикр билдирган. Бунга қарши ўлароқ ҳарбий кучларни вилоятларга тақсимлаб бўлинган ҳолда жанг қилиш таклифи уртага ташланган. Мирзо Улугбекнинг асарида кўрсатилишича «Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ихтиёрида саноксиз аскар, кўпгина лашкар бўлган. Муҳосиблар унинг сони 400 мингдан кам бўлмаганини айтганлар. Аммо,

мўгул лашкари юришидан кейин Қорача Ҳожибни ун минг киши билан Утрорга Ғайирхонга мадад учун жўнатди. Токи, у Утрор муҳофазасини уюштиргай. 30 минг кишини Бухоро мудофааси учун тайинлади. 110 минг кишини Самарқандга қолдирди. Шу жумлада, 60 минги турклар эди. Уларнинг сардори Султон ашрофу аъёнларидан бўлган хонлар бўлиб, ҳар бири ўз даври асфандиёрларидан эди. 40 минг кишига қалъалар ва ҳисорлар қуришга фармон берди».¹ Аммо бундай чоралар ўзини оқламади. Чунки Султон Муҳаммад империянинг ҳали у, ҳали бу жойида кезиб юриб жанг тақдирини ҳар вилоятнинг ҳокимларининг ўзига топшириш билан чегараланди. Мамлакат тақдири қил устида турган бир пайтда душманга қарши курашни бошқарадиган марказ ташкил этилмади. Бунинг устига-устак Султон Маҳмуднинг онаси Туркон хотуннинг сиёсатга аралашуви огир вазиятни янада кескинлаштирди. Давлат бошқарувидаги парокандалик авжига минди. Минг афсуслар бўлсинки, агар саройда аҳиллик ва бирдамлик ҳукм суриб, оқилона иш юритилганда душман кучларини голиб келиши ҳеч мумкин эмас эди. Чунки Чингизхон давлатининг ҳарбий кучлари ва салоҳияти Хоразмшоҳлар давлатига солиштирганда анча паст эди.

Чингизхон Хоразмшоҳлар давлатининг заиф томонларини ҳисобга олган ҳолда устун келишига қаттиқ ишониб, даставвал Утрорни босиб олишни режалаштирди. 1220 йилнинг кеч кузида унинг бошчилигидаги қўшин у ерга бостириб кирганда ватан ҳимоячиларининг қаттиқ қаршилигига дуч келди. У бу ердаги урушни чўзилишини англаб, Чигатой ва Угатай сингари ўғилларини ҳарбий қисм билан Утрорда қолдирди. Қўшиннинг қолганини уч қисмга тақсимлаб, биринчисини Утрор атрофидаги Жанд ва Барчинликентни, иккинчисини Банокат билан Хужандни босиб олиш учун жўнатди. Унинг ўзи ўғли Тулуй билан Бухорога йўл олди. Мўгуллар Утрорни беш ой мобайнида қамалда ушлаб турди. Шу орада ҳар икки томон ўртасида қаттиқ жанглар бўлиб ўтди. Аммо лашкарбошилардан бири — Қорача Ҳожиб қўл остидаги 10 минг кишилик ҳарбий қисм билан шаҳар дарвозасидан чиқиб мўгулларга таслим бўлиши ватан ҳимоячилари-

¹ Мирзо Улуғбек. Ўша асар, 135-бет.

га қаттиқ зарба бўлиб тушди. Душман кучлари мана шу очилган дарвозадан шаҳарга бостириб кирадилар. Бу ерда даҳшатли жанглардан сўнг шаҳар босқинчилар томонидан эгалланади. Бу тўғрисида Абулғози ёзди: «Мўғуллар дарвозаи Суфийдан кириб Утрорнинг ичига кирдилар ва Утрорнинг жами халқини саҳрога чиқариб, шаҳид қилдилар. Ул ҳолда Ғайирхон йигирма минг киши билан аркка қамалди. Ҳар кунда чиқиб урушур эрди. Яхши мардоналиклар қилди ва мўғул аскарларидан кўп кишиларни ўлдирди. Узининг қўшинидаги кишилар тамом шаҳид бўлди. Мўғуллар Аркнинг қалъасини тақи олди. Аҳирул амр Ғайирхон икки киши билан қочиб бир томнинг устига чиқди. Ул икки навқари ҳам шаҳид бўлди. Ахир уруша-уруша Ғайирхоннинг ўқи тугади. Оқибат канизлари девордан гиштларни олиб бера бошладилар. Ул гиштларни отиб урушди».¹ Пировардида Ғайирхон асирликка олиниб ўлдирилади. Демак амир Ғайирхон бошчилигидаги ватан ҳимоячилари шу даражада қаҳрамонона жанг қилдиларки, у беш ой давом этди. Шунинг учун ҳам босқинчилар шаҳар халқини қириб ташлади. «Утрорнинг бутун аҳолисини, — дейди Мирзо Улуғбек — (мўғуллар) саҳрога ҳайдаб чиқдилар ва қатли ом қилдилар. Ғайирхон йигирма минг киши билан қалъага кириб олишди. Барчаси жонидан умид узиб, ўлим юзига тик боқиб, қарию ёш ўлимни замирлари лавҳига чекиб жанг қилдилар. Бу орада мўғул лашкарининг қўпчилиги қалъага кириб олишди. От, яроғ, сипоҳи қолмаганидан уйи ва тоmidан бўлак паноҳи қолмади. Мўғул сипоҳи уларни қўлга олди. Бу гулдек нозикларни от ёлига босдилар Утрор ҳисорни қўлга киритиб, ер билан баробар қилдилар. Тирик қолганлардан, раъият ва ҳунармандларнинг баъзиларини ҳибсга олдилар, баъзиларини эса қўл қилиб ҳайдадилар».² Бинобарин утрорликлар «бир томчи» қонлари қолгунча мустақилликни сақлаш учун жанг қилган эдилар. Мўғулларнинг қиргин-баротидан кейин салоҳиятли савдо-ҳунарманд шаҳри Утрор харобага айлантирилди. Бу вақтда мўғулларнинг Жужи бошчилигидаги қўшини Сирдарёнинг қуйи оқимидаги Сигноқ шаҳри ёнига келиб хоин савдогар Ҳасан хожини тас-

¹ Абулғози. Шажарай Турк. Тошкент, 1992, 65-бет.

² Мирзо Улуғбек. Уша асар, 142-бет.

лим бўлишликни сўраб элчи сифатида жўнатди. Аммо шаҳарликларнинг газаби ва нафрати қўзиб элчини ўлдирадилар. Шундан кейин мўғуллар билан ватан ҳимоячилари ўртасида етти кун давомида жанг бўлиб пировардида улар ғалабага эришадилар. Шаҳарликларнинг барчаси қириб ташланади. Мўғуллар 1219—1220 йилларда Ўзганд, Барчин, Лигкент, Ашносни ва Жанд шаҳарларини эгаллаб кўп кишиларни ўлдирадилар, асирликка оладилар. Банокат ҳам ваҳшийларча босиб олинади. Бу ерда бойликлар таланди, одамлар ўлдирилди ёки асирликка олинди.

Мўғуллар қўлга киритилган жойлардаги аҳолини маълум қисмини асирликка олиб, уларни турли ишларда қўл каби меҳнат қилдирган. Хусусан асирларни ҳарбий юриш вақтида қалқон сифатида олдинги сафга турғизганлар. Шунингдек, улардан қамал қилинган шаҳарларга ҳужум қилишда фойдаланганлар. Натижада жанглар пайтида биринчи ўқлар ва зарбалар асирларга тегарди. Бундан ташқари улар душманларнинг отларини оёғи остида ҳам қолиб ҳалок бўлганлар. Асирларни олдинги сафларда турғизилиши ватан ҳимоячиларининг ҳужумини даф этиш мақсадида қилинган, албатта. Худди мана шундай усулни қўллаганиши мўғулларнинг ғалабаларини таъминлаган омиллардан бири эди.

ТЕМУР МАЛИК БОШЧИЛИГИДАГИ ЖАНГ

Мўғуллар Банокатни босиб олганларидан кейин 50 минг кишидан иборат асирларни олдига солиб ҳарбий юришни давом эттирдилар. Улар Алақ-нўён бошчилигида Хужанд шаҳрига яқинлашдилар. Бу вақтда ўзбек ўғлони Темур Малик шаҳарнинг ҳокими эди. У табиатан паҳлавон ва жасоратли киши бўлиб ватанпарвар ва моҳир жангчи ҳисобланган. «Шаҳар валийси, — дейди Мирзо Улуғбек, — Темур Малик эди. Шижоатда шундай мартабада эдики, Рустаму Зол тирик бўлганда унинг савлатидан фахрланган буларди. Агар Соми Сувар ҳаётдан баҳрадор бўлганда, унга бўлган бандалиги ҳалқасидан боши осмонга етарди. Лекин давр толеъи инқилобидан ночору ноилож қолди ва Сайхун номи билан маълум Хужанд дарёси ўртасидаги Ҳисорда сув икки шохга бўлиниб оқадиған жойда, бир олий қалъа бино қилган эдилар. Муътаמיד ул-ис-

теъдод минг нафар киши билан у ерда ўрнашиб олиб, тезлик билан ҳисорни мустаҳкамлаш ва жангга тайёргарлик билан машғул бўлди».¹

Аммо, Темур Малик қанчалик пухта тайёргарлик кўрмасин барибир душман кучлари куп бўлиб жангварлиги ҳам баланд эди. Шунга қарамай ватанпарварлик ва жасоратлик туйғулари билан тулиб тошган халқ ва Темур Малик имкони борича босқинчиларга қарши курашишни муқаддас бурч деб билдилар. Мўғулларнинг 20 минглик аскарлари Хужандни қуршаб олдилар. Улар 50 минг кишидан иборат асирларни ҳам ўзлари билан олиб келиб ҳарбий ишларда фойдаландилар. Шиддатли жанглардан сўнг Темур Малик мингта аскар билан Сирдарёдаги оролларнинг бирига чекинишга мажбур бўлди. Абулғозининг маълумотига кўра «Темур Малик ўн икки кема ясатиб эрди. Усти сарпўшлик».² Анга ўқ отмоқ ва тўпанг учун даричалар тортиб бериб эрди. Ул кемаларга бир амал қилиб эрдиким, ўқ ва тўпанг ва ҳеч нимарса анга ўтмас эрди. Ул кемаларни миниб кунда андоғ урушлар ва мардоналиклар қилдиким, тамом мўғуллар таҳсинлар қилдилар ва ҳеч бобда ани олабилмадилар. Оқибат мўғуллар эллик минг хашарий (асирлар)ни олдиға солиб тош ва кесак ташитдилар, ўзлари тошни ва кесакни сувға солур эдилар. Ахирул Амр мўғул лашкари голиб бўлган сабабдин Темур Малик етмиш кемага, қўш ва асбоб юклаб, ул мазкур бўлган ўн икки кемасига минг йигити билан миниб кеча бўлгач, рудхонасининг ичи билан юрийберди. Алак нўён бирлан Сукату Бука мўғулларга сизлар ҳам дарё лаби бирлан Темур Маликнинг ортидан юрунг, деб ҳукм қилди. Мўғуллар таки рудхонанинг кемасига ёнашиб уруша-уруша юрур эрдилар».³

Кўриниб турибдики, Темур Малик душманнынг Сирдарёнинг икки қирғоғидан ёғдирган ўқлари остида жанг қилган. Мўғуллар куп минглик асирларни тошларни келтиришга мажбур этиб оролга ташиттирган. Бу билан ўзларига йўл қуриб ватан ҳимоячилари билан юзма-юз жанг қилишга ҳаракат қилганлар.

¹ Мирзо Улуғбек. Ўша асар, 145-бет

² Бу ерда гап кемаларни лой суртилган наMAT билан ўрашиб ва сирка септириб ўқ ўтмайдиган қилинганлиги ҳақида гап кетаяпти.

³ Абулғози. Ўшар асар, 67-бет.

Аммо, Темур Малик душман режаларини барбод этиб уларни яқинлаштирмаган, шу тариқа уруш узоқ давом этиб ватан ҳимоячиларининг қуроллари ва озиқ-овқатларида етишмовчилик қаттиқ сезилди. Четдан эса ҳеч қандай ёрдам берилмади. Натижада ватан ҳимоячилари Темур Малик бошчилигида 70 кемада Сирдарёнинг қуйи оқими бўйлаб суздилар. Улар Банокат шахрига яқинлашганларида кўрдиларки мўғуллар дарёнинг бир қиргоғидан иккинчи томонига темир занжирни тортиб қўйишган экан. Бироқ Темур Малик кемалари билан занжирни ёриб ўтиб йўлни давом эттиради. У Утрор, Сигноқ ва Жанд шаҳарларини босиб ўтиб Барчинлигга келганда душманларнинг қайиқларидан ясалган тўсиққа дуч келади. Темур Малик уни ёриб ўтишни иложи йўқлигини англаб ва кемаларини соҳилга яқинлаштириб ташқарига чиқадилар. Бу ерда «Темур Малик ҳар соатда ўз дўстлари билан елкама-елка туриб жанг қиларди, токи дўстлари узоқроқ кетгайлар. Яна ўз дўстлари ортидан югуришарди. Бир кечаю кундузда шу тарзда лашкарининг аксари нобуд бўлди, баъзилари ярадор бўлдилар. Молу мулкларини душманлар талаб олди. Темур Малик бир гуруҳ барқарор одамлари билан шошилмай душман йўлини тўсди. Ёнидагилар ҳам нобуд бўлгандан кейин, унинг қуроляроғи қолмади. Фақат уч ўқи қолганди. Уларнинг ҳам бири синган ва пайконсиз эди. Уч мўғул некомиш билан елиб келарди. Темур Малик ҳалиги синиқ пайконсиз ўқ билан бир мўғулнинг кўзини чоғлаб отди. У кўр бўлиб қолди. Қолган иккисига деди: «Бу ўқ бирла сизларга жавоб бера олурман десам бўлади; қайтингларки, сизнинг тақдирингиз шу ўқларда. Ул икки мўғул Темур Малик қўлидан келган, кўз ўнгиларида бўлган ишларни кўриб, уни сўзини тасдиқладилар ва қайтиб кетдилар. Темур Малик соғ-саломат қолди. У Хоразмга жўнади ва халқ ишига аралашди».¹

Ушбу сатрларда баён этилган воқеалар шу ҳақда гувоҳлик берадики, Хужандда шиддатли жанглар бўлиб Темур Маликнинг моҳир лашкарбошилиги туфайли куп сонли босқинчиларга қарши узоқ ва мардонавор курашилган. Бунда шахсан Темур Маликнинг ўзи ниҳоятда билимдонлик билан иш юритиб душманга қақшатғич зарбаларни бериб турган. Мўғуллар Те-

¹ Мирзо Улуғбек. Ўша асар, 146-бет.

мур Маликни ута хавфли душман ҳисоблаб, уни қандай бўлмасин қўлга туширишга қаттиқ ҳаракат қилдилар. Бунга эришмак учун барча чораларни кўришди, лекин уддасидан чиқа олмадилар.

Темур Малик ўзининг ватанпарварлигини, моҳир жангчилигини шу даражада намоён этдики унга душманларининг ўзлари тан беришга мажбур бўлдилар. У ҳақиқатан ҳам халқ қаҳрамони, мустақиллик ва озодлик учун жонини тиккан шахс эди. У охириги ўқи қолгунча жанг майдонидан кетмади. Темур Малик Хоразмга боргандан кейин ҳам курашни давом эттирди. У ҳарбий қисм билан Катта бориб, бу ерга тайинланган мўғул ҳокимини ўлдириб қайтади. Шундан кейин Урганч мудофаасида қатнашади, сўнгра Жалолиддин билан биргаликда курашни давом эттиради.

БУХОРО, САМАРҚАНД ВА КҲҲНА УРГАНЧДАГИ ЖАНГЛАР

Чингизхон ўғиллари Тулуй, Жеба нуён ва Субутой билан биргаликда Қизилқум чуллари бўйлаб ҳарбий юришни давом эттирдилар. Улар Зарнуқ ва Нури Бухоро сингари кичик шаҳарларни эгаллаб бир неча юз ёшларни асирликка олдилар. Шундан кейин босқинчи ғалалар 1220 йил 7 февралда Бухоро шаҳрининг остонасига жойлашиб урушни бошлаб юбордилар. Бу вақтларда Бухоро ҳар жиҳатдан обод ва ривожланган шаҳар сифатида шуҳрат қозониб, «Ислом қуббаси» деган юксак баҳога сазовор бўлган эди. Бухороликлар мустақиллик ва озодликни сақлаш учун жон-жаҳдлари билан жанг қилдилар. Ватан ҳимоячилари Ихтиёриддин Қўшну, Инанчхон Уғил Хожиб, Ҳамид Пура, Суюнчхон ва Гурхон сингари лашкарбошилар раҳбарлигида шаҳарни қаттиқ туриб ҳимоя қилганлар. Ҳар икки томондан кўп кишилар ўлдирилди. Кечқурун Кукхон, Ҳамид ва Севинчхон қўмондонлиги остида уч минг кишилик аскарлар шаҳардан чиқиб душманлар билан тўқнашди. Қаттиқ жанглардан кейин душман ғалаба қилиб шаҳарга бостириб кирди. Шаҳарнинг нуфузли кишилари тўпланишиб таслим бўлишликка розилик билдирдилар. Чунки кўп аскарлар ва оддий кишилар қирилиб, урушни давом эттиришнинг иложи қолмади. Мўғуллар шаҳар аҳолисини дўппослаб ва аёлларни зўрлаб, қулоқ эшитмаган азоб-уқубатларни

намоиш этдилар. Улар масжид ва хонадонларни талаб ва Қуръони каримни отларининг оёғи остига ташлаб талон-тарожни уччига чиқардилар. Бунга чидай олмаган дин пешволари Рукиаддин Имомзода ва угли, қози Садриддинхон ва Садр Мажиддин муғуллар билан жанг қилиб ҳалок бўдилар. Чингизхоннинг шахсан ўзи шаҳарнинг бойликларини талаш ва уни вайронага айлантириш ҳақида кўрсатма бериб турди. У буйруқ берди: «Шаҳарда нимаики зоҳирда турган бўлса, келтиришнинг ҳожати йўқ. Махфий сақланаётган нарсаларни бизга топширишларингиз зарур». Бунга жавобан, — деб ёзади Мирзо Улугбек, — бойлар ва амалдорлар иттифоқ бўлишиб, ўз бошларини олтин эвазига сотиб олдилар.

Бухоронинг барча давлатманд кишилари тотор (муғуллар) сипоҳи дастидан омбордаги моли, харвор-харвор тиллаларини бериб, Чингизхондан ўз бошларини сотиб олдилар. Хоразмшоҳ сипоҳидан башарти ўз уйларида утирмай, шаҳардан ташқари чиққанлари бўлса, қаҳрдан бошқа нарсани топмадилар... Қазою қадар амри билан тоторлар Бухорода ажаб қотилликлар қилдилар... Хоқон (Чингизхон)нинг газаби қайнади. Шоҳ қаҳридан оташ чиқарди. Шаҳар аҳолиси ундан ёниб адо бўлди. Бир кунда ҳулу қуруқ ёниб битди: на жонсиз нарсаси қолди, на жонли. Шаҳарда бирорта ҳам сипоҳ қолмади. Уларни ўрнида фақат қора тутун бурқсирди.

Шаҳар батамом ёниб бўлгандан сўнг, атроф-теварақда яшайдиганларни тўплаб, қалъа пойига ҳайдаб келдилар, қалъа ҳандақининг тўлдирилмаган жойларини кўмдирдилар. Тез кунда қалъани ҳам қўлга киришиб, ут қўйдилар. Унинг ҳокими Куюкхонни, уша қалъадагилар билан бирга сиёсатга етказдилар. Ҳисорни ер билан яксон қилдилар.

Шаҳру бору, дарвозадан қолмади нишон; Бундайин дардга ким топар дармон»¹. Шаҳар аҳолиси суягича шилингандан кейин фақат эғниларидаги кийим билан шаҳардан ташқарига чиқарилди. Бақувват эркаклар асирликка олинди, аёллар муғулларнинг аскарлари ўртасида бўлинди. Аскарлар ва шаҳарликлар душман бостириб кирганидан кейин қалъага киришиб курашни давом эттирган эдилар. Улар ҳам тор-мор этилиб, битта қолдирмай ўлдирилди.

¹ Уша жойда, 141—142-бетлар.

Хуллас, Бухоро босқинчилар томонидан мисли қурилмаган даражада вайрон этилди.

«Бу шаҳар, — деб ёзади Ибн Баттута, — бир вақтлар Жайхуннинг соҳилидаги шаҳарларнинг энг улуғи эди. Лаънати Мўғул Тенгиз (Чингиз)... уни шу қадар хароб қилганки, масжиду мадрасалар, бозорлар деярлик бари вайрона бўлиб ётибди. Ҳозир улар орасида билим — фандан хабардор ё унга қизиқувчи бирон кимса йўқ»¹

Мазкур маълумотлар XIV асрнинг биринчи ярмида Бухорода шахсан бўлган Ибн Баттутанинг қаламига мансубдир. Унга кура Бухоро мўғуллар томонидан шу даражада қаттиқ вайрон этилганки, 100 йилдан ортиқ вақт ўтган бўлсада ҳамон ўзига келмаган. Ваҳоланки, Бухоро мўғулларнинг босқинидан олдин киши ҳавасини келтирадиган обод шаҳар ҳисобланган. Бу хусусда аллома Ёқут ал-Ҳамавий шундай ёзган: «Шубҳасизки, бу жуда қадимий шаҳар, унда боғлар, сархил мевалар кўп. Мен борганимда Бухоро мевалари ўн саккиз кун йўл босиб Марвга, ўн беш кун йўл юриб Хоразмга ҳам элтиб сотилар эди». «Китоб ас-сувар» асарининг муаллифи ёзади: Мовароуннаҳр ерларининг гўзаллигига келсак, (айтиш керакки) мен ислом мамлакатларининг бирортасида Бухородан кўркамроқ шаҳарни кўрган эмасман. Унинг аркига чиқсанг, атрофида зангори осмон туташ кўм-кўк масофаларни кўрасан... Мовароуннаҳр ва Хуросон юртларида ўз ерларини бухороликларчалик яхши парвариш қиладиган аҳоли йўқдир... Бухоро текис ерларга жойлашган шаҳар, бино синчлари ёғочдан. Ҳамма турар жойлар, қўرғонлар, боғлар, расталар, тош йўллар ҳамда беҳисоб туташ маҳаллалар, 12 фарсах узунликдаги девор билан ўраб олинганки, бу девор барча ўша қўрғон, уй-жой ҳам аҳоли яшайдиган жойларни шаҳар маркази билан бириктириб туради. Ўш қолган тақир жой ёки бирон вайронани кўрмайсиз. Ҳалиги девордан ташқари... Унга туташ солинган, қишин-ёзин аҳоли яшайдиган шаҳар уй-жойлари, сарой, дўкон ва боғларини қўраб турувчи бошқа девор ҳам бор... Бутун Мовароуннаҳрда Бухорочалик зич ва гавжум шаҳар йўқ».²

¹ Иброҳимов Н. Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. Тошкент, 1993, 23-бет.

² Ўша жойда, 22—23-бетлар.

Аммо мугуллар Бухорони «култепа»га айлантирган эдилар.

Чингизхон Бухородан олинган бир неча минг асирларни қўшиннинг олдига солиб Самарқанд томон йўналди. Бу шаҳар ҳам шарқнинг энг сўлим ва обод масканларидан бири бўлган. Бу ерда Султон Муҳаммаднинг 110 минг аскарлари шайланиб турган эди. Бундан ташқари аҳолининг талай қисми мудофаага жалб этилган. Қўшин тепасида Тоғайхон, Алп Эрхон, Шайххон, Болахон ва бошқа лашкарбошилар турган. Душман қамалидаги шаҳарда хоҳ аскар, хоҳ оддий кишилар бўлсин барибир барчани фикри-зикри мустақиллик ва озодликни сақлашга қаратилган. Бунга эришишга етарли имконият ва ҳарбий кучлар мавжуд эди. Аммо уларни билимдонлик билан бошқарадиган раҳбар топилмади. Авваламбор лашкарбошилар ҳарбий тактика ва стратегия соҳасида хатога йўл қўйдилар. Зеро, Чингизхон ўз қўшинининг оз қисмини ҳужумга ташлади, катта қисмини пистирмага қўйди. Лашкарбошилар душман кучларининг сонини оз деб ҳисоблаб катта қўшин билан дарвоза ташқарисига чиқишиб жангни бошладилар. Шу онда пистирмадаги мугуллар уларни қўшаб қириб ташлаганлар. Бу фожеали мағлубият шаҳар аҳолисини анча ваҳимага солиб қўйди. Бир гуруҳ нуфузли кишилар гўё халқни оммавий қирилишидан қутқозишни уйлаб таслим бўлиш ҳақидаги таклиф билан Чингизхонга мурожаат қиладилар. Бу таклиф қабул қилиниб босқинчилар шаҳарга «намоз вақтида кирдилар. Шу куни ва кечаси шаҳарни хароб қилиб, барча халойиқни — эру аёлни... шаҳардан саҳрога ҳайдаб чиқардилар. Одамлари горат бўлган лашкар шаҳарни горат ва талаш билан шугулландилар. Бурчак ва мағоратлардан кимни топсалар қатл этдилар....

Қоронгу тушганда мугул лашкари шаҳардан чиқди. Қалъа аҳли ваҳмда, шикаста дил, на бошини кутаради, на ерга қарайди. Эртаси тонг отиши билан Олашжон — Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ сардорларидан бири жасорат кўргузиб, жонидан умид узиб, минг йигити билан мугул лашкари миёнасига зарба бериб, бадар кетди. Кейинги куни мугул лашкари Самарқанд ҳисорига қараб йўналди. Девори, боруларини вайрон қилиб, саловотлар оралиғида дарвозани қўлга киритдилар. Шаҳарга кирдилар... 20 мингдан

ортиқ Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ сардорларидан бўлган амирни, у ерда турган барча лашкари билан қатл этдилар. Самарқанд аҳлидан ўттиз минг эркакни ажратиб олиб, ўз фарзандлари ва қариндошларига бўлиб берди».¹

Кўриниб турибдики мўғул аскарлари шаҳарга биринчи маротаба кирганларида қалъада Султон Муҳаммад аскарлари мудофаада турганлар. Мўғуллар кечаси уларнинг ҳужум қилишидан чўчиб шаҳардан чиқиб кетишга мажбур бўлганлар. Эртасига эрта тонгда шаҳарга қайтадан киришиб қалъадаги аскарларга ҳужумни уюштирган. Бу жангда ватан ҳимоячилари, хусусан 20 минг киши тамомила қирилгунча жангни давом эттирган. Мўғуллар яна бир бор Самарқандни вайронага айлантириб ва халқнинг бойликларини талаб, ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Бу даҳшатли воқеа 1220 йил 17 мартда содир бўлган эди. Бундан олдин Самарқандда 100 минг оила яшаган, урушдан кейин эса унинг тўртдан бир қисми қолган эди, холос. Вайронага айлантирилган шаҳарда қаҳатчилик ва очлик ҳукм сурган. Шубҳасиз бу ҳолатдан ҳам кўп одамларнинг ёстиги қуриган. Мана шундай ниҳоятда даҳшатли ва фожеали шароит юзага келиб ватан ҳимоячилари катта талафот кўраётган кезларда Султон Муҳаммад ваҳимага тушиб аллақачон Туркистон заминини ташлаб қочади. Ваҳоланки шахсан унинг ўзи душманга қарши курашларни тепасида бош-қош бўлиб туриши шарт эди. У мўғуллар томонидан Бухорони босиб олганлигини эшитиб, кўп миқдордаги олтин ва бошқа қимматли хазина молларини олиб йўлга чиқади. Аммо бу моллар Амударёдан ўтилаётганда сувга гарқ бўлади. Чингизхон Султон Муҳаммадни тутиш мақсадида Жеба ва Субутой бошчилигида 20 минг аскарни орқасидан жўнатди. Бунини эшитган Султон Муҳаммад Нишопурга, сунгра Бисом деган жойга кетади. Бу ердан йўлни давом эттириб пировардида Каспий денгизидаги Ашур оролига урнашади. Бу ерда у қаттиқ касалга чалиниб, 1220 йил декабрда оламдан ўтди. У жон бериш олдидан ўғли Жалолиддинни тахтга меросхўр деб эълон қилди. Султон Муҳаммаднинг қочишидан кейин Хоразмшоҳлар давлатини алгов-далгов қилиб турган Султон Муҳаммаднинг онаси Туркон хо-

¹ Мирзо Улуғбек. Ўша асар, 148-бет.

тун 1220 йил мартда 22 кишидан иборат Султон Муҳаммаднинг хотинлари ва ёш болаларини, хазина бойликларини олиб Хоразмни тарк этади. У ўзи билан бирга кетаётган катта-кичик қариндошларининг барчасини ўлдиртириб мурдасини Амударёга чўктиради. Афтидан улар душман қўлига тушмасликлари учун қатл этилган бўлса керак. Туркон хотун йўл юриб Мозандарондаги Илал қалъасига жойлашди. Бу ерда мўғуллар томонидан асирликка олиниб Мўғулияга Чингизхон ҳузурига юборилди. Бу ерда 1233 йилда Чингизхон дастурхонидан ортган овқатлардан озиқланиб хор-зорликда вафот этди.

Шундай қилиб Султон Муҳаммад ва онаси Туркон хотун биргаликда яқиндагина шарқ дунёсини ларзага солиб турган Хоразмшоҳлар давлатини ўзларининг нодонлиги орқасидан душман оёғи тагига ташлаб бердилар. Уларнинг касрига юз минглаб одамларнинг қони тўкилиб, шаҳарлар харобага айлантирилди. Бу борада Қўҳна Урганч шаҳри ҳам четда қолмади. Ўз ҳолича ташланган Хоразмда тартибсизлик ва ўзбошимчалик ҳукм суриб ҳокимиятни бошқарадиган етук одам топилмади. Шу орада Жалолиддин укалари Ўзлғишоҳ ва Оқшоҳлар билан биргаликда отасини дафн этишгандан кейин Хоразмга келишади. Туркон хотуннинг қариндошлари — амирлар Жалолиддинни тахтга меросхўрлигини тан олмай Туркон хотуннинг укаси Хумор тегинни Султон деб эълон қилдилар ҳамда Жалолиддинга қарши суиқасд уюштиришга киришдилар. Шу боис Жалолиддин ва Темур Малик биргаликда 300 аскар билан пойтахтни тарк этишга мажбур бўлади. Уларнинг орқасидан йўлга чиққан Жалоллидиннинг юқорида кўрсатилган укалари мўғуллар томонидан ўлдирилади. Чингизхоннинг ўғиллари — Угадай, Чигатой бошчилигидаги аскарлар Қўҳна Урганчни босиб олиш ҳаракатини қизитиб юборадилар. Қаттиқ жангларда кўп одамлар ҳалок этилгандан кейин мўғуллар шаҳар ичига бостириб киришга эришдилар. Душманнинг шаҳарни етти ой мобайнида қамалда ушлаб туриши орқасидан аҳолининг ҳаёти жуда огирлашган эди. Шунга қарамай халқ оммаси ёппасига босқинчиларга қарши жангни давом эттираберди. Абулғозининг асарида кўрсатилишича мўғулларнинг бир гуруҳи шаҳар дарвозасининг олдида турганда 100 минг кишилиқ ватан ҳимоячилари у ердан чиқиб, улар ке-

тидан қувган. Пойтахтдан бир чақирим наридаги бог-
да кўп сонли душман аскарларига дуч келишиб, шун-
дай қаттиқ жанг бўлганки, 100 минг кишидан беш-ўн
киши тирик қолиб шаҳарга қочиб келган. Бу ерда худ-
ди Самарқанддаги воқеа юз берган. У ердан ҳам мўғул
лашкарбошилар оз сонли аскарларини девор ёнига
яқинлаштириб ва бу билан рақибларини жангга даъ-
ват этиб пистирмадаги кўп сонли аскарларининг
хужумига мубтало этилган эдилар. Афтидан душман
томонидан 100 минг кишилиқ ватан ҳимоячиларини
ўлдирилиши шаҳар аҳолисини қаттиқ ваҳимага сол-
ган, албатта. Аммо, улар қандай бўлмасин онаюртини
муҳофаза қилишга жонларини аямадилар. «Мўғул-
лар, — дейди Абулғози. — Урганчга элчи юбордилар.
Айтдиларким, бизга тобеъ бўлиб эл бўлсангиз, ўзин-
гиз омон бўлиб, ўғлон ва ушоқингиз ўлжа ва асир
бўлмас. Урганч халқи ани қабул қилмадилар ва итоат-
га бўюн эгмадилар. Андин сўнг етти ой-кунда Хоразм
лашкари эртадан оқшомгача урушур эрдилар. Мўғул-
лар Урганч атрофинда манжаниқга (тош отадиган
дастгоҳга) тош топмай тутнинг кундаларини кесиб
манжаниқга солиб отор эдилар. Ул вақтда мўғуллар
хоҳладиларким Жайхунни боғлагайлар, то Урганчга
сув бормагай. Жайхунни боғламоқ учун уч минг мўғул
боғлар ерга келдилар. Ул ишдин Урганч халқи хабар-
дор бўлиб, келиб уч минг мўғулни ўртага олиб андог
урушдиларким, у уч минг мўғулдан бир киши қутул-
мади ва ҳеч важҳ бирлан мўғуллар Урганчни ола бил-
мадилар.

...(Мўғуллар) лашкарни хоразмийларга рўбарў
қилиб қаттиқ урушдилар. Аҳирул (мўғуллар) Урганчни
олиб маҳалла-маҳаллага ўт қўюб тамом халқни саҳрога
чиқардилар. Токи юз минг эвлик кишини аҳли ҳунар
турур деб олдилар. Жувон-хатун ва ёш ўғлонларни та-
ки банда қилмаклик учун олдилар. Андин ўзга халқни
лашкарига хизмат қилди. Ҳар бир киши (мўғул)га йи-
гирма тўрт киши тегди ва ҳукм қилдиларким, ўлди-
ринглар. Мўғуллар ўлдирдилар»¹.

Демак, мўғуллар ўн минглаб кишиларни жангларда
ўлдириш билан бир қаторда минглаб ҳунарманд ва
бошқа касб эгаларини хизматларидан фойдаланиш
мақсадида асирликка олганлар. Аёлларни зўрлаб ва

¹ Абулғози. Ўша асар, 69-бет.

узро тақсимлаб ваҳшийларча муносабатда бўлганлар. Ҳар бир мўғул аскарига ўлдириш шарти билан ватан ҳимоячиларидан 24 киши биркитилган. Буларнинг ҳаммаси ўлдирилди. Урганч учун курашларда ўзбек хотин-қизлари жасорат ва мардликни кўрсатдилар. Бу хусусда таниқли олим Зиё Буниёдов шундай ёзади: «Мўғуллар Кабилон дарвозаси орқали Гурганжнинг ташқи деворининг ичига кирдилар. Лекин улар аскарлардан ташқари шаҳар аҳолиси — эркаклар ва хотинлар томонидан ташкил қилинган шундай қаршиликка дуч келдиларки, кечга томон улар Танур маҳалласига етиб борганларига қарамай, шаҳардан бутунлай ҳайдаб чиқарилдилар.

Кейинги кун мўғуллар яна уша шикастланган Кабилон дарвозаси орқали шаҳарга ёриб киришга уриндилар, лекин улар Ғурий гуруҳининг аскарлари томонидан улоқтириб ташландилар».¹

Демак, ўзбек аёллари ҳарбий қурооллардан фойдаланишни ўзлаштирганларки жанг майдонида босқинчиларга зарба беришга қодир бўлганлар. Уларнинг ватанга содиқлиги ва қаҳрамонлиги мўғул газандаларининг қаҳр-ғазабини қайнатган. Чунончи улар 1220 йил декабрда шаҳарга бостириб кирганларидан кейин аёллардан ҳам уч олишга киришиб қулоқ эшитмаган жазо усуларини қўладилар. Улар «Урганчнинг асир аёлларига қип-яланғоч бўлиб утишни буюрдилар ва уларни икки гуруҳга бўлиб, бундай буйруқ бердилар: «Сизнинг шахрингиз аёллари жуда яхши мушткаш жангчилар эканлар. Шунинг учун буюрамиз: иккала гуруҳ аёллари бир-бирлари билан муштлишиб урушсинлар. Бу разил томоша билан кўнгил очишиб, мўғуллар аёлларни бурдалаб ташладилар».²

Шундан кейин мўғул жаллодлари Амударё суви билан Урганчни чўктириб ҳашаматли бинолар, обод кўчалар, нодир асарларни ўз ичига олган кутубхонани ҳаммасини барбод этдилар. Яқиндагина Шарқнинг порлоқ юлдузи бўлиб турган машҳур Урганч шаҳари харобага айлантирилди. Унинг ун минглаб аҳолиси ўлдирилди, асир олинди ва бойликлар таланди. Ур-

¹ Зиё Буниёдов. Ануштегин Хоразмшоҳлар давлати, Тошкент, 1998, 192-бет.

² Уша жойда, 194-бет.

ганчдаги жангларда таниқли дин пешвоси, аллома Шайх Нажмиддин Кубронинг курсатган жасорат ва қахрамонлиги тилларда дoston бўлди. У 1145 йилда Хива шаҳрида туғилиб умрини охиригача она юртига сидқидиллик билан хизмат қилди. У ёшлик йилларидаёқ Эрон, Миср, Шому Ироқ каби мамлакатларга бориб билими ва тажрибасини оширди. У Кубравия тариқатининг асосчиси ҳисобланиб тариқати ва таълимотида ҳалоллик, поклик, инсонпарварлик, мурувватлик ва ватанпарварлик сингари фазилатлар ўз ифодасини топган. У қатор асарларнинг муаллифидир. Чингизхон Шайхнинг обрўини инобатга олиб шаҳар қамалидан ихтиёрий равишда чиқиб кетишини ва унга ҳеч қандай зиён етказмаслиги ҳақида хабар қилади. Аммо Шайхнинг онги ва қалбида она юрт ва халқига муҳаббат ва содиқлик шу даражада барқ уриб турган эдики, таклифни рад этди. Ватан учун жонини тиканлигини ҳам маълум қилди. «Ҳазрати Шайх Нажмиддин Кубронинг овозаси, — дейди Абулғози, — оламга машҳур эди. Ул сабабдин шахзодалар (Чингизхон ўғиллари) ҳазрати Шайхга киши юбордилар. Шайх оёқ остида қолмасунлар, ўғлон ва ушқлари бирлан қалъадан чиқиб келсунлар» деб. Ҳазрати Шайх айтиб юбордиларким, мен якка эмасман. Менинг қариндошим ва хизматкорларим бор турур. Шахзодалар айтиб юбордиларким, ўн киши бирлан келсунлар. Шайх айтдиларким, ўндин кўп турур. Шахзодалар айтдиларким, юз киши бирлан келсунлар. Шайх айтдилар, юздан кўп турур. Шахзодалар айтдилар, минг киши бирлан келсунлар. Ҳазрати Шайх айтиб юбордиларким, яхши кунда мен бу халқнинг тамоми бирлан ошно ва дўст эрдим. Эмди ёмон кунда нечук буларни ташлаб бораёин, мен бора билмасмен, деди. У маҳалла мўғуллар ҳазрат Шайхнинг маҳалласига қўюлиб келдилар. Ҳазрат Шайх бир неча мўғулларни ўз қўллари бирлан дарҳол жаҳаннамга юбордилар (ўзлари ҳам) шаҳид бўлдилар».¹

Бинобарин Шайх ўз жавобида халқ билан бир тан бир жон эканлигини англатиб ватан манфаатини шахсий манфаатдан юқори қўйган. Шубҳасиз у ўзининг ҳаётини ўйлаб иш юритганида омон-эсон қолиши мумкин эди. Аммо у халқининг бошига ёмон кунлар

¹ Абулғози. Ўша асар, 69—70-бет.

тушган вақтларда хиёнат қилишликни виждони қабул қилмай душманга қарши курашди.

Буюк давлат арбоби ва олим Улугбек ҳам Шайх Нажмиддин Кубронинг ватанпарварлиги ва жасорати-га юқори баҳо берган эди. У шундай ёзган: «Муршиди Аъзам Шайх Нажмиддин Кубро худо амри билан Хоразм учун бошини тикди. Бошини топширишда қотил яловига ёпишди. Дини ҳақ, иқлимининг шоҳи ул пийр сарпанжасидан ўн забардаст йигит яловни чиқариб ололмадилар. Сайидлар шайхи сарпанжасида кофир яловини кўриб ҳайратда қолган оқиллар бу ҳолни шарҳладилар: ялов учини Шайх тутиб, таърих айтдики, вафотим санаси «Шоҳи Шухудо» («Шаҳидлар шоҳи»)дир»¹ Шайх Нажмиддин Кубронинг бундай жасорати ва қаҳрамонлиги унинг қалбидаги ватанпарварликнинг ёрқин намунасидир.

Чингизхон ўзининг ваҳшийлигини Термизда ва бошқа жойларда ҳам намойиш этади. У кўшин билан Термизга келганда маҳаллий аҳоли қаттиқ жанг қилдилар. Аммо, пировардида, душман ғалаба қилиб, кўп одамларни қиличдан ўтказди. Шу орада мўғуллар «бир хотунни ўлдиришга олиб келдилар. Ўл хотун айтди: «Мени ўлдирманглар. Мен сизларга бир яхши дур берайин», деди. Алар дедилар: «Дуринг қайда турур?» Ўл хотун айтди: «Дурни юткан турурман, дур қорнимда турур». Мўғуллар ўл хотуннинг қорнини ёриб дурни олдилар. Ўл сабабдин ҳеч ўлук қолмади, тамомининг қорнини ёрдилар»².

Кўриниб турибдики, босқинчилар бир дона дур баҳонасида қанчадан-қанча аёлларнинг ичак-чавогини агдар-тунтар қилиб ташлаганлар. Улар Термизни вайрон этиб, кўп одамларни қиргандан сўнг Балхга боришиб, обод ва кўркем шаҳарни ҳам ер билан яксон қилдилар. Улар Марв шаҳрини босиб олишда ҳам ваҳшийларча ҳаракат қилдилар. Тулихон бошлиқ мўғуллар шаҳарга қирганларида одатдагидек бойликларни талаб қилдилар. Улар аҳолини шаҳардан ҳайдаб мол-мулкни таладилар, сўнгра одамларни ёппасига қирдилар. Ҳар бир аскарга 40—50 кишини ўлдириш вазифаси юклатилди. Бу топшириқ дарҳол бажарилди.

¹ Мирзо Улугбек. Ўша асар, 165-бет.

² Абулғози. Ўша асар, 70-бет.

БАТАН УЧУН ЖОНИНИ ТИККАН ЖАЛОЛИДДИН

Жалолиддин 300 киши билан Урганчдан чиққандан кейин Ғазна шаҳарига боришни ва бу ерда куч тушлашни режалаштиради. Аммо у Нисо шаҳрининг атрофига келганда 700 кишилиқ мўғул аскарлари билан тўқнашади. Икки томон ўртасидаги жангда душман кучлари тор-мор этилади. Жалолиддин кўп яроғ-аслаҳа ва бошқа нарсаларни ўлжага олади. У Нишопурга келиб атроф жойлардаги ҳокимларга биргаликда мўғулларга қарши курашишни сўраб мактубларни тарқатади. Аммо унга Нишопурда туришлик хавфли бўлиб қолди. Чунки у мўғул аскарлари уни излаб келаятганлиги ҳақидаги хабарни олади. Шу боис у 1221 йил февраль ойида Ғазнага йўл олди. Қандаҳор атрофида отасининг қариндоши Ҳирот ҳокими Амин Малик 10 минг қўшини билан келиб Жалолиддинга катта ёрдам кўрсатади. Шунингдек Ҳалаж қабиласининг бошлиғи Сайфиддин Бўғроқ, Балх ҳокими Аъзам Малик, афғон лашкарбошиси Музаффар Малик, қарлуқларнинг сардори ал-Ҳасан билан Жалолиддинга қўшиладилар. Булардан ташқари Амин Малик деган кимса ҳам ўз қўшини билан келган.¹

Ҳужанд жангининг қаҳрамони Темур Малик ҳам Жалолиддиннинг энг ишончли кишиси сифатида фаолият кўрсатмоқда эди.

1221 йил баҳорида Жалолиддин Қобул дарёсининг атрофидаги Валиён қалъасини қуршаб турган мўғул аскарларига ҳужум қилиб ва минг кишини ўлдириб галаба қозонди. Мағлубият хабарини олган Чингизхон «ўзининг тажрибали саркардаларидан бири — Шиқи Хутху деган кишини 45 минг қўшин билан Жалолиддинга қарши юборади. Мўғуллар Жалолиддин қўшини билан Парвон деган мавзеда учрашади. Жалолиддин ўз аскарларига отдан тушиб, от жilовини белларига боғлаган ҳолда пиёда бўлиб жанг қилишга фармон беради. Икки кун жанг бўлади. Мўғуллар чарчаганидан сўнг Жалолиддин ўз аскарларига отга миниб жанг қилишга буйруқ беради. Мўғуллар бардош беролмай қоча бошлайдилар. Жалолиддин бу жангда аскарнинг унғ қанотини Темур Маликка, чап қанотини Сайфид-

¹ *Шихоб ад-дин Мухаммад ан-Насаби. Жизнеописание Султана Джалалидина Манкбурнк. Баку, 1973, С.124—125.*

6-расм. Жалолиддин Мангуберди жанг майдонида.

дин Аърақга топшириб, ўзи марказда турган. Энди мўғуллар ҳийла-найранг ишлатишга ҳаракат қилиб, ҳар бир жангчи ўзини заҳирада етаклаб юрган отининг устига кигиздан одам шаклида қўғирчоқ ясаб, отга миндириб жангга кирсин деган буйруқ берилади. Эртасига жангда мўғуллар сафи қупайиб, хоразмликларни ваҳимага солади. Мўғулларнинг ҳийласини сезган Жалолиддин ўз аскарларига далда бериб, душман ҳийласини фош қилади ва ўз аскарларини жангга олиб киради. Жалолиддин ҳарбий маҳорат кўрсатиб, мўғулларни ўраб ҳалқа ичига олади. Хутху нуён душманга бардош беролмаслигига қўзи етгач, қолган аскарни сақлаб қолиш учун жанг майдонини ташлаб қочади. Жалолиддин жуда кўп ўлжага эга бўлади.¹

Жалолиддиннинг душман устидан қўлга киритган ажойиб ғалабаси шунинг кўрсатадики, агар росмана аҳиллик ва бирдамлик билан ҳаракат қилинса кўзланган мақсадга эришиш мумкин. Аммо, шунга қарамай ғалабадан кейин лашкарбошилар ўртасида ўлжаларни тақсимланишида ўзаро жанжал кўтарилди. Оқибатда ёрдамга келган афгонлар, ҳалажлар ва қарлуқлар Жалолиддинни ташлаб кетдилар. У уларни тинчитиш ва

¹ Файзиев Т. Султон Жалолиддин Муҳаммад бин Ховандшоҳ Мирхонд талқинида. «Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангуберди». Тошкент, 1999, 69-бет.

яраштиришга кўп ҳаракат қилди, лекин шахсий манфаатлар ва жоҳиллик устун келиб фойдаси бўлмади. Шундан кейин Жалолиддиннинг ҳарбий кучи жуда заифлашиб душманга қарши курашни давом эттиришнинг имкони қолмади. Бу вақтда Парвондаги мағлубиятдан газабланган Чингизхон Жалолиддинга қарши шахсан ўзи катта кўшин билан йўлга чиқди. Бундан хабар топган Жалолиддин Ғазнадан чиқиб Ҳиндистон томонга йўл олади. Орадан икки ҳафта ўтгандан кейин Чингизхон Ғазнани босиб олди. Сўнгра Жалолиддиндан ажралиб кетган афғонлар, ҳалажлар ва қарлуқларнинг барчасини қириб ташлади. Чингизхон ҳарбий қисми Жалолиддинни излаб топиш учун юборади. Бу ҳарбий қисм Ғазнанинг атрофидаги Ғардиз деган жойга келганда унга Жалолиддин ҳужум қилиб, тор-мор этади. У Чингизхонни катта куч билан келишини англаб, Синд дарёси орқали Ҳиндистонга ўтиш мақсадида у томонга кетади. У бу ерга етиб келганда Чингизхон катта кўшин билан пайдо бўлади. Шу тариқа Жалолиддин дарё билан душман ўртасида қолади. Бу шиддатли жанг уч кун давом этади. У бир маълумотда 1221 йил 23—25 ноябрда, иккинчисида 1223 йилнинг августида бўлган. Уни Мирзо Улугбек қуйидагича таърифлайди: «Жалолиддин баҳодирлик отини кураш майдонига солиб, тотор кофирларидан кўпини ҳалокат тупроғига қоради ва ҳеч бир кулфатсиз жанг қилдики, агар Рустами дoston тирик бўлганида, унга бўлган муҳаббат ёпиғини ўз елкасига солган бўларди. Агар кумуштан Исфандиёр бу жангни мушоҳада қилганда, унинг хизматида қуллик лавозимини жону дили билан қабул қилган бўларди... Султон Жалолиддин лашкарининг қалбида етти юзта мард билан бирга мардоналик оёғини ерга маҳкам қўйиб, тонгдан то туш пайтигача қаршилик кўрсатиб, уларни чапдан ўнгга, ўнгдан чапга қувди ва ҳар бир ҳамлада қанчалаб томонга от чоптирмасин, тупроқни қонга бўяр эди. Агар бу жангни Золнинг ўғли кўрса эди, у Султон Жалолиддиннинг қўлини ўпган бўларди.

Чингизхоннинг лашкари беҳисоб эди, улар соатма-соат кўпайиб боришарди ва гоҳ-гоҳ кураш майдонини Жалолиддин учун танг қилар эдилар».¹

¹ *Мирзо Улугбек. Ўша асар, 182-бет.*

Ушбу сатрларда Жалолиддин қўшинининг анча озлигига қарамай қаҳрамонларча жанг қилиб мўғулларнинг талай қисмини ўлдирганлиги баён этилган. Бошқа тарихий манбаларда ҳам Жалолиддиннинг жасорати ва ҳарбий маҳоратига юқори баҳо берилган. Агар унга қўшимча ёрдам кучлари келганда бу гал ҳам ғалабага эришиши турган гап эди. Ҳа, у ёлғиз эди, фақат бир неча минг содиқ аскарлари бўлиб улар «бир томчи» қон қолгунча курашдилар. Бу жанг хусусида Мирзо Улуғбек сўзини давом эттириб: «Мўғуллар Султон Жалолиддинни (жанг майдонида) қўлга туширай деб қолганларидан кейин Хон Султоннинг ўғли Ахос Малик Султон Жалолиддин отининг жиловидан тутиб, орқага олиб чиқди. Султон юраги гирён, кўзлари нигорон бўлиб, болалари ва ўғиллари билан минглаб дарду фироғ ила видолашиб, қора тўриқ отини миниб, мўғулларнинг беҳисоб қўшинига яна ҳамла қилди. Уларни орқага суриб ташлаб, сўнг жиловни орқага тортди. Совутини елкадан ташлаб, чатрини қўлга олди, чўбини ерга отиб, отига қамчи босди. Синд дарёси қирғоғидан то узан (сув)гача ўн газдан ортиқроқ эди. У отни дарёга ҳайдади. Лашкардан бир тўдаси унга эргашган эди, мўғулларнинг ўқидан, йўқлик денгизига фарқ бўлди... Айтишларича, сувда қатл этилган мурдаларнинг кўпчилигига шу даражада ўқ теккан эдики, сув ўликларнинг қони билан қипқизил бўлиб кетган эди».¹ Жалолиддин дарёдан соғ-саломат сузиб нариги қирғоқда дам олаётганда одамларидан етти киши сувдан чиқиб, унга қўшилади. Жалолиддиннинг моҳир лашкарбошилиги, жасорати ва мардлиги шахсан Чингизхонни лол қолдирган эди. У унинг шаънига мақтов сўзларини изҳор этиб: «Отадан дунёда ҳали бундай ўғил туғилмаган. У саҳрода шер каби ғолиб жангчи, дарёда эса наҳанг (акула) каби ботир. Қандай қилсинки, ҳали ҳеч ким тақдир билан ҳеч бир можарода тенг келолмаган. Лекин у мардликнинг додини берди. Қазои қадар қаршисида қудрат қўлини (мардона) очди. Мардлик билан ундан (қазо) қутулиб бўлмайди». У ўғилларига юзланди ва деди: «Отага шундай ўғил зарурки, у икки гирдоб — олов ва сув гирдобидан озодлик майдонига чиқа олди».²

¹ Уша асар, 183-бет.

² Уша жойда, 183—184-бетлар.

Шуни айтиш лозимки, Жалолиддиннинг оила аъзолари ҳам жасорат ва мардлик, ватанга содиқлик намуналарини кўрсатди. Уша Синд дарёсининг қирғоғидаги жангда Султон Жалолиддиннинг 7—8 яшар ўгли асирликка олиниб Чингизхон ҳузурида ўлдирилган эди. Унинг онаси, хотини ва бошқа аёллар душман қўлига тушгандан кўра ўлганимиз яхши дейишиб, дод-фарёд билан ўзларини дарёга чўктирилишини Жалолиддиндан ёлвориб сўрашди. Ҳақиқатан ҳам уларни душман қўлида ўлишлари турган гап эди. Буни яхши билган Жалолиддин қатъий талабларга биноан дарёга қайғу-алам билан чўктиради. Маълум вақтдан кейин дарёдан омон-эсон сузиб чиққан 4 минг аскарлари Жалолиддинга қўшилди. Шунингдек жангда тирик қолиб, дарёдан ўтган лашкарбошилар — Қулбарс Баҳодир, Кабкуч, Саъдаддин Али аш-Шаробдорлар келишади. Бу катта хурсандчиликни уйғотиб, бамисоли онадан янги туғилгандек бўлишган. Жалолиддиннинг кейинги фаолияти Ҳиндистонда кечди. У бу ерда уч йил мобайнида унга қарши бош кутарган айрим маҳаллий ҳокимлар бошчилигидаги аскарларга зарба беради. Ҳамда ўз мавқеини анча мустаҳкамлаб олади. Бироқ унга қарши кучларнинг зўрайиши орқасидан Эронга йўл олади. Бу ерда у Хоразмшоҳлар давлати номидан ҳукмдорлик қилаётган укаси Ғиёсиддин Пиршоҳни қаршичилигини енгиб, ўзига бўйсиндиради. Қарийб бутун Эронни эгаллаган Жалолиддин Озарбайжонни ҳам қўлга олишга ҳаракат қилди. Натижада у бу мамлакатни бўйсиндириб, Хоразмшоҳлар давлатининг бу ердаги илгариги ҳукмрончилигини тиклайди. Табриз шаҳари бу давлатнинг пойтахтига айлантирилади. Шунингдек Жалолиддин тўрт йил мобайнида Тифлисида ҳукмронлик қилиб Хоразмшоҳлар давлатининг мавқеини анча оширади. Бутун умри хавф-хатар ва жангларда ўтиб, тинчлик ва хотиржамликни билмаган Жалолиддин 1231 йил 16 августда Курдистон тоғида бир курд киши томонидан ўлдирилади. Бу хусусда таниқли Туркия олими Ойдин Тонарий шундай ёзади: «Султоннинг ўлими туғрисида тарихчилар берган маълумотлар аксарият бир-бирига ўхшашдир. Фикримизча бу масалада Насавий билан Жувайнийнинг маълумотлари энг туғрисидаир.

Муғулларнинг 15 суворийси Султонни таъқиб

қилишга тушди. Улардан иккитаси унга етиб олди. Султон бир ҳамлада уларнинг икковини ҳам ўлдирди ва яна қочди. У баланд тоққа тирмашди ва қароқчи курдларга дуч келди. Курдлар уни ўлдирмоқчи бўлганларида Султон уларнинг бошлиғига: «Мен Султонман. Мени ўлдиришга шошилманг. Мени ё Малик Музаффар Шаҳобиддин ҳузурига ёки мени улкаларимдан бирига олиб бор, сени амир қилиб тайинлайман», деди. Қароқчилар бошлиғи иккинчи таклифни қабул қилди ва Султонни ўз овулига олиб кетди. Сўнг у Султонни хотинига топшириб, от топиб келиш учун кетди. Бироқ кўп ўтмай найза кўтарган бошқа бир курд кириб келди ва хотиндан: «Бу хоразмлик ким? Уни нега ўлдирмаяпсизлар?» деб сўради. Хотин: «Хўжайиним унга омонлик берди. Чунки у Султон эканини сўзлади», деди. Курд: «Бу гапга қандай ишониш мумкин? Улар Охлатда бундан ҳам азизроқ укамни ўлдирдилар», деди ва бир найза зарби билан Жалолиддинни ўлдирди.

Орадан бир оз фурсат ўтгач, Майафориқин ҳокими Малик Музаффар тоққа одам юбориб Султонга тегишли нарсаларни, оти, эгари, машҳур қиличи ва бошидаги кокили (тилсимли)ни олди. Жалолиддиннинг яқинлари бу нарсалар Султонники эканлигини тасдиқлади. Малик Музаффар Жалолиддиннинг жасадини Майафориқинга келтириб дафн қилди. Бироқ бу ерга кўмилган бошқа кўпгина улуг одамлар сингари Жалолиддиннинг қабри қаерда эканлигини аниқлашни иложи бўлмади.

Жувайнийнинг ёзишича, Жалолиддин Амид тоғларига чиқиб олгач, тунаш учун чодир тиклаган. Курдлардан ташкил топган бир гуруҳ кишиларнинг қимматбаҳо кийимларини тортиб олиш учун «нима қилаётганларини ва қандай инсон эканлигини билмасдан» Султоннинг кўксига ханжар уриб ўлдирдилар.»¹

Жалолиддин вафоти Туркистон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Кавказдаги барча мўғулларга қарши халқлар учун ниҳоятда катта йўқотиш ҳисобланди. Чунки унинг асосий мақсади уларни ва мусулмон динини мўғуллардан ҳимоя этишдан иборат эди. Шунинг учун у кўрсатилган мамлакатларда кўп мингли

¹ *Ойдин Тонарий*. Жалолиддин Хоразмшоҳ ва унинг даври. Тошкент, 1999, 57-58-бетлар (Бобохон Муҳаммад Шариф таржимаси).

қушинни ва курашни ташкил этишга эришади. Ваҳоланки у Хоразмдан бор-йўғи 300 киши билан чиқиб кетган эди. Аммо Жалолиддин хорижий мамлакатларда икки томонлама, яъни мўғулларга ва муҳолифатдаги кучларга қарши тинимсиз жанг қилди. Бу кучлар кўпроқ шахсий манфаатларини уйлаб ва нодонлик қилиб Жалолиддин олиб бораётган озодлик курашларига катта зиён келтирди. Жалолиддин бу ўта зарарли ҳаракатларни бартараф қилиш йўлида кўп аскарлари ва маблағини йўқотди. Бу ҳолат мўғулларга қарши курашга салбий таъсир этиб уларни галабаси учун кенг имкониятларни яратди. Жалолиддин улимидан кейин мўғулларга қарши курашни мохирлик билан бошқарадиган ҳукмдор ёки лашкарбоши кўринмади. Натижада 1258 йилда халифаликнинг пойтахти Бағдод мўғуллар томонидан эгалланиб вайронага айлантирилди. Кўп ёшу-қари кишилар ҳалок этилди. Ваҳоланки, халифалик ўз вақтида Чингизхонга хат юбориб, Хоразмшоҳлар давлатига қарши уруш очишга чақирган эди.

Жалолиддиннинг замондошлари унинг озодлик курашига юқори баҳо берган. Чунончи, Зиё Бунёддиннинг маълумотларига кўра қотил курдлар Жалолиддиннинг қимматли безаклари ва эгар-жабдуқларини олишган. Улардан бири унинг либосини кийиб ва қуролиларини ўзига осиб Амид деган жойда гердайиб юрганда Жалолиддиннинг яқинларидан бири Майафориқиннинг ҳокими Ал-Малик ал-Ашрафга маълум қилади. Бу кишини Жалолиддинга нисбатан душманчилиги бор эди. Аммо, у адолат юзасидан унинг бевақт ўлимидан қаттиқ қайғуради. У қотил курдни ўлдириш, у яшаётган қишлоқ аҳолисининг барчасини қириб ташлаш ҳақида кўрсатма беради.¹ Жалолиддиннинг либослари ва қуролиларини топтиради. У ҳузуридаги кишиларга дейди: «Сиз мени уни ўлими билан табрикляяпсизларми? Бироқ сиз бунинг самарасини йиғасиз, чунки Аллоҳ номи билан қасам ичаманки, унинг ҳалокати мўғулларнинг ислом ерларини истило қилишларини англатади. Энди биз билан йаъжуж ва маъжуж ўртасида девор бўлиб турган Хоразмшоҳлардек бирор кимса йўқ.»²

¹ Зиё Бунёддин. Ўша асар, 235-бет.

² Ўша жойда, 236-бет.

Дарҳақиқат муғул босқинчиларига қарши курашишда Жалолиддинга тенглашадиган кўзга ташланмади. Шунинг учун ҳам унинг вафотидан сўнг шон-шухрати сўнмади. Ҳатто уни ўлдирилмаганлиги ҳақида овозалар кенг тарқалди. У ҳақда афсоналар туқилди. Ойдин Тонарийнинг кўрсатишича, Жалолиддиннинг дарвешлар орасида суфий кийимида турли мамлакатларда юрганлиги ҳақида сўзлар тарқалган. Ироқи аҷам ҳокими эса бу гапларни инобатга олиб Жалолиддинни қидиртирган. 1236 йилда Мозандарон минтақасида бир киши ўзини Жалолиддин деб кўзголон кўтаради. У Жалолиддиннинг озодликни рамзи ҳисоблаб муғулларга қарши кўзголон уюштирган, албатта. Аммо у фош этилиб, муғуллар томонидан осиб ўлдирилди. 1254 йилда Амударё бўйида бир киши ўзини Султон Жалолиддин эканлиги ҳақида гап тарқатади. У қўлга олинади, лекин умрини охиригача уз сузидан қайтмади.¹

Шундай қилиб Султон Жалолиддиннинг мустақиллик ва озодлик рамзи сифатида донғи олам узра таралди. Бу йўлда унинг ҳаёти ва жўшқин фаолияти ғоятда хавф-хатарли, мураккаб ва ўзаро зиддият ва курашлар шароитида кечди. У хотиржамлик ва осойишталикни кўрмай у мамлакатдан бу мамлакатга, у шаҳардан бу шаҳарга, чулу, тоғу-тошлар бўйлаб кезиб юришга мажбур бўлди. У барча қийинчиликлар ва азоб-уқубатларни, ҳатто улимни бўйнига олиб турли халқларни Хоразмшоҳлар давлатининг байроғи остига бирлаштириш учун тинимсиз курашди. Бундан кўзланган асосий мақсад уларни муғулларнинг тажовузи ва ҳукмронлигидан холи этиб, мустақиллик ва озодликни таъминлашдан иборат эди. Зеро, у ўзбеклар, эронликлар, ҳиндлар, озарбайжонлар, афғонлар ва бошқа халқларнинг умум манфаатлари учун курашган буюк давлат арбоби ва машҳур лашкарбоши эди. У ўзининг олий фазилатлари билан ҳам ҳурмат ва иззатга сазовор бўлган. Шаҳобиддин Насавий уни шундай таърифлайди: «Қорачадан келган, ўрта бўйли, тили бўйича турк, лекин форсча ҳам сўйлар эди. Унинг жасоратига келганда, у шерларнинг шери эди ва отлик йигитлар ичида энг довюраги эди. У юмшоқ эди, жаҳли чиқмас эди ва сўкинмасди ҳам. У жиддий эди, ҳеч қачон кулмасди, фақат жилмаярди ва

¹ Ойдин Тонарий. Ўша асар, 60-бет.

камгап эди. У адолатни севарди, бироқ, у дуч келган су-ронли йиллар унинг устидан галаба қилди ва унинг феъ-лини ўзгартирди. У фуқароларнинг ҳаётини оsonлашти-ришни ёқтирарди, лекин таназзул пайтида бошқаргани учун жабр қилишга борди. Жалолиддин оғир ҳолатлар-да матонатли эди ва машаққатли синовларда совуққон эди».¹

Демак Жалолиддин юз йилларда бир келадиган том маънодаги давлат арбоби ҳисобланиб, ўзида олий фазилатларни мужассамлаштирган тарихий шахс бўлган. У барча эрксевар халқларнинг қалбида учмас из қолдирган эди. У билан бир тан, бир жон бўлиб озодлик йўлида жанг қилган минглаб ўзбекларнинг катта хизматларини ҳам кўрсатиш айти муддаодир. Улар уй-жойлари ва бола-чақаларини ташлаб муғул-ларга қарши 11 йил мобайнида мардонавор курашди-лар. Жалолиддиннинг вафотидан кейин улар ўз она юртига қайта олмадилар. Чунки бу ерда муғуллар ҳукмронлик қилмоқда эдилар. Шу боис улар хо-размликлар номида хорижий мамлакатларда яшашга мажбур бўлдилар. Ватан ва оилаларининг дийдорини кўролмай қайгу-аламда дунёдан ўтдилар.

Жалолиддин вафотидан кейин лашкарбошилари амир Ҳисомиддин Қирхон Маликни тахтга ўтқазди-лар. Бироқ у ўзининг қобилиятсизлиги орқасидан ҳокимиятни ушлаб туролмади. Бебош қолган хо-размликлар Туркиядаги у ёки бу вилоят ҳокимлари-нинг хизматида бўлишга мажбур бўлдилар. Улар Миср ва Сурияда ҳам ҳарбий юришларда қатнашдилар. Уму-ман айтганда вақтлар ўтиши билан хоразмликларнинг ҳарбий салоҳияти заифлашиб турли жойларга тар-қалиб кетишади. Натижада хоразмликларнинг қол-диқлари Мисрда, Сурия шимолида, Ироқда ва Анадулининг жануби-ғарбида ўтроқ бўлиб қолдилар. Хоразмликларнинг авлодлари ҳозирги кунда ҳам Ироқнинг шимолида Мосул ва Қирқук атрофидаги қишлоқларда яшайдилар, улар ўзларини туркман дей-дилар. Анадулида улар ҳурзумлу деб аталадилар ва ҳозирги кунда ҳурзум (Хоразм) деб аталадиган қиш-лоқларда яшайдилар. Шундай қишлоқлардан саккиз-таси Эгей денгизи соҳилида Маниса (Туркия) вилоя-тида жойлашган.

¹ Зиё Буниёдов. Ўша асар, 237-бет.

Ибн Бибининг хабар қилишича, Хоразмшоҳ Жалолддин Мангубердининг улимидан сунг унинг амирларидан бири — Сарухон Қунё Султони Аловиддин Қайкубод I нинг хизматига ўтади. Турк олимларининг тахмин қилишича шу Сарухон Маниса вилоятида ҳукм сурган Сарухонийлар сулоласига асос солган. Бу сулола 815 (1412) йилгача ҳукм сурган. Хоразмликлар Шарқий Анадулидаги Кушаҳия ва Алашеҳр вилоятларида утроклашиб қолган. Уларнинг авлодлари энди Ҳурзум ашираи Увачиқ, Ҳурзум Алаяка, Ҳурзум Саздаре, Ҳурзум Кесерлар, Ҳурзум Энбелли қишлоқларида яшайдилар.

Булардан ташқари Урфа вилоятида Хоразм деб аталадиган уч қишлоқ бўлиб уларда Суриядан қочган хоразмликларнинг авлодлари яшайди.»¹

Шундай қилиб, Жалолддин бошлиқ минглаб ўзбеклар мустақиллик ва озодлик учун жонларини фидо айлаб бегона мамлакатларда қолиб кетдилар. Бундай ватанга ўта содиқликни тарих ҳеч қачон унутмайди.

МАҲМУД ТАРОБИЙ — ОЗОДЛИК КУРАШЧИСИ

Мўғул қўшинлари уч йил мобайнида Туркистон заминини қонга белаб ва вайронага айлантириб ўзларининг ҳукмронлигини ўрнатдилар. Йиллар ўтиб бораберди, лекин қиргин-баротларни ва вайронагарчиликларнинг даҳшатли оқибатлари ҳамон кўзга ташланиб турди. Шу боис бу гоятда фожеали воқеанинг тилга олмаган бирорта тарихчини топиш амри маҳол. XIII асрнинг иккинчи ярми — XIV асрнинг бошларида яшаган Рашидиддин шундай ёзган эди: «Солномаларни ақл-идрок билан ўрганиш шу ҳақда гувоҳлик берадики инсон зоти дунёга келгандан буён мўғул қўшинлари томонидан қилинган вайроналар ҳеч бир мамлакатда бўлган эмас. Чингизхон ва унинг авлодларига ўхшаб одамларни кўп қирган ва кўп мамлакатларни босиб олган ҳукмдорлар ҳеч қачон бўлмаган. Ҳатто, номи чиққан жаҳонгашта македониялик Александр ҳам Чингизхонга тенглаша олмайди. Чингизхон шошмай ҳаракат қилиб кўп халқларни бўйсиндирди. Унинг ўғиллари ва сўнгра авлодлари урушиб олинган

¹ Ўша жойда. 249—250-бетлар.

ерларни сақлаш билан бир вақтда бошқа мамлакатларни ҳам босиб олдилар. Босқинчиларнинг уруши жараёнида йирик шаҳар ва вилоятларнинг аҳолиси шу даражада куп ўлдирилдики, тирик қолганлар озчиликни ташкил этди. Масалан, Туркистон, Балх, Шабурган, Таликан, Марв, Сарахс, Ҳирот, Рай, Ҳамадон, Қум, Исфаҳон, Марағ, Ардабил, Барда, Гянджа, Бағдод, Мавсил, Ирбил ва бошқа бу шаҳарларга тегишли вилоятларда шундай фожеа содир бўлган эди.¹ Мўғул қўшинлари куп ўтиб турган вилоятларда эса одамлар куп ўлдирилди ёки улар қочиб жон сақладилар. Турар жойлари эса култепага айлантирилди. Ҳозирда фақат ундан бир қисм жойлардагина ободончилик ва бунёдкорлик кўзга ташланмоқда. Тўғри айрим жойларда сунъий суғориш, бозорларни ва шаҳарларни тиклашга ҳаракат қилинмоқда, лекин бу ишларнинг охирига етказилмаганлиги гувоҳи бўлиб турибмиз. Бордию кўрсатилган ишлар ниҳоясига етказилганда ҳам вайрона бўлиб ётган жойларда солиштирилса ҳеч нарсага арзимаёди.»² Дарҳақиқат Туркистон ҳудудида шаҳар ва қишлоқлар ўзларининг асл ҳолига келмаган эди. Бу камдек мўғул ҳукмдорларининг зулми ва талон-тарожи тобора кучайиб бора берди. Маълумки улар кучманчи ва ярим кучманчи бўлганликлари учун давлат бошқаруви бўйича билимга ва тажрибага эга бўлмаганлар. Шунинг учун улар маҳаллий юқори табақанинг сотқин гуруҳларига таянган ҳолда иш юритдилар. Хусусан, Чингизхонга катта ёрдам берган Маҳмуд Ялавоч Мовароуннахрнинг бошқарувчиси этиб тайинланди. Бу киши Ҳужанд шаҳрини ўзига пойтахт этиб, босқинчиларга сидқидиллик билан хизмат қилади. У шу даражада бойиб кетган эдики, ўлкадан олинадиган солиқ ва бошқа тўловларни олдиндан босқинчиларга ўз ҳисобидан тулаган. Сунгра йил давомида солиқларни ошиғи билан ўз фойдасига йиғиб ола берган.

Маҳмуд Ялавочнинг ихтиёрида мўғуллардан ташкил топган ҳарбий қисмлар бўлиб, улар бутун ўлка халқини ўз сиртмогида ушлаб турганлар. Уша ҳарбий қисмларнинг таъминоти халқнинг зиммасига юклатилган эди.

¹ Рашидиддин. Сборник летописей, том 3. М., 1946, С. 308—309.

² Уша жойда.

Хуллас, мўғулларнинг ҳукмронлиги моддий ва маънавий қашшоқликни, адолатсизлик ва зўравонликни келтирди, холос. Агар халқ мана шундай мисли қўрилмаган оғир ҳаётга қарши бош кўтарса юқорида таъкидланган фожеаларнинг такрорланиши турган гап эди. Аммо халқнинг эрксеварлиги устун келиб қўзғолон кўтарди. Бунга Бухоро яқинидаги Тароб қишлоғида элакчилик касби билан шуғулланувчи Маҳмуд Таробий бошчилик қилди. У жамоа аҳлига шундай деди: «Эй адолат ҳимоячилари! Нима учун курашни кутишимиз ва кечиктиришимиз керак, мамлакатни гайридинлар (мўғуллар)дан озод этиш зарур. Ҳар ким дарҳол қўролланиб ишга киришсин!» Халқ оломони бу қаҳриқни тўла қувватлаб қўлларига нима тушса шулар билан қўролланиб, шаҳарга бостириб кирдилар. Улар бу ерда ҳокимият саройини эгалладилар. Қўзғолонни уюштиришда таниқли олим Шамсиддин Маҳбуби фаол қатнашади. У мазлум халқни курашга даъват этиб Маҳмуд Таробий билан бирга қўзғолонга бошчилик қилади. Кун сайин қўзғолонга қўшилган деҳқон ва ҳунармандларни сони ошиб бори. Улар босқинчилар хизматини қилиб бойиган кишиларни ўлдирдилар ва мол-мулкини таладилар. Шаҳар маъмуриятининг вакиллари қўзғолон ҳақида Хужанддаги Маҳмуд Ялавочга ёрдам сўраб чопарни юбордилар. Шунингдек Маҳмуд Таробийни яширинча ўлдириш режасини туздилар. У бундан хабар топиб, хавфсизликни таъминлаш мақсадида шаҳарнинг биқинидаги Абу Хафас номли тепаликка ўрнашади. Бу ерда унинг атрофига узоқ-яқин жойлардан келган кўп одамлар жипслашади. Сўнгра у катта куч билан шаҳарга келиб ҳокимият саройига ўрнашиб нуфузли кишиларни ҳузурига таклиф этади. Бу вақтда унинг мавқеи шу даражада кучайиб кетган эдики, руҳонийларнинг сардори Бурхониддин Маҳмуд Таробийга халифалик ҳокимияти ваколатини беради. Бу билан унинг ҳокимияти расмийлаштирилган эди. Шундан кейин Маҳмуд Таробий мўғулларнинг хизматидаги нуфузли кишиларни ўлдиртиради, мол-мулкини талатади. Ҳамда халқнинг, хусусан камбағалларнинг манфаатини кўзлаб иш юритади.

Маҳмуд Таробийнинг жазосидан қочиб қўтилган маҳаллий юқори табақа вакиллари Карманага боришиб, мўғуллар билан биргаликда ҳарбий тайёргарлик-

ни кўрадилар. Ўз навбатида Маҳмуд Таробий ҳам душманга қарши жангга тайёрланмоқда эди. Шу орада шаҳар атрофидаги қишлоқларнинг аҳолиси болта, кетмон ва бошқа нарсалар билан қуролланиб, қўзғолончиларга қўшилдилар. Кўп ўтмай қўзғолончилар билан мўғуллар қўшинларининг ўртасида қаттиқ жанг бўлиб 10 минг киши ўлдирилди. Аммо жангда Маҳмуд Таробий ва Шамсиддин Маҳбуби ҳалок бўлдилар. Натижада қўзғолончилар ўзларининг моҳир бошлиқларидан жудо бўлишиб огир аҳволга тушиб қолдилар. Маҳмуд Таробийнинг укалари — Муҳаммад ва Али қўзғолон раҳбарлигига ўтказилди. Бироқ улар қобилятсиз кишилар бўлиб чиқдилар. Бу қўзғолончиларга салбий таъсир кўрсатди. Уша кўрсатилган жангдан бир ҳафта ўтгандан кейин Илдиз нуён ва Чақан кўрчи бошчилигида катта қўшин Бухорога келиб қўзғолончиларга қарши ҳужум қилади. Ҳар икки томон ўртасида даҳшатли жанг бўлиб қўзғолончилардан 20 минг киши ўлдирилди. Бунчалик кўп сонли кишиларнинг ўлдирилиши қўзғолонни ғоятда кенг қулоқ ёйганлигидан далолат беради. Бу ерда фавқулодда ўлдирилмай қолган ёки қочган кишиларни ҳисобга олсак у вақтда қўзғолончиларнинг сони яна бир неча мингга кўпаяди. Уруш пайтида Маҳмуд Таробийнинг иккита укаси ҳам ўлдирилади.

Қўзғолоннинг кўтарилиши ва душманга қарши олиб борилган қаттиқ жанглар ўзбек халқининг мустақиллик ва озодлик ғоясининг маҳсули ҳисобланди. Бу ғоя мўғул ҳукмдорларининг ваҳшиёна қирғини ва вайроналарига қарамай ўзининг куч-қудратини намойиш этган эди.

АМИР ТЕМУР — ХАЛҚ ХАЛОСКОРИ

XIV асрнинг 50—60 йилларида улкада парокандалик авж олиб кенг меҳнаткаш омманинг аҳволи янада ёмонлашди. Шундай шароитда Темур сиёсий майдонга чиқди ҳамда ватан мустақиллигини тиклаш учун у ниҳоятда машаққатли ва хавф-хатарли йўлни босиб утди. Шуниси диққатга сазоворки, Темур ёшлигиданоқ ақл-идрокли, жасоратли ва келажаги порлоқ сиймо сифатида танилди. Ўрта аср муаллифи Мавлоно Лутфиллоҳ Нишабурий сузига кура Темур 7 ёшлигида отаси Тарағай билан қариндошлариникига борган. Бу киши кўпдан-кўп молларга ва қулларга эга бўлиб, доимо хавотирликда яшар экан. У Тарағайга дебди: «Худо менга кўп молу давлат берди, лекин уни сақлашга ожизман, қулларим сабр-тоқатли эмаслар, фарзандларим салоҳиятсиз. Шу сабабдан молу-дунёйимга нуқсон етмасин деб қўрқаман». Темур гапга аралашиб дебди: «Эй ота, фарзандларингга молларингни бўлиб бер ва ундан сўнг уларни ўз мол-мулкларига даҳл қилгилким, улар ўз-ўзи билан овора бўлсин. Сўнг турк қулларини ҳинд қулларининг тепасига қўйгилким, ҳиндларни ўз амр-фармонларига бўйсиндирсинлар. Кейин ҳар уч қулни улардан ақллироқ бу қулнинг ихтиёрига топшир. Сўнг уларни ҳар бирини еттитадан амири қил. Кейин етмиш қулга бош бўлган ана шу етти қулни бир-бирининг таъзим ва тасрифига буюр. Уларни куздан қочирма, чунки бир-бирлари билан кўп суҳбатлашади. Ўша киши Темурнинг ақл-заковатига қойил қолиб унинг отасига дебди: «...Сенинг бу фарзандинг жаҳонга подшоҳ бўлади, чунки буни унинг шу гапларидан фаҳмлаб турибман...» Сўнг сиёҳдон ва қалам ҳозирлаб ўша суҳбатда Темурдан хат ёздириб олдики, бунда «унинг фарзандлари, зурриёди ва яқинларидан хирож олмасин: уларнинг гуноҳларидан ўтсинлар: унинг қавми тархон қилинсин».¹

¹ Тархон — солиқ ва жарималардан тамоман озод этилган киши, йирик, мансабдор тархонлар хоннинг олдига сўроқсиз кира олар ва уни устидан тўққиз марта жиноят содир бўлмагунча жазога тортилмас эдилар.

Буни қарангки Темур тахтга чиққандан кейин ваъдага мувофиқ уша бадавлат кишининг авлодларига тархон унвонини беради. Умуман айтганда Амир Темурнинг ақл-идроки, фаросати, мардлиги ва жасорати юксак адаб-ахлоқи болалик кезларидаёқ жамоа аҳлига аён бўлган эди.

Мўғуллар узоқ вақт давомида оғир солиқлар солиб аҳолини тинкасини қуритганлар. Темур ажнабий босқинчиларнинг шафқатсиз зулми ва азоб-уқубатларининг жонли гувоҳи бўлиб қандай бўлмасин ватанни улардан озод қилишга аҳд қилган. Буни «Темур тузуклари»да келтирилган маълумотлар яққол курсатиб турибди. Мўғул хони Қазағон ўлгандан кейин (1358 й.) Мовароуннаҳрда ўзаро чиқишмовчилик ва тарқоқлик зўрайди. У ёки бу вилоятдаги мўғул ҳокимлари яккаҳокимлик учун ўзаро кураш олиб бордилар.

1360 йилда Еттисув ва Шарқий Туркистон ҳокимиятининг тепасида турган мўғул хони Туғлуқ-Темур Мовароуннаҳрни бўйсиндириш учун ҳарбий юриш бошлаганлиги маълум бўлди. Бу тўғрисида Темур шундай дейди: «Туғлуқ-Темурхон (саркардалари) Бекчик ва Хожибек Эркинит ва улуг Туқтемир Керайт ва Жетенинг бошқа амирлардан уч фавж (қисм) қўшин тузиб, уларни Мовароуннаҳр мамлакатини талон-тарож қилиш учун юборганлиги, уша уч фавж қўшин Хузор деган жойга келиб тушганлиги хабари қулоғимга етди. Шунда Туғлуқ-Темурхонни бориб кўришдан илгари бу очкўз амирларни мол-дунё билан алдаб Мовароуннаҳр вилоятини қатлу ғоратдан қутқариб қолишга қарор қилдим. Тилга олинган амирларни кўрганимда уларни ҳайбатим босди шекилли, кўп ҳурмат курсатиб, мени ортиқча сийладилар... Совға-соврин йўсинда уларга берилган ҳар турли тансиқ моллар кўзларига кўп кўринди ва Мовароуннаҳрни босиб олиш ва талон-тарож қилиш ниятидан қайтдилар. Сўнг тўғри бориб Туғлуқ-Темурхон билан кўришдим. Хон келишимни яхшиликка йўйиб, (салтанат ишларида) мендан кенгаш суради. Курсатган кенгашларимни тўғри деб топиб қабул қилди. Шу аснода Туғлуқ-Темурхонга хабар келтирдиларким, (юқорида айтилган) уч фавж қўшин амирлари, ерлик халқдан нақд пул совринлар олиб, улар билан келишмишлар. Хон шу ондаёқ мол-мулк ва нақд пулларни қайтариб олиш учун одам тайин қил-

ди ва амирларни бундан буён Мовароуннаҳрга бо-
ришларини ман этди. Мансабларидан бушатди.
Уринларига Хожи Маҳмудшоҳ Ясаурийни тайин
қилди.

Бу ҳақда амирлар хабар топгач, душманлик бай-
рогини кўтариб, юртларига қайтиб келдилар. Йўлда
хоннинг девон бегиси ва бош маслаҳатчиси
Уғлонхужани учратдилар. Уни ҳам ўзларига оғдириб
олиб Жете томон юзландилар.

Айнан шу вақтда Туғлуқ-Темурхоннинг Дашти
Кипчоқдаги амирлари ҳам исён тигини кўтаргани
ҳақида хабар олинди. Бундан хон ташвишга тушди. У
мендан маслаҳат сўради ва Жете тарафига қараб йўл
олди. Мовароуннаҳрни эса менга қолдирди ва бу хусу-
сида ёрлиғи аҳднома ёзиб берди. Амир Қорочор
нўеннинг Мовароуннаҳрдаги туманини ҳам менга топ-
ширди. Мен бутун Мовароуннаҳр вилоятига, то Жай-
хун дарёсининг соҳилларигача ерга ҳукмрон бўлдим.
Давлат, ва салтанатимнинг бошланишида энг олдин
қилган кенгашим шул эди».¹

Қуришиб турибдики, Темур мўғулларни очкўзликда
ва бағритошликда айблаб, аҳолини уларнинг талон-та-
рожидан озод қилишни мақсад қилиб қўйган. У би-
лимдонлик ва тадбиркорлик билан иш юритиб ўз
мақсадига эришган ва ҳокимиятни қўлга киритган. У
бу вақтда 26 ёшда эди. Бироқ, Темурнинг ҳокимлиги
узоққа чўзилмади. 1361 йилда Туғлуқ Темур Моваро-
уннаҳрга қўшин тортиб келиб, ҳокимиятни Темурдан
олиб ўз ўғли Илсхўжага берди. Темур эса бош қумон-
донлик вазифасига тайинланди. Шундан кейин мўғул-
ларнинг зулми ва зўравонлиги янада кучайиб кетди.
Улар ислом динини ҳам оёқости қилдилар.

Уларнинг ҳукмдорларини талай қисми сиртданги-
на динга ўзларини мойиллигини намоён этиб, амал-
да будда динига содиқ бўлиб қолавердилар. «Темурно-
ма»да ёзилишича Амир Қазагон (1346—1358) 40 кун
ичида юзлаб мулаларни ўлдириб дин пешволарини
жазолаган. Уни мактаб ва мадрасаларни харобага ай-
лантириши орқасидан ўқувчилар тарқалиб кетганлар.
Манбада динни ачинарли ҳолати ҳақида қуйидаги
байт келтирилади.²

¹ *Темур тузуқлари*. Тошкент, 1991, 18-бет.

² *Салоҳиддин Тошкандий*. Темурнома. Тошкент, 1991, 106-бет.

*Қизил қон бўлуб мавжси туфонлар,
Шаҳид ўлдиларким азиз жонлар.
Кетуб арбоби дин, чу исломдин,
Алар ичра тушти ажаб кибру кин.
Жалойи ватан бўлди устодлар,
Дин аҳли хафадур, куффор шодлар.
Калисою бутхоналар зеб илан,
Бериб неча оройу тортиб илан,
Бўлуб мадрасаю масжид хароб,
Мусулмон паришону ҳайрон соб,
Шариат чироғи қолибдур учиб,*

*Шариатнинг талаби ҳар ён қочиб,
Мусулмон бариси ғаму қайғуда,*

Қазагоннинг ислом динига нисбатан душманлиги халқнинг нафратини қўзгатган. Хусусан, Бухоро аҳли «бизлар яроғ ва аслаҳа олиб, жонимиздан кечдук, золим ила жанг қилурмиз» — дейишиб бош қутарганлар. Оломон орасидан Иноқ исмли киши Қазағонга тош отиб бошини ёрган. Буни орқасидан у улганлиги ҳақида маълумот мавжуд. Босқинчилар мол-мулкларни талаш ва одамларни ўлдиришдан ташқари нуфузли кишиларни асирликка олган. Масалан, улар томонидан етмишга сайид ва сайидзодалар олиб кетилган эди.

Темур уларнинг зулмига қарши курашиб, сайидларни, мазлумларни золимлардан халос қилган. Унинг бундай ҳаракатлари аҳолининг барча тоифаларини фикри-зикрини ифода этарди. Шунинг учун ҳам улар озодлик курашида Темурга катта умид ва ишонч билан қарадилар.

«Мовароуннаҳр аҳолиси менинг бу ишимдан хабар топиши биланок, — деб ёзади Темур, — тезда (муғулларга) ҳужум қилишим кераклиги ҳақида истак билдирдилар. Чунки уларнинг қалби золим (муғуллар) тоифасидан бутунлай безиган эди. Мовароуннаҳрнинг аҳолисининг каттаю-кичиги менга бирлашди. Мамлакатнинг уламо ва машойихлари эса (Муғулия) тоифасини даф қилиб йўқотиш ҳақида фатво ёзиб бердилар. Улус амирлари ва қўшин бошлиқларининг баъзилари ҳам бу ишга қўшилиб, бизга бирлашдилар. Бу тўғрида ёзган аҳднома ва фатволарнинг нусхаси бу эди: «Тўғри йўллик халифалар, Аллоҳ таоло уларнинг жамисидан

мамнун бўлсин, тутган йўлларига ва қилган ишларига мувофиқ Мовароуннаҳрдаги бутун аҳоли ислом, сипоҳу раият ёхуд уламо-ю машойих бўлсин, Амир Темурга иззату-икром кўрсатиб, уни Амир Темур Қутби салтанати Олий деб атасинлар ва уни Аллоҳнинг (ердаги) қудрати — салтанат тахтига лойиқ кўрсинлар. Мусулмонларнинг ери, номуси, мол-мулки ҳамда жонига зулм-ситам қўлини чўзган (мўғуллар) тоифасини даф қилишда ва умуман йўқотишда Темурга (ёрдамлашиш учун) ўз мол ва жонларини (аямай), тиришиб ҳаракат қилсинлар. Биз ўз аҳду-байъатимизга содиқ қолурмиз. Агар берган аҳд-паймонимиздан қайтсак Аллоҳнинг қудратию-қуввати ва ёрдамидан чиқиб, шайтон қудрати ва ёрдами йўлига кирган бўлайлик». Бу фатвони менга кўрсатганларидан кейин жангу-жадал байроғини кўтариб, (мўғуллар) устига лашкар тортишга қарор қилдим ва мазлумлар ҳаққини золимлардан олмоқчи бўлдим. Лекин бир неча разил кишилар бу сирни фош қилиб қўйдилар».¹

Бинобарин, Темур аҳолининг барча тоифалари томонидан ажнабийларга қарши курашнинг рамзи ва сардори сифатида тан олинган эди. Шунинг учун ҳам Туглуқ-Темурхон уни яширинча ўлдириш ҳақида кўрсатма берган эди. Натижада Темур ҳаёти хавф остида қолди. Шу боис у Самарқанддан кетишдан бошқа иложи қолмади.

1361—1366 йилларда Амир Темур айрим мўғул ҳукмдорлари билан муроса қилишга мажбур бўлади. Хусусан у даставвал Туглуқ Темур, сўнгра Амир Ҳусайнлар билан ҳамкорликда иш юритади. Айниқса Амир Ҳусайн билан алоқаси қизгин тус олган. Маълумки, у Амир Ҳусайннинг синглиси — Ўлжаой Турканга уйланиб, қариндошчилик юзага келган эди. Мўғулистон хонлари Амир Темурни ҳам, Амир Ҳусайнни ҳам умумий душмани ҳисоблаган. Бу ҳолат ҳам уларни бир-бирларига яқинлаштирган. Аммо уларнинг мақсадлари бир-бирларига зид эди. Чунончи Амир Темур ҳали етарли ҳарбий кучга эга бўлмаганлиги учун Амир Ҳусайндан фойдаланиб, ашаддий душман Мўғулистонга, хусусан Илёсхужага зарба беришни уйлаган. Амир Ҳусайн ҳам унга таянган ҳолда ўлкада яккаҳокимликни қўлга киритишни мақсад

¹ Ўша жойда, 20—21-бетлар.

қилиб қуйган. Шу тариқа Амир Темур шароит тақозосига кўра душманлар билан вақтинчалик мурса қилишни лозим топган.

Ё ОЗОДЛИК, Ё ЎЛИМ!

Мазкур ватанпарварлик руҳи билан суғорилган сўзлар 1365 йилда Самарқандда бош кутарган кўзғолончиларнинг шиори сифатида жаранглаган эди. Кўзғолончилар Сарбадорлар номи билан аталган эди. «Сарбадор» сўзи «бош дорга» демакдир. Бунинг маъноси галаба насиб этса озодликка чиқишликни, бордию мағлубиятга дучор бўлинса дорга осилишга тайёрликни англатган. Сарбадорлар кўзғолонининг арафасида мамлакатда мўғул шахзодаларининг яккахокимлик учун кураши қизгин тус олиб, ҳаёт гоятда оғирлашган. Айниқса Амир Ҳусайн ва Илёсхужа уртасидаги кураш катта талафот ва парокандаликни юзага келтирмоқда эди.

1365 йилда улар уртасида Тошкент билан Чиноз уртасида лойгарчилик пайтида жанг бўлди. Натижада Амир Ҳусайн енгилади. Бу галабадан руҳланган Илёсхужа Самарқандни эгаллаш мақсадида йўлга чиқади. Бундан хабар топган Самарқанд шахрининг аҳолиси ўзининг кучи билан душманга зарба беришликка аҳд қилади. Аммо Самарқанднинг мудофаа девори Чингизхон томонидан бузиб ташланиб ҳамон хароба ҳолатда эди. Душман кучи яқинлашиб келаётгани ҳақида хабар олиниши билан шаҳар майдонига минглаб кишилар тўпланади. Бу ерда мадраса талабаси Мавлонзода, пахта титувчилар маҳаллалик Абу Бакр Калавий ва Хурдак Бухорийлар халқни босқинчиларга курашишга даъват этдилар. Мавлонзода сўзга чиқиб деди: Мусулмон аҳли! Ҳозирда гайридинлар — мўғуллар кучли қўшин билан бизларнинг мол-мулкимизни талон-тарож этиш учун келмоқдалар. Халқдан турли солиқларни ундираётган ва ўзларининг хоҳишларича сарфлаётган ҳокимият вакиллари оғир кунда мусулмонларни ташлаб қочдилар. Айтин-глarchи, ким ислом динини ҳимоя қилиш учун раҳбарлик ва масъулиятни зиммасига олади?

Жамоа аҳли якдиллик билан Мавлонзодани ўзларига сардор этиб сайладилар. Шундан кейин у халқни душманга қарши жанг қилишга чақириб ҳарбий

7- расм. Сарбаторларнинг мугулларга қарши жанги.

тайёргарликни бошлаб юборди. «Ҳаракатнинг раҳна-молари, — деб тугри ёзади инглиз олими Хильда Хукхэм, — мадраса талабаси Мавлонзода, Надоф (пахта титувчи) Абу Бакр барча шаҳар аҳлига мурожаат қилиб, ўз ҳимоялари учун жангга отланишга даъват этишди. Масжид ёнидаги майдонда умумшаҳар мажлиси чақирилиб турли табақаларга мансуб бўлган ун минггача одам йиғилди. Мажлисида Мавлонзода шаҳар ҳокимларини қўрқоқлик ва очкўзликда айблаб, бошига оғир кун келганида халқни ўз ҳолига ташлаб, қочиб кетганларини айтди. «Қанчалик катта товон тўламайлик, — деди у — барибир Самарқандни қутқариб қола олмаймиз. Шаҳарни омон сақлашнинг ёлғиз йўли ўз ҳаётимизни ҳимоя қилиб, жангга отланмақдир». Шундан сўнг у аслзодаларга мурожаат қилиб, «Қай бирингиз дини ислом ҳимоясига бошчилик қилишингиз мумкин?» — деб сўради. Бироқ улар «чурқ» этиб оғиз очишмади. Шундан сўнг у халққа мурожаат қилиб, шаҳар мудофаасини ўзи ташкил этажagini айтиб, бу ишда уни қўллаб-қувватлашлари лозимлигини илтимос қилди...»¹

Халқ Мавлонзодани қўллаб унинг бошчилигида мугулларга қарши курашишларини баён этдилар. Шаҳарнинг катта-кичик аҳолисининг барчаси кўтаринки руҳ ва ғайрат билан шаҳар мудофаасини мустаҳкамлашга нима зарур бўлса барчасини амалга

¹ Хильда Хукхэм. Етти иқлим султони. Тошкент, 1999, 49—50-бетлар.

оширдилар. Чунончи тор кўчаларнинг очик томони-га тўсиқлар қурилди. Бақувват ва жасоратли йигитлар қуроллантирилиб вазифалари белгиланди. Уларнинг сони 10 минг кишини ташкил этган. Мавлонзода уч кечаю уч кундуз ухламай қўл остидаги ватан ҳимоячиларининг жанговарлигини таъминлашга қаратилган муҳим чораларни кўрди. Илёсхужа ва қўшинлари шаҳарни қамал қилиб жангни бошладилар. Мавлонзода уларни тузоққа тушириш учун шаҳарга кирадиган бир кўчани очик қолдириб, ўзи 2000 кишилиқ қуролланган одамлари билан пистирмада туради. Мўғуллар хотиржамлик билан ўша кўчага кирганида пистирмадаги шаҳарликларнинг тўсатдан қилган ҳужумига бардош беролмай минг кишини йўқотиб чекинадилар. Бошқа маълумот бўйича мўғуллардан икки минг киши ўлдирилган.¹ Эртаси кунда ҳам мўғуллар ҳужумни эҳтиётлик билан қайтардилар. Бироқ галабага эриша олмай, қамални ташлаб кетишга мажбур бўлдилар.² Сарбадорларнинг бу галабаси катта аҳамият касб этиб, овозаси мамлакат бўйлаб тарқалди. Шуниси кишиларни ҳайратга солдики, яқиндагина Амир Ҳусайннинг кучли қўшинини тормор этган Илёсхужа, оддий халқ томонидан шармандаларча мағлубиятга учратилди. Ҳатто самарқандликларнинг галабаси ҳақида хабарни Амир Ҳусайн ҳам, Амир Темур ҳам мамнуниятлик билан қарши олдилар. Бу вақтда Амир Темур Балхдан Қаршига келиб ҳарбий тайёргарлик кўрмоқда эди. Сарбадорлар ҳокимиятни қўлга олиб бир йил мобайнида шаҳарни бошқариб туришди. Бу вақтда «Сарбадорлардан чиққан раҳнамолар шаҳарда ўз ҳокимиятларини мустаҳкам ўрнатиб феодал ҳукмдорлар ва шуҳратпараст амирларни бир четга суриб қўя бошлаган эдилар».³ Ҳақиқатан ҳам улар мўғулларга таяниб бойлик ортирган ва зулмни кучайтирган айрим юқори табақа вакиллариини жазолаганлар.

Сарбадорлар динни ниқоб қилиб ҳаддидан ошган нуфузли кишиларни ҳам жазолаган бўлсалар керакки, уларни «динсиз»ликда айбловчи тўхмат сўзлари тарқатилди. Афтидан Амир Ҳусайн узининг ашаддий

¹ Бартольд В. В. Соч. том 2, часть 2, С.372.

² Ўша жойда, ўша бет.

³ Хильда Хукхэм. Ўша асар, 50-бет.

душмани Илёсхужани мағлубиятидан хурсанд бўлган бўлса керакки, Самарқандга элчилар билан **тун** ва белбоғлар, қилич ва ҳокимиятни бошқаришга ваколат берувчи ёрлиқни жунатган. Бу элчи ва совғалар Сарбадорлар томонидан мамнуниятлик билан қабул қилинган. Улар Қаршида истиқомат қилаётган Амир Темурга совғалар юборишган. Ўз навбатида Соҳибқирон Сарбадорларга элчисини юбориб маслаҳатларини етказган.¹

Амир Ҳусайн 1366 йил баҳорида Самарқандга юриши олдида Сарбадорлар ҳузурига элчи юбориб уларга тўла ишониши ва ҳурмат қилишини маълум қилади. У Самарқанд ён бағридаги Кониғил деган сўлим жойга ўрнашганда сарбадор бошлиқлари совғалар билан кутиб олади. Аммо Сарбадорлар эртасига Амир Ҳусайн ҳузурига келишаётганларида унинг одамлари ҳибсга оладилар. Сунгра улар осиб ўлдирилади. Шундай қилиб Амир Ҳусайн Сарбадорларга кўрсатган ҳурмати ва юборган совгалари шум ният билан қилинган сиёсат бўлиб чиқди. У Сарбадорларнинг куч-қудратидан хавфсираб кўзбўямачилик билан уларда ишонч ҳосил қилиш ва тўқнашишни олдини олиш режасини тузган. Унинг бундай қилиши бежиз бўлмаган, албатта. Зеро, Сарбадорлар шахсан Илёсхўжага эмас балки умуман мўғулларнинг ҳукмронлигига қарши курашган. Буни яхши тушунган Амир Ҳусайн пировардида Сарбадорларнинг унинг ўзига ҳам қарши курашини олдини олиш учун ҳийла-найранг ишлатиб, Сарбадорларнинг талай қисмини ўлдиради.

Айрим олимлар бу ҳодисаларнинг рўй беришида Амир Ҳусайн Амир Темур билан биргаликда қатнашган деб ҳисоблайдилар. Аммо, аслида Амир Темурнинг бундай қилишига ишониш қийин. Чунки барча ўрта аср манбаларида унинг Мавлонзодани ўлимдан сақлаб қолганлиги уқдириб ўтилган.² Соҳибқироннинг бу ишни қилиши табиий ҳол эди. Чунки уни ўзи ҳам мўғулларнинг ҳукмронлиги ва зулмига қарши бўлиб ошкора курашга фурсатни кутмоқда эди. Шунинг учун ҳам Сарбадорлар ўзларининг ғалабаси ҳақида даставвал элчи орқали Амир Темурга маълум

¹ Бартольд В. В. Ўша асар, 374-бет.

² Низомиддин Шомий. Зафарнома. Тошкент, 1996, 50-бет.

қилган эдилар. Юқорида кўрсатилганидек унга совгалар ҳам юборилган.

Қуришиб турибдики, Амир Темур Сарбадорлар қурашига хайрихоҳлик билан қараб, уларнинг бош сардорини ўлимдан қутқариб қолган. «Сарбадорларнинг айрим бошлиқлари билан, — дейди И. Муминов, — олдин ҳам алоқада бўлганлиги ривоят қилинади... Аммо Темур билан Сарбадорларнинг айрим раҳбарлари ўртасидаги бу алоқа қайси сабабларга кўра келиб чиққанлиги ҳали тўла аниқланган эмас. Бизнинг фикримизча, мўғул зулми асоратига қарши қураш ва Мовароуннаҳрда мустақил давлат тузиш учун олиб борилган ҳаракатлар Сарбадорларнинг айрим раҳбарларини, биринчи навбатда, уларнинг илҳомчиси ва идеологи Мавлонзодани ва Темурни бир-бирларига яқинлаштирган, кўмакдош этган; худди шу сабабдан Сарбадорлар бошлиқлари Темур фаолиятининг асосан биринчи даврида юқоридаги мақсадни амалга ошириш учун Темурни қўллаб-қувватлаганлар, унга ёрдам берганлар».¹

Мазкур сатрларда баён этилган фикрларга тўла қўшилиш мумкин. Буни қуйидаги маълумот ҳам тасдиқлайди. Чунончи, Амир Темурнинг мўғулларга қарши қаратилган фаолияти уни Эронда юзага келган Сарбадорлар давлати билан дўстлашишга олиб келган. Бу ерда 1337 йилда Сарбадорлар мўғулларнинг ҳукмронлигини ағдариб, ўзларининг давлатини ташкил этган эди. Бу давлат 1381 йилгача, яъни салкам 45 йил ҳукм сурган эди. «Хожа Али Муайяд тахтда утирган вақтда, — дейилади манбада, — Сарбадорлар мамлакатини зиёд бўлди: Туршиз, Кўҳистон, Табс ва Киликини босиб олди ва Домғондан то Сарахсгача (бўлган ерларни) ўзининг тасарруф тутамига киритди. Али Муайяд ўзининг ҳукмронлиги даврида улуг Амир, буюк Соҳибқирон Темур Қўрагон жаноблари билан ҳамжиҳат ва садоқатли бўлди; (Унга) дўст ва хушмуомалада бўлди. Хожа Али Муайяд бир неча бор Амир Вали билан тўқнашди ва уларнинг бир-бирларига душманлиги бениҳоя кучайиб кетди. Амир Вали Сабзавор шаҳрини қамал қилди ва Хожа Али Муайяд улуг Амир Темур Қўрагондан ёрдам, мадад сўради ва Тоту

¹ Муминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Тошкент, 1980, 11-бет.

номли кишини Самарқандга, Соҳибқирон хузурига юборди. Тўрт ойдан сўнг буюк Соҳибқирон Амир Темур Хуросонга лашкар тортди. Хожа Али Муайяд Сарахса улуг Амир Темур Курагоннинг истиқболига борди, султонлик марҳаматига мушарраф бўлди. Улуг Амир Темурнинг... унга садоқати воқеъ бўлди ва Хожа Али Муайяд Хуросон мамлакатини Амир Темурнинг тасарруфига топширди. Узи Соҳибқироннинг мулозиматига машғул бўлди.

Ҳикоят қиладиларки... Хожа Али Муайяд етти йил Соҳибқирон билан ҳамсуҳбат ва унга мулозим бўлди. Унинг жиянлари ва бошқа қариндошлари ҳам уша мулозиматда унга ҳамроҳ эдилар».¹ Бинобарин Амир Темурнинг Сарбадорларни қўллаб-қувватлашига шубҳа йўқ. Шундай экан, нима учун у Самарқандда Амир Ҳусайн Сарбадорларни жазолаётганда унга қарши курашмади деган савол туғилади. Соҳибқирон шароит тақозосига кура бу ишни қила олмас эди. Чунки Амир Ҳусайн катта куч ва салоҳиятга эга бўлиб, ҳали унга қарши ошкора курашиши учун Соҳибқиронда етарли имконият бўлмаган. Шу боис у Амир Ҳусайн билан муроса қилишдан бошқа иложи бўлмаган. Шунга қарамай у имкони борича ҳаракат қилиб Мавлонзодани ўлимдан сақлашга эришади.

Айрим маълумотларга қараганда Соҳибқирон Сарбадорларни жазоламаслик хусусида Амир Ҳусайн билан баҳслашган. Шунинг учун ҳам Соҳибқирон билан Амир Ҳусайн ўртасида уша масала бўйича низо пайдо бўлган, деган фикрлар мавжуд. «Ҳусайн Сарбадорларнинг бошлиқларини, — деб ёзади инглиз олими, — мудҳиш жиноятларда айблади. Абу Бакр Сарбадорларнинг бошқа раҳнамолари қатори қатли этилибди. Фақат Мавлонзодага шафқат қилишибди — Сарбадорларни дор остига олиб келишганда Темур унинг гуноҳидан ўтишни сўрабди. Шу иши туфайли Темурга бутун Самарқанд аҳлининг меҳри товланибди. Ҳусайнга эса, аксинча, золим сифатида лаънат ўқишибди... Эҳтимол Темур Сарбадорлар билан, айниқса, уларнинг орасидаги аслзода кимсалар билан яқин алоқа ўрнатгандир. Ҳусайн билан унинг ўртасида ана шу Сарбадорларга нисбатан тутилган сиёсат юзасидан

¹ Аҳмедов Б. Давлатшоҳ Самарқандий. Тошкент, 1968, 45-бет.

ихтилоф келиб чиққандир».¹ Бундай фикр шарқшунос олим А. Якубовский томонидан кутарилган эди.²

Хуллас, мустақиллик ва озодликни тиклашга қаратилган Сарбадорлар қўзғолони ваҳшийларча бостирилди. Бироқ у мўғулларнинг куч-қудрати ва салоҳиятига қаттиқ зарба берди. Улар ўзларининг иродаси ва биллак кучларига қаттиқ таянган ҳолда кишини ҳайратга соладирган даражада қаҳрамонона жанг қилдилар. «Маълум муддат раият (Сарбадорлар), — дейилади манбада, — ҳеч бир подшоҳнинг шон-шукуҳисиз бошоёқ қуролланган гаддор ёв билан адолат ва ҳақиқат учун мардларча курашдилар. Душманга ҳужум қилишда ва мудофаада шундай матонат кўрсатдиларки, ғанимларнинг ҳукмронлиги ва истило қўли ул шаҳар аҳолисининг номус ва моли этагига етмади».³

Демак Сарбадорлар мўғулларни тор-мор этиб она юртни улардан халос этганлар. Амир Ҳусайн уларнинг ғалабасидан чўчиб ва ҳокимиятни қўлдан кетишидан хавфсираб, Сарбадорларнинг фаол қатнашчиларини ўлдириб, Самарқандни эгаллайди.

АМИР ТЕМУР ТОМОНИДАН ВАТАН МУСТАҚИЛЛИГИНИ ТИКЛАНИШИ

Сарбадорлар томонидан Илёсхужанинг қўшинларини тор-мор этилиши озодлик курашини жадаллаштирди. Бу вақтга келиб Амир Темурнинг мамлакатдаги мавқеи юқори даражага кўтарилиб, мўғул ҳукмдорларини талвасага солиб қўйган эди. Айниқса унинг ўлкада яккаҳокимлик учун курашаётган Амир Ҳусайн билан алоқаси қизгин тус олди. Эндиликда тахт учун кураш асосан ўша икки амирлар ўртасида авжига миниб борди. Айниқса Амир Ҳусайн Соҳибқироннинг мамлакатдаги обрўси ва салоҳияти ошганлигини англаб қандай бўлмасин унга зиён етказиш учун ҳеч нарсадан тоймади. Чунончи, 1366 йилда Амир Ҳусайн Амир Темурнинг энг яқин амирларининг мол-мулкига кўз олайтириб куч-қудратини намоёйиш этмоқчи бўлади. Шарафуддин Али Яздийнинг сўзига қараганда у чегараси йўқ очкўз ва молпараст бўлган. «Амир

¹ *Хильда Хукхэм*. Ўша асар, 50-бет.

² *Якубовский А. Ю.* Тамерлан: эпоха, личность, деяния. «Тамерлан», Москва 1992, С.25.

³ *Шарафиддин Али Яздий*. Зафарнома, Тошкент, 1994, 113—114-бет.

8-расм. Соҳибқирон Амир Темур.

Ҳусайнда, — дейди у, — омадсизлик ва бахтсизликнинг белгилари тобора қулоч ёзиб борарди. Чунончи, мағрур подшоҳлар шаънига лойиқ бўлмаган хирс ва бахиллик, ваҳшийлик ва очкўзлик унинг вужудини қамраб олди, ҳамда мол-дунё йиғиш ва заҳира тўплашга муккаси билан шунгиб кетди. Аҳвол шу даражага етдики, ҳазрат Соҳибқирон амирлари ва мулозимлари (молига ҳам) таъма кўзини тикди. Яъни, Амри Жоку, Амир Сайфиддин, Оқбуго, Элчи-баҳодир Давлатшоҳ бахши номига анчагина (тўлов) маблағини белгилаб, уни ундириб олиш учун солиқ йиғувчи тайинлади. Бироқ, улар яқинда (Тошқандаги) «лой жанги» воқеасини бошидан кечирганликлари ва мол заҳиранинг кўп қисми талон-тарож бўлиб кетганлиги учун у таъма қопини тўлдириш учун мўлжалланган маблағни буткул йиғиб беришга имкониятсиз эдилар.

Ҳазрат Соҳибқироннинг ҳусравона ҳимматиё ёрдам қўлини чўзмоққа тақозо этди ва олтину кумушдан иборат катта (миқдордаги) маблағни, жумладан Маҳди Аъло Улжой Туркан-огонинг билагузук ва исирғасини ҳам, уларнинг тўлов маблағи ҳисобига бериб юборди. Амир Ҳусайн уни кўриб, ўзининг синглисиники эканлигини таниди. Аммо очкўзлик хирси шу даражада ёмон бўлиб кетган эдики, ҳатто ака-синглилик қадр-қимматини ҳам кўзга илмади ва уларни олишдан ҳайиқмади».¹

Бу ҳужжат шу ҳақда гувоҳлик берадики, икки амирнинг дунёқараши ва одоб-ахлоқида осмон билан ерчалик фарқ мавжуд. Амир Ҳусайндаги ноинсофлик ва очкўзлик бобоси Чингизхоннинг қонидан ўтган иллат эди. У ўзининг шум ниятларини ниқоблаш мақсадида Амир Темур билан бир неча маротаба дўстлик ва ҳамкорлик аҳдномасини тузди. Ҳатто у Қуръони каримни ўртага қўйиб ўзининг чинакам дўстлигини изҳор этди. Аммо «ойни этак билан ёпиб» бўлмайди, дейилганидек унинг душманлиги борган сари юзага чиқиб бораверди. «Амир Ҳусайн, — деб ёзади Соҳибқирон, — салтанатим азимати ва шон-шавкати-ни кучайганлигини кўргач, унда ҳасад томирлари ура бошлади. Қасам билан қилган аҳд-паймонларини бузиб, менга исён тугини кутарди. Мен унинг олдига кўп марта (лутф-марҳаматлар кўрсатиб) бордим, у

¹ Шарафуддин Али Яздий. Уша асар, 117—118-бетлар.

булса асло қошимга келмади. Бунинг устига сиртдан такаллуфлар билдириб, аслида хийла-найранг ишлатиб, мендан Қарши қалъасини олиб қўйди. Қарши қалъасини қўриқлаб туриш учун қўргонбеги амир Мусо бошчилигида етти минг отлиқ аскар тайинлади. Кейинроқ у ерга яна қўшимча беш минг отлиқ аскар юборди. Бу билан кифояланмай мени ўлдирмоқчи бўлди».¹ Бу ерда сўз фақат икки салоҳиятли амирларнинг тор шахсий манфаатлари доирасидагина кетаётгани йўқ, албатта. Аксинча илдизи муҳим сиёсий масалага бориб тақалади. Агар Амир Ҳусайн қандай бўлмасин мўғулларнинг ҳукмронлигини ҳалокатдан қутқаришни уйлаган бўлса, Соҳибқирон ватан мустақиллигини тиклаш учун курашаётган эди. Буни яхши англаган Амир Ҳусайн, аввалам бор Қарши қалъасини эгаллади. Маълумки Қарши Самарқанд ва умуман Мовароуннаҳрга кирадиган дарвоза сифатида муҳим стратегик аҳамиятга молик эди. Шунинг учун ҳам уни Амир Темур қўлидан тортиб олиб унинг режаларига зарба бермоқчи бўлган. У буни яхши тушуниб, қандай бўлмасин уни қайта эгаллашга қаттиқ киришди. Бунга эришмоқ учун жонини тикди дейилса асло муболага бўлмайди. Бу вақтда Қаршида Амир Ҳусайннинг 12 минг кишидан иборат қўшини бўлган бўлса Соҳибқиронда бор йўғи 243 аскар бор эди. У фурсатни бой бермаслик учун мана шу жуда оз аскарлар билан жанг қилишга қарор қилди. Низомиддин Али Яздий унинг бу жасоратига юксак баҳо бериб: «Бу паҳлавонликдан ортиқ даражадаги шижоат белгиси бўлган хатти-ҳаракат ва баҳодирликдан ўтадиган довюраклик нишонаси бўлмиш тадбирдир. (Амир Соҳибқирон)... Омуя сувининг бўйига етиб келгандан сўнг, ўша туннинг ўзидаёқ шахсан ўзи қирқ киши билан дарёга от солиб сузиб ўтдилар. Бирор киши бирор жойга хабар етказмасин, деган мақсадда Хастор қишлоғини ўраб олдилар. У ердан кемалар олиб дарёнинг нарига томонига юборди ва лашкарнинг қолган қисми кемада ўтиб олишди. Ўша зафаркирдор юришда хос баҳодирлардан Суюрғатмиш-ўғлон, дуглат ўмокидан Амир Довуд, у ҳазрат Соҳибқироннинг опаси Қутлуқ Туркан-огони ўз никоҳига олган эди, амир Жоку барлос, амир Муайяд Орлот, Улҳазратнинг синглиси

¹ Темур тузуклари, 36-бет.

Ширинбек-ого унинг никоҳида эди, Амир Сорбугай Жалайир, Ҳусайн-баҳодир, Амир Сайфуддин Нукуз, Аббос-баҳодир қипчоқ, Оқбуго баҳодир Найман, Маҳмудшоҳ Бухорий мулозимликда ҳозир эдилар».¹

Демак Амир Темур иккита поччаси ва бир гуруҳ атоқли амирлари билан душман эгаллаб турган қалъага яширинча киришга ҳаракат қилганлар. У ҳозирги Қашқадарё вилоятининг Нишон туманидаги Фазли (Фазд) қишлоғига келганлар. Сўнгра Қарши туманининг маркази Бешкент (Ширкент)га бордилар. Шундан кейин у иккита сафдоши билан Қарши қалъасининг сув билан тўлдирилган зовурига яқинлашди. Бу ерда у зовур устига қурилган тарновидан тизза бўйи келадиган сувни кечиб Ғузор томонидаги дарвозасигача борди. Бу ерда у девори настроқ жойни кўриб нарвонни шу ерга қўйишни кўрсатди. Шундан кейин орқага қайтди. Сўнгра аскарлари билан ўша ўзи юрган йўл бўйича қалъага тўсатдан ҳужум қилди. Улар «ҳазрат Соҳибқирон фармони билан бурғу (карнай) чалдилар. Ўша ондаёқ сипоҳ билан қалъага ёпирилиб кирдилар ва оломон бақирӣқ-чақирӣқлар қилиб ул кўргонни ларзага солдилар. Қарши аҳолиси карнай-сурнай (овози)дан кўзидан уйқу учиб, бошини ҳайрат тутуни қоплади ва ўлкани забт айлағучи Соҳибқироннинг ўқи зафар нишонига тегди...

Ҳазрат Соҳибқирон шаҳар дарвозаси муҳофазасига шахсан ўзи бошчилик қилди ва Амир Сари-Буго унинг мулозимлигида эди; Амир Довуд, Амир Муайяд, Амир Сайфиддинларни Ҳузор (Ғузор) дарвозасини эгаллашга буюрди; Суюрг Отмиш-ўғлон, Амир Аббос, Ҳусайн баҳодир, Оқбуго ва бошқа амирларни бору ва буржларда² қолдирди. Амир Муайяд Орлот ўттиз киши билан дарвозадан чиқиб, ул интиқом олғучи сипоҳ устига ташланди ва ўт ёндирувчи обдор қилич билан мардликлар намоиш этди».³ Шу тариқа Амир Темур узининг аскарлари билан қалъанинг ичкарасига ўрнашиб олдилар ҳамда душманларни ташқаридан қилинган ҳужумларига зарба бериб турдилар. Амир Мусо бошчилигидаги етти минглик аскарлар биринкетин мағлубиятга учраб ҳар томонга қочишга мажбур

¹ Ўша асар, 134-бет.

² Қалъа девори туташган минора.

³ *Шарафиддин Али Яздий*. Ўша асар, 136—137-бетлар.

бўлдилар. Аммо, Малик-баҳодир бошчилигида беш минглик қўшин Ғузор дарвозаси томонида турган. Амир Темур 60 киши билан уларга қарши ташланганда ваҳимага тушиб қочдилар. Шарафуддин Али Яздий жангга якун ясаб ёзади: «Бу Аллоҳнинг чексиз инояти ва поёнсиз марҳамати эрурки, бир киши (Амир Темур)ни ўз лутфи ила сарафроз айлаб, унга шу қадар қувват ва шижоат ҳадя этадики, у (киши) икки юз қирқ уч сипоҳ билан, мажбурий эмас, балки ўз ихтиёрича, ўн икки минг қонхўр ва қасоскор душман отлиқларга қарши чиқиб жанг қилмоқчи бўлади; етиб келгач, икки кеча-кундуз ичида улардан қўргонни тортиб олади, аҳли аёлини асир қилади, барчасини ўқ ёғдирувчи обдор шамшир кучи билан тарқатиб, тузи-тиб юборди; ўзи эса от солиб уларни таъқиб қилади, баҳодирларини қўлатади ва асир олади».¹

Амир Темурнинг ниҳоятда оз сонли аскарлар билан кўп мингли душман қўшинига қарши ҳужум қилиб тор-мор этиши жаҳон тарихида учрамайди. Ғалаба шу ҳақда гувоҳлик берадики, шахсан Амир Темурнинг ўзи бир неча минг қўшинни тор-мор этиш чорасини қўрган эди. Бундай мисли қўрилмаган ҳарбий маҳоратга эга бўлган давлат арбоби ва лашкарбони ҳали дунёга келгани йўқ. У шонли ғалабани қўлга киритгандан кейин бутун қиш бўйи Қаршида яшади. Кейинги вақтларда ҳам Амир Темур билан Амир Ҳусайн қўшинлари ўртасида тўқнашувлар бўлиб турди. У тиниб-тинчимай Бухоро, Тошкент ва бошқа жойларда ҳам душманга қарши курашни тўхтатмади.

Умуман айтганда Амир Темур 1366—1370 йилларда Илёсхўжа ва Амир Ҳусайнга қарши икки томонлама жанг билан машғул бўлди. Шу орада Амир Темур биринчи навбатда Муғулистон хони Илёсхўжага ҳал қилувчи зарба беришини зарур ҳисоблаб, Амир Ҳусайн билан ярашган ва учрашган вақтлари бўлган. Аммо, Амир Ҳусайнда ҳасадгўйлик ва қўра олмаслик устун келиб қандай бўлмасин Соҳибқиронни йўқотишга ҳаракат қилаверди. Шунинг учун ҳам Амир Темур унга қўйидаги шеърни юборган:

*Ерга еткур сабо, ким макр қилмишдир манғо,
Қилди эрса кимга макрин, қайтадур бир кун анғо.*

¹ Уша асар, 141-бет.

Аммо Амир Ҳусайннинг Амир Темурга нисбатан душманчилиги тобора кучайиб борди. Чунки Амир Темур туфайлигина озодлик курашининг узил-кесил галабаси кутилмоқда эди.

«Амир Ҳусайн, — дейди Соҳибқирон, — мен қўлга киритган галаба ва ютуқларимни қуролмай, ҳасад ичини емириб, менга ва ҳарамимдаги ўз синглисига қўп озор берди. У Мовароуннаҳрни мендан тортиб олишга, мени ўлдириб, тахтга ўзи ўлтиришга бел боғлади. Уртамизда бир неча бор урушлар бўлиб турган бўлсада барчасида енгилди. Унинг адолатсизлиги, инсофсизлиги чегарадан ошган, мени енгиш ва ўлдиришга оз қолган вақт ҳам бўлди. Айнан шу вақтда қўрслиги, ёмон йўл тутиши туфайли амирлари ундан юз ўгиришди».¹

Шундай қилиб, Амир Ҳусайн Амир Темурга қарши курашларда галабага эришолмай борган сари ўз мавқеи ва салоҳиятини йўқотиб борди. Ҳатто, ундан энг яқин сафдошлари бўйсинишдан бош тортдилар. Низомиддин Шомийнинг сўзи билан айтганда «халқнинг ундан кўнгли совиди. Давлат ва мамлакат аҳолиси ундан юз ўтирди.»² Амир Ҳусайннинг адолатсизлиги ва зулми халқнинг барча тоифаларини аллақачонлар нафрати ва ғазабини уйғотган эди. У фақат найрангбозлик ва зўравонлик билан тахтда ўтирган. Ўз-ўзидан маълумки бундай ҳолатни узоқ давом этиши мумкин эмас эди, албатта. Уни айниқса Амир Темурга нисбатан ғирромлиги ва хоинлиги халқнинг ғазабига ғазаб қўшган.

Муҳаммад пайгамбарнинг авлодларидан бири Саййид Барака Амир Темурни буюк зафарлар қўтаётганини башорат қилиб, улуғ ҳукмдорлик тимсоли ҳисобланган ногора ва байроқни ҳадя этади. Бу туғрида Шарафуддин Али Яздий ёзади: «Маккаи муаззамнинг буюк шарифларидан бири, ўз асрида ер юзи сайидларининг пешвоси, зоти шариф Тоҳа ва Ёсин сараланган шодасининг воситаси бўлмиш нақблар пешвоси, муртазои аъзам, улуғлиги сифат ва унвонларини келтиришга ҳожатсиз олижаноб Саййид Барака ҳеч қандай ваъда ва олдиндан келишувсиз, кутилмаганда ул ҳумоюндин манзилда пешвоз чиқди ҳамда

¹ Темур тузуклари, 39-бет.

² Низомиддин Шомий. Уша асар, 79-бет.

салтанат ва подшолик белгиларини англатувчи ногора ва алам (байроқ) келтириб, ҳазрат Соҳибқиронга совға қилди. (Сўнгра Аллоҳ) кўмагидан илҳомланган ҳолда бахт-саодат сўзларини айтиб башорат қўшигини каромат пардасида чала бошлади:

*Аллоҳ ҳимояси сенга эрур посбон,
У бошдан бу бошгача сеники жаҳон.
Давлат ноғорасин чал, майдон сенингдур,
Бу олам тангрисининг истаги эрур».¹*

Саййид Бараканинг Амир Темур шаънига айтган сўзлари ва башорати фақат унинг ўзини эмас, балки бутун мазлум халқнинг фикри-зикрини изҳор этган эди. Бу вақтга келиб Амир Темур озодлик рамзи сифатида олиму фозилларни, дин пешволарини, амирларни ва халқ оммасининг диққат марказидан ўрин эгаллади. Бундан руҳланган Амир Темур узоқ йиллар кутиб келган қулай фурсатни қўлдан бой бермасликка аҳд қилиб, ҳал қилувчи жангни бошлаб юборади. У Термиздан уч чақирим наридаги Буё деган жойга келиб ўрнашади. Бу ерда Саййид Барака билан учрашгандан кейин Сурхондарёнинг юқори оқимида жойлашган Чағониён (Денов яқини)га келиб қўшинни тайёрлаш билан шуғулланди. Сўнгра Амир Темур Кофарниҳон дарёсининг Амударёга қўйилиш жойидаги ҳозирги Айваж қишлоғига қўнади. Курсатилган ерларда турли жойлардан амирлар қўшин билан келишиб Соҳибқиронга қўшилдилар. Амир Темур Хатлонга, сўнгра Амударёдан ўтиб Афғонистоннинг шимолидаги Хулм мавзесига келиб ўрнашади. Амир Темур юқорида курсатилган жойларда кучли қўшинни ташкил этиб Балхни эгаллаш учун йўлни давом эттиради. Унинг қўшинини бир қисми Амир Ҳусайн томонидан юборилган аскарлар билан тўқнашиб қаттиқ жанг қилинди. Душман кучлари маглубиятга учратилди. Шундан кейин Амир Темур қўшинлари Ҳиндувон номли Балх қалъасини қўшаб олдилар. Бу ердаги даҳшатли жангни Шарафуддин Али Яздий шундай тасвирлайди.²

¹ Шарафуддин Али Яздий. Ўша асар, 201—202-бетлар.

² Шарафуддин Али Яздий. Ўша асар, 207—208-бет.

*Жаҳонгир ҳамда гардун ҳайбатли шоҳ,
 Тепадан пастга бошлаб келди сипоҳ.
 Чумоли чигирткадек сонсиз эди,
 Шаҳару қўрғон сари ёпирилди.
 Туронгуруҳдан кутарилди сурон,
 Қўрқувдан титрар тоғ ва дашт ушал он.
 Отлиқлар от суриб роса жанг қилди,
 Пиёдалар бир-бирига ташланди.
 Ер торайдию, қора булди жаҳон,
 Қуёш титради ва ой қўрқди чунон.
 Найзалар қонидан ер ёзиб борар,
 Пистирма камондан улим юборар.
 Қоронғу тушгунча уруш тинмади,
 Бирор киши жангдан қўлин тиймади.*

Ҳақиқатан ҳам Балх қалъаси учун кураш шу даражада даҳшатли тус олдики, қонлар бамисоли сув каби оқди. Шуниси диққатга сазоворки, Амир Темур ўзининг ёш ўғли Умаршайхни ҳам жангга жалб қилган. Уша жанг кунини «амирзода Умаршайх бор-йўғи ўн олти

9-расм. Темурийлар давридаги жангчилар.

ёшда эканлигига қарамай баҳодирлик бедовини жанг майдонида чоптириб шижоат ва жасорат кўрсатди. (Тўсатдан), тақдир майдонида бир ўқ келиб аёғининг орқасига тегиб тагидан тешиб чиқди. Ул довурак шаҳзода, ёши кичик бўлишига қарамай, изтироб чекаётганлигини ҳеч сездирмади».¹

Жанг охирида душманнинг бир ҳарбий қисми қалъани ичидан чиқиб урушни давом эттирдилар. Жанг майдони қонга беланиб ўлиқлар уйилиб кетди. Амир Хусайн маглубиятни бўйнига олиб ва тунда қалъадан яширинча чиқиб жомеъ масжид уртасидаги минорага кўтарилиб бекинади. Аммо, у қўлга туширилиб ўлдирилади. Унинг уй-жойлари ва қалъа яқсон қилиб ташланди. Иккита ўғли ҳам қатл қилинди.

Балхда қўлга киритилган шонли галабадан сўнг 1370 йил 9 апрелда қурултой чақирилди. Унда Амир Шайх Муҳаммад Сулдуз, Амир Кайхусрав Хатлоний, Амир Ўлжоту Апардий, Амир Довуд Дуғлот, Амир Сарбугой қипчоқ, Амир Жоку барлос, Амир Муайяд Орлот, Бадахшон валийси Шайх Муҳаммад, Хусайн-баҳодир, Саййид Барака, Термиз хонзодалари — хонзода Абул Маолий ва унинг биродари хонзода Али Акбар ва бошқа кўп нуфузли кишилар қатнашувида Амир Темур Туркистон заминининг ҳукмдори этиб тайинланди.² Шу тариқа буюк Амир Темурнинг кўп йиллар мобайнида жанг майдонларида мазлум халққа таянган ҳолда олиб борган қаҳрамонона курашлари туфайли мўғуллар ҳукмронлиги қўпориб ташланди. Ўша пайтда у 34 ёшли навқирон йигит эди. Мустақиллик ва озодликнинг тикланиши бутун минтақа халқининг умумий байрамига айланиб кетди. Шарафуддин Али Яздий Соҳибқироннинг хизматларини қуйидагича ифодалайди: «У олам юзини ваҳшат ва ғам-андўх губоридан тозалаб, унинг салтанат ва улўғворлик чодирини рубъи маскуннинг гир атрофини қўршаб тикди; буюклик ва шон-шўҳрат баргоҳининг куббасини эса осмон соябонидан (ҳам баландга) ўтказиб, тинчлик ва омонлик гиламини ёйди; салтанат асосини тўртта асос — давомийлик, барқарорлик, ҳашамат ва ифтихор узра ўрнатиб мустаҳкамлади; шўҳлик тожини иззату шавкат жавоҳирларию ва ҳашамату улўғворлик ёқутлари ила қадаб ясадди.

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда, 218-бет.

*Соҳибқирон кутарди тилла тожни,
Чарақлатди шохликнинг қиличини.
Шаҳаншоҳлик шукуҳи ила боғлади камар,
Бутун жаҳон унга бўлди хизматкор.
Ёмонларнинг ёмонликдан қисқа қилди қулини,
Ҳаётнинг ёруғлик сари очди йулини,
Темур Тарағай — арслон каби султон,
Оламни кезиб чиққан шоҳи жаҳон.
Шундан сунг шарқий насаб бўлди ҳукмрон,
Жаҳонни адл ила қилди навқирон.
Ер юзини зулмдан бошдин-аёқ,
Қиличининг суви ювганда мутлақ.
Шамишири безарар жаҳон боғидан,
Офат илдизини қупорди тубдан.»¹*

Ушбу байтда Амир Темурнинг мўғул босқинчиларининг ҳукмронлигини қупориб, халқни ва ватанни зулм ва ҳўрланишдан озод этганлиги билан яхши ифода этилган. Унда Амир Темурнинг хизмати жаҳон аҳамиятига молик эканлиги таъкидланиб, унинг оламини яшартирганлиги укдириб ўтилган. Шунингдек байтда халқнинг Амир Темурга самимий муҳаббати, ишончи ва умиди изҳор этилган.

Дарҳақиқат Амир Темур кўп мамлакат ва халқларни ваҳшиёна мўғуллар ҳукмронлиги зулмидан озод этган эди. Шарафуддин Али Яздийнинг сузи билан айтганда «Ҳеч бир такаллуфсиз ва мақтовсиз (айтиш мумкинки), бу қутлуг воқеадан олам ва олам аҳлининг ушбу давлат айёмининг давомлилигига ва бул салтанатнинг барқарорлигига бошқа давр ва замонга қараганда, умиди жуда кўп эрур. Шундайки: мўътабар оиланинг (пайгамбар авлодлари)нинг ҳимояси ер юзининг ва замоннинг бошқа диёр ва маконига нисбатан тинчлик ва омонлик палоси билан безатилмиш; аҳоли ва шаҳарлар аҳволининг боғлари бузгунчи ва бебош кишилар босқинчилиги ва алдови тиконидан қайчилаб чиқилмиш; халойиқнинг умид ниҳоли адолат ва эҳсон томчиларидан мақсад меваси тутмиш ва тинчлик-хотиржамлик кўланкасини ёймиш; катта-кичикнинг тинчлик ва омонлик экинзорида инъом булутидан (томган) қатралардан орзу шохчасида мурод мева-

¹ Ўша жойда, 219-бет.

си ўсиш; гузаллар қош ва зулфидан ўзга жойда эгрилик ва нотўғрилиқдан асар қолгани йўқ».¹

Демак, Амир Темур тинчлик, барқарорлик рамзи сифатида машҳур бўлган эди.

У Балхдан Самарқандга йўлга чиқиб, Шаҳрисабзга келиб ўрнашади. Бу ерда икки ой туриб, янги давлатнинг бошқарув тизимини тузишга киришади. У биринчи навбатда садоқатли ва жанглarda фаол қатнашган сафдошларини олий мансабларга тайинлаб, қадр-қимматини ўрнига қўйди. Чунончи Довудбекка Самарқанд ҳокимлиги ва девон мансабини берди. Амир Жоку, Амир Сайфиддин, Амир Аббос, Искандар, Олам-шайх, Алка қавчин, Ардашер қавчин, Кимори Ийноққа лашкар амирлиги ва тавочилик мансабини топширди; Амир Сари-Буго, Ҳусайн барлос, Амир Оқбуго, Хожи Маҳмудшоҳ, Элчи-баҳодир, Давлатшоҳ бахшиларни девон мири этиб тайинлади; Хитой-баҳодир, Шайх Али-баҳодир, Оқ-Темир-баҳодир, Тобон-баҳодир, Дукана, Бахшишоҳ, Қора-Ҳинду, Тақанақ Алочий-калта, Қирон-Буго-Арслон, Шайх Али ва Оқ-Темурлар баҳодирларнинг сардори вазифасига қўйилди.²

Амир Темур Шаҳрисабздан Самарқандга келиб уни давлатининг пойтахтига айлантиришга қаратилган чораларни изчиллик билан ошириб борди.

Амир Темур беш маротаба ҳарбий юришларни уюштириб, Хоразмни ҳам эгаллади. Бу билан у Олтин Урданинг Туркистон заминидаги энг муҳим таянчи Хоразмни унинг қўлидан озод этди. Ҳамда уни қаттиқ кучсизлантириб, мўғулларнинг ҳукмронлигига яна бир бор зарба берди.

Шундай қилиб, Амир Темурнинг бир неча йиллар давомида олиб борган қаҳрамонона курашлари туфайли 150 йиллик мўғулларнинг ҳукмронлиги қўпориб ташланди. У мазлум халқнинг озодлик курашига билимдонлик билан бошчилик қилиб ватан мустақиллиги ва озодлигини тиклади. Миллий давлат ва миллий қўшин тузилиб халқ озодлик ва фаровон ҳаёт юзини кўришга муяссар бўлди. Буюк давлат арбоби ва машҳур лашкарбоши Амир Темур ўзининг бутун ҳаётини ўзбек халқининг озодлиги ва тараққиёти учун

¹ Ўша жойда, 220—221-бетлар.

² Ўша жойда, 225-бет.

курашга бағишлади. У бу йўлда 12 ёшидан бошлаб то умрининг охиригача мисли кўрилмаган қийинчилик ва азоб-уқубатларни мардонавор бошидан кечирди. Ҳатто бир неча бор ўлим ёқасида турди. Бироқ ҳеч қандай куч уни хоҳиш-иродасини, ватанга ва халқига содиқлигини сўндира олмади. У ҳамиша ватан ишқи ва халқ дарди билан яшаб, жанг майдонларида қаҳрамонлик намуналарини намоёиш этди. «Бошимга, — дейди Амир Темур, — пулат дубулга, эғнимга доводий совут кийдим, белимга миср қиличини боғлаб, баҳодирлигу кураш тахтига утирдим... Салтанат тўнини кийгач, тинчлигу соғлигим кетди, ўз тўшагимда роҳатда ухлаш, ҳузур-ҳаловатдан воз кечдим. Ўн икки ёшимдан турли диёрларни кездим, ранжу меҳнат тортдим. Ҳар хил тадбирлар қўллаб (ганим) фавжларини синдирдим. Амирлар ва сипоҳларнинг исёнларини кўрдим, улардан аччиқ сўзлар эшитдим. Лекин сабру бардош билан ўзимни эшитмаган ва кўрмаганга солиб, уларни тинчитдим. Қилич кўтариб жанг майдонига отилдим ва шу тариқа дунёда ном чиқардим.»¹ Дарҳақиқат Амир Темур мустақиллик ва озодликни тиклаш ва тараққиётни таъминлаш, қандай бўлмасин Туркистон заминини жаҳон даврига олиб чиқиш учун тинимсиз курашди. У юз йилларда бир дунёга келадиган буюк давлат арбоби ва тенги йўқ лашкарбоши сифатида тарихда учмас из қолдирди.

¹ Темур тузуклари, 49, 54-бетлар.

Чор Россияси ҳарбий юришларининг бошланиши ва ривожланиши

ОЛТИН УРДА ВА РУС ДАВЛАТИ

Олтин Урда давлати Рус князликлари билан Туркистон замини уртасидаги бамисоли кўприк ҳисобланган. Туркий дунёсининг таркибий қисми ҳисобланган бу улкан ерлар Россия томонидан босиб олингандан кейингина уни ҳозирги Ўзбекистонга бостириб кириш имконини туғдирди. Шу боис Олтин Урда ва Россия ҳақида тушунча бериш мақсадга мувофиқдир.

Олтин Урда давлати Днепр дарёсидан бошланиб, Волгадан ўтиб, Шарққа томон ҳўзилиб кетган «Дашти Қипчоқ»да юзага келган эди. Мазкур беноён ерлар «Туркий дунёси»нинг таркибий қисми ҳисобланган. Бу жойларда туркий давлатлар ташкил топиб, ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди билан жуда яқин алоқалар урнатилган.

IX—XI асрларда Дашти Қипчоқдан икки савдо йўли бўлиб, бири — Волга орқали Булғордан Урта Осиё, Кавказ, Эрон ва Узоқ Шарққа, иккинчиси — Дашти Қипчоқдан Қримга, ундан эса Кичик Осиёдаги Трапезунд, Константинополга борган. Айни бир пайтда рус князликларига борилган.

Шунинг учун ҳам Дашти Қипчоқни эгаллашни сиёсий жиҳатдангина эмас, балки иқтисодий нуқтаи назардан ҳам фойдаси беқиёс катта эди. Шунини ҳисобга олган ҳолда мўғул қўшинлари, Чингизхоннинг невараси, Боту бошчилигида 1236—1239 ва 1239—1242 йилларда бутун Дашти Қипчоқни ва Рус князликларини босиб олиб «Олтин Урда» номида давлатни ташкил этдилар. Бу давлатни таркибига шимоли-шарқда Булғор вилояти, шимолда унинг чегараси рус князликларидан ўтган, жанубда Олтин Урдага бир томондан Қрим ва унинг денгиз бўйидаги шаҳарлари, иккинчи томондан Дарбандгача ҳўзилиб борган Кавказ ва баъзан эса Бокугача кирган. Шунингдек, шимолий Хоразм ва унинг Урганч шаҳри кирган, гарбда Днепрдан бошланган даштлик-

лар, шарқда эса ғарбий Сибирь ва Сирдарё этақларига-ча борадиган ерлар кирган.¹

Волганинг қуйи оқимида ҳозирги Астрахань яқинидаги Селитреннов деган жойда Сарой шахри бунёд этилиб, Олтин Урда давлатининг пойтахтига айлантирилди. У Сарой Берка шахри номида ҳам юри-тилди. Боту меросхури Беркахон (1257—1266) ҳозирги Царицин яқинида Берка Сарой шахрини қурдирди. Бу шаҳар Олтин Урда ҳукмдори Ўзбекхон даврида (1312—1340) пойтахтга айлантирилди. Олтин Урда давлатининг юзага келиши ва унга рус князликларини буйсундирилиши Дашти Қипчоқда қадимдан давом этиб келаётган туркистонликларни фаолиятига янада қулай шароит яратилди. Шуниси диққатга сазоворки муғул ҳукмдорлари давлатни мустаҳкамлашда ислом дини ва туркистонликларни муҳим ўрнини ҳисобга олган ҳолда уларга кенг йўл очиб берди.

Олтин Урда давлатининг асосчиси Боту давридаёқ ислом динига эътибор берилиб масчит ва мадрасалар очилганлиги маълумдир. Дастлабки вақтларда муғул ҳукмдорлари ислом динига кирмаган бўлсада, лекин қанчалик вақтларнинг ўтиши билан улар шунчалик кўп ислом таъсирига тортилди. Ботунинг вориси бўлмиш Беркахон машҳур бухоролик шайх ал-Бахарзийнинг бошчилигида ислом динига кирди. Айниқса, юқорида қайд қилинган Ўзбекхон вақтида Олтин Урдада ислом дини анча ривож топди. Бу ишда Бухоро ва Хоразм дин пешволари жонбозлик курсатдилар.

Муғуллар гарчи ҳукмрон доира ҳисоблансада, лекин улар сон жиҳатидан қипчоқларга нисбатан озчи-ликни ташкил этган. Шу боис вақтни ўтиши билан келгинди муғуллар ислом динини қабул қилиб ва турклашиб қипчоқларга сингиб кетди. Пировардида туркий тил давлат тилига айланди.

Туркистонликлар Олтин Урданинг ички ва ташқи савдосида ҳам салмоқли ўринни эгалладилар. Олтин Урдада ислом дини ва туркистонликларни савдо фао-лиятини кучайиши, унинг маданий ҳаётига таъсир кўрсатди. Бунда Сарой Берка ва Сарой Ботудаги хо-размликлар яшайдиган маҳаллаларни ҳиссаси катта бўлди. Бу ерларда савдогарлар, ҳунармандлар, дин ва

¹ Греков В. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Ўрда ва унинг қулаши. Тошкент, 1956 й, 53-бет.

маданият намояндалари яшаб мамлакатнинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётида фаол қатнашганлар.

Хоразмликларни қурилиш ва меъморчиликка ҳам таъсири салмоқли бўлган. Бу тўғрида олим А. Якубовский шундай ёзади: «Бир томондан Сарой Берка билан Сарой Ботунинг ва иккинчи томондан, Урганчнинг, гарчи кошинкорлик материаллари юзасидангина бўлса ҳам архитектура ёдгорликларини таққослаб ўрганиш шуни кўрсатадики, хоразмлик усталар ўзларига хос бўлган ранг-баранг нақш безакларини жило бериб ишлаш хусусиятларини кошинкорлик мозайкаларида такрорлаганлар. Бу ранг-баранг нақшин безаклар Кўҳна Урганчдаги Турабек хоним мақбараси каби ажойиб бинони ҳозиргача безаб турибди. Шу билан бирга хоразмлик усталар аввалги ишларини такрорлаб қолмай, балки бу янги жойда янги-янги усулларни ҳам яратганлар.

Сарой Беркада XIII—XIV асрларда қурилган турли туман бинолардаги хилма-хил кошинлар коллекцияси бу типик мусулмон саноати бўлганлигини кўрсатади. Гулларни расмини тўр-тўр чизиқлар ва безак ҳарфлардан ёзилган арабча хат билан бирга қўшиб ишлаш кўк, феруза, оқ, яшил, сариқ сирларни Урганч учун жуда ҳам характерли бўлган қизил ранг (анчаб буёв) билан бирга қўшиб тасвирлаш, буларнинг ҳаммаси Урта Осиё ва Эрон шаҳарларининг халқлари учун хос бўлган архитектура формалари билан биргаликда Волга бўйи шаҳарларига кўчган.»¹

Туркистонликлар тўқувчилик, кулолчилик, сиркор керамика ва бошқа ҳунарлар билан шуғулланганлар. Хуллас, улар Сарой Боту билан Сарой Берка сингари йирик шаҳарларни барпо этилиши ва ривожланишида кучли бўлганки, Миср султони Олтин Урда билан алоқада хоразмликлардан фойдаланган. Масалан, Миср султони Олтин Урдадаги Алоуддин Ойтуғди номли элчиси хоразмлик бўлган. Ўзбекхон даврида Сарой Беркадаги хоразмликлар маҳалласида яшовчи шайх Нумониддин ал-Хоразмий катта обрўга эга бўлган. Ўзбекхон бу киши билан тез-тез суҳбатда бўлган. Бу шайх асли Урганчли бўлиб, мантиқ, фалсафа ва тил илмини яхши биларди. Хоразмликлар орасида Олтин Урдага қарашли жойларда йирик мансаб-

¹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Ўша асар. 144—145-бет.

дорлар ҳам бўлган. Жумладан, XIV асрнинг 30-йилларида Муҳаммадхужа ал-Хоразмий Азов деган вилоятнинг (Азоқтана) амири бўлган. «Олтин Урданинг адабий тили ва адабиётини яратишда ҳам, — деб ёзган А. Ю. Якубовский, — Хоразм катта роль уйнаган. Олтин Урдада чиққан бир неча бадиий асарларнинг тили Хоразм ва Сирдарёнинг қуйи оқимидаги шаҳарлар, яъни Оқ Урда ерлари тил элементлари билан бевосита боғланиш бўлганини кўрсатади. Ҳар иккала ўлка (Хоразм ва Сирдарёнинг қуйи оқимидаги шаҳарлар) Олтин Урданинг сўзлашув тилигагина эмас, балки майдонга келаётган Олтин Урда ёзувига айниқса, унинг бадиий адабиётига ҳам доимо таъсир кўрсатиб келган. Волга бўйи шаҳарларида хусусан иккала Саройда бу соҳада анча иш олиб борилган.»¹

Шубҳасиз Хоразм маҳалласида хоразмликларгина эмас, балки бухороликлар, сармақандликлар, тошкентликлар ва фарғоналиклар ҳам бўлган. Бироқ хоразмликлар купчиликни ташкил этганликлари туфайли маҳаллалар улар номида юритилган.

Олтин Урда вақтида туркистонликлар билан рус князликлари ўртасидаги алоқа анча жонланган. XIV асрни биринчи ярмида Нижний Новгородда куп сонда Хоразм ва Бухоро савдогарлари бўлганлиги тўғрисида маълумотлар мавжуд.² Шунини кўрсатиб ўтиш лозимки, Олтин Урда пойтахти — Саройда русларнинг ҳам турар жойлари бўлган. Шунинг учун 1261 йилда Саройда махсус православ епархияси ташкил қилинган бўлиб, бу епархияга саройдан ташқари Перяслав Киевский шаҳри ҳам кирган. Бу ҳолат Саройда яшовчи туркистонликлар билан руслар ўртасида яқиндан алоқа ўрнатишга олиб келган. Туркистонликлар Олтин Урдани рус князларидан олинадиган солиқларнинг ялписига сотиб олганлар.³ Шубҳасиз, улар рус ерларида солиқларни ундириш билан бир қаторда савдо-сотиқ билан ҳам шуғулланганлар.

Айрим маълумотларга кўра рус хунармандлари Урганчга келиб ўрнашган вақтларда бўлган.⁴ Куп рус князликлари «ёрлиқ олиш учун фақат Олтин Урда-

¹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Ўша асар. 147-бет.

² МИУТТ ССР, 61-бет.

³ Журнал МВД. 1939, № 100, С. 357.

⁴ Первые русские научные исследования Уст-Юрта, 1963, С. 6.

нинг пойтахти — Саройга эмас, балки Муғилистонга буюк хон қароргоҳига Туркистон орқали борардилар.»¹

Шуни айтиб утиш лозимки дастлабки вақтларда Олтин Ўрда ҳукмдорлари рус князликларида ўз вакиллари (босқоқларни) тайинлаб иш юритган бўлсалар кейинчалик солиқ ва ўлпонларни тўплаш ва топшириш рус князларини зиммасига юкланди. Улар рус князликларини ички ишларига деярлик аралашмади. Натижада рус князликлари ўртасида яккаҳокимлик учун курашлар давом эта берди. Айни бир пайтда Швед, Немис рицарлари ва Литва князлари билан уруш олиб борилаверди.

Рус князликларидан солиқ олиш билан чегараланиб уларни иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан қаттиқ назорат остига олмаслик уларни пировардида қаддини ростлаш ва кучайиб боришига замин ҳозирлайди. Бунда Олтин Ўрда ҳукмдорларининг тахт учун олиб борган даҳшатли урушлари ҳам русларга жуда кўл келди. Бу борада Амир Темурни Олтин Ўрдага қарши ҳарбий юришларда рус князликларига мустақилликка эришишида катта имкониятларни тугдирди.

АМИР ТЕМУРНИНГ ОЛТИН ЎРДАГА ЗАРБАСИ

Амир Темур давлатини кучига куч қўшилиб жаҳон даврасидаги мавқеини ошириш Олтин Ўрда манфаатларига путур етказадиган бўлиб қолди. Айниқса, унинг таркибидаги Шимолий Хоразмнинг Амир Темур томонидан босиб олинishi катта зиён келтирди. Бундан ташқари Амир Темурнинг ўзи Олтин Ўрдани келажакда сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан хавфлилигини яхши биларди. У Олтин Ўрдада ўз таъсирини ўрнатиш учун у ердан кечиб келган тахт даъвогари Тўхтамишни ҳарбий куч билан таъминлаб 1376 йилда икки маротаба Ўрдага қўшин жўнатди. Тўхтамиш 1379 йилдагина Темурни ёрдами билан Олтин Ўрдани бир қисми бўлмиш Оқ Ўрда тахтини эгаллади. Шундан кейин у Олтин Ўрда тахтини қўлга киритиш учун Мамайхонга қарши юриш қилиб маглубиятга учратди. Шу равишда Тўхтамиш бутун Олтин Ўрдани яккаҳокимлигига эришди. Шундан кейин у Амир Темурни барча яхши-

¹ Уша жойда.

ликлари ва ёрдамини назар-писанд қилмай Туркистонни эгаллаш ҳаракатига тушди. У 1387—1388 йилларда Амир Темур Эрондалигида Туркистонга ҳужум қилди. Бундан хабар топган Амир Темур дарҳол ватанига қайтишга мажбур бўлди. Аммо Тухтамиш қурқиб қочади. Хоразм ҳукмдори Сулаймон Суфи Тухтамиш билан тил бириктириб Амир Темурга қарши бош кутарган эди. Шунинг учун Амир Темур 1386 йилда Хоразмга ҳарбий юриш қилиб уни қайта буйсундирди. Тухтамиш эса Амир Темурга қарши ҳаракатни давом этдиради. Шунинг учун Амир Темур Олтин Урдага 1389, 1391 ва 1394—1395 йилларда катта ҳарбий юриш қилиб Олтин Урда тинкасини қуритди. Айниқса, 1391 йилда ҳозирги Самара шаҳри ва Чистопол оралигида жойлашган Қундузча деган жойдаги урушда Тухтамиш қўшинларини қаттиқ зарбага учраши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Кейинги 1395 йилдаги Амир Темур ва Тухтамиш қўшинлари уртасидаги жанг шимолий Кавказдаги Тероқ дарёсини ёқасида содир бўлди. Бу жангда Тухтамиш кучлари шу даражада қаттиқ зарбага учрадики, у шундан кейин ўзини унглай олмади. Амир Темур бу ғалабадан сўнг Олтин Урдани Сарой Берка, Астрахан, Қрим ва Қора денгиз бўйларидаги шаҳарларини, Азовни ва шимолий Кавказни эгаллаб қолди. Шу равишда Олтин Урда Амир Темур давлатига қўшиб олинди.

Едигей, Темур Қутлуг ва бошқа Олтин Урданинг амирлари Амир Темур ҳузурига қочиб келиб Тухтамишга қарши урушларда фаол қатнашган эдилар. Амир Темур ғалабадан кейин Едигей Чингизхон хонадонидан бўлмаганлиги учун Олтин Урда тахтига Темур Қутлугни, сўнгра унинг авлодларини утказди. (1397—1419). Бу хон Олтин Урдани қаддини бир мунча ростлашга эришди. Аммо Амир Темур Олтин Урда шаҳарларини остин-устин қилиб қўшинларини шу даражада мажақлаб ташладики, бамисоли бели букчайтирилиб қўйилди. Бу ҳолат Амир Темур давлатига нисбатан кучли рақобатни ва хавфни бартараф қилиши билан бир қаторда рус князликларини мустақилликка эришишини таъминлашда муҳим омиллардан ҳисобланади.

«1395 йилда, — деб ёзган эди А. Якубовский, — Темурнинг Тухтамиш устидан қозонган ғалабаси, Астрахон ва айниқса Олтин Урда пойтахти Сарой Берка-

нинг хароб қилиниши ва ёндириб юборилиши фақат Урта Осиё ва уша вақтдаги жанубий-шарқий Европа учунгина эмас, балки рус учун ҳам катта аҳамиятга эга бўлди... Тухтамишни енгиш билан рус ерига объектив суратда хизмат кўрсатган. Лекин шундай бўлиб чиқишини уни ўзи мутлақо пайқаманган».¹ Иккинчи бир рус тарихчиси Соловьев ҳам шунга ўхшаш баҳони берган: «Темур Олтин Урдани тор-мор қилгандан кейин Москва князи учун у узоқ вақтгача хавф-хатарсиз бўлиб қолди».²

Дарҳақиқат, Амир Темур рус князликларини олдини тўсиб турган тўғонни — Олтин Урдага қақшатғич зарба бериб, келажакда қудратли рус давлатини юзага келишига мутлақо ўзи уйламаган ҳолда беқийс катта шароитни яратди. Тухтамишнинг мағлубияти Олтин Урдани ҳалокатга олиб келган эди.

Тухтамишхонни Мовароуннаҳрни эгаллаш учун уюштирган ҳарбий юришининг заминиди фақат иқтисодий манфаат мақсад ётмаган эди. Зеро, у ҳокимиятни Амир Темурдан тортиб олиб, унинг қўли остидаги мамлакатларда мўғулларнинг ҳукмронлигини қайта тиклашни кўзлаган эди. Буни яхши англаган Соҳибқирон мўғулларнинг энг қудратли ва хавфли таянчи бўлмиш Олтин Урдани таг-томири билан қўприб ташлади. Шундай қилинмаганда вақти келиб мўғуллар ўзларининг собиқ ҳукмронлигини тиклаши ҳеч гап эмас эди.

XV асрнинг биринчи ярмида Олтин Урда харобаларида Қрим ва Қозон, кейинчалик Астрахон ва Сибирь хонликлари пайдо бўлди. 1480 йилда эса рус князликлари ҳам Олтин Урда қарамлигидан қутилди. 1502 йилда Қрим хони Олтин Урданинг охириги ҳукмдорини тор-мор этиб, уни тамомила тугатди. Уша вақтларда Оқ Урданинг³ ҳукмдори Шайбониҳон Туркистонга бостириб кириб Темурийлар давлатини агдариб, ўз ҳокимиятини ўрнатди. У билан ўлкага кучиб келган қабилалар тили ва дини бир маҳаллий туркий аҳоли билан аралашиб кетди. Шунини эслатиб ўтиш лозимки,

¹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Ўша асар, 317—318-бетлар.

² Уша жойда.

³ XV аср бошларидан Олтин Урда Кўк Урда ва Оқ Урдага бўлиниб, Оқ Урда Кук Урдага қарам эди. Оқ Урдани таркибига Сирдарё ҳавзаси, Қозоғистон, ғарбий Сибирнинг шаҳарлари ва бошқа аҳоли турар жойлари ҳамда даштлари ва ўрмонлари кирган.

Амир Темур Тухтамишни тор-мор этиб, тақдирини ҳал этган бўлса вақти келиб Олтин Урда ҳукмдорларининг авлодлари, хусусан Шайбониҳон Темурийлар давлатини ағдариб, ҳисобни баробар қилдилар. Шайбонилар ва у билан кучиб келган қабилалар Туркистондаги туб аҳоли билан аралашиб кетдилар. Уларни ҳукмронлик вақтида Темурийлар даврида не машаққатлар ва қурбонлар эвазига қўлга киритилган марказлашган давлат, тараққиёт соғурилди. Улка Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларида иборат уч қисмга парчаланди.

XVI асрнинг ўрталарида рус давлати Қозон (1552) ва Астрахон (1556) хонликларини босиб олди. Сунгра Сибирь хонлиги ҳам урушиб олинди. Шу равишда Волга бўйларида, Уралда, Қора денгиз қирғоқларида ва Сибирда икки минг йилдан ортиқ даврда славянарга, шу жумладан русларга тўсиқ бўлиб турган туркий давлатлар ўрнини рус давлати эгаллаб, олтин, қумуш, темир, қўмир, ўрмонлар, унумли ерлар ва бошқа табиий бойликларни ҳамда оламшумул аҳамиятга молик қарвон йўллари сингари битмас-туганмас хазинани қўлга киритди. Бу билан рус давлати «ғижжа мойга ботди» ва тобора кучайиб барча имкониятларга эга бўлди.

Олтин Урдани парчаланиши ва қулаши у ерда кўп асрлар мобайнида ўз мавқеини сақлаб келаётган Туркистон ўлкасининг манфаатларига катта зиён келтирди. Чунки у жойлар билан сиёсий ва иқтисодий алоқалар Туркистонда, айниқса, Хоразм воҳасида ишлаб чиқариш кучларининг ўсишида ва тараққиётида муҳим ўринни эгаллаган эди.

XIV асрнинг охирлари — XVI асрлар мобайнида рус князликларини бирлаштирилиши асосида марказлашган Рус давлати ташкил топди. Қанчалик вақтларнинг ўтиши билан собиқ Олтин Урда ерларида рус шаҳарларини, ҳарбий истеҳкомларини, тоғ конларини ва заводларини сони шунчалик кўпайиб борди. Қўрсатилган жойларда рус давлати ўз мавқеини мустаҳкамлаб олганидан кейин Туркистонни ҳам бўйсундириш ҳаракатига тушди.

1717 ЙИЛДА ЧОР РОССИЯСИНИНГ ХИВА ХОНЛИГИГА ҚАРШИ ҲАРБИЙ ЮРИШИ

Русларнинг бу хонликка бостириб киришга ури-нишлари XVII асрнинг бошларига тўғри келади. Ёйиқ (Урал) дарёсини атрофларида жойлашган рус казакла-ри Урганч шаҳри томон йўлга чиқадиладар.¹ Хоразмда улар кўп бойликларни қўлга киритадиладар. Бу хусусда Абулғози ўз асарида шундай ёзади «Ёйиқ (Урал) теган-да юругон уруснинг (руснинг) қозоқиндин минг киши саратоннинг аввалги кунини гофил келиб Урганчнинг қалъасига кирди. Шаҳарда равиятнинг ўзга киши йўқ эди. Хоннинг ўрдаси ва сипоҳ халқи Аму сувининг ла-бида эрдиладар. Хевақда хонга киши чоптурдиладар. Етти кунда хон келди.

(Казаклар) Урганчда равиятнинг минг кишини ўлдирди ва минг қиз билан жувонни олди. Минг аро-бага яхши моллардан юклади. Буз ва бўғли палос ва тўн, тушак-ястўқ, мундоғ нарсаларнинг барчасини утга ёқди. Буларни саранжом қилгунча етти кун бўлди. Андин сўнг (казаклар) Урганчнинг чиқиб дарё лабига юруди. Араб Муҳаммадхон олдида бориб урқаз-ди ва жанг қилди. Икки кун урушдиладар, учинчи кунини жибни, зўр қилиб олиб, таки босиб ўтди. Урус пиеда, бизнинг отини илғоб икки фарсанг ер юзунда яна ур қазиб жанг қилдиладар. Бизнинг халқнинг арази бу ким, иссиқ кунда чўлда ола кўради; сувга борганин тугайди урус бир кунда қалъа солур. Андин сўнг урус-га киши юборурлар. Андан кўмак келур. Ушбу ерда барчамиз қирилади деб, зўр қилдиладар. Урус юклаган сувини тамом қилди. Урушдиладар, урус қон ича бошла-ди.² Бешинчи кунини қонни ҳам тавосутти. Ўзбек ҳар ердан тўп-тўп бўлиб чопти. Урусни ўлтуриб-ўлтуриб қайтди. Ул аробадан чиқиб урушар эдиладар. Ахир аро-банинг ичиндан чиқа билмади. Ожиз бўлди. Еттилан-чи кунини барча иттифоқ бирлан чоптилар. Аробага кел-гандан сўнг отдин тушиб куран ичига кириб қилични қуя бердиладар. Халқ ўлжага бўлғонда юз урус кечиб дарё лабига бориб тўқ қаълисининг қуйисида яғочдин қалъа солиб балиқ олиб еди-да ўлтурди. Араб Муҳам-

¹ Центральный государственный военный исторический архив России (ЦГВИА).

² Бу ерда ярадор казакларни қонини ичиш назарда тутилган.

мадшоҳ бориб кабади. Таки ун беш кунда олди.»¹ Абулғозининг мазкур ноёб маълумоти шу ҳақда гувоҳлик берадики рус казаклари Урганчда қароқчилик билан шуғулланиб аҳолига қаттиқ азоб берган. Улар яхши қуролланганларки тамомила қириб ташлаш учун 15 кун кетган. Кейинги вақтларда ҳам рус казакларининг атаман Нечаев бошчилигида Урганчга бостириб кирганликлари маълумдир. Улар бу ердан кўп бойликларни олиб кетаётганларида хон аскарлари томонидан қириб ташланган. Бу маълумот Абулғози асарида шундай таърифланган. «Мен дунёга келган йилнинг аввал баҳорида ўн етти киши урусга савдога кетар. Қўш Ёйиқ (Урал) теганда минг казак урус бор эканди. Йўлда анча учрай қолур, иккинчиси ултурур, сақлаган кишиларидин Урганчнинг хабарин сулар. Анинг бири-си Туркистонлик экандур. У айтур, Урганчнинг шаҳринда сипоҳдин бир киши йўқ. Сипоҳнинг яқин ултургани отлиққа бир кунлик йўл. Шаҳарда танхо раъвийат турур. Бир тарафи чўл йўлидин юз минг лашкар борса, шаҳарга кирганда қулар. Андин илгари кўрмас. Ёт юртли киши анча қулидан ва тилиндан келган сайи бирлан хушомадим қилди, урус бунинг сўзина фирифта бўлиб туркистонлини бошчи қилиб, минг киши келиб Урганчнинг мирзо дарвозасиндин кирибди...

Отамиз (араб Муҳаммадшоҳ) урусдан бир киши қўймай кириби эркандур. Бу воқеадин қирқ кун ўтгандан кейин биз (Абулғози) дунёга келибмиз. Отамиз айтибди: «Бизга бир газот муяссар бўлди. Шунинг йўли ва қадами муборак бўлди ва таки мунинг онасининг жамоатини гозиглар дерлар, ул нисбати ҳам бор деб, отимни Абулғози куюб турарлар.»² Бинобарин, мазкур сатрлардан биз русларни бостириб киришларига қарши кураш ва галаба шарафига унинг исмига «ғози» сўзи қўйилганлигини биламиз. Бу у туғилганда қўйилган эди.

Рус казаклари икки маротаба қириб ташланганларига қарамай яна бир бор атаман Нечай бошчилигида Урганч томон отланганлар. Аммо, улар йўлда қаттиқ совуқ ва буронга учраб очликка ва дардга чалинадилар. Ҳатто ўз шерикларининг ўлик гўштини ейишга

¹ Абулғозий. Шажарайи турк. Тошкент, 1992, 158—159-бетлар.

² Уша асар, 167-бет.

мажбур бўлганлар. Шу равишда улар йўлларда қири-
либ кетганлар. Пётр I замонида рус давлати фақат Ов-
рупадагина эмас, балки ўзбек хонликларини кўз унги-
да ҳам қудратли мамлакат сифатида гавдаланиб турар-
ди. Шунинг учун ҳам хонликлардаги айрим юқори та-
бақа вакиллари тахт учун курашларда ватанига хоин-
лик қилиб рус давлатига таянишга уринганлар. Маса-
лан, рақиблари ва душманлари устидан юрагини
ҳовучлаб тахтда ўтирган Хива хони Исҳоқ оға Шониев
(1694—1701) 1700 йилда Дўстбек Баҳодирни Россияга
юбориб савдо-сотиқни ривожлантириш таклифи би-
лан бир қаторда хонликни рус давлати тобелигига
олишни Пётр I дан суради. Шундан кейин Пётр I бу
таклифни бажонидил қабул қилиб ўша йилнинг 30
июнида Хива хонлигини Россия тобелигига олиш
ҳақида фармон чиқарди. Бу тўғрида Дўстбек Баҳодир
орқали махсус ёрлиқ юборди. Ёрлиқда Хива хонлиги-
нинг рус давлати тобелигига ўтганлиги ўқтириб ўтил-
ган. Бу билан бир қаторда Исҳоқ оға Шониевнинг Рус
давлатига содиқ бўлиши курсатиб ўтилган. Аммо Хива
хонлигини Россия тобелигига олиниши ҳақидаги так-
лиф бир гуруҳ ватан хоинларини истагини ифода эт-
ганлиги учун қогоздагина қолди холос. Бунинг устига
йўлнинг узоклиги ва азоб-ўқубатлари Россияни хон-
лик устидан назоратни ўрнатиш имконини бермади.
Буни устига Пётр I кўпроқ Швеция ва Туркия уруши
билан банд эди.

1703 йилда Хива хони Араб Муҳаммад II (1701—
1712) номидан юқорида қайд қилинган Дўстбек
Баҳодир Астрахан орқали Москвага элчи сифатида
келди. У бу гал ҳам савдони ривожлантиришни ва Хи-
ва хонлигини рус давлати тобелигига олинишини қай-
та суради.¹

Натижада Пётр I Хива хонлигини рус давлати
тобелигига олиш ҳақидаги иккинчи маротаба фармон
чиқарди.² Бу ҳақдаки, шунингдек ўзаро элчилик ва
савдо алоқаларини самарали давом эттириш син-
гари масалаларни ўз ичига олган Пётр I ёрлиги
элчи орқали Хива хони Араб Муҳаммад II га юбо-
рилди.³

¹ Полное собрание Российских законов. Спб. 1830. С. 216.

² «Московские ведомости», 1703, апрель.

³ Центральный государственный архив Древних актов России (ЦГАДА).
Ф. 109, «Бухарское дело», Кн. I., ч. I, Л. С. 109.

Юқорида кўрсатилган сабабларга кўра Хива хонлигини Рус давлати тобелигига олиш тўғрисидаги фармони бу гал ҳам амалга ошмади. Пётр I томонидан урушларни узлуксиз давом эттирилиши давлат хазинасига сезиларли путур етказмоқда эди. Натижада олтинга бўлган муҳтожлик кўпайиб борди. Шунинг учун Пётр I уруш харажатларини қоплаш ва армияни таъминлаш мақсадида ҳукумат сенатига «Олтин давлатнинг қон томиридир» деб хат ёзиб, олтин-кумуш конларини қидириб топиш зарурлигини уқдириб ўтди. Худди шу вақтда, яъни 1713 йилда Нафасхўжа номли туркман Астраханга бориб, Амударёдан олтин қум олинганлиги ва ўтмиш замонларда уни Каспий денгизига қўйилганлиги ҳақида рус ҳукуматиға маълумот берди. Шу билан бирга Амударёни Каспийға буриш мумкинлигини ва бу ишга туркманларнинг ёрдам беришларини айтган. Айни бир вақтда Сибирь генерал-губернатори Гагарин Шарқий Туркистоннинг Ёркент шаҳридаги дарёда ҳам олтин қуми борлиги ҳақида Пётр I га маълумот берди. Бундай хабарлар Пётр I ни шошилтириб қўйди. У 1714 йилда Сибирь орқали Ёркентга ҳарбий юришни уюштириш ҳақида Сибирь генерал-губернаторига фармон берди. Шунга биноан тайёргарлигидан кейин 1715 йилда Бухгольц бошчилигида 1500 кишилиқ қўшин Ямишев кўлига бориб қалъа қурди. У бу ердан Ёркентга юриши лозим эди. Бироқ Шарқий Туркистонда ва атроф жойларда ҳукмронлик қилаётган қалмоқлар Ямишевда қалъа қурилишига қаттиқ қаршилиқ кўрсатдилар. Узоқ қамалдан сўнг Бухгольц қалъани ташлаб Ом дарёсини қиргогига қайтди. Бу ерда у Сибирь генерал-губернатори Гагариннинг буйруғи билан Омск қалъасини барпо этади. Шу тарзда Пётр I нинг барча ҳаракати беҳуда кетади. Аммо у Хива хонлигини босиб олишга қаттиқ киришган эди. 1714 йилининг 19 майида Пётр I Хива хонлигини забт этиш ҳақидаги фармонни ҳукумат сенатига юборди.¹ 1716 йилни 14 февралда Пётр ҳарбий юришни бошлиғи қилиб тайинланган Бекович-Черкасский билан шахсан суҳбатлашиб амалга ошириладиган вазифаларни белгилаб беради. У бу ҳақда ҳукумат сенатига хабар бериб тайёргар-

¹ ЦГВИА России, д.35., л.57.

лик ишларини диққат ва пухталиқ билан кўришни буюради.¹ Уша кўрсатилган куни давлат канцлери Г. Головкин ҳам Пётр I нинг фармонини йўналишини сенатга махсус хат орқали тушунтирди. Бунда подшоҳ олий хазратларини Бекович-Черкасский бошчилигида Хива хонлигига қарши ҳарбий қўшин юборишга қарор қилинганлиги эслатиб Хива, Бухоро ва Ҳиндистон ҳукмдорлари номига, рус давлатини расмий ёрлиғларини (грамоталарини) юборилиши ҳамда у томонларга савдогарларни ҳам жўнатилиши лозимлиги баён этилган.² Шахсан Пётр I нинг қўли билан ёзилган кўрсатмада Бекович-Черкасскийни зиммасига юклатилган вазифалар қуйидагилардан иборат:

1. Бир вақтлар Амударё Каспий денгизига қуйиладиган жойда 1000 киши сигадиган ҳарбий истехком қурилсин. Амударёни оқимини ва тўғонларини синчковлик билан урганиб, имкони бўлса, эски йўлига буриб юборилсин. Орол денгизига сувни йўналтирадиган тўғонлар бузилсин. Бу ишларни бажаришга қанча кишилар керак бўлиши аниқлансин.

2. Хива хонлигининг Рус давлати тобелигига ўтишига эришилсин ҳамда бизни манфаатларимизга хизмат қилиши шарти билан ҳарбий қисм қолдирилсин. Агар хон рози бўлса ва шароити кўтарса, ҳарбий қисмни бир йил давомида таъминлаш кафолати олинсин, кейинги йиллардаги харажатлар эса унинг зиммасига юклатилсин.

3. Агар Хива хони розилик билдирса у вақтда ундан ўз кишиларига икки русни қўшиб Сирдарё суви бўйлаб олтин борлигини аниқлаш учун Ёркентга жўнатилсин. Шунингдек, савдогарларимизни Амударё бўйлаб Ҳиндистонга боришлари учун кемалар берилиши хондан сўралсин. Савдогарлар кетаётганларида қуруқлик ва сув йўллари, дарё ва кўлларни, айниқса, Ҳиндистонга борадиган сув йўлини яхши ургансинлар ва маълумотлар тўпласинлар. Агар савдогарлар Ҳиндистонга Каспий денгизига борадиган йўл борлигини эшитсалар у вақтда шу йўл билан орқага қайтсинлар ва кўрганларини қоғозга туширсинлар.

4. Хива хонлигида Бухоро хонлигини рус давлати

¹ Уша жойда, уша бет.

² Уша жойда, 57-бет.

тобелигига ўтишга хоҳиши борлиги ёки йўқлиги билинсин. Бордию бундай истак бўлмаса дўстлик муносабатлари ўрнатилсин.

5. Курсатилган топшириқларни амалга ошириш учун 4000 кишидан иборат мунтазам қўшин ва кераклигича кемалар ажратилсин. Бундан ташқари Ёйиқ казакларидан 1500, эшкакчилардан 500 ва отлиқлардан 100 киши берилсин. Улар савдо қарвонларини муҳофаза қилиш ниқобида Астрахандан ҳарбий қалъа ва шаҳар қуриладиган жойга, яъни Каспийнинг шарқий қирғоғига юборилсин. Қўшин командирлари барча жойлардаги туб аҳолига нисбатан хушмуомалада бўлсинлар. Шаҳарни қуриш учун зарур бўлган бел ва чуқичлар берилсин.

6. Денгиз офицерларидан поручик Кожин ва навигаторлардан 5 ёки кўпроқ кишилар ҳарбий қисмга қўшилсин. Кожин савдогарлар ниқобида иш юритиши, навигаторлар эса Ёркентга юборилиши даркор. Кулюмов уқув юрти талабаларидан икки инженер олинсин. Кожин зиммасига борган жойида молларни турларини ва умуман савдо-сотиқни яхши ўрганиш юклатилсин. Унга савдогарлардан икки киши биркирилсин. Булар кекса бўлмасинлар.»¹

Қурилиб турибдики, Пётр I Каспий денгизининг шарқий қирғоқлари ва Хива хонлигини ҳамда иложи топилса Бухоро хонлигини ҳам ўз таъсир доирасига тортишга қаттиқ киришган. Бу ҳол Рус давлатининг чегарасини кенгайтиши ва манфаатларини таъминлаши турган гап эди. Пётр I кучли флотга эга бўлганлигини ҳисобга олиб Амударёни Каспийга буриб, сув йўли орқали Хива ва Бухоро хонликларига, Ҳиндистонгача боришни ўйлаган. Аммо, у Амударёни йўлини ўзгартиришни ўта қийинлигини, катта куч ва маблағ сарфланишини ҳисобга олмай хом-хаёл билан иш юритган.

1717 йили 14 мартда Бекович-Черкасский Пётр I фармонини амалга оширишга қаратилган талабларни ҳукумат сенатига қуйидаги тарзда маълум қилади:

1. Мунтазам қўшиндан — 400, драгунлардан (отлиқлардан) — 1500, пиеда аскарларни офицерлари билан биргаликда — 2500, казаклардан 2000 кишини кийим-кечаклари билан, озиқ-овқатлари ва маошлари билан биргаликда берилсин.

¹ Уша жойда, 58-бет.

2. Каспийнинг шарқий қирғоғига қуруқ йўл билан бориш учун белгиланган 2000 кишидан иборат аскарларга камида бир йилга етадиган озиқ-овқатлар, арава-лар ва бошқа нарсалар ажратилсин. Шунингдек, Каспий денгизини қирғоғида ҳарбий қалъа қуриш учун жўнатиладиган аскарларга тегишли озиқ-овқат ва бошқа нарсаларни олиб боришга кемалар берилсин.

3. Савдогарлар ниқобида Сирдарё бўйлаб Ёркентга олтин қидиришга ва Амударё бўйлаб Ҳиндистонга борувчи кишиларга маблағ ажратилсин. Улар шу даражада кўп ва яхши моллар билан таъминлансинларки, у жойларда ҳеч қандай шубҳа уйғотмасин.

4. Агар Хива хони 500 кишилиқ гвардияни сураб қолса у вақтда уларни бир йил муддат билан таъминлашга маош ажратилсин.

5. Хива, Бухоро ва Ҳиндистон ҳукмдорларига давлат ёрлиқлари (грамоталари) тайёрлансин.

6. 24 та тўпчилар, 2 та инженер, 3 та даволовчи ва кўп дори-дармонлар берилсин.¹

Демак Хива хонлигида қолдирилган рус аскарларини сони 500 киши ҳисобидан белгиланган. Ҳиндистон ва Ёркентга борувчи кишилар аслида савдогарлар бўлмай айғоқчи эдилар. Уларга сиёсий ва иқтисодий маълумотларни қўлга киритиш топширилган. 1717 йилни 14 мартада ҳукумат сенати Бекович-Черкаскийни талабларини тўла қондириш ҳақида қарор қабул қилди. Жумладан, Ҳиндистонга борувчи «савдогарларга» Москва ва Астраханда турли моллар сотиб олишлари учун ўша вақт учун салмоқли ҳисобланган 5000 сўм ажратилди. Ёркент шаҳрига 5 киши юбориш ва уларни маблағ билан таъминлаш ҳақида кўрсатма берилди.² Ҳарбий қисмни Қозон, Астрахан, Саратов, Дмитриев, Царицин, Красний Яр, Чёрный Яр, Самара ва Азов губернияларидан жамлаш буюрилди. Унинг умумий сони бир ҳужжатда 6344³, иккинчисида эса 6100⁴ киши кўрсатилган. Икки ҳолда ҳам у 6000 кишидан оз бўлмаган. Қўшин билан олиб кетиладиган тўплар учун 481 пуд порох, 1230 пуд қўроғошин ва бошқа нарсалар ажратилди.⁵ Аскарларни ва офицер-

¹ Уша жойда, 61-бет.

² Уша жойда, 64-бет.

³ Уша жойда, 177-бет.

⁴ Уша жойда, 99-бет.

⁵ Уша жойда, 177-бет.

ларни ичишлари учун 4000 челақ вино, 597 челақ пиво бериладиган бўлди. Хуллас, ҳарбий қисм ипдан-игнагача тула таъминланиши, қанчадан-қанча яроғ-аслаҳалар ажратилиши назарда тутилди.

Астрахан ва бошқа жойларда олиб борилаётган тайёргарликлар ҳақидаги овозалар Туркистон улкасига етиб борган эди. Чунончи, 1716 йилда Астрахан орқали Россияга борган Хива хонлигининг элчиси уни ўз кузи билан кўрган ва эшитган эди. У ватанига қайтгач бу ҳақда ўз хонига маълумот берган. Шундан кейин Шерғозихон ўз қўли остидаги ерларга ҳарбий тайёргарликни кўриб тахт бўлиб туришни буюрган.¹ Бекович-Черкасский бундан жуда ташвишланган, албатта. Шунинг учун у гуё Хива хонлигига дўстлик ва тинчлик элчиси сифатида бораётганлигини ишонтириш учун Иван Воронин ва Максим Святой номли ўз кишилариани махсус хат билан Шерғозихон ҳузурига юборган. Бу рус элчилари Хивада даставвал қаттиқ назорат остида яшаган бўлсалар, лекин қаёққадир кетган Шерғозихоннинг келиши билан уларга бир оз эркинлик берилган. Улар хонликда ҳарбий тайёргарлик кўрилаётганлигига ишонч ҳосил қилиб, буни махфий хат орқали Бекович-Черкасскийга етказганлар.²

Хива хонлигида рус қўшинларининг бўлажак тажовузига қарши тайёргарлик кўрилаётганини қалмоқ хони Аюқхон ҳам хабар қилган. У 1717 йил 16 майида рус маъмуриятига ёзган хатида шундай деган: Менинг Хива хонлигига бориб келган одамим гувоҳлигига кўра 2000 кишидан иборат хиваликлар, қорақалпоқлар ва қозоқлар бирлашиб чегара жойларда туришибдилар. Улар йўллардаги қудуқларни кўмганлар, ҳамда жанг қилиш ниятидалар. Йўллардаги иссиқ жазирама орқасида ўтлар йўқ, тагин рус аскарлари огир аҳволга тушиб қолмасинлар. Вазиятни батафсил тушунтириш учун 7 кишини юбормоқдаман.³ Хуллас, ҳар иккала тарафда келажақдаги узаро тўқнашувга тайёргарлик олиб борилган. Манбаларга кўра Бекович-Черкасский биринчи навбатда Амударёни Каспий денгизига буришга доир маълумотларни қўлга кири-

¹ Уша жойда, 138-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, 131—132-бетлар.

тишга ҳаракат қилган. У 1715 йилда Астрахандан Каспий бўйлаб туркманлар яшайдиган жойларга бориб Саидмамад, Салмон, Бегенч, Пулат Бахши, Манглай, Қашқа (манбада исмлар бузиб ёзилган) ва бошқа нуфузли кишилар билан Амударё хусусида суҳбатлашган.¹ Туркман вакиллари ўтмишда Амударёни Каспийга қуйилганлигини тасдиқлаб, 20 чақирим масофадаги ер қазилса уни эски йўлга оқизиш мумкинлигини айтганлар. Бекович-Черкасский бу масалани аниқлаш учун биладиган одамни беришни сўраганда улар Нафасхўжа деган туркманни тавсия этганлар.² У бу кишига Астрахан дворяни Иван Звонский ва Николай Фёдоров деган кишиларни қўшиб Амударёни эски ўзанини аниқлашни буюрган. Улар Нафасхўжа бошчилигида йўлга чиқиб Хива хонлигига 17 кунлик масофадаги Қарагоч деган жойга келганлар. Бунинг атрофида баландлиги бир метр чорак, узунлиги беш чақирим, эни уч метр келадиган тепалик кўзга ташланган. Нафасхўжа мана шу тепалик олиниб ариқ қазиб борилса Амударёни Каспийга бурса бўлади, деган фикрни айтган.³

Бекович-Черкасский қанчалик ҳаракат қилмасин барибир Амударё ҳақида етарли маълумот ололмади. Бекович-Черкасский Пётр I нинг ҳарбий истеҳкомлар қуриш ва бу билан Каспий денгизининг шарқий қирғоқларида Рус давлатининг таъсирини ўрнатиш ҳақидаги кўрсатмасини адо этишга киришди. У 1716 йилни 15 сентябрида 69 кемада Каспий денгизи бўйлаб Астрахандан 290 чақирим масофада жойлашган Тюрккараган деган жойга — Мангишлоқга келди.⁴ У бу ерда қўшин билан урнашиб Святой Пётр I номида ҳарбий истеҳкомини қурдирди. У бу ердан Бухоро хонлигига элчи этиб тайинланган Кожин ва Пётр Давидовни Астрабодга жунатади. Чунки бу ер орқали Бухорога бориш режалаштирилган эди.

1716 йилни 23 октябрида Бекович-Черкасский иккинчи ҳарбий қалъани қуриш учун икки полкдан иборат қўшин билан Красноводскка йўл олди. Кўп ўтмай бу ерга Эрон маъмурияти рухсат бермаганлиги орқасида Бухорога юборилган Кожин ва Пётр Давидовлар

¹ ЦГВИА России д, 35, л. 356.

² Уша жойда.

³ Уша жойда.

⁴ Уша жойда, 342-бет.

қайтиб келдилар¹. Манбада Петр Давидов «Морской подпоручик» дейилган.² Афтидан, бу элчига сув йўллари урганиш ва маълумотлар тўплаш топширилган.

1717 йилни 20 феввалида Бекович-Черкасский Красноводскда қалъа қуришни йўлга қўйгандан кейин қуруқ йўл билан Астраханга қайтади. Бу ерда у Хивага қарши ҳарбий юришни охирига тайёргарлиги билан шугулланади. Бу вақтда Хива хонлигининг куч-қудрати анча кучайиб, Марвдан то Астрободгача бўлган ерлар (тоғ этаклари) бўйлаб Атрек, Гўргон соҳилларида яшовчи форс ва туркманлар бўйсундирилган эди.

1717 йилни баҳор кезларида Бекович-Черкасский қўшиннинг бир қисмини қуруқ йўл бўйича, ўзи эса аскарлари билан кемада Каспий денгизи билан Гурьевга келди. Гурьевга 60 та рус аскарлари балиқ ови билан шугулланаётганларида қорақалпоқлар қўққисдан ҳужум қилиб уларни асир олиб отларини ҳайдаб кетганлар. Бекович-Черкасский дарҳол уларни орқасидан қувиб асирларни ва отларни қутқарган. Бекович-Черкасский сўровига мувофиқ, қалмоқ хони Аюқхон Манглай Қашқа бошлиқ 10 кишини йўл кўрсатувчи сифатида юборган. Шунингдек унга юқорида қайд қилинган Нафасхўжа ҳам кузатувчи тарзида қўшилган. Бекович-Черкасский 3000 дан ортиқ қўшин ва хизматчилар билан 1717 йил май охири ёки июнь бошларида Гурьевдан чиқиб, Хива томон юради. У билан бирга Астрахан татарларини (70 кишилиқ) савдо қарвонлари ҳам йўлга отланади. Бекович-Черкасский Ёмба ариғини кечиб ўтиб, ҳамда юқори қисми томон юриб икки кундан кейин Бағачат деган жойга қўнди. Шундан кейин қўшин Дучкон, Мансулмас, Чилдоп, Сан Дурали, Янгисув сингари қудуқларни босиб ўтган. Бу вақтларда жазирама иссиқ барча ўтларни қуритиб юборганлиги орқасида қўшинга тегишли от ва туяларни боқиш анча қийинлашган. Бекович-Черкасский ўзини босқинчилик юришини ниқоблаш мақсадида Янгисувга келганда Михаил Коретовни тинчлик ва дўстлик элчиси сифатида бораётганлигини маълум қилиш учун Шерғозихон ҳузурига жўнатган.³ Шундан кейин қўшин йўлни давом эттириб Шершик

¹ Уша жойда, 342-бет.

² Уша жойда, 347-бет.

³ ЦГВИА России д., 35, л. 305.

қудуғи ва Қорақумобод ариғи орқали Оққул ариғига келган. Куп утмай Хива хони Шерғози номидан икки киши ва юқорида қайд қилинган Коретовни бир одами Бекович-Черкасский ҳузурига келганлар.¹ Хива элчилари хон номидан от, туя ва моллардан иборат совғаларни Бекович-Черкасскийга топширган.² Шу равишда Шерғозихон душманни ёвуз ниятини яхши билсада, лекин сир бой бермай иш юритади.

Бекович-Черкасский Хива элчиларига узини элчи сифатида келаётганини такрорлади. Рус қушини Оққулдан чиқиб Қораогоч деган ариққа кундилар. Бу ердан Хивагача тўрт кунлик йўл қолган эди. Бундан хабар топган Хива қушинлари рус аскарларига ҳужум қилдилар. Воқеа гувоҳларининг сўзига кўра, ватан ҳимоячилари пилтали оддий милтиқ, қилич, найза, ойболта, уқ-ёй ва бошқа оддий аслаҳалар билан қуролланганлар. Русларда эса тўп, милтиқ ва бошқа такомиллашган қуроллар бор эди. Манбаларда Хива қушинининг сони турлича, яъни 100 минг ёки 60 минг кўрсатилган.³ Жанг уч кун давом этгандан кейин тўртинчи куни Хива хони Шерғозихон Эшонхўжа исмли элчисини юбориб ярашишини таклиф этди. Элчи Бекович-Черкасскийга шундай деди: Хиваликлар ўзбошимчалик билан рус аскарларига ҳужум қилганлар, хон эса билмай қолган. Хоннинг сўрови шундан иборатки, агар Бекович-Черкасский ҳақиқатан ҳам элчи сифатида келган бўлса у вақтда ишонч ҳосил қилдирсин.⁴

Бунга жавобан Бекович-Черкасский: Мен рус императори Пётр I номидан ёрлиқ ва оғзаки топшириқлар билан элчи сифатида келдим, деган. У астраханлик татар Олтин Ҳусаинов деган кишисини Эшонхўжа билан бирга Шерғозихон ҳузурига юқоридаги гапларни етказиш учун юборди. Олтин Ҳусаиновни Шерғози эмас, балки лашкарбоши Қулунбой қабул қилиб унга айтганки, агар Бекович-Черкасский ҳақиқатан ҳам элчи сифатида келган бўлса, у вақтда хон ҳузурига узи ташриф буюрсин. У бу сўзларни

¹ Уша жойда, 304-бет.

² Отларни толиқиб қолиши орқасида Янгисувда минг кишилиқ рус аскарлари қолдирилган эди. Оққулда туялар топилиб уларга юборилган эди. Шундан кейин улар ҳам Оққулга келганлар. Афтидан туялар туркманлар ёки қозоқлардан сотиб олинган.

³ ЦГВИА России д., 35, л, 307.

⁴ Уша жойда.

Эшонхужа билан орқага қайтиб Бекович-Черкасский-га етказган.¹

Хива қушини рус аскарларини атрофини ураб: агар Бекович-Черкасский ҳақиқатан ҳам элчи сифатида келган бўлса, у вақтда буни ўзи ўртага чиқиб айтсин ёки урушадиган бўлса жангга тушсин деб бақиришган.² Бунга жавобан Бекович-Черкасский хиваликлар узоқроқ жойга тисланса ва Шерғозихонни ўзи келса чиқиши мумкинлигини билдирган. Шунингдек у олдинги жангда руслардан олти киши ўлдирилганлигини айтиб ишончсизлик билдирган.³ Бошқа ҳужжатда ўлганларнинг сони 10 киши дейилган.⁴ Бекович-Черкасский буйруғи билан икки кун давомида ватан ҳимоячиларига қарши тўп ва милтиқлардан ўқ узилди. Шундан кейин хиваликлар бир чақирим орқага чекиндилар.

Шу тахлитда ватан ҳимоячилари билан рус қушинлари ўртасида икки маротаба қонли тўқнашув содир бўлди. Афсуски, бу жанглар ҳақида маҳаллий манбаларда маълумотлар топилгани йўқ. Улар кўпроқ рус архивларида сақланган. Булар асосан Бекович-Черкасскийнинг ҳарбий юришида бевосита қатнашган туркман Нафасхужа, Олтин Хусаинов, Ёйиқ казаки Федор Емельянов, Михаил Спиридонов, Уразмат Аҳметов сингари кишиларни хотираларини ўз ичига олади. Уларни кўрсатишча айтилган жангдан кейин ўша хивалик Эшонхужа яна келиб оролликлар ва туркманлар хонни рухсатисиз ўзларича ҳужум қилганларини баён этган. Шунингдек, у ҳеч нарсадан хавфсирамай хон олдига боришга даъват этган.⁵

Бекович-Черкасский бунга жавобан астраханлик татар Исмоил Мирза ва Худойқул Мирзани Шерғозихон ҳузурига юбориб, рус давлатини элчиси эканлигини ва қорақалпоқларни ҳужумларидан сақлаиш учун қушин билан келганлигини билдирган.⁶ Маълум вақтдан кейин рус элчилари хоннинг лашкарбошиси Қулунбек ва Назархужа исмли киши билан келган. Шундан кейин ҳар икки томон бир-бирларига ҳужум

¹ Уша жойда, 308-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, уша бет.

⁴ Уша жойда, уша бет.

⁵ Уша жойда, 311-бет.

⁶ Уша жойда, уша бет.

қилмасликка келишдилар. Сунгра Шергозихон Эшон-хўжани юбориб Бекович-Черкасскийни ўз ҳузурига таклиф этади. Бунга розилик билдириб Бекович-Черкасский, княз Михаил Замонов, бригада комиссари Григорий Волков, 700 аскар ва бошқа бир нечта кишилар билан хон ҳузурига йўл олди. Қўшинга унинг орқасидан юриш буюрилди.¹ Кейинги воқеа қай тарзда борганлигини жонли гувоҳ Олтин Ҳусаинов шундай таърифлайди: Бекович-Черкасский ва Михаил Замонов Шергозихон ўрнашган чодирга киритилди. У Пётр I Олий ҳазратларининг ёрлигини, ясантирилган от, мовут, 5 газдан газламалар, каллақанд, кумуш идишаридан иборат совғаларни хонга топширди. Улар чодирда икки соат суҳбатлашдилар ва овқатландилар. Ўз навбатида хон ҳам Бекович-Черкасскийга безатилган энг яхши отни ҳадя қилди. Шундан кейин Бекович-Черкасский унинг учун белгиланган чодирга келиб ўрнашди. Кўп ўтмай хон олган совғаларни, хусусан газламаларни чириганлиги учун Бекович-Черкасскийга қайтариб юборган. Бу Бекович-Черкасскийни шу даражада хижолатга ва ҳаяжонга солганки, кўз ёшлари билан «Нима учун шундай қилдинг?» — деб Михаил Замоновни қоралаган. Бунга Замонов: «Мабода орқага қайтишимизга тўғри келса, бир кунимизга ярар, деб қилдим», деб жавоб берган. Кейинги кун Шергозихон ва Бекович-Черкасский биргаликда Хива томонга йўл олдилар. Кечқурун улар тўрт соат мобайнида суҳбатлашиб овқатландилар. Сунгра йўл давом эттирилиб Хива қўшини Бекович-Черкасский орқасидан келаётган рус аскарларини унга яқинлаштирмади. Хивага икки кунлик йўл қолганда Порсунгул деган дарёга келишдилар. Рус аскарлари бу ердан икки чақирим нарида тўхтадилар. Эрталаб Шергозихон Бекович-Черкасский ҳузурига тўрт ўзбекни юбориб рус қўшинларини барчасини Хивада жойлаштиришни ва таъминлашни имкони йўқлигини ва уларни беш қисмда тақсимлаб, турли шаҳарларга ўрнаштиришни таклиф қилди. Шунингдек, Бекович-Черкасскийга ўз ёнидаги 700 кишини ҳам тарқатиб 200 одам билан келишни таклиф этди. Бу сўровлар қабул қилиниб беш қисмга ажратилган рус аскарлари хон амалдорларини кузатувида беш тарафга олиб кетилди. Шундан

¹ Уша жойда, 339-бет.

кейин, — деб сўзини давом эттиради Олтин Хусаинов, — Шергозихон буйруғи билан княз Михаил Замонов, астраханлик дворянин Кирьяк Экономов, сунгра Бекович-Черкасский ечинтирилиб бошлари қиличдан ўтказилди. Бу воқеа 1717 йил 29 августда содир бўлди. Рус аскарлари ҳам йўлларда қириб ташланди, маълум қисмигина асирликка олиниб, қулга айлантирилди. Курсатилган уч кишини бошлари Хивадаги бозорда осиб қўйилиб жамоа аҳлига намоиш этилган.

Шу тарзда Шергозихоннинг (1715—1728) ўта эҳтиёткорлик ва билимдонлик билан юритган сиёсати бир неча баробар кўп кучга ва яроғ-аслаҳага эга бўлган уч минг кишилик рус қўшинларини мағлубиятга учратди.¹ Ватан ҳимоячилари тўп, милтиқ, қилич ва бошқа яроғ-аслаҳаларни ўлжага олдилар. Шергозихон ўз галабасини намоиш этиш учун Бекович-Черкасскийни калласининг терисини шилиб ва ичига сомон тикиб Бухоро хонига жўнатди. Аммо, бу ерда хон Россия билан алоқани ёмонлашишидан қўрқиб «совгани» нафрат билан қарши олди ва дарҳол қайтариб юборди.² Шунингдек Шергозихон рус асирларидан олти кишини Бухоро хонига ва 10 кишини қалмоқ хонига «совга» сифатида жўнатган.

Бекович-Черкасскийни тор-мор этилиши бутун Россияни ларзага солган, десак муболага бўлмайди. Чунки бу нохуш хабарни биринчи навбатда Пётр I қаттиқ ҳаяжон ва алам билан қарши олди. Оврупадаги энг йирик ва қудратли Россия империясининг кичик бир хонликдан енгилиши жаҳон даврасида Пётр I ни нуқулай ҳолатга солиб қўйиши турган гап эди.

Гарчанд, Шергозихон катта зафарни қулга киритган бўлса-да, рус давлати билан дипломатик ва савдо алоқаларини тиклаш йўлларини қидирди. Чунончи, у 1720 йилда Ваисмаматни элчи сифатида Россияга юборди. Бу элчи олиб келган ёрлиғида хонликни Эрон билан уруш олиб бораётганлиги хабар қилиниб Бекович-Черкасский муносабати билан узилиб қолган алоқаларни тиклаш зарурлиги Пётр I га маълум қилинган. Бу билан баробар Бекович-Черкасский **қул**

¹ Бу вақтларда Хива хонлигини Эрон билан алоқаси кескин тус олган. Шунинг учун ҳам Эрон шоҳи Бекович-Черкасскийга ёрдам бериш учун Астрабодда 60 минг аскарни тайёрлаган. Аммо, Бекович-Черкасскийдан ҳеч қандай сўров бўлмаганлигидан ният амалка ошмаган.

² ЦГВИА России, д., 35, л. I.

сонлик қўшин билан келиб хонликни босиб олмоқчи бўлганлиги учун унинг қўшинларига зарба берилганлиги уқтириб утилган.¹ Гарчанд, Шерғозихон ўз ватанига бостириб кирган босқинчини тор-мор этиб халқ олдидаги муқаддас бурчини адо этиб, яхши ният билан Россияга элчи юборган бўлса-да, лекин Петр I нинг алами ва нафрати шу даражада кучли бўлганки, у дипломатиянинг оддий қонун қоидаларини онгли равишда бузади. Чунончи, ўша Хива элчисини 5 та ҳамроҳи билан Астрахандан соқчиларнинг қаттиқ назорати остида Петербургга келтириб Петрапавловск қамоқхонасига ташлайди.²

Бундай шармандали иш дипломатия тарихида камдан-кам учрайдиган ҳодисадир. Кейин Ваисмамат ташқи ишлар коллегиясига чақирилиб суҳбат ўтказилган. Элчи суҳбатда Хива хони савдони тиклашни сўраганлигини маълум қилган. Коллегия бошлиқлари савдони кучайтириш ва Тюпкараган қалъасини қуриш учун юборилган Бекович-Черкасскийни ўлдирилишини қоралаганлар. Коллегияда Бекович-Черкасскийни хуни учун элчини ўлдириш лозим дейилганда, элчи «Бу сизларнинг ишингиз», — деб мардонавор жавоб берган.³ Элчи Ваисмамат 1721 йилнинг 10 мартида қамоқхонада вафот этган. Шубҳасиз, у қасос олиш мақсадида ҳукумат томонидан ўлдирилган. Унинг ҳамроҳларидан бири Кучак номли кишигина рус ҳукуматининг рус асирларини озод қилиш ҳақидаги хати билан Хивага жўнатилган.⁴ Қолган учта Хивалик 1724 йилда қамоқхонада уч йил ётгандан кейин каторгага ҳукм қилинган.

Шерғозихон рус давлатининг элчига нисбатан гайриқонуний муносабатига қарамай алоқани тиклашдан воз кечмади. У 1721 йилни бошида Бухорога рус элчиси Флорид Беневенини келганлигини эшитиб уни Хивага келишини ва бу ерда зўр ҳурмат билан қабул қилинишини маълум қилди. Ҳақиқатан ҳам Ф. Беневени Хивага келганда ҳурмат билан кутиб олинди. Қабул маросимида Шерғозихон Россия билан савдо алоқаларини тиклашни ва душманликдан фойда йўқлигини Ф. Беневенига айтган. У Бекович-Черкас-

¹ Архив внешней политики России., Ф. Сношения России с Хивой (АВПР) д. 1. л. 85.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, 86-бет.

⁴ Уша жойда, 88-бет.

кий воқеасига тўхтаб, элчи тарзида эмас, балки кўп аскарлар билан Хива хонлигини босиб олиш учун келганлигини баён этди. Шергозихон рус элчиси билан бирга Субҳонқули номли кишисини элчи сифатида Россияга юборган. Аммо Хива элчиси 1725 йилда Пётр I улгандан кейин Петербургга келди.¹ Бу ерда у Шергозихоннинг савдо алоқаларини тиклаш ҳақидаги ёрлигини рус ҳукуматига топширди. Натижада, Хива хонлиги билан рус давлати ўртасида савдо алоқаларини тиклаш ҳақида қарор қабул қилинди.² Бунда алоқани узилиши орқасида Каспий-Волга йўлидаги савдога путур етганлиги ва бож йиғишнинг камайиб кетганлиги кўрсатилиб хонлик билан савдони қайта йўлга қўйиш зарурлиги уқдирилган.³ Рус подшоҳлари Хива хонлиги билан савдо алоқасини тикланиши муносабати билан Туркистон улкасига махсус савдо қарвонларини юбориш тўғрисида фармон чиқарди. Қарвонбоши лавозимига Астраханда яшовчи самарқандлик узбек савдогари Ёдгор Олимов тайинланди.

Олдинги саҳифаларда Бухоро хони Абулфайзхон Бекович-Черкасскийни ўлдирилишига қарши ўз нафратини билдирган эди. У бу билан чегараланмай ўша Ф. Беневени орқали Пётр I номига хат юбориб ўзаро элчилик ва савдо алоқаларини кучайтириш таклифи билан бир қаторда Шергозихоннинг Бекович-Черкасскийга нисбатан бўлган муносабатини қоралаган. Ҳатто, хон Хива хонлигига қарши қўшин юборганлиги маълум қилган.⁴ Хуллас Абулфайзхон Рус давлатини Хива хонлиги билан алоқасини ёмонлаштиришга уришиб, узини унга дўстлигини кўрсатишга ҳаракат қилган.

Шунингдек, Абулфайзхон тобора кучайиб бораётган Хива хонлигини ишларига аралашиб оролликларни Шергозихонга қарши бош кутартирди. Оролликлар уни урнига Бухорода яшовчи шахзода Темур Султонни тахтга ўтказиш учун ҳаракат қилганлар.

Бекович-Черкасскийнинг мағлубияти Пётр I нинг Каспий денгизини шарқий қирғоқларини эгаллашга қаратилган ҳаракатларига ҳам зарба берди. Архив ҳужжатларига кўра, Тюлкараган ва Красноводскидаги ҳар-

¹ АВР, Ф. д. 1, л. 3.

² Уша жойда. 26-бет.

³ Уша жойда. 98-бет.

⁴ Уша жойда, д. 18250, л. 1.

бий истехкомларда шароитни оғирлиги орқасида Бекович-Черкасский қолдирган аскарларни купчилиги дардга чалинган ёки ўлган.¹

Буни устига туркман қабилалари қалъаларга ҳужум қилиб, ўнлаб рус аскарларини асирликка олганлар. Уларни орасида ўлдирилганлар ҳам бўлган. Ҳатто, Хива хони бу ерга ҳужум қилармиш деган овозалар тарқалган. Пётр I ўлиmidан кейин қанчалик вақтларнинг утиши билан кўрсатилган қалъаларга эътибор шунчалик пасайиб борди. 1717 йилни охирида қолган оз сонли рус аскарлари қалъаларни ташлаб Астраханга қайтишга мажбур бўлдилар. Туркистон улқасини рус давлатини таркибига киритишга қаттиқ бел боғлаган Пётр I Бекович-Черкасскийнинг тор-мор этилишидан шу даражада аламга тушганки, ҳатто, ўлим тушагида ётганида ҳам Хива хонлигидан «қонга — қон» тарзида хун олинишини васият қилган.² Рус шоири А. С. Пушкин сўзича «Пётр I икки армон билан кетди: бири Прут соҳилидаги маглубияти учун Туркиядан, иккинчи Бековични қатли учун Хивадан уч ололмаган эди».

Пётр I Каспий қирғоқларини Эрондан урушиб олгандан кейин «улуғдавлатчилик гоёлари» янада жўш уриб, шундай деган экан: «Астрободдан Балхга ва Бадахшонга фақат 12 кунлик йўлдир. Бухоро барча Шарқ савдосининг марказидир. У томонларга борадиган йўлларга ҳеч ким тўсиқ бўла олмайди».

Бинобарин, у Эрон орқали ҳам Туркистонни ўз таъсир доирасига олишни режалаштирган. Пётр I нинг энг яқин одамларидан бири Волинскийнинг эсдалигига кўра, Пётр I фақат Эронни эмас, балки то Ҳиндистон ва Ҳитойгача бўлган ерларни ўз қўл остига олиш ниятида бўлган. Уни таъкидлашича, Пётр I тирик бўлганда бу ишларни амалга оширилиши турган гап эди.

Хуллас, Хива хонлиги томонидан Бекович-Черкасскийнинг тор-мор этилиши рус давлатининг босқинчилик сиёсатига қаттиқ зарба берди. Шундан кейин рус ҳукумати узоқ вақтгача Туркистон улқасига ҳарбий юриш уюштиришни лозим кўрмади. Бироқ унга зимдан ва аста-секин тайёргарлик ишларини амалга ошириб борди.

¹ Ўша жойда, д. 5, л. 141.

² АВПР.Ф.д. 1, л. 1.

ҚОЗОҒИСТОНДА РУС ДАВЛАТИ ҲУҚМРОНЛИГИНИНГ ЎРНАТИШИ

Афтидан, Пётр I Каспий денгизи ва Устюрт орқали Хива хонлиги ва умуман ўзбек хонликларини эгаллашни мушкуллигини англаган бўлса керакки, Россияни биринчи навбатда Қозоғистон ерларида эгаллигини таъминлашга даъват этган. «Шарқ билан алоқада, — деган у, — Қозоғистон тасарруфи калит ва дарвозадир. Шунинг учун миллионлаб пул сарфланса ҳам Қозоғистонни бўйсундириш ёки ҳеч бўлмаса у ерда Россия таъсирини ўрнатиш зарурдир». Пётр I нинг бу орзуси ўлимидан кўп ўтмай замон тақозосига кўра жуда осонлик билан амалга ошиб борди. Чунончи, XVIII асрнинг биринчи чорагида ва кейинги йилларда қозоқ султонларининг ўзаро урушлари, айниқса, қалмоқларнинг тажовузлари аҳволни ғоятда ёмонлаштиришга олиб келди. Шу боис қозоқларнинг айрим юқори табақа вакиллари Рус давлати тобелигига ўтишга ва бу билан ўзларини хавфсизлигини таъминлашга қаттиқ ҳаракат қилдилар. 1730 йилнинг 30 сентябрида Абулхайрхоннинг Сайқул Қайдагулов ва Қутлумбет Кашкаев бошчилигидаги элчилари Уфага келиб, рус маъмуриятига Ўрта ва Кичик Жуз қозоқларини Рус давлати тобелигига олиш ҳақидаги суровини топширди. Рус ҳуқумати буни бажонидил қабул қилиб, шуни таъкидлаб ўтдики, қозоқларни тобеликка олиниши Хива хонлиги ва бошқа жойларни бўйсундирилишини осонлаштиради.¹ Айни пайтда у савдони ривожланишида муҳим ўрин эгаллаши уқдириб ўтилди.

1731 йил 19 февралда император Анна Ивановна Кичик Жуз қозоқларини ихтиёрий равишда рус давлати тобелигига ўтказилиши ҳақидаги ёрлиққа имзо чекди. 1731—1740 йилларда Ўрта Жуз қозоқлари ҳам Рус давлати тобелигига олинди. Бу вақтларда Хива хонлигида тахт учун курашлар шу даражада қизиқ-фожеали оқибатларга олиб келдики, пировардида ўзбеклардан хонликка номзод тополмай қозоқ султонларидан бири бўлмиш Элбарс (1728—1740) тахтга ўтқазилди. Юқорида қайд қилинган Абулхайрхон

¹ Книга Азиатского департамента. № 21, л. 76. — «Красный Архив», 1938. Т. 2, (87), С. 134.

бундан фойдаланмоқчи бўлиб Хива хонлигини ҳам Рус давлати тобелигига утказишга қаттиқ киришди. Бунга эришмоқ учун ўз ўғли Нуриллахонни Элбарс ҳузурига юборди. Аммо, хонликдаги Россияга қарши кучлар бунга йўл қўймади. Хива қўшинларини Элбарс бошчилигида Хуросонга қилган тажовузига жавобан Эрон шоҳи Нодир Хивага қарши йўлга отланди. Хонқада Эрон аскарлари қамалга олинган Элбарсни ўлдириб ғалабага эришдилар. Бу ерда уруш кетаётганда юқори табақа вакиллари Абулхайрхонни олиб келишиб хонлик тахтига утказдилар. У Нодиршоҳни келаётганлигини эшитиб Хивадан қочишга улгурди.

Шу тариқа Рус давлати қозоқ жузлари орасида салмоқли ўринни эгаллаган Абулхайрхоннинг ташаббуси ва ҳаракатлари натижасида Кичик ва Урта Жузларда ўз ҳукмронлигини ўрнатиш имконига эга бўлди. Натижада Рус давлати нодир табиий бойликларни, бепоён ерларни, карвон йўлларини ва бошқа қўп даромад манбаларини қўлга киритди. Шундан кейин у жойларда рус шаҳарлари ва бошқа турар жойлар, саноат корхоналари ва турли конлар юзага келди. Булар Рус давлатини ҳар жиҳатдан қудратини ошиб боришини таъминлади. Бу борада Оренбург шаҳрини барпо этилиши муҳим ўрин эгаллади. XVIII асрни 30-йилларида Қозогистон ерларини ўзлаштириш ва савдони ривожлантириш учун Ёйиқ (Урал) дарёсига қўйиладиган Ор дарёси бўйида ҳарбий қалъа қуришга киришилди. 1734 йилни баҳорида ҳукумат К. К. Криллов бошчилигида Оренбург экспедициясини ташкил қилди. К. К. Крилловга ҳарбий қалъани қуриш билан бир қаторда ўзбек хонликлари билан алоқаларни ривожлантириш ҳамда ўзбек савдогарларига имтиёзлар бериш сингари вазифалар юклатилди. Хуллас, рус ҳукумати Оренбург шаҳрини Туркистон ўлкаси билан сиёсий ва иқтисодий алоқаларини кўприги сифатида бунёд этадиган бўлди. У ўзининг курсатмасида Тошкент, Туркистон, Хужанд, Хива ва Бухоро билан алоқани юқори даражага кўтаришга алоҳида аҳамият берган.¹

Биринчи навбатда у ердан Бухорога савдо карвони-

¹ ЦГАДА России, ф, 19., Финансы, д.5, л.4.

ни юбориш режалаштирилди.¹ Ҳатто узбекларга Оренбургда доимий яшаш учун рухсат берилди.²

1735 йилни 15 августида Оренбургнинг биринчи пойдевори қўйилди. Бу воқеада тошкентлик савдогарлар ҳам қатнашганлиги маълумдир.³

Оренбургнинг табиий шароити ва жойланишини ноқулайлиги туфайли уни Красная Гора деган жойга кучиришга қарор қилинди. Бу иш 1739—1741 йилларда амалга оширилди. Шунингдек Оренбургнинг яқин ва узоқ атрофларида Губерлин, Озер, Бузулук, Барс, Красно-Самарск, Тобин, Чеборкул, Красно-Уфим, Елдяц, Кубов, Миасск, Кивилтон, Қалмоқ-борди, Серднати, Берд, Крылов, Караул, Верхний, Сорочий, Тоцкий, Воздвиженский, Танальц, Илецк, Ёйиқ ва Троицк каби қалъалар пайдо бўлди.

1744 йилга келиб Оренбург губернияси ташкил топиб у Кама дарёси, Каспий денгизи, Ғарбий Сибирь ва қозоқ даштлари ўртасидаги бепоён ерларни қамради. Бу жойларда юзага келган шаҳарлар ва ҳарбий истеҳкомлар Туркистонни келажақда босиб олинишида муҳим таянч бўлди. Айни бир пайтда Оренбург Россиянинг Туркистон ва бошқа Шарқ мамлакатлари билан сиёсий ва иқтисодий алоқаларни ривожланишида муҳим марказлардан бири ҳисобланди. Рус давлати фақат Ёйиқ эмас, балки Сибирь томонидан ҳам Қозогистонда ўз мавқеини мустаҳкамлайдиган ва ҳарбий юришларни уюштиришни таъминлайдиган таянч нуқталари бунёд этди. Масалан, Омск (1715), Железинск, Петропавловск, Семипалатинск (1718), Устькаменогорск (1720) ва бошқа қалъалар ва шаҳарлар қурилди. Жами 60 дан ортиқ катта-кичик ҳарбий истеҳкомлар юзага келган. Хуллас, Рус давлати қанчалик вақтларнинг ўтиши билан Қозогистонда шунчалик кўп ўз мавқеини мустаҳкамлаб узбек хонликларга хавф туғдириб борди.

¹ Ўша жойда, ўша бет.

² Ўша жойда, ўша бет.

³ Ўша жойда, 77-бет.

1839 ЙИЛДА ХИВА ХОНЛИГИГА ҚИЛИНГАН ТАЖОВУЗ

Бу даврга келиб Рус давлатини ҳукмрон доиралари орасида ўзбек хонликларини босиб олиш ҳаракатлари кучайган эди. Чунончи, 1835 йилда Оренбург генерал-губернатори В. А. Перовский император Николай I га махсус хат билан мурожаат қилиб, унда Хива хонлигига қарши нафрат уйғотишга қаттиқ уринади. У Хива хонлари узоқ вақтлардан буён душманчилик қилиб келаётганлигини, гуё савдо қарвонларини талаётганлигини ва рус асирларига ёввойиларча муносабатда бўлинаётганлигини кўпиртириб таърифлади. Шунингдек, Хива хонлиги аҳолисини маданиятсизликда, қолоқликда ва ҳатто ваҳшийликда айблади. Ҳатто, у Бекович-Черкасскийни қийнаб ўлдирилганлигини ҳам эслатиб қўйди. Шу равишда генерал Перовский қандай бўлмасин императордан Хива хонлигига қарши ҳарбий юришга рухсат олиш учун ҳеч нарсадан тоймади. У ўз хатини қўйидаги тарзда тугаллаган: «Франция Жазоирни урушиб олиши учун миллионлаб сўмларни сарфлади, лекин бу харажатларни доимий равишда бир неча марта кўпайтириб қоплаб турадиган мамлакатга эга бўлди. Россиянинг Хива хонлигини босиб олиши эса ўша харажатларнинг ўндан бирига ҳам арзимаёди. Аммо, урушиб олинса Урта Осиё бизни маданиятимиз, савдо ва саноатимиз, бошқарув тизимимиз киришида тараққиётга эришиб асрлар мобайнида давом этиб келаётган зулм ва азоб-уқубатдан халос бўлади»¹. Бинобарин рус ҳарбий саркардаси Хива хонлигини эгаллаш катта бойлик беришига эътиборни қаратаркан, Россия гуё тараққийпарварлик вазифасини бажаришини писанда қилади. Бу сиёсат учун ёзилган гап эди, албатта.

1837 йилда рус императори Николай I (1825—1855) Хива хонлигини босиб олиш ҳақида В. А. Перовскийга фармон берди. Шунга мувофиқ бу генерал рус императорига 4000 кишилиқ аскар ва 12 түп ажратилишини тавсия этди. Юришга сарфланадиган маблағни ҳажми 1.689 минг қоғоз пул ва 575 минг кумуш сўм миқдорида бўлиши курсатилди. 1839 йилда 4250 та аскар, 18 та түп, 2090 кишидан иборат қўшин жамланди. Сўнгра, ўша йилни 14 ноябрида Хивага қарши

¹ ЦГВИА России., ф. ВУА.д.18250., л. 8.

йўлга чиқилди. Генерал Перовский бошчилигидаги қўшин 19 декабрда Эмба қалъасига ўрнашди. Шу орада қаттиқ совуқ ва бўронни туриши рус аскарларни огир аҳволга солиб қўйди. Ҳатто уларни орасида улганлар кўзга ташланди. Туя ва отларни боқиш қийинлашиб бирин-кетин ўла бошладилар. Рус қўшинларини келаётганлигидан хабар топган Хива хони Оллоқулихон уларга қарши аскарларини юборди. Булар йўлда Бухорога элчи сифатида келаётган русларни, хусусан капитан Ковалевскийни ва штабс капитани Григрасни асир олдилар. Аммо, асирлар қочиб қутилишга эришдилар. Бу вақтларда генерал Перовскийнинг қўшинини бир гуруҳи олдинроқ келиб «Чучқа кўл» деган жойга ўрнашиб олган эдилар. Бу воқеа маҳаллий манбада шундай таърифланган: — руслар «Чучқа кўлга» келиб қалъа қуришидан мақсад Хива хонлигини босиб олишга тайергарлик кўриш эди. Оллоқулихон бундан хабар топиб Отамурод қўшбегини 18 сардор ва 8 минг киши билан уша жойга жўнатди. Хива қўшини Хивадан чиқиб Урганч, Қизилгунбанд деган жойлар орқали қозоқ йўлларига утдилар. Сўнгра улар «Ёмон минг йилқи» деган жойга келишганда сардорлардан бири — Муҳаммад ясовулбоши вафот этди. Унинг мурдаси Хивага юборилди. Шундан кейин Хива қўшинлари бир неча манзил йўл юриб «Чучқа кўлга» келишди. Сўнгра душманга ҳужум қилинди. Асирликка олинган бир рус кишиси кўп сонли рус қўшинларини эрта-индин бу ерга етиб келишини, қалъада яроғ-аслаҳа кўплиги ҳақида маълумот берган. Шунга қарамай ватан ҳимоячилари русларга қарши ҳужум бошладилар. Аммо, об-ҳаво айниб қаттиқ совуқ ва бўронни тутиши ҳамда қалин қори ёғиши жангни давом эттиришга йўл бермади. Жангда ватан ҳимоячиларидан 4 киши ҳалок бўлиб 5 киши жароҳатланди. Об-ҳавонинг ёмонлиги урушни давом эттиришга йўл бермай, аскарлар Хивага қайтдилар.¹

Бу воқеадан сўнг «Чучқа кўлга» етиб келган генерал Перовский ва қўшини ҳам қаттиқ совуқ ва бўрон остида қолиб одамлар бирин-кетин ўла бошладилар. От ва туяларни боқиш ҳам жуда қийинлашди. Қўшин орасида турли касалликлар кўпайиб борди. Об-ҳаво-

¹ *Муҳаммад Юсуф Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий. Ҷ. ФА Шарқшунос-лик институти қўлёзмалар фонди, инв. № 9596, 302-бет.*

нинг ўта ноқулайлиги ва оғир шароит йўлни давом эттиришга йўл қўймади. Шунинг учун генерал Перовский 1840 йил февраль ойини бошларида қўшинни Оренбургга қайтаришга мажбур бўлди. Бу муваффақиятсизлик катта талофат ва йўқотишга олиб келди. Чунончи, 1054 киши ҳалок бўлди, 10000 туя ва 8000 от йўқотилди. Кўп руслар йўлларда адашиб ёки толиқшдан юра олмай хиваликлар томонидан асирликка олинди.

1839 йилги ҳарбий юришда давлат хазинасидан 1700 минг сўм беҳудага кетди. Бундан ташқари унда 23 минг отлар қўшилган 7500 аравалар бор эди. Уларни таннарни 2 млн сўмни ташкил этган. Шунингдек туяларни сотиб олинишига 1 млн сўм сарфланган.¹ Бу ерда кўп аскарлар ва бошқа кишиларнинг ҳалок бўлганлигини ҳамда озиқ-овқатларни, кийим-кечакларни сарфланганлигини ҳисобга олсак кўрилган зиён ниҳоятда катта бўлганлиги кўзга ташланади. Шунинг учун ҳам рус императори Николай I генерал Перовскийнинг қўшинни орқага қайтарилиши ҳақида рапортга: — «Афсус, жуда афсус, лекин на чора худо-таолонинг хоҳишига бўйсунмасликни ҳеч иложи йўқ», — деб имзо чеккан.²

Хива тарихчиси Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг курсатишича, ўша 1840 йилда Ҳиндистондан Ҳайбат Соҳиб отлиг деган кимса Англия ҳукумати номидан элчи сифатида келиб қуйидаги мазмундаги номани хонга берган: «Кўп замонлардан бери руслар сиз тарафга ҳаракат этиб вилоятингиз эгалламоқ ниятидadir. Уларнинг мақсади Мовароуннаҳрни, Хоразмни, Хуросонни эгаллаб Сеистон усти билан Ҳиндистонга утишдир. Русия бир улуг ҳукумат ва подшоҳликдир-ким уни лашкари саноксиз ва яроғ-аслаҳаси жуда кўпдир. Унинг озгина лашкарига ҳам қарши турарлик кучингиз йўқдир. Гап шуки, яна 50 йилдан кейин (руслар) сизларни ерларингизга эга бўлур. Агар вилоятингизни мудом қўлингизда туришини ва ҳеч кимни унга тажовуз этмаслигини хоҳласангиз уни бизга беринг. Хоразмни Англия қўли остида деган сўз сизларни хавф-хатардан холи этади. Бизнинг мақсадимиз нафсониятдан бўлмай, дўстликдadir, ҳамда русларни

¹ Уша асар, 130-бет.

² Уша жойда, уша бет.

Ҳиндистонгача йулини тўсишдир. Биздан сизга фойда етар асло зарар етмасдир. Хоҳиш-истангизни ёздириб шартнома тузинглар, бизлар эса қабул қиламиз».

Бунга жавобан хон деган: ҳозир руслар устимизга бостириб келганича йўқ. 50 йилгача ким бору, ким йўқ, биз 50 йилдан келадиган ишни деб юртимизни қўлимиздан ҳеч кимга бермаймиз. Биздан кейинги авлодлар нимани хоҳласалар шуни қилсинлар.¹ Бу жавоб элчини қониқтирмай шундай деган: «Таклифимни қабул қилганларингизда кўп фойда берарди, вақти келиб пушаймон бўлишни фойдаси йўқдир». Шундан кейин элчи ўз мақсадига эриша олмай ўз юртига қайтган.²

Менинг фикримча Оллоқулихон узоқни кўра олмайдиган давлат арбоби ҳисобланган. У фавқулоддаги воқеаларда бир-бирларига ҳарбий ва маънавий ёрдам бериш хусусида Англия вакили билан шартнома тузганда яхши бўлиши турган гап эди. Бундан рус давлати биров бўлса-да ҳайиқиши мумкин эди. Оллоқулихон эса буни аҳамиятини тушунишга ожизлик қилди.

Бу вақтда Англиянинг Ҳиротдаги элчихонаси аъзоларидан бири капитан Шекспир ҳам келиб Ҳирот ҳокими номидан Оллоқулихонга хат олиб келган. Бунда Россия билан алоқани яхшилаш ва рус асирларини озод этиш сўралган. Афтидан, Ҳирот ҳокими Рус давлатини бостириб киришини Афғонистон учун хавф туғдиришини уйлаган бўлса керак. Шунингдек англиялик капитан Аббатни келганлиги таъкидланади.³

ХИВА ХОНЛИГИГА ҚАРШИ ҚАЙТА ҲАРБИЙ ЮРИШНИ УЮШТИРИШ ҲАРАКАТИ

Рус императори Николай I 1839 йилги муваффақиятсизликни эшитиши биланок хонликни босиб олиш учун қайта ҳарбий тайёргарликни дарҳол бошлаш ҳақида фармон берди. Бу хусусда ҳарбий вазир генерал-адъютант граф Чернышев ўзининг генерал Перовскийга юборган кўрсатмасида 1839 йил 30 январда император ҳарбий юришни зудлик билан амалга оширилишини буюрганлигини баён этган. Унда «ҳарбий

¹ Уша жойда, 202-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ ЦГВИА России, ф. ВУД, д. 1172, л. 1.

юришни ўтказиб рус ҳукуматини ўз мақсадини амалга оширишдаги қатъийлигини ҳамда давлатнинг куч-қудратини букилмаслигини намоён этиш» даркор дейилган.¹ Ҳарбий вазир кўрсатмасида императорни ҳарбий юришни ёзда ёки кузда Каспий денгизи ёки қуруқлик орқали уюштиришни яхшилаб ўрганиш ҳақидаги фикрлари ҳам қайд қилинган. Шунингдек қўшинни ҳар жиҳатдан яхши қуроллантириш ва пухта тайёргарлик кўриш уқтириб ўтилган.²

Ҳарбий вазирнинг 1840 йил 17 мартда ҳукуматга ёзган ахборотида Хива хонлигига қарши юбориладиган қўшин битта генерални, 140 та офицерни, 6668 та аскар хизматчиларни ўз ичига олиши керак эди, ҳамда 300 кишилик кучма касалхона ташкил этиш режалаштирилди.³

Генерал Перовскийнинг таъкидлашича, навбатдаги ҳарбий юришни кулами 1839 йилдагига нисбатан 3—4 маротаба ошиқ бўлади.⁴ Шунингдек 17000 туя, 6000 от ва бошқа кўп нарсалар олиниши керак эди. Шунинг учун ҳам генерал Перовский ўзининг ҳукуматга юборган рапортларида ҳарбий юришни тезлик билан уюштиришни иложи йўқлигини тушунтиришга ҳаракат қилди. Биринчи ҳарбий юриш Оренбург губерниясининг хазинасига катта путур етказганлиги, кийим-бошларни, озиқ-овқатларни етишмаслиги таъкидланди. Айниқса туяларни топиш мушкуллиги кўрсатиб ўтилган. Умуман, генерал Перовский янги ҳарбий юришни тарафдори бўлса-да, лекин юзага келган оғир шароит уни тез орада амалга ошириш имконини бермаслигини ҳукумат вакиллари ишонтиришга ҳаракат қилди. Дуппи тор келганлиги императорга ҳам равшан бўлган бўлса керакки, у ҳарбий вазирнинг 1840 йил 19 майдаги ахборотига кўра ҳарбий юришни маълум вақтгача қолдириши ҳақида фармон берган.⁵ Шу тариқа Хива хонлигини босиб олишга қилинган иккинчи ҳаракат рўёбга чиқмади.

Ҳарбий юриш муносабати билан Оренбургда Хива хонлиги ҳақида маълумотлар тўпланди. Буларга кўра хонлик ерлари Амударё, Оролнинг жанубий қирғоқла-

¹ Уша жойда, 14-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, 75-бет.

⁴ ЦГВИА России, ф. ВУД, д. 1172, л. 130.

⁵ Уша жойда, 148-бет.

ридаги ва Устюртнинг жануби-шарқий қисмидаги водийларни ўз ичига олган. Унинг шимоли Амударёнинг ҳар йилги тошиши орқасидан кўп жабрланган. Бу ерда кўллар ва зовурлар мавжуд. Жануби қум-тупроқли ерлар ва каналлар билан қопланган. Хонликда ўзбеклар, туркманлар, қорақалпоқлар, асирликка олинган руслар ва эронликлар яшайдилар, 30—40 минг атрофида қўшин жамлаш мумкин.

Хонликда 16 та тўп бўлган. Аҳолининг сони ярим миллионга боради. Шаҳарларда том маънодаги ҳарбий истеҳкомлар бўлмай, пахса деворлар ва зовурлар билан қуршалган. Халқ устидаги солиқлар жуда огир, аммо амалдорларнинг очкузлиги орқасида хон хазинасига кўп маблағ тушмайди. Хива хони Оллоқулихон ожиз табиатли киши ҳисобланиб, атрофдаги кишиларнинг таъсирига берилган. Укаси билан чиқишмайди. Уни Бухоро ва Эрон билан алоқаси ёмон, негаки уларга қарши ҳужумлар қилган. Шунинг айтиб ўтиш лозимки, рус ҳукумати ўзининг ҳарбий юришларини уюштиришда ва ҳарбий истеҳкомларни барпо этишда карвон йўлларини хавфсизлигини таъминлашни ва ўзбек хонликларидаги рус асирларини озод этишни ҳамини рукач қилиб келган. Бу масалалар 1717 ва 1839 йилларда Хива хонлигига қарши ҳарбий юришлар уюштирилганда ҳам олдинга сурилган эди. У вақтларда туркманлар, қалмоқлар ва қорақалпоқларнинг қароқчи гуруҳлари Россия чегараларида русларни асирликка олиб Хива, Бухоро ва хонликларни бошқа шаҳарларида сотар эдилар. Руслар турли ҳужалик ишларида ишлатилган. Уларнинг орасидан лашкарбошилар, жангчилар, элчилар ва бошқа масъулиятли ишларни бажарувчи кишилар чиққанлиги маълумдир. Аммо уларнинг кўпчилиги ўз ихтиёрида бўлмай қўл каби ишлатилган.

Гарчан, 1839 йилги генерал Перовский бошчилигидаги ҳарбий юриш муваффақиятсизлик билан тугаган бўлсада, лекин Хива хони Оллоқулихон уни яна қайтарилишини ҳамда савдони ривожлантириш ўта зарурлигини англаб рус ҳукуматининг рус асирлари бўйича даъвосини инобатга олиш ва алоқани яхшилаш мақсадида 1840 йилда махсус фармон эълон қилди. Бунда шундай дейилган: «Биз Хоразм шоҳи жанговор аскарларни ва зафарларнинг бош бўғини барча ёвмут ва човдур қабилаларига, қозоқ ва қирғиз ботирларига ва

бошлиқларига, умуман бизга содиқ барча фуқароларимизга шуни маълум қиламизки, шу 1840 йилдан бошлаб Умум Россия императори олий хазратлари билан тинчлик ва дўстликда яшашга қарор қилдим. Шунинг учун биз мазкур олий фармонимиз бўйича ўзимизни содиқ фуқароларимизга бундан буён Россия чегараларига ҳужум қилмасинлар, рус асирларини сотиб олмасинлар, бунга бўйсунмовчилар жазога тортилади».¹ Шуниси диққатга сазоворки, Оллоқулихон рус ҳукуматининг рус асирлари ҳақидага даъвоси «хонликни босиб олиш учун бир баҳона эканлигини» яхши англаган. Аммо, у сир бой бермай иш юритган.

Шу мазмундаги хатни Хива шаҳрини ҳокими мулла Муҳаммад Шариф ҳам Оренбург генерал-губернатори Перовский номига йўллаган.² Бунда Отаниёзхўжа Раис бошчилигида озод қилинган руслар ўз ватанига қайтарилаётганлиги билдирилган.

1840 йил 18 октябрда Хива элчиси 418 кишидан иборат асирликдаги русларни Оренбургга олиб келди. Шундан кейин у Петербургга бориб ўзаро тинчлик ва савдо алоқаларини тиклаш хусусида аҳд қилинди.³ Бу алоқалар 1839 йилдаги ҳарбий юриш вақтида рус ҳукумати томонидан Оренбургда ва Астраханда ўзбек хивалик савдогарларни ушлаб қолиши орқасида ишдан чиққан эди. Петербургда Оллоқулихон томонидан рус асирларини ўз ватанига қайтарилиши ўзаро савдо алоқалари йўлга қўйилишида ижобий урин эгаллади. 1841 йилни 13 январида Хива хонлиги элчиси Эшбой Бобоев ҳам 5 та рус асирлари билан Оренбургга келган.⁴ Архив маълумотларини кўрсатишича ўз ватанига қайтган русларнинг 317 таси Каспий денгизи қирғоқларида, 55 таси Оренбург линиясида, 21 таси Царицинда асирликка олинган.

¹ ЦГВИА России, ф.ВУД, д.1172, л.7.

² Ўша жойда, уша бет.

³ Государственный архив Астраханской области, ф.2, оп.2, д.91, л.1.

⁴ ЦГВИА России, ф.ВУД, д.1172, л.15.

Ўзбек хонликларининг чор Россияси томонидан забт этилиши

ОҚМАЧИТДАГИ ЖАНГ

XIX асрнинг 40-йилларида ўзбек хонликларига қарши юриш бошлаб юборилди. Бу вақтларда қozoқ халқининг содиқ фарзанди Султон Кенисар бошчилигида Чоризм ҳукмронлигига қарши ҳаракат кучайди. 1843 йилда ҳарбий кучлар бу кўзғолонни бостириш учун юборилди. Натижада, ватан ҳимоячиси Султон Кенисар қўлга олинди ва ўлдирилди. Шу равишда Чор ҳукумати ўзбек хонликлари томонга юришда йўлда учрайдиган барча тўсиқларни бартараф қилиб борди ва айни бир пайтда ҳарбий истеҳкомларни қурди. Масалан, 1845 йилда Тургай дарёси бўйидаги Оренбург истеҳкоми қайта қурилди, Мангишлоқ ярим оролида эса Новопетровск (кейинчалик Александровск) истеҳкоми барпо қилинди. 1848 йилда эса Сирдарёнинг Оролга қўйилиш жойида Раим (Казалинск) ҳарбий истеҳкоми бунёд этилди. Бу ишни генерал Обручев қўмондонлигидаги 4 рота, 3 юзлик ва 4 замбаракли аскарлар амалга оширди. Уша йили 23 августда полковник Ерафеев бошчилигидаги 2 замбарак билан қурулланган 200 рус қўшини Хива аскарларини мағлубиятга учратиб Хон ҳўжа қалъасини босиб олди. Шундан кейин «Николай» ва «Константин» кемаларидан иборат Орол флотияси юзага келтирилди. Кейин 1848 йилда Хива хонлигига қарашли Хўжа Ниёз қалъаси рус қўшини томонидан эгалланди ва остин-устин қилиб ташланди. 1850 йилда 50 пиеда, 175 казак ва 2 замбаракдан ташкил топган рус қўшини Қўқон хонлигини Тўйчибек қалъасини босиб олиб бузиб ташлади. Уша йили душман кучлари Қўшқўргон номли Қўқон қалъасини эгаллади.

1851 йилда полковник Корабошев бошчилигида 5 та рота, 5 юзлик, 6 замбарак ва 1 та ракета станогига эга аскарлар Оқбулоқ деган жой яқинида Ёқуббек бошчилигидаги Қўқон қўшинига зарба берди. Бу

вақтларда Туркистон, Чимкент, Авлиё ота, Пишкек, Тўқмоқ, Оқмачит ва уларнинг атрофидаги бепоён ерлар Қўқон хонлигининг қўл остида эди. Шу боисдан рус қўшинлари биринчи навбатда хонликнинг кучлари билан тўқнашди. Оқмачит (ҳозирги Қизил Ўрда) хонликнинг энг муҳим ҳарбий қалъаларидан бири ҳисобланган.

1852 йилда унга рус қўшинлари ҳужум қилди, лекин 72 кишини йўқотиб ололмадилар. Уша йили полковник Бларамберг ҳарбий отряди (1,2 рота, 2 юзлик ва 5 замбарак) билан Қўшқўрган, Чимқўрган, Қумушқўрган сингари Қўқон қалъаларини босиб олди. Кейинги 1853 йилда шахсан генерал Перовский бошчилигида 12 та тўплар билан икки мингдан ортиқ аскарлар Оқмачитни қамал қилдилар. Генерал Перовскийни таслим бўлиш ҳақидаги таклифларига ватан ҳимоячилари: «Бизлар бир дона порох ва кучада бир кесак қолгунча, ҳамма қуроллариимиз тамоман синиб битгунча курашамиз», деб жавоб қайтардилар.

Қалъада бор йўғи 250 киши мудофаада эди. Лекин шунга қарамай улар жасорат ва қаҳрамонлик намуналарини намойиш этиб, душманни ҳайрон қолдирди. Бунга тан берган генерал-губернатор Перовский бошлиқларга ёзган ахборотида мудофаачилар «қалъанинг деворларида ва ички томонидан қўмондон Муҳаммад Алихоннинг ҳалок бўлишига қарамай юзбоши Лафас бошчилигида ниҳоятда катта жасорат ва матонат билан жанг қилдилар. Ҳамда ўзлари қасам ичганидек, охириги дақиқагача имкони борича курашдилар» деган эди. Шуниси диққатга сазоворки, қалъанинг ҳимоясидаги жангда ўзбек аёллари ҳам қатнашиб душманни лол қолдирган. Рус қўшини қалъа деворининг устига порох қўйиб портлатиб ичкарига бостириб киргандан сўнг эркаклар ва аёллар қўлларидаги қуроллари ва ўқларини ташлаб қилич жангига ўтиб, шу даражада урушдиларки, бундай манзарани осмону фалак ҳали ҳеч кўрмаган ва эшитмаган эди. Қалъадаги эркак ва аёллар асир тушишни ор билиб, ўзларини ўлимга маҳкум этганликлари русларни жуда ҳайратлантирган.

1853 йил 28 июлда 22 кунлик жангдан кейин Оқмачит қалъаси тормор этилди. Бу ердаги 250 ҳимоячидан 74 киши тирик қолган, 35 таси ярадор ҳисобланган, ўлганларнинг орасида аёллар ҳам бўлган. Рус

аскарларидан 25 киши ҳалок бўлди ва 46 киши ярадор қилинди. Қалъадан 80 та аёл ва 25 та болалар асир олинди.

Оқмачитнинг урнида «Форт Перовский» рус қалъаси барпо этилди. Оқмачитнинг қўлдан кетиши бутун Қўқон хонлигини ларзага солди. У ерга бир неча маротаба Қўқон қўшини ва кўнгиллилар юборилиб жанг қилинди. Бундай жангларнинг бирида, 1853 йилнинг 18 декабрида ватан ғимоячиларидан икки минг киши ҳалок бўлган. Лекин ҳар бир уриниш мағлубият билан тугалланди.

1854 йилда Олма Отада Верний номида рус ҳарбий истеҳкоми қурилди ҳамда Или водийси қўлга киритилди. Бу ерда Заилийск бўлими ташкил этилди. 1856 йилда полковник Харментавский бошчилигидаги 1 рота, 1 юзлик ва 1 ракета станогли рус қўшинлари қozoқларни Катта Жузига тегишли тапай қабиласини буйсундирди. Шунингдек, 320 пиеда, 300 казак, 3 замбарак ва 2 та ракета станогидан ташкил топган генерал-майор граф фон Фитин қўмондонлигидаги қўшин Хужа ҳарбий истеҳкомини босиб олдилар. 1857 йили эса бу генерал 200 пиеда, 300 казак ва 2 та замбарак билан Хива қўшинини мағлубиятга учратди ҳамда уларнинг тарафини олган бир гуруҳ қozoқларни жазолади.

Рус давлати томонидан бирин-кетин хонлик ерларни босиб олишга қарши Тошкентда катта куч тўпланди ва Илиорти томонга юборилди. Бу ерларда 1858 йилда 5000 кишилиқ Тошкент ва Қўқон ҳарбий кучлари билан подполковник Перемешмелский бошлиқ қўшин уртасида жанг бўлиб ватан ғимоячилари Чуй дарёси водийсига суриб ташланди.

1860 йилда 6 та рота, 600 та казак, 12 та оғир замбарак, 4 та ракета мосламасидан ташкил топган рус аскарлари Пишпак ва Тўқмоқ сингари Қўқон истеҳкомларига ҳужум қилиб, қўли баланд келди. Подполковник Перемешмелский Пишпекни эгаллаш учун 954 та снаряд ва 13 мингга яқин уқ ишлатди. Ғимоячилардан кўп кишилар улди ва ярадор бўлди. Шунингдек, Тўқмоқ қалъаси ҳам душман томонидан эгалланиб, бу ҳол бутун хонликни катта ташвишга солди. Ўзбек, қozoқ ва қирғизлар биргаликда Тошкент ҳокими бошчилигида Рус давлати тажовузига қарши бош кутариб 1860 йил 21 октябрда Қорақўзтоғ

дарёси бўйидаги Узунёғочда босқинчилар билан туқнашди. Бу ерда 20 минг кишилиқ ватан ҳимоячилари билан подполковник Калпаковский бошчилигидаги қўшин (3 рота, 2 юзлик, 6 замбарак ва 2 та ракета мосламаси) уртасида Пишпек остонасида жангда душман ғалабага эришди. Рус қўшини томонидан 2051 снаряд, 31879 та тўп отилди. Бу жангда ватан ҳимоячиларидан 1500 киши ўлдирилди ва кўпи яраланди. Душман аскарларидан 13 киши ўлдирилди ва 29 киши жароҳатланди. 574 ҳимоячи асирга олинди. Асирлар орасида, 82 савдогар, 92 та аёл ва болалар бор эди. Душман Пишпек ва Тўқмоқ истеҳкомларини ер билан яксон қилди.

Гарчан, ватан ҳимоячилари бирин-кетин маглубиятга учраган бўлсаларда, лекин озодлик учун ҳеч нарсадан тоймадилар.

АВЛИЁТА, ТУРКИСТОННИ ВА ЧИМКЕНТНИНГ БОСИБ ОЛИНИШИ

1861 йилнинг 25 октябрида генерал-лейтенант Дебу бошчилигидаги рус қўшини хонлиқнинг Янгиқўрғон қалъасини вайрон қилиб ташлади. Кейинчалик 1862 йилда полковник Калпоковский 4 та рота, 2 юзлик ва 4 замбарак қўшин билан Марки номидаги Қўқон истеҳкомини эгаллади. Генерал-лейтенант Дебу 550 пиеда, 300 казак ва 10 замбарак билан Динқўрғон қалъасини босиб олди. 1863 йил 4 июнда полковник Черняев ўз қўл остидаги 87-Сибирь батальонининг 5-ротаси, ҳарбий Сибирь батальонининг 3,5 ўқчи роталари, 9-гарбий Сибирь казаклари артиллериясининг 1-взводи пиеда тоғ батареяси ва Сибирь казаклари полки билан Авлиётани урушиб олди.

Уша йили 18 июндан 1 июлгача подполковник Лерхни 2 та ротаси 1,2 юзлик, 2 та тоғ замбарак ва 1 ракета мосламаси билан Қорабура довонидан ошиб Қўқон аскарларини қириб ташлади ва қора-қирғиз қабилаларини бўйсундирди. 1864 йилнинг 12 июнида 412 рота, 10 замбарак, 6 мортира ва 2 ракета мосламаси билан полковник Вереvский Туркистонга хужум қилди. Бу жангда маҳаллий халқ вакилларида кўп кишилар ҳалок бўлди. Баъзи маълумотларга кўра, чор қўмондони агар шаҳар таслим бўлмаса, Аҳмад Яссавий мақбарасига тўп отилиши ва вайрон қилинишини

маълум қилган. Шундан кейингина ҳимоячилар уруш-ни тўхтатишга мажбур бўлганлар.

Туркистонни Рус давлати томонидан эгалланиши Тошкент ва умуман Қўқон хонлиги учун катта хавф туғдирди. Қўлдан кетган жойларни қайтариб олиш ва Чор ҳукумати аскарларининг юришини тўхтатиш учун Қўқонда тайёргарлик ишлари амалга оширилди. Чунончи, хонликнинг ҳамма жойларидаги қўшин тўпланиб, ҳарбий қурооллар билан таъминланди. Сўнгра Қўқон хони Саидхон ва лашкарбоши Алимқул аскарлар билан Тошкентга жўнади. Бу ерда ҳам ҳарбий тайёргарликка зўр эътибор берилиб, Алимқул қўшин билан Чимкентга йўл олади. Чунки бу вақтда Черняев бошчилигидаги рус отрядининг Авлиёотадан Чимкент томон йўлга чиққанлиги ҳақида хабар олинган эди. Шундан кейин қўшинлар ва аскарлар тонг отар пайтида йўлга отланиб, ҳар бир маҳалла олдида халқдан «дуои фотиҳа» олиб шаҳардан чиқиб кетган. Буларни халқ яхши ният ва йиғи-сиғи билан кузатиб қолган.

Хон қўшинларидан ҳар бир шаҳарнинг аскари алоҳида қисмни ташкил этиб ўз бошлигига эга бўлган. Масалан, тошкентликларга Мирза Давлат, қипчоқларга Мингбой, маргилонликларга Юсупбой, ҳужандликларга Мирзааҳмад қўшбеги бошчилик қилган. Шунга ўхшаш андижонликлар, наманганликлар, ўшликлар ва бошқа жойларнинг ҳарбий қисмлари мавжуд бўлган. Шунингдек, эшони Калон ҳужа, Мўминҳужа Судур, Мирбобо понсодбоши ва Авазмўхаммадий сингари саркардалар ҳам қўшинга раҳбарлик қилганлар. Қўшинга шахсан Алимқулнинг ўзи бошчилик қилган.

Чимкентдаги жангни қипчоқлар бошлаб кейин тошкентликлар ва бошқа шаҳар отрядлари давом эттирганлар. Даставвал бир кеча-кундуз давомида иккала томон ўртасида тўплардан отишув бўлган.

«Сўнгра тўрт томондан, — деб ёзади Солиҳ Тошкандий, — аскарлар отдан тушди ва тўрт томондан карнайлар чалиниб, рус қўшинларига қарши ҳужумга утилди. Уша онда ҳозир бўлган кишиларни сўзича хон қўшинлари 2—3 минг қадамгача тўхтовсиз олға қараб чоптилар. Икки уртада бир ярим минг қадамча масофа қолганда рус аскарлари томонидан бирданига тўп ва милтиқлардан ёмғирдек ўқ бўрон қилдиларки, майдонда бирданига 12 минг киши ўлдирилди, уларнинг оҳ, нола ва

фарёдлари осмонга таралди. Ҳатто бу фожеали манзарадан русларни ўзлари ҳам ҳайратда қолиб бармоқларини тишлаб баланд овоз билан бақирдиларки, эй мусулмонлар, биз урушни тўхтатдик, ўлук ва ярадорларни майдондан олинглар, дедилар».

Шундан кейин Қўқон лашкарбошиси Алимқул ҳузурига Н. А. Северцев номли рус элчиси келиб сулҳ тузишни таклиф этади. Бу таклиф хон томонидан сардор ва амалдорлар муҳокамасига қўйилиб фикр алмашув ўтказилди.

Айрим амалдорлар сулҳ тузишни қувватлаган бўлсада, бошқа бир гуруҳ кишилар, шу жумладан Тошкент амалдорлари унга қарши чиқиб, сулҳ тузиш алдашлик нуқтаи назаридан таклиф этилаётганлигини уқтириб ўтдилар. Пировардида рус отрядларини Туркистонга қайтиб кетиши ҳақида рус элчиси билан келишилди. Шунга биноан рус қўшинлари Туркистонга йўл олди. Бу шундан гувоҳлик берадики, рус қўшинлари Чимкентни эгаллашга қурбилари етмай орқага қайтишга мажбур бўлган. Лекин рус қўшинлари йўлда Туркистондан қўшимча кучнинг келиб қўшилиши натижасида Черняев бошчилигида Чимкентга қайта ҳужум қилдилар. Бу жойнинг қалъасининг ташқарисида жойлашган «Жанан» қабристонини бир томонида қаттиқ жанг бўлиб Қўқон қўшинлари ғалаба қозонди. Рус қўшинлари эса Туркистонга қайтиб кетдилар.

Шундан кейин Алимқул Авлиёота мудофаасини уддалай олмаган ва уни рус қўшинларига бериб қўйиб, Чимкентга қочиб келган ҳоким Ниёзали понсадбошининг оёқ-қўлларини боғлаб тўп оғзига қўйиб оттирди. Худди шу ҳилда Дуглат қабиласининг бошлиқларидан бири рус қўшинларига жосус сифатида хизмат қилган Бойзоқбой номли киши ҳам жазоланди. Лашкарбоши Алимқул Чимкент мудофаасини мустаҳкамлаш ва Чор ҳукуматига қарши урушни давом эттириш тadbирларини кўраётганда Бухоро хонининг Қўқонга қарши отланганлиги ҳақида хабар олди. Шу муносабат билан Алимқул Чимкентда қўшиннинг бир қисmini қолдириб Қўқонга жўнади. Бу ҳолат Чимкентда рус аскарларига қарши ҳаракатга салбий таъсир кўрсатди. Буни яхши англаган Черняев отряди полковник Лерх бошчилигида қўшин билан биргаликда Чимкентга ҳужум қилиб, 1864 йилнинг 21 сентяб-

рида уни эгаллади. Бу ерда рус қўшинлари томонидан қўп одамлар ўлдирилди. Қўқон қўшинларининг бир қисми Тошкентга қочиб кетди. Генерал Черняев Россия тарафдорларидан бири Сиддиқ Назарни Чимкентнинг мингбошиси қилиб тайинлади..

ТОШКЕНТНИНГ УРУШИБ ОЛИНИШИ

Генерал Черняев бу шаҳарни эгаллаш учун тайёргарлик ишларини қўриб озиқ-овқат, қўрол-аслаҳа ва бошқа нарсаларни Тошкентга олиб боришни уюштириш вазифасини Алимқўли томонидан ўлдирилган Бойқозоқбойнинг ўғли Оқмуллага топширди. Қўқон қўшинлари артиллерияси ҳам анча яхши уюштирилган бўлиб, унинг тўпларини узоққа отилиши ва нишонга тегиши мақтовга сазовор бўлган. Шунинг учун ҳам генерал Черняев қандай бўлмасин, тезроқ Қўқон хонлигига зарба берилмаса, кейин енгилш оғирлашишини рус ҳукуматининг тегишли вакилларига маълум қилди. Генерал Черняев Чимкентда тайёргарлик қўриб, 1864 йилнинг сентябрида Тошкентни эгаллаш мақсадида йўлга чиқди. Бу вақтда Тошкент мудофааси меҳнаткаш омманинг умумий ҳаракатига айланиб, шаҳар атрофидаги деворларда аскарлар ва халқ кўнгиллари жойлашган эди. Шаҳар аҳолиси она юртини ҳимоя қилишни ўзининг муқаддас бурчи ҳисоблаб, мудофаачиларга тинмай ғамхўрлик қилганлар. «Шаҳар ғариблари, фуқаролари ва қариялари, — деб гувоҳлик беради Солиҳ Тошкандий — ибодату номоздан қўра қўлидан келганича ёрдам бериш афзалроқ ва савоб, деб аскарларга, гозиларга сув, озиқ-овқат ташиб турдилар». Рус аскарлари 1865 йил 1 октябрида Юнус-Обод томонидан шаҳарга яқинлашиб уни тўплардан ўққа тутди. Рус аскарларидан бир гуруҳи шаҳар қалъасининг атрофида қазилган зовурлар ичига тушиб олдилар. Буларга қўшилиш учун бир гуруҳ рус аскарлари чопиб келаётганда уларга қарши тўп отилади. Натижада, душман отрядлари орқага чекинди. Шундан кейин шаҳар мудофаачиларидан бир қисми зовурга душман устига шиддатли ҳужум қилиб, рус аскарларидан 72 кишини ўлдирдилар. Шу равишда тошкентликлар галаба қозондилар. Генерал Черняев урушни тўхтатишга ва Чимкентга қайтишга мажбур бўлган. Шундан кейин Алимқўл қўшин билан Тошкентга ке-

либ, булажак урушга тайёргарлик ишларини амалга ошириб, сунгра Қўқонга қайтади. Хон курсатмасига кўра, Тошкент хокими номидан Ҳофизқўҳаки маҳаллалик Муҳаммад Саид номли савдогарни тинчлик сулҳи тузиш мақсадида элчи сифатида генерал Черняев ҳузурига юборилди. Бироқ генерал Черняев сулҳ тузишдан бош тортади ва элчи Тошкентга қайтиб келади. Бу ерда элчи генерал Черняев Бухоро хони Музаффархон билан гўё иттифоқ тузилганлиги ҳақида гапириб шаҳардаги айрим кишиларни ваҳимага солиб қуйган. Тошкентда урушга тайёргарлик кундалик ҳаётнинг биринчи вазифаси ҳисобланган. Бу ерда лашкарбоши Алимқул бошчилигида Туркистонни рус қўшинларидан озод қилиш учун тайёргарлик кўрилгандан сўнг, аскарлар Шайхонтоҳурдан утиб Сағбон кучаси орқали Сағбон дарвозасидан «Сарогоч» йулига чиқдилар. Бу юриш 1864 йил ноябрь ойи охирида юз бериб, ҳаво жуда совуқ ва қор ёғиб турган пайт эди. Аскарлар Туркистонга яқин жойга урнашган ва Россия тобелигига утган «Иқон» деган қишлоғида рус отрядини тор-мор этдилар. Бу ердаги халқнинг русларга бўйсунганлиги учун Алимқул буйруғига биноан молмулки билан Тошкент томонга ҳайдаб олиб кетилди. Алимқул гарчанд галаба қозонган бўлса ҳам, Туркистонга қараб юрмай, «Иқон»дан Тошкентга қайтишга мажбур бўлади. Бунга хонликдаги ички зиддият ва қўшимча ҳарбий кучларни тўплаш сабаб бўлган, албатта. Алимқул Тошкентга келган пайтда Черняев томонидан юборилган жосус ушланади. Бу жосус Тошкентнинг амалдорларидан бири Абдурахмонбек Шодмонбековнинг (асли Шаҳрисабзлик) Черняев номига ёзилган хати билан қўлга тушган. Бинобарин, Черняев маълум кишилар орқали Тошкент ҳақида зарур маълумотларни олиб турган. Абдурахмонбек Тошкентдан қочишга улгуриб, Чимкентга Черняев ҳузурига боради.

Бу вақтда генерал Черняев Тошкентга қайта ҳужум қилиш тадбирларини тамомлаб, 1865 йил 28 апрелда Чирчиқ енидаги «Ниезбек» қалъасини жанг билан эгаллади. Юқорида қайд қилинган Абдурахмонбековнинг маслаҳати бўйича, шаҳарни сув билан таъминлайдиган «Кайковус» ариғи тўғонини бузиб уни Чирчиқ дарёсига буриб юборилади. Бу билан шаҳарни сувдан маҳрум этиб, уни таслим этиш эди. Бироқ

шаҳар халқи мудофаани мустаҳкамлаб жангга тайёр турди. 1865 йилни май ойида Қўқон хони Султон Саид лашкарбоши Алимқул билан Тошкентга етиб келди. Бу ҳолат тошкентликларни руҳини кўтариб юборган. Бу тўғрида Солиҳ Тошкандий шундай ёзган: «Тошкент ҳокимлари, амалдор, сардор, уламо, фуқаро, шайхлар, ғариблар, гадолар, эркак-хотинлар аралаш шодликларидан (қўқонликларни — Х.З.) истиқболларига чиқиб, кутиб олдилар».

Алимқул шаҳар саройида йиғин ўтказиб, маҳаллий ҳокимият вакиллари ва қўшин бошлиқларига қарата нутқ сўзлади. Бу йиғинда қатнашган Алимқул «Каттакичик, бой камбағал фуқародан ёрдам сураб бу тўғрида Тошкент аҳлининг фуқароларини кўрсатган ғайрат, шижоат ва қаҳрамонликларини айтиб, уларга ўз миннатдорчилигини ва хурсандчилигини изҳор қилиб бир томчи қони қолгунча душманга қарши курашишга даъват этди». Алимқул Бухоро амир Музаффархонни қоралаб рус қўшинларига қарши кураш ишига катта путур етказётганлигини ҳам гапирган.

Тошкентда хонликнинг Андижон, Қўқон, Наманган, Марғилон ва бошқа жойларидан келган қўшинлар Алимқул бошчилигида шаҳар мудофаа линиясини эгалладилар. Сиддиқ Тура бошлиқ Қўқон қўшинининг разведка бўлими душманнинг отлиқ ва пиёда отряди бир тўп билан Шўратепадан чиқиб, «Олтин тепа» орқали Салор суви бўйлаб келаётганлиги ҳақида Алимқулга хабар келтирган. Шундан кейин Алимқул ўз қўшинларини маълум қисми билан кўрсатилган томонга жўнади. Душман қўшинлари Салор сувидан ўтиб Қўқон қўшинларига қарата тўплардан ўқ уздилар, натижада икки томон ўртасида қаттиқ жанг бошланиб қўқонликлар ҳужумга ўтдилар. Бунда Алимқулнинг шахсан ўзи қатнашиб жангга раҳбарлик қилган.

Рус отряди ҳужумга бардош бера олмай, Шўртепага чекинишган. Бу галаба шаҳарда катта шод-хуррамлик билан қарши олиниб карнай-сурнай садолари янграган. «Шаҳар халқи 7 ёшдан 70 ёшгача эркак-хотин, ёш-қари хизмат камарини белларига боғлаб пишган таомларни бошларига кўтариб, қаттиқ, сут, шарбат, иссиқ нонлар, ширин меваларни саватга солиб аскарлар турган жойларга олиб келиб илтижо, тавалло ва дилдорлик қилишиб кўзларидан ҳасрат ёшларини оқизиб,

куз ёшлари суви билан аскарларни юзларидаги чанг-губорларни ювиб артиб кузгудай тозалаб овқатларини еб битиришларини илтижо қилдилар». Бу халқнинг ватанпарварлик ҳаракатларини жуда жонли ва ёрқин намунасини акс эттиради. Лашкарбоши Алимқул ҳокимият вакиллари ва ҳарбий бошлиқларни тўплаб урушни қандай давом эттириш масаласини ўртага ташлаганда тошкентликлар рус қўшинлари устидан қозонилган галаба ҳужумга ўтишга даъват қилишини ва ака-ука Сиддиқ Тўра ва Арслон Тўра бошчилигида аскарларни Чимкентни босиб олингандан сўнг, бу ердан аскарларнинг бир қисмини Туркистон ва Оқма-читни, иккинчи қисмини эса Авлиёота, Тўқмоқ ва Гулжагача бўлган жойларни руслардан қайтариб олишга жўнатилишини гапирдилар. Аммо, Қўқон амалдорларидан Отабек номли киши Алимқулга пи-чирлаб: агарда тошкентликлар рус қўшинларини тор-мор қилиб, курсатилган жойларни олса, у вақтда улар мустақилликни истаб Қўқонга бўйсунмай қолиши мумкин деган. Шу нуқтаи назардан Отабек тошкент-ликлар таклифини рад қилишни Алимқулга маслаҳат қилган. Алимқул бу маслаҳатга кўниб мудофаа билан чегараланиб туришни буюрди.

Шўртепа томонда ҳар икки томон уруш линияси-ни эгаллаб даставвал тўплардан отишув бошлаган. Сўнгра Қўқон қўшинлари ҳужумга ўтиб Алимқул уруш майдонида жангчиларни руҳлантирган ва урушга жалб қилган. Алимқул ва сардор Абдуллабек душман қўшинлари билан юзма-юз келиб, уларни қиличдан ўтказган. Аммо душман ўқи Алимқулни чап биқини-дан кириб қорнини тешиб, киндиги устидан чиқиб кетади. У от устидан ерга йиқирилиш олдидан от бўйни-дан маҳкам ушлаб тўп турган жойга борди. Сўнгра Алимқул Тошкент фуқароларини аста-секин орқага қайтиб, ўзларини шаҳар ичига олишлари ва бошқа жангчиларни урушни давом эттиришлари ҳақида фар-мон берган.

Икки томон ўртасида тўплардан яна отишув бошлан-гандан кейин хон аскарлари ҳужумга ўтиб, сўнгра аста-секин рус аскарлари ҳужуми остида Салор бўйига чекиндилар. Натижада, биринчи галда себзорлик жанг-чилар Ҳакимхўжа Қалон бошчилигида қочишни бош-лайди. Уларни кетидан қипчоқлар, қирғизлар ва анди-жонликлар қўлга тушган нарсаларни олиб Фаргона

томонга қочдилар. Бошқа кишилар ҳам шаҳар ичига қочиб кела бошладилар. Лашкарбоши Алимқулнинг ярадор бўлиши аскарларнинг, халқ оламонининг руҳини тушириб, пировардида уларнинг чекинишига сабаб бўлган омиллардан бири бўлди. У оғир аҳволда шаҳар ичига келтирилди ва бу ерда ўлди. У катта иззат-икром билан ва чуқур қайғу билан Шайхонтохур қабристонига дафн этилди. Чекинишдаги уюшқоқсизлик ва ҳарбий бошлиқларнинг ваҳимага тушиши шаҳар мудофаасига салбий таъсир кўрсатади, албатта. Кунлар ўтиши билан қўқонликларнинг руҳсизланиши кучайиб, улар тўда-тўда бўлиб, ўз ватанига қайтишга ҳаракат қилганлар. Ҳатто Алимқул билан биргаликда рус қўшинларига қарши курашда фаол қатнашган Қўқон хони Султон Саид бир гуруҳ амалдорлари билан шаҳарни ташлаб кетмоқчи бўлган. Бироқ Тошкент амалдорларининг сиқуви остида ўз фикридан қайтганлар. Шундан кейин амалдорлар ва ҳарбий бошлиқлар узаро келишиб душманга қарши тadbирларни белгилаш ҳақида фикр алмашув ўтказди. Бунда бир гуруҳ кишилар Қўқонга қочиб кетган аскарларни орқага қайтиб келишларини сўраб, у ерга элчи юборилишини айтдилар. Бошқа бир гуруҳ кишилар Бухоро амирида ҳузурига элчи юбориб ёрдам сўрашлик ҳақида ўз фикрини изҳор қилдилар. Маслаҳатчилар орасида ҳатто Хоразмга ёрдам сўраб мурожаат қилиш зарурлигини баён этган кишилар ҳам бўлди.

Бухоро ва Қўқон хонликларига рус отрядларига қарши биргаликда кураш ҳақидаги хат билан элчилар жўнатилди. Қўқонга юборилган элчи йўлда Тошкентдан қочиб бораётганда қўқонликларни орқасидан етиб бориб уларга хатни топширади. Бироқ, қўқонликлар Тошкентга қайтиш ўрнига, аксинча Султон Саидхонни Қўқонга олиб кетиш ва тахтни бегоналарга ўтиб кетишига йўл қўймаслик зарурлигини баён этадилар. Бухоро амири ҳам Тошкентга ёрдам беришдан бош тортиб, аввало Султон Саидхонни Бухорога келиши зарурлиги ҳақида жавоб хатни юборди. Бу билан амир Султон Саидхон Бухорога бўйсунган тақдирдагина ёрдам берилишини маълум қилган эди. Бухорога келган жавоб хатини амалдор ва ҳарбий бошлиқлар муҳокамасига қўйганда айрим қўқонликлар амир таклифини қабул қилиш кераклигини айтдилар. Бу муҳокамада Солиҳ Тошкандий ҳам қатнашиб,

юқоридаги масала бўйича ўз фикрини билдирган. У Султон Саидхонни Бухорога кетишига қарши чиқиб, ҳар бир ҳукмдор ўз бурчини бажармаса, у вақтда фуқаролар душман қўлига асир бўлиб қолиши мумкинлигини баён этган. Бу фикрга бошқа кишилар ҳам қўшилиб, «биз ёрдам сўраб ҳар томонга мурожаат қилдик. Эндиликда ёрдамни хоҳ берсинлар, хоҳ бермасинлар бари бир урушни давом эттирамиз деб аҳд қилдилар. Тошкентликлар Султон Саидхонга шундай дедиларким шаҳар халқи бутун уруш ҳаракатларини ўз зиммасига олиб нимайки зарур бўлса, ҳаммасини етказиб берадилар». Куриниб турибдики, тошкентликлар қандай бўлмасин, шаҳарни душмандан ҳимоя қилишга қаттиқ бел боғлаган эдилар.

Кунларнинг бирида рус қўшинлари шаҳар қалъасини тўпга тутиб ҳужум қила бошлаган вақтда уларга қарши усталик билан тўплардан шундай жавоб ўқи отилдики, натижада душман орқага чекинишга мажбур бўлган. Шундан сўнг Султон Саидхонни Бухорога юриши ҳақидаги масала яна кўтарилиб, пировардида уни жўнатиш ва Бухородан ёрдам олишга қарор қилинди. Афтидан Султон Саидхонни ўзи ҳам Бухорога бориш истагида бўлган. Шунинг учун у 500 кишилик аскар ва бир тўп билан шаҳардан чиқиб кетди. Шундай қилиб, Қўқон амалдорлари ва аскарлари урушни охиригача етказмасдан шаҳар мудофаасини ўз хоҳишларига ташлаб кетган эдилар. Шунга қарамай шаҳар аҳолиси душманга қарши курашни давом эттирди. 1865 йил 14 июнида рус аскарлари эрта саҳарда шаҳар қалъасини тўплардан ўққа тутди. Натижада улар Камалак дарвозаси орқали шаҳар ичига ёриб кириб, мудофаачиларнинг отрядлари билан тўқнашдилар. Бундай тўқнашувлар Шайхонтоҳур, Бешёғоч, Қашқар маҳаллаларида ва бошқа жойларда бўлган эди. Ҳатто, айрим жойларда душманга қарши баррикадалар ҳам қурилди. Масалан, Анҳор кўпригининг ғарб томони аравалар билан тўсилиб мустаҳкамланди. Айни бир вақтда Анҳор ёнидаги дўконлар ичига мудофаачилар кириб олиб деворлар тешигидан душманга ўқ уздилар. Бир ярим соатлик оғир жангдан сўнг рус аскарлари чекиниб, Шайх Шибли ариғи орқали қалъа деворининг шимол томонига ўрнашди. Улар чекинаётганида Урдадаги дўконларга ўт қўйиб қочганлар. «Чуқур кўприкда» ҳамма кўчаларни ҳам оғзи бекити-

либ рус отрядига қарши кучлар қўйилган. Айрим рус отрядлари мачитлар ичига кириб олиб урушганлар. Бироқ улар ўраб олиниб тор-мор этилган. Шайх Шиб-ли ариги орқали чекинган рус отряди яна Ўрдага бос-тириб киришга ҳаракат қилди. Буларга қарши Қиёт маҳалласининг аҳолиси Абдурахим ясовулбоши бош-чилигида деворларнинг орқасига ва пастқам жойларга ўрнашиб мудофаа линиясини эгалладилар. Булар ора-сида Мирюсуп боғбон ўғли, Умархон Турахон ўғли, Мирсодиқ Миршоди ўғли, Нормухаммад ва Мулла-мир сингари мерганлар, Муллажон Мусомухаммад Али бобо подачининг ўғли ва бошқа мард йигитлар бор эди. Халқ кўнгиллилари шаҳар мудофаасининг асосий кучини ташкил этган эди. Абдурахмон ясовул-боши бошчилигидаги кўнгиллилар отряди ёмғир ёғишига қарамай, кун бўйи душман ҳужумини қайта-риб турдилар. Охири рус отряди шаҳар четига чиқиб кетишга мажбур бўлди. Бундан кейин ҳам Қиёт маҳал-ласининг кўнгиллилари Анҳорга қайта келган рус от-ряди билан қаттиқ жанг қилган. Бу вақтларда шаҳар аҳолисининг аҳволи оғирлашиб сувсизлик ва ташна-ликдан азоб чекмоқда эди. Тошкентликлар аҳвол оғирлигига қарамай, шаҳарни қўлдан бермасликка қаттиқ ҳаракат қилдилар. Бироқ рус отряди айрим хо-ин кишилар орқали шаҳардаги ўқ-дори омборини то-пиб уни портлатишга муваффақ бўлдилар. Бу шаҳар мудофаа тақдирини ҳал қилган омиллардан бири ҳисобланади. Сувсизлик, йўқчилик ва ўқ-дорилар етишмаслиги пировардида шаҳар халқининг тинкаси-ни қурутди. Натижада 1865 йил 17 июнда тошкент-ликлар душман ҳужумига бардош бера олмай, таслим бўлишга мажбур бўлдилар. Генерал Черняев Шайхон-тоҳур, Бешёғоч ва бошқа аҳоли гавжум яшайдиган жойларга тушларни ўрнатиб дарҳол тинчлик сулҳи ту-зилмаса, шаҳарни ёндириб ва бузиб ташлаш ҳақида эълон тарқатди. Шундан кейин генерал Черняев Ҳакимхўжа қозикалон, Абулқосимжон эшон, Домулла Солиҳбек, Охун дадҳо ва бошқа шаҳар катталари би-лан махсус мажлис ўтказди. Бунда савдогарлар ва сар-дорлар ҳам қатнашган эди. Музокара натижасида тинчлик сулҳи тузилиб ҳар икки томон аҳдномага им-зо чекди. Аҳднома шаҳар халқининг ўз динида ва бар-ча ишлар шариат асосида олиб борилиши кўрсатил-ган. Закот ва хирожлар ҳам шариат бўйича ҳар йилда

эмас, балки ҳар ойда олиними лозим эди. Шунингдек, ҳовли, боғ ва майдонлар аввалгидек ўз эгалари қўлида қолдирилди. Аҳолидан йиллик солиқ олиними таъқиқланди. Чакалак, ўтлоқ ва қамишзорлардан солиқларни мутлақо олмаслик аҳдномада кўрсатилган эди. Шунингдек, ерли халқдан рус қўшинига одамларни жалб қилмасликка келишилди. Аҳдномага ҳар бир тўрт даҳанинг муҳри босилди. Сунгра генерал Черняев шаҳар катталарига духоба ва зар ёқали чакмонлар кийдирди. Шу равишда Тошкентнинг рус давлатига таслим бўлиши ҳақидаги ҳужжат расмий равишда қабул қилинди. Аҳднома тузилгандан кейин генерал Черняев шаҳар катталарини ўз томонига жалб этиш ва уларга таяниш мақсадида Ҳакимхўжа қозикалон уйига бориб унга қимматли совғалар ва олтин медаль берди. Сунгра генерал Черняев Регистон растасига бориб камбагал ва гадолар орасига тангалар сочди. Урушда яраланган кишиларга тиббий ёрдам кўрсатилди.

Генерал Черняев шаҳар мудофаасида қатнашган кишиларни жазоламай, уларни қуйиб юборди. У мадрасаларга бориб ўқишларни давом эттиришни таклиф этди. Уруш вақтида бузилган уй-ҳовлиларни ва дўконларни тиклаш учун генерал Черняев томонидан маблағ ажратилди.

Шубҳасиз, генерал Черняев ўз таъсирини ўрнатиш мақсадида кўрсатилган тадбирларни амалга оширган. Шунини айтиб ўтиш лозимки, генерал Черняев юқори раҳбар доиралари рухсатисиз, ўзбошимчалик билан Тошкентга юриш қилиб, уни эгаллади. Бу ғалаба Петербургда зўр мамнуниятлик билан қабул қилинган бўлса-да, лекин давлат ишларида қилинган ўзбошимчалик айрим йирик ҳукумат вакиллари норозилигининг келиб чиқишига сабаб бўлган. Бунинг устига Тошкентнинг босиб олиними халқаро матбуотда катта шовқин-сурон кўтарилишига олиб келган. Шунинг учун ҳам генерал Черняев ўз ҳаракатини оқлаш мақсадида гуё Тошкент ихтиёрий равишда рус қўшинларига бўйсунганлиги ҳақида ҳужжат уюштиришга киришди. У шаҳар катталарини тўплаб аҳоли номидан қуйидаги мазмунда хат тайёрлашни буюрди: «Неча замонлар ва йиллардан бери Туркистонда Фарғона хонлари ҳукмронлик қилиб фуқароларга кўп жабр-зулм ўтказган... Улар закот хирожларни шариат асосида олмасдан ортиқча олганлар ва ҳеч қачон марҳамат қилмаганлар.

Қадимги урф-одат, таомилдан воз кечиб, кўп йиллар мансаб учун катта кишиларни ўлдириб фитначи ва иғвогарлар сўзига амал қилганлар. Ўртада ноҳақ қонлар тўкилиб, улар шариатга ва уламолар сўзларига амал қилишдан бош тортдилар. Фарғона ва Туркистон заминида кўп вақтлар ва кўпинча қипчоқ, қozoқ ва қирғиз авбошлари ва бебошлари ҳукмронлик қилиб келдилар. Шунинг учун фуқаро ва мамлакат тинчлиги учун тамоми ихтиёримиз ва рағбатимиз билан рус аскарларини олиб келиб уларга шаҳарни топширдик». Қуришиб турибдики, тошкентликлар бўлиб ўтган ҳамма жанг ва воқеаларни инкор қилиб ихтиёрий равишда рус аскарларига бўйсунганликларини тан олишлари лозим эди. Қўрсатилган хатнинг мазмуни баён этилгандан кейин шаҳар катталари ҳайрон бўлиб турган пайтда домла Солиҳбек охун додҳо шундай жавоб қилган: «Бизлар воқеа ва ҳодисаларни бекитмасдан маълум қиламизки, Тошкентдан Оқмачитгача ва бу ердан Ғулжагача бўлган шаҳар ва қалъалар Тошкентга қарар эди. Бу жойларни рус аскарлари уруш ва талаш билан қўлларига киргиздилар. Уруш тўсатдан, муҳлатсиз ва сувсиз олиб борилди. Тошкент шаҳри зулҳижжа ойининг ярмидан бошлаб сафар ойининг 12 числосигача, яъни 42 кун давомида сувсиз, озиқ-овқатсиз қолдирилди. Мулла Алимқул лашкарбоши шаҳид бўлгандан кейин сардорсиз қолди. Бухоро, Хоразм ва фарғоналиклар ёрдам бермадилар. Тошкент фуқароси ватанлари ва дин учун қаттиқ туриб, уруш-талашни давом эттириб сешанба куни ярим кеча ўтгандан кейин саҳарга яқин рус аскарлари хиебон дарвозаси ва қалъанинг девори устидан фуқаро уйқудалиги чокда кирди. Шундан кейин яна урушга киришиб пайшанба кунигача кечаю-кундуз урушиб турдилар. Бу ўртада кўп иморатлар, дўконлар ва уй-жойларга ўт тушиб оч, ташна, сувсиз яккама-якка урушиб бўлиб охирида ярапини сулҳи тузилди». Бу ҳақиқий ахволни акс эттирувчи жавоб генерал Черняевни ғазабга келтирди. У домла мулла Солиҳ охун додҳо сўзига қўшилувчи кишиларни бир тарафга ўтишларини буюрди. Шундан кейин шаҳар катталаридан олти киши жумладан, Халимбой, Бердибой, Азимбой, Фозилбачча, Мулла Мирзаалам охун, Мулла Музаффархўжа ва Мулла Файзилар домла Солиҳбек охун додҳонинг сўзини қувватлаб қўрсатилган томонга ўтдилар. Бу кишилар ва Со-

лиҳбек охун додҳо дарҳол рус аскарлари томонидан ураб олиниб қамоққа жунатилди. Бу ҳолат тупланган шаҳар катталарига таъсир этган бўлса керак, улар генерал Черняевнинг айтган аҳдномасига у кўрсатган мазмунда тайёрлаб беришни зиммаларига олдилар. Чунончи, Ҳакимхўжа қозикалон аҳдномани безаш ва тузишни Абдусаттор Қорабоши уғлига топширди. Аҳднома тайёрланганидан сўнг унга шаҳар катталари ва савдогарлари қўл қўйиб ва муҳр босиб генерал Черняевга топширилди. Генерал Черняев Солиҳ охун додҳо ва унинг хамроҳларини Томскига сургун қилди.

Генерал Черняев аҳдномани Абдусайд ва Ҳодихўжа номли савдогарларнинг қўлига бериб, Петербургга, подшоҳга олиб бориб беришни буюрган. Рус ҳукумати бу аҳдномани босқинчилик сиёсатини бўяш ва халқаро матбуотда шовқин-суровни бартараф қилиш мақсадида чет мамлакатларга тарқатади. Жумладан, Туркиядаги рус элчихонаси аҳднома нусхаларини кўпайтириб Истанбулдаги кўчаларга, бозорларга, дўконларга умуман кўзга ташланадиган жойларга ёпиштириб қўйилди. Шундай қилиб, генерал Черняев Тошкентга бостириб киргандан сўнг икки аҳдномани, яъни сулҳ шартлари ва ҳақиқий аҳволни бузиб кўрсатувчи ҳамда мустамлакачилик сиёсатига хос бўлган қалбаки ҳужжат тузишга эришди.

Генерал Черняев Тошкентда юқори табақа вакиллариининг ихтиёридаги қўлларни бўшатиш ҳақида фармон чиқарди. Натижада, бир вақтлар уруш пайтларида асирликка олинган ёки кўчманчилар томонидан келтириб сотилган турли миллатдаги унчалик кўп бўлмаган қўллар озод қилинди. Генерал Черняев маҳаллий яҳудийларни камситишга қаратилган айрим одатларни бекор қилди. Жумладан, яҳудийларнинг белларини ип билан боғлаб юриши ва белгиланган хилдаги телпакни кийишлари тўғрисидаги талаб бекор қилинди.

1866 йил август ойида Рус императорининг Тошкентни Рус давлати — тобелигига олганлиги ҳақидаги расмий фармонни эълон қилинди. 1867 йилда эса Сирдарё ва Семиреченск (Еттисув) областларини ўз ичига олган Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилиб бу мансабга генерал К. П. Кауфман тайинланди. Тошкент Туркистон генерал-губернаторлигининг маркази бўлиб қолди.

Шу равишда Тошкент Рус давлати территориясини бир қисмига ва Чор ҳукуматининг Урта Осиёда тулиқ ҳукмронлигини ўрнатилишида муҳим таянчга айлан-тирилди.

БУХОРО ХОНЛИГИНИНГ БЎЙСУНДИРИЛИШИ

Бухоро хонлигининг ҳукмдори Музаффархоннинг бутун минтақа тақдири қил устида турган бир пайтда Чор ҳукуматини тажовузига қарши кескин чораларни кўрмаслиги халқнинг газабини уйғотди. У шу даражада калтафаҳм бўлганки тошкентликлар умум душманга қарши ҳарбий ёрдам сўраганларида сарой аҳли ҳузурида шундай деган: «Мен бир оддий рус лашкарбошиси билан урушни ўзимга ор деб биламан. Агар урушмоқчи бўлсам, у вақтда тўппа-тўғри Москвага ёки Петербургга бориб жанг қилурман». Хоннинг бу мантиқсиз сўзлари Бухоро жамоасининг қонини қайнатиб юборди. Бу ҳолат айниқса рус қўшинлари томонидан Тошкентни босиб олингандан кейин авжига минди. Хусусан руҳоний ва зиёли вакиллари хонни қўрқоқликда айбладилар. Аҳоли хон саройини қуршаб тошбўрон қилдилар. Ҳатто, Музаффархон хоинликда айбланиб ўлдирилиши маълум қилинди. Ниҳоят, халқнинг қаттиқ сиқуви ва талаби орқасида Музаффархон айрим чораларни кўришга мажбур бўлди. Масалан, Жиззах қалъасини мустаҳкамлашга маблағ ажратилиб қўшин ҳарбий салоҳияти кучайтирилди. Ва шаҳар мудофаа қобилияти анча мустаҳкамланди.

1866 йил январь ойини охирида генерал Черняев 15 та пиеда ротаси, 100 казак ва 16 тўплар билан Жиззахга ҳужум қилди. Бироқ рус қўшинлари ватан ҳимоячиларининг қаҳрамона жанги туфайли Жиззахни ололмай Тошкентга қайтишга мажбур бўлди. Бу галаба барча қатори Музаффархонни ҳам руҳлантирди. Шундан кейин Музаффархон умумий «газот» эълон қилиб 100 минг одам тўплади. Уларни орасида қўшиндан ташқари қўлига нима тушса шу билан қуроланган халқ оломони кўпчиликлари ташкил қилган. Улар амир Музаффар бошлиқ Жиззахга ва бу ердан Сирдарёнинг чап қирғогидаги «Сассиқ қул» деган жойга келдилар. Буни қарангки, Музаффар бўлажак жангга пухта тайёргарлик кўриш ўрнига ички кийимида ўти-

риб шахмат уйнаш ва ашула эшитиш билан вақтини ўтказди. Шу онда рус қўшинлари бирданига ҳужум қилганда у дарҳол яланғоч ҳолда отга миниб қочади. Халқ оломони ва қўшин ҳам турли томонга қочиб, тузиб кетади. Бу воқеа 1866 йил 8 майда «Сассиқ кул»ни яқинида жойлашган Иржар деган жойда содир бўлди. Бу ерда рус қўшинлари генерал Романовский бошчилигида урушдилар. Аҳмад Донишнинг сўзича қанчадан-қанча одамлар ҳалок бўлдилар ва жароҳатландилар. Кўп одамлар орқага қайтишда йўлларда мисли кўрилмаган азоб-уқубатларни бошидан кечирганлар. Музаффархон бир жойда тўхтаганда маълум бўлдики, у қўрқанидан иштонини булғаб қўйган экан. Мана, хоҳласам Москвага бориб урушаман деб чиранган ҳукмдорни асли башараси қандай бўлган. Рус қўшинлари кўп миқдорда ҳарбий қуролларни, шу жумладан 26 тўпни, 670 пуддан ортиқ порохни ва 220 минг патронни ўлжага олдилар. Улар 1868 йил 19 майдан 20 майга ўтар кечаси 18 та тўплардан ўқ узиб Хужандга ҳужум қилдилар. Бу ерда халқ шу даражада қаттиқ жанг қилдики, бундан газабланган душман қўшини шаҳарни ялписига ўққа тутишни орқасида 20 мингдан ортиқ кишилар ўлдирилди ва уй-жойлар вайронага айлантирилди. 1866 йилнинг 11 октябрида Чор қўшини генерал Крижановский бошчилигида Жиззахни қўшаб олади. Жиззахдаги жанг шу даражада даҳшатли бўлганки, одам қони бамисоли ариқ сувига ўхшаб оққан. Ҳимоячиларнинг қахрамонлиги ва жасоратини ҳатто Чор қўшинлари ҳам тан олган. Бу жангда ҳимоячилардан 2 ярим минг киши ўлади ва қўплаб кишилар ярадор бўлади. Пировардида Жиззах душман томонидан эгалланди. 1867 йилнинг 7 июнида душман қўшини Жиззах ва Самарқанд ўртасида жойлашган Янгиқўрғонда 45 минг кишилиқ Бухоро қўшини ва халқ кўнгиллиларини қаттиқ жанг билан маглубиятга учратди. 1868 йил майда эса Самарқанд шаҳри остонасидаги Чупонота тепалигида уруш бўлади. Бу ерда ҳимоячилардан кўп киши қирилди, ярадор қилинади. Чор аскарлари эртасига Самарқанд шаҳрига бостириб кирадилар. Ваҳимага тушган ерлик аҳоли душманга қарши тура олмайди. Бундан хабар топган амир Музаффар қаттиқ даҳшатга тушиб, хабарчини «шум сўзлари» учун дарҳол осиб ўлдиришга фармон беради. Унинг васвасаси аста-секин йиғига айланиб: «Худо ма-

ни Самарқанддан маҳрум қилгандан кўра жонимни олгани яхши эди» деб нола чекади. Амирнинг ношудлиги ва мағлубияти халқнинг норозилиги ва газабини янада кучайтирди. Айниқса, унинг Чор ҳукумати билан сулҳ тузишга мойиллиги вазиятни ўта кескинлаштирди. Натижада Бухоро атрофидаги аҳоли қандай бўлмасин урушни давом эттиришни талаб қилиб қўзғолон кўтардилар. Аммо Музаффар халқ қўзғолонининг бутун Зарафшон водийсига тарқалиб кетишидан қўрқиб, дарҳол чоризмга қарши ҳарбий юриш уюштирди. Чули Малик деган жой қўзғолон марказига айланди. Бу ерда ойболта, сўйил, найза ва шунга ўхшаш нарсалар билан қуролланган қўзғолончиларнинг асосий кучлари тўпланган эди. Бироқ қўзғолон бостирилди.

Талвасага тушган амир нима қилишини билмай ўз атрофидаги беклар билан кенгаш утказиб сулҳ тузиш ёки урушни давом эттириш масаласини муҳокамага қўйди. Кенгашда биринчи бўлиб сўз олган лашкарбоши Усмонбек шундай деди: «Хонлик халқи урушни давом эттиришни талаб этаётган бир пайтда кофирлар контрибуция (товон) тўлашдан кўра бир томчи қон қолгунча курашиш афзалроқдир». Бу фикрни кенгаш қатнашчилари қўллаб-қувватладилар. Шундан кейин 15 минг отлик, 6 минг пиеда ва 14 та тўпдан иборат Бухоро қўшини Зирабулоқ тепалигига келиб ўрнашди. Қўшинни руҳлантириш ва ғалабага чорлаш ниятида амир Музаффар уларга қўйидаги тарзда мурожаат қилди: «Содиқ мусулмон фуқаролари, сизларнинг заҳматларингиз учун раҳмат, сизларни ишонтираманки, ғалаба биз томонда бўлгай. Самарқанд ва Каттақўрғоннинг қўлдан кетиши биз учун унчалик йўқотиш эмас. Биз теурийлар авлодимиз, биз ўз еримизни қандай қайтариб олишни кўрсатиб қўямиз. Мусулмонлар, мен динимиз ва ватанимиз учун мусулмон аҳлининг қаҳрамонона жанг қилишига, кофирларга кўз ўнгида намойиш қилишингизга умид қиламан. Халқ биздан ғалаба кутяпти, у жангдан сўнг сизларни қарши олганида дин ва Ватан ҳимояси учун курашиб еримизни кофирлардан тозалаганлар деб айтишсин. Зирабулоқ жанг майдонида ҳалок бўлганлар шарафига шонли ёдгорлик ўрнатади. Мусулмонлар, Туркистон генерал-губернатори талаб қилаётган 125 минг тилла (500 минг сўм) товонни сизларга совга сифати-

да берилади. Ишончим комилки, сизлар менинг умидларимни рўёбга чиқариб самарқандликлар тўнидаги қора доғни ювасизлар. Мусулмонлар, сизларга зафар ёр булсин». Ушбу мурожаат тўп уқлари овози остида уқиб эшиттирилади. 1868 йил 2 майда генерал К. П. Кауфман қўмондонлигидаги қўшин ва ҳимоячилар ўртасида жанг бошланди. Бухоролик мудофаачилар «Олинглар, олинглар ахир...» дейишиб душманга қарши ҳужум қилдилар. Аммо кўп талофат кўриб мағлубиятга учрайдилар. Бу ҳақдаги хабар бутун Бухоро халқи газабини янада кучайтиради. Амир кўрқиб Қизилқум тарафга қочиб кетади. Зирабулоқдаги жанг вақтида Самарқандда чоризмга қарши халқ кўзғолони бошланади. Она юрт ҳимоясига шаҳар атрофидаги қишлоқ ва овуллардан минглаб кишилар келиб қўшилдилар. Генерал-губернатор К. П. Кауфманнинг ёзишича, Каттақургондан то Самарқандгача булган ерларда кишиларни кам учратган. Бунга сабаб найманлар, қорақалпоқлар, хитой, қипчоқлар, қирқ кўзлар ва бошқа қабилалар Жўрабек ва Бобобек бошчилигида Шаҳрисабздан келаётган 20 минг кишилиқ қўшин ва қасоскорларга қўшилиб, Самарқанддаги кўзғолончилар сафини тўлдирган эди. Натижада, Самарқанд чоризмга қарши умумхалқ курашининг ўчоғига айланди. Бир неча минг кишилиқ кўзғолончилар шаҳар қалъасида ўрнашган чор қўшинини қуршаб олиб жангга киришдилар. Аммо Шаҳрисабз беклари чор қўшинларига ёрдамчи кучлар келаётганлигидан хабар топиб, Самарқандни ташлаб чиқадилар. «Шундан кейин, — деб ёзади К. П. Кауфман, — шаҳар аҳли қишлоқлардан келаётган халқ кўнгиллилари билан биргаликда қалъага ҳужум қилишни давом эттирадилар». Бу вақт ичида ҳар икки томондан кўплаб киши қурбон бўлади ва ярадор қилинади. 8 июнда генерал К. П. Кауфман бошчилигида қўшинлар шаҳарга бостириб кириб, кўзғолонни шафқатсизлик билан бостиради. Улар шаҳар бозорини ўққа тутадилар. Кўзғолон қатнашчиларидан 19 киши ўлимга ва 19 киши Сибирга умрбод сургунга ҳукм қилинади. Бунинг устига кўзғолончиларнинг аксарияти жангда ҳалокатга учраган. Чор қўшинларидан эса 275 киши ўлдирилди ва ярадор қилинди. Бошқа жойларда босқинчилардан бунчалик кўп кишилиқ талофат кўрмаган эди. Шунинг учун генерал К. П. Кауфман «Самарқанд қалъа-

сидаги талофатни жуда катта йўқотиш», деб баҳолайди. Бу вақтда Амир Музаффарнинг обрўси ва мавқеи тобора тушиб, тахтда зурга илиниб турарди. Амир Карманага келиб, ўз амалдорлари иштирокидаги кенгашида Чор ҳукумати билан сулҳ тузишдан булак чора келмаганини маълум қилиб: «Эндиликда барча қушин ва қурол аслаҳаларни, туپларни оқ подшоҳга топшириб мен Маккага ҳажга боришга рухсат беришини ундан сўрайман. Сезиб турибманки, менинг ўлимим яқин, тақдирим ва ҳаётим халқнинг қўлида».

1868 йилнинг 28 июнида амир Музаффарнинг элчилари Самарқандга К. П. Кауфман ҳузурига келиб, сулҳ тузишга розилик билдирадилар. Сулҳга қўра Самарқанд, Каттақўрғон ва Зарафшон дарёсининг юқори қисми хонликдан ажратиб олиниб, Россия таркибига киритилди. Амир товон сифатида 500 минг сўм тилла пул тўлашга ва хорижий мамлакатлар билан мустақил равишда алоқа ўрнатмасликка розилик беради. Шунингдек, Россия савдогарларига хонлик тасарруфида бемалол савдо-сотиқ ишлари билан шуғулланишга ҳамда карвонсаройлар қуришга ижозат этилди. Улар тўлайдиган савдо божлари миқдори бухороликлар тўлайдиган божлардан ошмаслиги керак эди. Хуллас, шартнома тузилгандан сўнг Бухоро амири урушни расман тўхтатиб, рус давлатига тобелигини тан олади. Бу эса ватанпарвар ва ҳур фикрли одамларнинг қаттиқ норозилигига сабаб бўлади. Ҳатто амирнинг ўғли Катта Тура ва бир неча нуфузли беклар бирлашиб, Музаффархон ва чоризм истилочиларига қарши курашни давом эттирадилар. Улар амирнинг тахтдан маҳрум этилганлигини эълон қилиб, Шаҳрисабз ва Китобда катта куч тўпладилар. Шаҳрисабз беклари Катта Турани хон деб эълон қиладилар. Натижада, амир Музаффарнинг аҳволи ниҳоятда огирлашади. Ота-бола қушинлари уртасида Самарқанд яқинидаги Хом қишлоғида содир бўлган жангда амир сарбозлари енгилади. Шундан сўнг амир Чор маъмуриятига ҳарбий ёрдам сўраб мурожаат қилади. Буни инобатга олган генерал Абрамов 1870 йилида Шаҳрисабз ва Китобда Журабек ва Бобобек бошчилигидаги қушин ва оломонни енгиб, у жойларни амир Музаффар ихтиёрига топширади. Бундан илгари, яъни 1868 йилда Чор қушинлари томонидан босиб олинган Қарши шаҳри ҳам амирга қайтарилади. Бу билан Чор ҳукума-

ти Музаффарнинг Рус давлатига янада итоат этишини мустаҳкамлаб борган. Амир эса сулҳ шартларини огишмай бажараверади.

ХИВА ХОНЛИГИНИНГ ЗАБТ ЭТИЛИШИ

Чор ҳукумати Хива хонлигини босиб олиш учун катта тайёргарлик кўрди. Ваҳоланки, Хива хонлигида 1869 йилги маълумотларга кўра, бир ярим минг кишидан иборат мунтазам армия бўлиб, ҳарбий техникаси ниҳоятда паст даражада эди. Шунга қарамай, чор ҳукумати хонликка қарши уч тарафдан, яъни Туркистон генерал-губернаторлиги, Оренбург ва Каспий денгизи томонидан ўз ҳарбий кучларини ташлайди. Қўшини яхши қуролланган 12 минг кишидан иборат эди. Ҳатто қўшинга император хонадонидан буюк князь Константин Константинович Романовский ва князь Евгений Максимилянович Романовский ҳам қўшилди. Афтидан, бу билан ҳарбий юриш мавқеини янада ошириш мўлжалланган бўлса керак. Қўшинга генерал К. П. Кауфман умумий қўмондонлик қилади. Чор қўшинлари узоқ ва машаққатли йўлни босиб ўтиб, Хива хонлиги чегарасига етиб келадилар. 1873 йилнинг май ойида йўлма-йўл хиваликлар қаршилигини енгиб борган чор истилочилари 28 майда Хива

10-расм. Ичан қалъа. Мудофаа девори.

шаҳри остонасига келиб тўхтайдилар. Бу вақтда Саид Муҳаммад Раҳимхон қочишга улгурган. Қушин генерал Верёвкин бошчилигида Хива шаҳрига ҳужум бошлайди. Пировардида уруш тўхтатилади ва генерал К. П. Кауфман Саид Муҳаммад Раҳимхон Хивага келиб Рус давлатининг вассали сифатида ўз тахтини эгаллайди. 1873 йил 12 августда узаро сулҳ тузилиб, Хива хонлиги ўз сиёсий мустақиллигини йўқотади. Шунингдек товон тўлашни ва Россия савдогарлари хонликда бемалол иш юритиши учун шароит яратиб беришни бўйнига олади. Амударёнинг унғ қиргоғи Россия ихтиёрига ўтказилиб, у ерда генерал губернаторликнинг Амударё бўлими ташкил этилади.

Шундай қилиб, Бухоро ва Хива хонликлари ўз мустақилликларини қўлдан бой бериб, Россия таркибига киради. Гарчанд хонлик сақланиб қолган бўлсада, улар Рус давлати манфаатлари доирасида иш юритганлар. Чор ҳукумати минглаб кишиларнинг ёстигини қуритгани ва ногирон қилгани етмагандек, уруш ҳаракатларини ундириш учун Бухоро хонлигини 500 минг сўм, Хива хонлигини эса 2 млн. 200 минг сўм товон тўлашга мажбур этади. Бу оғир жарима меҳнаткаш омманинг мушкул ҳаётини янада оғирлаштиради.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИНИНГ ТУГАТИЛИШИ

Чор истилочиларининг галдаги нияти Қўқон хонлигини тугатиш эди. Улар Туркистон, Чимкент, Тошкент ва бошқа жойларни босиб олиб, Қўқон хонлигига қаттиқ зарба берган эди. Қўқон хони Худоёрхон қўрқоқ ва тadbирсиз бўлганлиги учун ватан ҳимояси йўлида бирон арзугулик иш қилмади. Аксинча, Чор ҳукумати нигоҳида ўз тахтида ўтиришни уйларди, холос. У 1868 йили чоризм билан сулҳ тузиб, амалда Россияга қарам бўлиб қолади.

Бунга кўра хонлик ерларида рус савдо саноат вакилларига катта имтиёзлар берилди. Худоёрхоннинг итoатқорлигини тақдирлаган Чор ҳукумати уни Россия давлати ордени билан мукофотлади ва унга «Аслзода» деган фахрий унвон берилди. Худоёрхоннинг мазкур сиёсати аҳолининг газабини тошириб юборди. Бунинг устига хоннинг зулми тобора кучайиб борди. Натижада 1873 йилда Пулатхон бошчилигида Россия тажовузи ва унга сотилган Худоёрхонга қарши

халқ қўзғолони кўтарилди. Халқ нафратига учраган Худоёрхон ўзининг бой хазинасини 40 та аравага юклаб Хужандга қочиб кетади. Бу ердан Тошкентга юборилади. Генерал Кауфман унинг бойликларини ҳукумат фойдасига мусодара қилиб, ўзини Оренбургга сургун қилади. Рус архив манбааларига кўра, у бу ердан қочиб Афғонистон орқали Ҳиндистонга ва сўнгра Саудия Арабистонига бориб ҳаж қилган. Шундан кейин яна Афғонистонга қайтиб куп ўтмай вафот этган.

Қўзғолончиларга хонликдаги ҳукмрон доираларнинг вакиллари Абдурахмон Офтобачи, Мулла Исо Авлиё, Султон Муродбек ва бошқалар ҳам қўшилиб Чор ҳукуматига қарши кураш олиб бордилар. Бу ҳаракат шу даражада кенг ёйдики, бутун Фарғона водийсини қамраб олди. Қўлай фурсатни кутаётган Чор ҳукмати 1875 йил 6 августида Фарғона водийсига бостириб киради. Қўзғолончилар босқинчиликларга қарши қаттиқ жанг қиладилар. Шафқатсиз душман қўшинлари билан бир неча аҳоли турар жойларини ер билан яксон этади ва минглаб одамларни қириб ташлайди. Биргина Андижондаги жангда қўзғолончилардан 20 минг киши ёвузларча ер билан яксон этилди. Бу фожеа генерал Скобелевнинг буйруғи ва бевосита иштирокида рўй беради.

Халқ қўзғолони шафқатсизлик билан бостирилиб, 1876 йил 16 февралда Қўқон хонлиги тугатилади.

Шундай қилиб Чор ҳукмати 1853—1876 йилларда, ўзбек хонликларига қарашли шаҳар ва қишлоқларни бирин-кетин босиб олиб, Урта Осиёни ҳукмдори бўлиб қолади. Минглаб оддий халқ вакиллари болта, таёқ билан қуролланиб, ўзидан ҳар жиҳатдан бир неча баробар кучли ва яхши қуролланган чор қўшинларига қарши мардонавор курашади. Улар аскарларнинг тўплар ва милтиқлардан отилган ўт-ёмғирларига кўкракларини тутадилар. Хонлар эса мамлакат мудофаасини мустаҳкамлаш ва ҳарбий техникани такомиллаштириш ўрнига ўзаро курашларни давом эттиравердилар. Айниқса Бухоро хонлигининг Қўқонга нисбатан олиб борган душманлик сиёсати Чор ҳукмати учун катта фойда келтиради. Уруш ҳаракатлари шунини кўрсатадики, учала хонликнинг ҳукмдорлари ҳарбий жиҳатдан мутлақо саводсиз кимса бўлиб чиқди. Бундан Қўқон лашкарбошиси Алимхон мустаснодир. У Чор ҳукуматига қарши курашда қўшинга ва халқ

қасоскорларига жасорат билан бошчилик қилди. У жушқин ватанпарвар ва қахрамон шахс сифатида жанг майдонида ҳалок бўлади.

Ўзбек хонликларининг ерларининг босиб олиниши Чор Россиясининг юқори табақаси томонидан зур хурсандчилик билан қарши олинди. Россия молия вазири Вишнегородский бу жойларни «рус тожидаги энг қимматбаҳо дур» деб баҳолади.

Туркистон генерал-губернаторлигининг чегараси вақт утиши билан кенгайиб борди. Пировардида Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Еттисув ва Каспий орти ерларини ўз қарамоғига киритди.

Бухоро амирлигида 28 беклик: Чоржуй, Кармана, Зиёвуддин, Нурота, Китоб, Шахрисабз, Чироқчи, Яқкабоғ, Гузор, Бойсун, Қоратегин, Денов, Ҳисор, Дарвоз, Болжуван, Шугнон, Рушон, Қулоб, Қургонтепа, Шеробод, Халиф, Кирки, Бурдалиқ, Қарши ва Норизм сингари жойларни ўз ичига олган эди.

Хива хонлиги эса Питнак, Хазарасп, Хонқа, Урганч, Қўшқўприк, Ғазовот, Қиёт, Шоҳобод (Шовот), Тошқовуз, Омбор, Маноқ, Ғурлан, Манғит, Қилич Ниязбой, Қипчок, Порсу, Илёли, Кўҳна Урганч, Хўжайли, Шуманай ва Қўнгирот деган жойларини қамраб олган.

Қуришиб турибдики, икки хонликларнинг ерлари илгари вақтларгача жуда қисқарган. Бундан, айниқса Бухоро амирлиги катта талофат кўрди. Қўқон хонлиги эса бутунлай таг-томири билан қўпориб ташланди.

Шуни таъкидлаш лозимки, Туркистон халқларининг ўта ватанпарварлиги ва эрксеварлиги орқасида Рус давлати уни тезкорлик билан босиб ололмади. Натижада, уруш ўрта ҳисобда 25 йил давом этди. Халқ оммасида миллатпарварлик туйғулари шу даражада кучли эдики, агар ҳарбий маҳорат ва техника талабга жавоб берарли даражада бўлганда Рус давлатини ёвуз ниятини юзага чиқмаслиги турган гап эди. Начора, улка ҳукмдорларининг нодонлиги ва ожизлиги ҳамда бир гуруҳ кишиларнинг хоинлиги Туркистон улкасини Россия панжасига тушишига сабаб бўлди. Чор ҳукумати тўб аҳоли вакилларини Олий ва ўрта мансаблардан маҳрум қилиб улкани бошқариш рус генералларини ва офицерларини қўлига ўтди. Шу равишда миллий давлат тугатилиб рус тили давлат тили ҳисобланади. Миллий тилни ва миллий маданиятни ривож-

ланишига йўл берилмай «улуғ миллатчилик» сиёсати амалга оширилди. Бутун улкада мустанлакачилик ва миллий зулм ҳукм сурди. Туркистон Россиянинг хомашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилиб халқнинг бошига сон-саноксиз азоб-уқубатлар тушди. Шунинг учун ҳам халқ оммасининг миллий-озодлик курашлари давом этди. Масалан, 1892, 1898 ва 1916 йиллардаги халқ ҳаракатлари шулар жумласидандир.

Чор Россиясининг ҳукмронлигига қарши курашлар

МУСТАМЛАКАЧИЛИК СИЁСАТИ ВА МИЛЛИЙ ЗУЛМ

Чор ҳукумати бутун Туркистонни қонга белаб, шаҳар, қишлоқ ва овулларни вайрон этиб уни босиб олгандан кейин миллий давлат ва қўшинни йўқ қилди. Маҳаллий бошқарув тизими қўпориб ташланди. У минтақани Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро ва Хива хонликларидан иборат уч қисмга парчалаб бошқаради.

Ўлканинг энг унумдор ва обод ерлари Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига киритилди. Масалан, у Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Ёттисув ва Каспий орти вилоятларини ўз ичига олган эди. Тошкент губернаторликнинг пойтахти ҳисобланди.

Губернаторликнинг олий ва урта бўғин лавозимларига рус генераллари ва офицерлари тайинланиб қўйи мансабларга маҳаллий аҳоли вакиллари қўйилди. Булар рус маъмуриятининг кўрсатмаларини сўзсиз адо этувчи кишилар эди, холос. Бухоро ва Хива хонликлари сиртдангина мустақил кўриниб амалда уларнинг ҳукмдорлари рус маъмуриятининг хизматкорлари бўлган. Чор ҳукумат иқтисодиёт бўйича ҳам мустамлакачилик сиёсатини изчиллик билан амалга оширди. У минтақадаги ерсув ва табиий бойликларнинг эгаси сифатида иш юритиб, кўпдан-кўп маблаглар ҳукумат хазинаси ва капиталистларнинг чўнтагига дарё суви каби оқиб бораберди. Айниқса пахта уларга катта даромад келтирди. Гарчан пахтачилик ривожлантирилган бўлса-да, лекин ундан деҳқонлар фойда кўрмай қашшоқлашди. Бундан ташқари мустамлакачилар ўлкага тайёр саноат молларини келтириб сотиш орқали ҳам бойлик орттирардилар.

Шу тариқа ўлкани Россиянинг хом-ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилган эди. Бундай ҳолат ўзбек ва бошқа туб аҳолининг маънавий ҳаётини ҳам қашшоқланишига олиб келди. Рус маъмурияти онгли равишда миллий маданият ва миллий

тилни ривожланишига йўл бермай халқни ўрта аср қолоқлигида сақлашга ҳаракат қилди. Рус тилига давлат тили мақоми берилди. Айниқса, халқ маорифига маблағ ажратилмасдан ўз ҳолига ташлаб қўйилиши ёмон оқибатларга олиб келди. Натижада, халқнинг деярлик ҳаммаси саводсиз бўлиб қолди. Улкада маҳаллий аҳоли учун бирорта олий ва ўрта ўқув ёки ҳунар билим юрти очилмади. Аксинча миллий ҳис-туйғу ва сиёсий уйғонишга қарши чоралар кўрилди. Таъқиб ва назоратлар авжига чиқиб, ислом дини бурчакка сиқиб қўйилди. Халқ оммаси оғир ва хилма-хил солиқ ва мажбуриятларнинг ҳам азобини бошидан кечирди.

Улкада кўплаб рус посёлкаларини ташкил этилиши фожиали оқибатларни юзага келтирди. Халқ унумдор ер-сувларидан маҳрум бўлиб, тирикчиликни ўтказиш жуда қийинлашиб кетди.

Биринчи жаҳон уруши даврида (1914—1918) аҳвол янада ёмонлашиб қашшоқлик кенг қулоч ёйди. Умуман айтганда, мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулм, сиёсий ва инсоний ҳуқуқларнинг йўқлиги, адолатсизлик ва зўравонлик мазлум халқнинг озодлик қурашларига замин ҳозирлади.¹

1892 ЙИЛ ҚЎЗҒОЛНИ

Улкадаги ниҳоятда оғир ҳаёт, чор ҳукуматининг ободончилик ва соғлиқни сақлашга эътибор бермаслиги орқасида турли касалликлар кучайиб бораверди. Айниқса, вабо касалини пайдо бўлиши фожеали бўлди. Айрим маълумотларга кўра, 1892 йил 1 июнда Жиззах уездида вабо касали пайдо бўлган. Шу муносабат билан вилоят ҳарбий губернаторининг фармони билан Сирдарёнинг чап қирғогидаги Чинозда, яъни Тошкентдан 65—70 км. узоқликдаги жойда тиббиёт пункти очилди. Бу ерда вабога чалинган бир нечта кишилар касалхонага ётқизила бошланди. Уша йилнинг 7 июнда эса Тошкент шаҳрида вабо касали борлиги маълум бўлди.² Чор маъмурияти унга қарши чораларни, ҳаётга татбиқ этиб борди. Бунга кўра, вабодан ўлган кишиларнинг мурдасини врачнинг рухсатисиз қўммаслик лозим эди. Шунингдек, мурдаларни шаҳар

¹ Мазкур масалага доир архив ҳужжатларини тўплаган Тарих институтидаги бир гуруҳ илмий ходимларга ўз миннатдорчилигини изҳор этаман.

² Ўз Р М ДА.ФИ-1, 32-руйхат, 30-иш, 165-бет.

ичидаги эски мазорларга эмас, унинг чеккароқ жойида очилган янги қабристонларга кўмиш тавсия этилди. Аммо врачларни ва ҳамшираларнинг етишмаслиги орқасида мурдалар 3—4 кун мобайнида қолиб, ҳавонинг иссиқлиги туфайли сасий бошлаган. Аёлларнинг мурдасини рус эркак врачлар кўздан кечирган. «Туб аҳолининг сўзларига кўра, — деб ёзади муаллифлардан бири, — санитарларнинг орасида турли касбдаги ва офицерлар кийимини кийган ёшлар полициячилар билан биргаликда «пўшт» дейишиб, маҳаллий аҳолининг уйларидаги аёллар яшайдиган хоналарга киришган. Улар тозаликни назорат қилиш баҳонасида ота-оналарини ҳузурида аёлларга ва қизларга нисбатан турли уринсиз қилиқларни қилишган».¹

Мурдаларни ювиш ва уларни купчилик билан қабристонга олиб бориш тақиқланади. Гарчанд, курсатилган маъмурият чоралари вабони имкон борица даф этишга қаратилган бўлсада, лекин уларни амалга оширишда қатор қўполликларга ва зўравонликларга йўл қўйилди. Ҳаётда дин ҳукм суриб турган бир пайтда мурдаларни ювмаслик ва бир неча кун сақлашлик, ҳамда ота-боболар мазорларини бекитиш уша давр шароитига жуда зид ва гуноҳдай бўлиб кўринарди.

Хуллас, ҳукуматнинг вабога қарши чоралари зулм ва адолатсизликдан сабр-косаси тўлиб тошган шаҳарликларни бош кўтаришига тўртки бўлди. Айни бир пайтда гўё врачлар сувга оқ порошок ташлаб халқни заҳарлаётган ва касалларга ҳам бериб улдираётганликлари ҳақида миш-мишлар аҳволни янада кескинлаштирди. Бу хусусда манбада шундай дейилади: «Доктор Чинозда касални суриштирмай беморларга дори бериб, одамларни дарҳол ўлдирмоқда, деган сўзлар Тошкентда эшитилмоқда. Шаҳар миршаби савдогарларга мурдаларни кафанга урамаслик ва ҳеч қандай диний расмларсиз кўмиш ҳақида кўрсатма берган».²

Умуман айтганда, вабо касалининг ваҳимаси ва турли хил миш-мишлар шаҳар ва атроф қишлоқларига тарқалиб, кишиларни газабини кўзготди. Мурдани купчилик билан қабристонга олиб боришнинг тақиқланиши ҳам қаттиқ норозиликни уйғотди. 20 июнда

¹ Терентьев М. История завоевания Средней Азии. Санкт-Петербург, 1906, с. 73.

² ЎзР МДА, ФИ-1, 31-руйхат, 30-иш, 170-бет.

шаҳарнинг Себзор даҳасидаги Хонақо масжидида кўпчилик тўпланиб, ораларидан 3 вакилни сайлашиб норозиликни шаҳар бошлиғига маълум қилишни топширилди. 22 июнда шаҳар оқсоқоли Муҳаммад Яқуб вакиллари чақириб, миш-мишларга ишонмасликка даъват этди. Уша куни Шайхонтоҳур даҳасидаги Таллак масжидида кишилар йиғилишиб шаҳар бошлиғи номига хат ёздилар: «Бизлар мурдаларни янги мазорларга дафн этишга қаршилигимизни ва эски мазорлардан фойдаланишни давом эттиришимизни шаҳар бошлиғига маълум қилишликни мингбошидан ва катта оқсоқолдан сўраган эдик, чунки мурдани янги қабристонларга олиб бориш қийинчиликларни туғдиради. Хусусан, шароитга кўра мурдалар елкаларда кўтариб борилиши шарт. Аммо, шу пайтгача хатга жавоб берилмади».¹ Шаҳар аёллари ҳам Туркистон генерал-губернаторига хат ёзишиб, ўз норозилигини изҳор этган эдилар. Шайхонтоҳур даҳасига қарашли ўқчи маҳалласидаги масжидларни бирида ҳам 150 киши чор маъмуриятига ёзилган норозилик хатни муҳокама қилган, унда элликбошилар Юнус Муҳаммад ва Мулла Мирсодиқ, Муҳаммад Алимхон, Абдулқосим Домуллаев сингари нуфузли кишилар қатнашган.²

Бутун воқеани жонли гувоҳи ва шаҳар бошлиғи С. Р. Путинцевни тергов вақтида берган кўрсатмаси масалани янада ойдинлаштиради: «Июн ойини бошларида, — деган у, — вабо касалини тарқалишга қарши қаратилган чоралар турли мулоҳазаларни юзага келтириб, халқда уларга ишонч қолмади. Ҳатто врачлар вабо касалига йўлиққанларнинг азоб-уқубатларидан тезроқ ҳоли қилиш мақсадида махсус порошок бериб одамларни ўлдирмоқдалар деган овозалар тарқалди. Шунингдек, руслар анҳор ариғидаги сувни заҳарлаб туб аҳолини қирмоқчи деган сўзлар эшитилиб турилди. Бундан ташқари маҳаллий халқ вабо касали билан ўлганларни шаҳар ичидаги мазорларга кўмиш тақиқланганига қаршидирлар. Шаҳар чеккаларида очилган мазорларда мурдаларни махсус белгиланган киши томонидан ювилиши, жаноза ўқилиши ва дарҳол дафн этилиши кўрсатилган эди. Аммо, мурдани кўпчилик билан мазорга олиб боришга рухсат берилмади».³

¹ ЦГВИА России, ф.400, оп-1, д. 1569. л. 32.

² Уша жойда, 4-иш, 83-бет.

³ ЎЗР МДА.ФИ-723, 1-рўйхат, 3-иш, 12-бет.

Хуллас чор маъмуриятининг вабога қарши чораларини диний ақидаларини ва умуман маҳаллий шароитни ҳисобга олмай амалга оширишни фойдадан кура зиёни купроқ бўлди. Айрим маълумотларга кура ҳар куни 100 атрофида одамлар ўлган.¹

Расмий маълумотда эса 7—24 июнь давомида вабога 64 киши чалиниб 43 таси ўлганлиги қайд қилинади.² Вабо касалига қарши қаратилган чоралар халқнинг оғир сиёсий ва иқтисодий шароитини янада кескинлаштириб, бамисоли «оловга керосин» қуйгандай бўлди. Натижада қўзғолон бошланди. Аммо, чор маъмурияти вакиллари диққатини қўзғолонни асосий сабабларидан чалғитиш мақсадида маҳаллий юқори табақа вакиллариининг мансабни эгаллаш учун олиб борган курашларининг маҳсули деб тушунтиришга ҳаракат қилди. Шу муносабат билан бу масалаларга тўхташ айни муддаодир. Қурилаётган вақтларда Тошкент шаҳри Себзор, Шайхонтохур, Беш-Еғоч ва Кукчадан иборат тўрт даҳадан иборат бўлган. Ҳар бир даҳада биттадан оқсоқол, қози, мингбоши, юзбоши ва йигитлардан иборат миршаблар хизмат қилган. Улар халқ томонидан «сайланган».³ Вилоят ҳарбий губернатори катта оқсоқолни тайинлаган ва бунга барча даҳанинг оқсоқоллари бўйсундирилган.

Уз навбатида катта оқсоқол шаҳар бошлиғи бўлмиш С. Р. Путинцевга бўйсунган. Катта оқсоқоллик лавозими 1884 йилда жорий этилиб, унга ўша йили Иноғомхўжа Умархўжаев тайинланган. Иноғомхўжа Умархўжаев С. Р. Путинцевнинг ишончини қозониб, ўлка раҳбариятининг бир неча маротаба мукофотларига сазовор бўлган. «У туб аҳоли орасида обрў ва нуфузга эга бўлган киши эди. Буни исботи учун шуни далил қилиб ўтиш лозимки, одатда бошлиқлар устидан шикоят қилишга мойил халқдан унга қарши икки маротабагина ариза тушган халос. Улардан бири Иноғомхўжани ўзи фош этган ва сургун қилинган жиноятчидан ва иккинчиси Чимкент уездидаги бир қозоқдан олинган эди. Бу қозоқнинг ёзишича, 1891 йилда Иноғомхўжа Писта кўмири билан савдо қилувчилардан пора олган экан. Вилоят ҳарбий губернатори Гродеков бу шикоятни текшириш ва

¹ Ўша жойда, уша бетда.

² Ўша жойда, ФИ-1.3-руйхат, 30-иш, 167-бет.

³ Ўша жойда, 169-бет.

тўғрилигини аниқламай, 1892 йил 21 майда Иноғом-хужани мансабдан¹ четлатиб, урнига Шайхонтоҳур оқсоқоли Муҳаммад Якубни тайинлаган».¹

Натижада Иноғомхўжа ва унинг тарафдорлари ўзларини мавқеини йўқотганликлари учун халқни Муҳаммад Якубга қарши қўзғолон кўтаришга даъват этган эмиш. Шу равишда қўзғолон сабаблари икки гуруҳнинг мансаб учун курашига йўйиб юборилган. Бу ҳақда сўз яна кейинги саҳифаларда ўз ўрнида бўлишини таъкидлаб айтиб ўтиш лозимки, қўзғолон юқоридаги қайд қилинганидек сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий асосларга эга эди. Аммо бундан қатъи назар маҳаллий юқори табақа вакиллари орасида ўз ватанини мустақиллигини тиклаш тарафдорлари йуқ эмас эди. Уларнинг кўпчилиги қўзғолонда бевосита қатнашишмаган бўлмасаларда, лекин унга ҳайрихоҳлик билан қараганлари бор эди.

Шаҳарнинг катта оқсоқоли Муҳаммад Якуб вабога қарши қаратилган чораларни амалга ошириш ишига бошчилик қилиб, халқнинг газабига учраган. Чунки, у кўполлик билан ҳаракат қилган. Унинг сузига қараганда 23 июнда Ҳайит байрамининг биринчи кунда шаҳарнинг жами масжидида эрта соат 5 да номоз ўқилгандан кейин С. Р. Путинцев келиб халққа мурожаат қилган: «Халқ орасида, — деган у — вабога қарши курилаётган чоралар хусусида нотўғри фикрлар юрибди. Ҳозирда унга шаҳар катта маблағ сарфламоқда. Айтилган чоралар вабони тарқалиб кетмаслиги ва халқни фойдаси учун қилинаётир».²

Бу сузлар тобора кескинлашиб бораётган вазиятни юмшатиш мақсадида айтилган, албатта. С. Р. Путинцевни ўзи жомеъ масчитидаги учрашувни шундай тасвирлайди: «23 июнда эрта соат 5 дан кейин жомеъ масчитига келдим. Бу ерда мен ниҳоятда кўп тўпланган одамларни кўрдим. Менимча, масчитда ва атрофдаги кучаларда ўн минг киши тўпланган эди. Мени ҳузуримда ҳайит намоз ўқилди. Шундан кейин мен халққа қарата рус тилида сўзладим. Мени гапларимни рус тилини яхши биладиган Кўкча даҳасининг оқсоқоли Иброҳимбек таржима қилиб турди. Бу киши илгари менинг таржимоним эди. Мени ўзим ўзбекча-

¹ Уша жойда, уша бетда.

² Ўз РМДА.ФЙ-723, 1-руйхат, 3-иш, 12-бет.

ни билганлигим учун таржимани аниқ қилинаётганлигини сезиб турдим. Аҳолини байрами билан табриклаб, турли миш-мишларнинг асоссизлиги ва барча ишлар халқни фойдаси учун қилинаётганлигини таъкидладим. Шунингдек кўрилатган чоралар туфайли касаллар камаяётганлиги, агар рус ҳукумати ёмон ниятда бўлса, 27 йил илгари ўлкани босиб олаётганда барча ерли халқни қириб ташлаши мумкинлигини айтдим».¹

Шайхонтоҳур қозиси Шарифхўжа халққа қарата: «кўриб турибсизларки, вабога қарши қандай чоралар кўрилмоқда, шунинг учун барча миш-мишлар нотўғридир», — деган. Шундан кейин Шарифхўжа жомеъ масчитида С. Р. Путинцевни, Муҳаммад Яқубни, тўрт даҳанинг оқсоқолларини меҳмон қилган. Бу ерда Муҳаммад Яқуб чақимчилик қилиб маҳаллаларда, хусусан Себзор даҳасида норозиликлар бўлатганлигини С. Р. Путинцевга маълум қилди. Бу киши кетгандан кейин Себзор даҳасининг оқсоқоли Комилбек шаҳар бошлиғи олдида айтган сўзлари учун ноқулай аҳволда қолганлигини хафа бўлиб, Муҳаммад Яқубга билдирган. Бунга жавобан Муҳаммад Яқуб маҳаллаларда мурдалар текширилмасдан ва бекитилган ҳолда шаҳар ичидаги мазорларга кумилаётганлигини айблаб, бошлиқларга маълумот бериб турган. Унинг бу хатти-ҳаракатлари халқнинг нафратини қўзғатиб, обрўйини тўккан.

Бундан ташқари Муҳаммад Яқуб шаҳар атрофидан, яъни қишлоқлардан келган мардикорларни ва «қора ишлар» билан шуғулланувчи кишиларни суриштирмай касалхонага ётқизаверганидан ёки ушлаб турганидан улар шаҳардан қочиб кетаверган. Бу ҳолат ҳам мардикорларни Муҳаммад Яқубга нисбатан нафратини уйғотган. Шу орада Иноғомхўжани ишдан олинишидан норози бўлган кишилар Муҳаммад Яқубни қоралашга ўтган. Умуман айтганда, эзилган ва талланган халқ оломони биринчи навбатда Муҳаммад Яқубдан ўч олишга аҳд қилди ва бош кўтарди. Қўзғолон Себзор даҳасида бошланди. Муҳаммад Яқубнинг сўзига қараганда аввало 2000 кишилиқ халқ оломони уни уйига борганда бу ерда оломон уни тополмагандан кейин уйини остин-устин қилиб, тўрт минг

¹ Ўша жойда.

сўмлик мол-мулкани талаганлар. Ҳатто уйга ут қўймоқчи бўлиб турганларида қўшин келиб қолган.¹

Бу оломон тепасида Эшон Азизлар (Зайниддинхон), Одил Қосимхўжа, бозор оқсоқоли Зиё Исамухамедовлар турганлар.²

Қўзғолончилар Муҳаммад Яқубни уйидан тополмаганларидан кейин янги шаҳарга, маҳкама томон йўл олдилар. Қўзғолон ҳақида унинг қатнашчиси Мулла Саримсоқов терговда деган: — «Халойиқ, шу жумладан мен вабога қарши чораларни бекор қилинишини сўраб ғалаён кутардик. Бу ҳаракат мансабдорларни ўлдириши, Муҳаммад Яқубни уйини ёндиришга қаратилган чақириқлар билан бошланди. Шаҳар аҳли мурдаларни эски мазорларга дафн этишга рухсат бермаётган ва бошқа адолатсизликларни қилаётган катта оқсоқол Муҳаммад Яқубни ёмон кўрардилар. Бизнинг эгарчи маҳалламизда Шамси Муҳаммад деган киши вабодан эмас, балки оддий касалдан вафот этди. Аммо Муҳаммад Яқуб рухсат бермагандан кейин уни Шайхонтохур мазорига яширинча кўмдик. Катта оқсоқол буни текширишга ўз одамани юборди. Рухсатсиз дафн этиш Себзор даҳасида ҳам содир бўлган экан. Шу пайтда бизнинг маҳалламиз орқали Себзор даҳасининг кишилари ўтиб қолди. Бизлар ҳам уларга қўшилдик. Уларнинг орасида мен, Ҳасанхўжа Эшон, Абдурашидхўжа, Тожихон Абдурахмонов, Назир Муҳаммад ва бошқалар бор эди. Йўлда бизларга кўп одамлар қўшилди. Уларни орасида четдан келган кишилар кўп эди. Чунки катта оқсоқол уларни суриштирмай бекордан-бекорга касалхонага ётқиздирди. Кимнинг боши бойланган бўлса, ушани ушлаб касалхонага жўнатаверди. Мардикорлар ва улгурчи ишлар билан шуғулланувчилар шаҳардан қочишга мажбур бўлдилар. Оломоннинг сони 2—3 минг кишига етди. Ҳеч ким одамларни чақирмади, аксинча улар тамомила ихтиёрий равишда кутарилдилар. Бизлар маҳкамага борганимизда, шаҳар бошлиғи С. Р. Путинцев пайдо бўлди. Халойиқ бақиришиб, Муҳаммад Яқубни ўлдиришларини баён этдилар. Мен оломонни тинчланишга чақирганимда кўкрагимдан ушлаб силтадилар».³

¹ Ўша жойда, ўша бетда.

² Ўша жойда, ўша бетда.

³ Ўша жойда, 188—189-бетлар.

С. Р. Путинцев Муҳаммад Яқуб билан маҳкамага Воронцев кучасидан келаётганда кўп сонли оломонга дуч келган. Бу ерда уларга қарши тошлар отилиб, Муҳаммад Яқубнинг боши, елкаси ва бели жароҳатланди. Қўзғолончилар унга: — «Бизларни янги қабристонга жўнатмоқчисан, лекин биз сени ўзингни ўлдириб, у ерга жўнатамиз» — деб бақаришган. Муҳаммад Яқуб қочиб, маҳкамага яширинади. Қўзғолончилар кетма-кет маҳкамага келишиб: «Оқсоқолни беринглар, ўлдирамыз» — деб бақаришди. Шу пайтда икки-уч минг кишидан иборат оломон маҳкама ҳовлисига бостириб кира бошлаганда Муҳаммад Яқуб шу ердаги маҳкама котибини уйига кириб яширинади. Ташқаридан «оқсоқолни бер!», Уни ўлдирамыз» — деган сўзлар доимо эшитилган.¹ Котибнинг хотини Муҳаммад Яқубни шкафни ичига, ва уни соқчиси Сайфуллани столни тагига яширган эди. Шу вақтда қўзғолончилардан бир гуруҳ кишилар котиб уйига кириб оқсоқолни ўлдиришларини айтганлар. Аммо улар оқсоқолни топа олмаганлар.

Маҳкамада қўзғолончилар С. Р. Путинцевга ҳам ҳужум қилганлар. Уни узини кўрсатишича воқеа қуйидаги тарзда содир бўлган: — Собор кучасида, — дейди у, — менга Муҳаммад Яқуб ва соқчилар қўшилишди. Шунда миршаблар оломонни рус (янги) шаҳарига келаётганлиги ҳақида хабарни келтирдилар. Иқон кучаси бўйлаб, Воронцов кучасига чиққанимда, — дейди Путинцев, — оломонни Самарқанд кучасига келаётганини кўрдим. Мен оломонга яқинлашдим, лекин улар Воронцов ва Самарқанд кўчаларини кесадиган жойда мени қўршаб Муҳаммад Яқуб оломонни тўхтатишга кўп ҳаракат қилди. Шунда унга оломон томонидан тошлар отилди ва у отга миниб қочди. Орқасидан бир гуруҳ қўзғолончилар қувиб кетдилар. Мен қўршаб олган бир гуруҳ қўзғолончилар билан Ўрда бозори томонга юрдим, лекин оломонни шаҳар маҳкамасининг ҳовлисига бостириб кирганлигини эшитиб, орқага қайтдим. Бу ерда Муҳаммад Яқубнинг борлигини англаб оломонни тўсиш мақсадида дарвозани олдига туриб олдим. Сўнгра, мен оломондан Муҳаммад Яқубни айби нимада деб сўрадим. Улар қичқирган ҳолда оқсоқол мурдаларни дафн этишга рухсат бермаётир ва

¹ Ўша жойда.

ариклардаги сувларни заҳарлашда врачларга кўмаклашмоқда, деб жавоб бердилар. Айни бир пайтда: «Бизга оқсоқолни беринг, уни урамиз» — деб бақирдилар. Мен оломонни тинчлантиришга ҳаракат қилдим, лекин шовқин-сурон туфайли сўзларимни эшитишни иложи бўлмади. Бу орада маҳкама ҳовлисига бошқа тарафдан одамлар киришиб, орқамдан тортди, олди тарафга оломон сиқиб келаверди. Шу равишда мени орқага, ҳовли томонга итариб киришди. Мен маҳкама хонасининг эшиги олдидаги айвонга чиқдим. Бу ерда оломонни тинчитишга ҳаракат қилдим, лекин «оқсоқолни беринг, ўлдирамиз» — деб бақиришди. Бу талабга оқсоқолни бера олмаслигимни, чунки у ҳукумат фармонини ижро этган деб жавоб бердим. Шунда оломон тарафидан, агар «оқсоқолни бермасанг, у вақтда ўзингни ўлдирамиз» — деган овозлар эшитилиб турилди.¹ Шу пайтда оломон мени ҳовлини ўртасига итариб юборди ва дўшпослади, сўнгра тошбўрон қилишди. Мен йиқилганимда қўзғолончилардан тўрт киши устимга ётишиб, ҳимоя қилишди. Аммо танимни бекитилмаган жойларидан уравердилар. Натижада, бошим, ўн қўлим ва қовургаларим жароҳатланди.²

Шундан кейин бир муддат ҳушидан кетган С. Р. Путинцев ўзига келганда тепасида оломон турарди. Улар ундан дарҳол врачларни шаҳардан олиб чиқиб кетилиши ва сувларни заҳарламаслик ҳамда, мурдаларни дафн этишга рухсат бериш ҳақида тилхат беришини қатъий талаб қилдилар.³ С. Р. Путинцев бунга рад жавобини бергандан кейин оломон уни исканжага олди. «Айниқса менга, — дейди С. Р. Путинцев, — қаттиқ тиқилинч қилиб, урмоқчи бўлган уч киши бўлди. Улар бирини лабида тиртиги бор 20 ёшли йигит эди, иккинчиси ўша ёшдаги ва энди соқоли униб чиқаётган қотма ўспирин ва учинчиси қизғиш рангли кўйлакдаги, бақувват одам эди. Бу ўспирин менга: «Агар бизни талабларимизни қабул қилмасанг сени ўлдирамиз» — деб муштумини кўтарди. Бошқа бир новча одам «Ўртага чиқ, халқ талабларига розилигингни айт» — деб бақирди».⁴ Шундан кейин оломон яна шовқин-сурон кўтариб, С. Путинцевга ёпишди, лекин

¹ ЎЗР МДА.ФИ-723, 1-руйхат, 3-иш, 78-бет.

² Ўша жойда, 12-бет.

³ Ўша жойда, 13-бет.

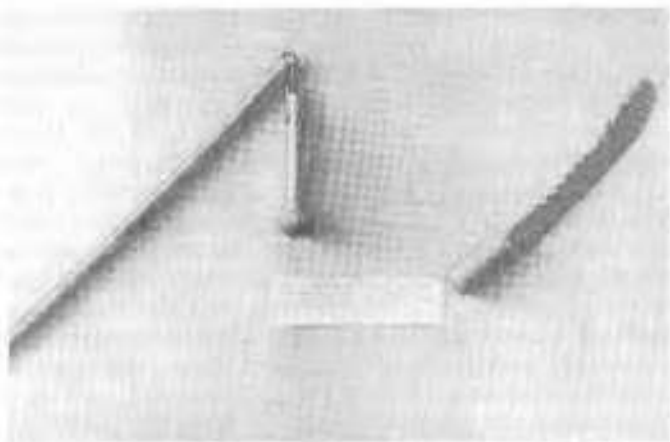
⁴ Ўша жойда, 20-бет.

уни қўзғолончилардан тўрт киши ҳимоя қилиб, маҳкамадаги хонасига киритиб қўйишди. Бу хонага ташқаридан тошлар отилди ва улардан бири С. Путинцевни биқинига тегди. У хонадан айвончага чиқиб, оломонни тинчитишга ҳаракат қилиб кўрди. Кўп ўтмай солдатлар ва маҳкама атрофида истиқомат қилувчи руслар келишган.

Маҳкамадан оломон кетгандан кейин Муҳаммад Якуб хонадаги шкафдан чиққан.

Бир гуруҳ қўзғолончилар кечқурун Муҳаммад Якубнинг Қорасув аригининг ёнидаги кўргончасини ёндириб ташлашди.¹ Шунингдек, улар Муҳаммад Якубнинг акасининг уйини талашга ва ёндиришга ҳаракат қилдилар, лекин солдатлар келиб қолиб бу иш амалга ошмади.²

Шаҳар маҳкамасидаги оломоннинг фаолияти хусусида унтер-офицер П. П. Алексеевнинг маълумоти масалани янада ойдинлаштиради: — Мен Воронцов кўчасида Романов кўчасидан чиқаётган оломонни шаҳар бошлиғи С. Р. Путинцевнинг орқасидан қувлаб кетаётганини кўрдим. Оломон орқасидан маҳкамага келганимизда С. Р. Путинцевни ва маҳкама аъзоси Новгородскийни оломон ўраб олганлигининг гувоҳи

11-расм. Қўзғолон қатнашчиларининг қуроллари.

¹ Ўз РМДА, ФИ-1, 1-руйхат, 3-иш, 81-бет.

² Ўша жойда, уша бетда.

бўлди. Улар оломон билан ўзбек тилида муомала қилмоқда эдилар. Оломоннинг олдинги сафида оқ соқолли ва салласиз бир кекса одам кўпроқ гапирмоқда эди. Бу кекса киши Путинцевни кўкрагидан итариб маҳкама ҳовлисига киритишга ҳаракат қилмоқда эди. Оломоннинг бошқа қатнашчилари ҳам Путинцев ва Новгородскийни ҳовлига итардилар. Мен оломонга яқинлашаётганимда бир ўзбек таёқ билан оёғимга уриб ерга йиқитди ва ўзи кўздан гойиб бўлди. Оломон Путинцевни ҳовли ичига киритган вақтда мен бошқа томондан у ерга кирганимда ўзбекларни маҳкама идорасига тош отиб синдираётганликларини кўрдим. Менинг кўз ўнгимда улар Путинцевни урдилар ва йиқитдилар. Аммо у маҳкама хонасига қочиб киришга муваффақ бўлди. Унинг боши қонга беланган бўлиб, шапкаси йўқ эди. Ўзбеклар очиқ ойнадан Путинцевга тош отардилар. Мен очиқ ойнадан Путинцевнинг қилич яланғочлатиб орқасидан кирган ўзбекларни қўрқитаётганлигини кўрдим.¹

Куриниб турибдики, қўзғолончилар шаҳар бошлиқларини ва бинони тошбўрон қилганлар. Агар, қўзғолончиларни орасидаги айрим кишилар ўртага тушиб, С. Р. Путинцевни ўраб ҳимоя қилмаганда унинг ўлдирилиши турган гап эди. Ўша кишилар унинг қатл этилишини фожиали оқибатларини ўйлаб, шундай қилганлар. Ҳақиқатдан ҳам, бордию руслардан бирор киши ҳалокатга учраганда борми, у вақтда бунинг баҳонасида қўзғолончилардан излаб, кишиларни солдатлар томонидан қириб ташланиши турган гап эди. С. Р. Путинцевни ҳимоя қилганлардан бири Турк-янги шаҳар маҳалласида яшовчи мардикор Муса Муҳаммад Рустамбоев деган киши бўлган. У маҳкамадаги воқеани шундай таърифлайди: — Мен келган пайтда оломон шаҳар маҳкамкасининг ҳовлисида С. Путинцевни тошбўрон қилмоқда эди. У ерга йиқилганда, мен уни гавдам билан тўсиб — «мусулмонлар, нима қилияпсизлар, эҳтиёт бўлинглар, сизларни деб бутун Тошкент ҳалок бўлади» — деб бақирдим. С. Путинцев ўрnidан туриб маҳкамага юраётганда оломон ва мен ҳам орқасидан бордик. У хонага яқинлашганда эшикка суяниб ҳеч кимни ўтказмасликка ҳаракат қилди. У мени яхши одам экансан, исминг нима ва қайси маҳаллада турасан, деб сўра-

¹ Ўша жойда, ФИ-723, 1-рўйхат, 1-иш, 44-бет.

ди. Мен оломондан қўқиб исмимни айтмадим. Шу вақтда хонада Халтай деган киши ҳам одамларни тусиб турарди. Оломон мени ҳам ура бошладилар, сиёхдонни отдилар ва С. Путинцев хонасига қочдим. Бу ерда мени стол атрофида кишилар қувлаб юришди. Ниҳоят уларнинг орасидан қочиб кўчада турган руслар орасига яшириндим. Солдатлар келиб оломонни ура бошладилар, мен қўқиб уйга кетдим.¹

М. Рустамбоевнинг гувоҳлик беришича, М. Исабойвачча Калмуса, Муҳаммаджон, Юнусбойвачча ва Тошбола деган кишилар катта ғайрат билан ҳаракат қилишиб С. Р. Путинцевни тошбўрон қилишда қатнашганлар.²

Гувоҳ сифатида тергов қилинган Н. Галкиннинг сузига қараганда оломоннинг олдинги сафида от минган қора соқолли 22—23 ёшли бир йигит юриб, қўзғолоннинг бошлиғи сифатида гавдаланиб турган.³ Биринчи ўқчи батальоннинг солдати ва гувоҳ С. Мальцевнинг терговда айтган сузлари ҳам қўзғолон ҳақидаги тасаввурни тўлдиради. Унинг кўрсатишича, 24 июнь соат 9 да минг кишилиқ оломон маҳкама томон юрган. Улар тош, темир-терсак, пичоқ ва таёқлар билан қуролланган эдилар. У дўконда савдо қилувчи Ғиёсиддин Солиқдиновдан нима бўлаяпти деб сўраганда «халқни шаҳар бошлиғида иши бор» деб жавоб берган. Шундан кейин С. Мальцев анҳор бозорининг оқсоқоли Қиёт маҳаллалик Алимат Каримбоев билан учрашганда у «халқ шаҳар оқсоқолини ўлдиришмоқчи, уни яшириш керак» — деган. У оломон томонидан маҳкаманинг деразаси, девори, жиҳозларини тошбўрон қилаётганликларини кўрган. Шу онда маҳкама идораси ичидан чиққан Себзор даҳасининг полицейсияси Абдуҳолиқ калтакланган. Оломон орасида извошчик ҳайдовчиси қўлида таёқ ва тош ушлаган ҳолда «Биз ҳаммангизни ўлдирамыз» — деб, солдатларга бақирган. Қўзғолонда бозорда темир савдоси билан шугулланувчи Нурмамат Муллаҳайитов ҳам фаол қатнашган.⁴

Солдатлар томонидан оломон маҳкама ҳовлисида суриб чиқарилгандан кейин «руслар ўзбекларни кал-

¹ Ўша жойда, 118-бет.

² Ўша жойда, 187-бет.

³ Ўша жойда, 119-бет.

⁴ Ўша жойда, 37-бет.

таклашни давом эттирдилар, губернатор уларга тегмасликни буюрди. Аммо ўзбеклар унинг ўзига ҳам тош отганликлардан кейин у русларга ўзбекларни уринлар деб бақирди. Шундан кейин руслар ўзбекларга ташландилар ва уравердилар. Шу вақтларда айрим ўзбеклар ушланиб маҳкамага олиб борилди. Руслар ўзбекларни Ўрда бозоригача қувиб бордилар. Улар бу ердан тарқалиб кетдилар».¹ Бинобарин қўзғолончилар вилоят ҳарбий губернаторининг кўрсатмасига биноан оддий рус кишилари томонидан калтакланди. Н. Галкин ҳам оломонни руслар томонидан калтаклаганлигини тасдиқлайди.² Менинг 100 ёшдан ошган раҳматли бувамнинг хотирасига кўра, руслар ва солдатлар оломоннинг орқасидан қувлаб келаётганда, одамлар шошиб ва ўзини йўқотиб, ўзларини Ўрда сувига ташлашга мажбур бўлганлар. Натижада, вилоят ҳарбий губернатори Гродековнинг кўз ўнгида кўп кишилар ҳалок бўлганлар. Қўзғолончиларнинг орасида калтак ва тошлар зарбидан жароҳатланганлар ҳам кўп бўлган.

А. И. Добромисловнинг ёзишича қўзғолончилар маҳкамадан суриб чиқарилгандан кейин орқасидан солдатлар ва янги шаҳарнинг аҳолиси қувлаганлар. «Шаҳар бошлиғининг уринбосари Н. С. Лыкошин ва шаҳар бошқармасининг аъзоси В. П. Новгородский (маҳкамада) оломонни тинчлантиришга ҳаракат қилдилар. Аммо кўп ўтмай қуроланган солдатларнинг келишлари биланоқ ўзбеклар қочдилар. Солдатлар ва руслар уларни қувлаб, қўлга тушганларини шафқатсизларча калтакладилар. Охирида улар қўзғолончиларни Анҳор бўйида ушлаб, баланд жойдан сувга итардилар. Айрим кишилар калтакланишдан кўрқиб ўзларини сувга отдилар. Нечта кишилар ҳалок бўлганлиги расмий суратда ҳисобланмади. Хусусий санашга кўра, сувдан 80 та улик олинган. Қўзғолон вақтида ўлганларнинг сони 100 кишига борган».³

Вилоят прокурорининг кўрсатишича қўзғолоннинг олдинги сафларидаги кишилар «Қашшоқлашган ёш йигитлардан» ташкил топган.⁴

¹ Ўша жойда, 43-бет.

² Ўша жойда, 43-бет.

³ Добромислов А. И. Ташкент в прошлом и настоящем. Ташкент, 1912, С.488.

⁴ Ўша жойда, 44-бет.

Қўзғолонга боғлиқ кейинги воқеалар ҳам фожеали кечди. «Ўрдадан, — дейди П. Алексеев, — ҳарбий қисм губернатор бошчилигидаги эски шаҳар томонга йўл олдилар. Шундан кейин Ўрдада яна уша халқ оломонидан одамлар тушланди. Бу ерда мен бошқа руслар билан куча бўйлаб кетаётганимда бизга хонадонлардан тошлар отилди. Биз куча атрофидаги хонадонларни текширдик. Бир полиция тамба билан бекитилган эшикни бузиб очганда уйнинг томида 4 киши турган экан. Улардан 3 таси томдан сакраб қочдилар. Бири пичоқ билан полицияга ташланди. Бир солдат унинг қўлига уриб пичоқни туширди ва ўзини томдан пастга ташлаб юборди».² Шу равишда солдатлар куча ва хонадонларда қўзғолон қатнашчиларини ушлаб ва калтаклаб ҳибсга олдилар. Бутун шаҳар йиғи-сиғи ва мо-тамга айланди. Миршаблар қўзғолончиларни қидириб изғиб қолдилар.

Вилоят ҳарбий губернатор Гродеков, С. Путинцев ва бошқа шаҳар катталари солдатлар билан Эски Жува бозорига келдилар. Бу ерда, у солдатларга Жомеъ масжиди билан Хўжа Аҳрор мадрасаси уртасидаги кучага жойлашишларини буюрди. Чунки, бу кучага халқ оломони яқинлашаётгани ҳақида хабар олинган эди. Ҳақиқатдан ҳам оломон масжидга уша кучалардан яқинлашиб келди. С. Путинцев солдатлар борлигини билдириб оломонга тарқалишларини сўраганида бежирим соқолли ва мўйловли бир йигит уларнинг орасидан чиқиб: — «Бизни заҳарлаётганда қандай қилиб тарқаламиз, — деб гапира бошлади. С. Путинцев бу йигитни маҳкамадаги ғалаёнда ҳам фаол ташкилотчилариданлигини таниб, солдатга уни ушлашни буюрди. Солдат бу йигитни ушлаб олганда, оломон чекина бошлади. Шу онда уша йигит: — «Мусулмонлар, мени ёлғиз ташлаб қаёққа қочяпсизлар» — деб бақирди. Шундан кейин оломоннинг кўпчилиги қайтиб, солдатларга тошларни отдилар. Сўнгра улар ушланган йигитни озод қилиш мақсадида солдатга ташландилар. Бу вақтда губернатор ва командир Федоров солдатларнинг орқасида турардилар. Шу онда солдатларга «Тайёрланинг» деган буйруқ берилди, йигит эса оломондан рўпарадаги кучага қочишга улгурди. Худди шу пайтда солдатлар оломонга қарши ўқ уздилар ва

² Ўз Р МДА.ФИ-1, 31-руйхат, 30-иш, 170-бет.

улар қоча бошладилар. Булардан 5 киши йиқилди, улар жароҳатланди ёки улдирилди. Иккинчи маротаба ҳам уқлар отилди. Ҳаммаси бўлиб 7 ёки 9 киши ерда ётарди.¹ Қўзғолонда аёллардан бири «Одамларни заҳарлаб улдирмоқдалар» деб бақирган. Бу қўзғолон уз бағрига аёлларни ҳам тортганлиги ҳақида далолат беради.²

Бозордаги қўзғолончилар билан тўқнашувни Туркистон генерал-губернатори А. Б. Вревский узининг ҳарбий вазирга юборган ахборотида шундай ифодалайди: «Ҳарбий қисм Эски Шаҳар бозорига келганда тарқатилган қўзғолончилар яна тўпланиб, солдатларга тошларни отдилар. Ҳарбий губернаторнинг бир неча маротаба «тарқалинглари» деган мурожаатига оломон бақириб билан жавоб бердилар. Уларнинг орасидан айрим фанатиклар олдинга чиқиб ва муштлари билан кўкракларига уриб «руслардан қўрқмаймиз», деб бақирдилар. Оломон ҳарбий қисмни орқа тарафидан яқинлашиб келаверди. Шу боис уларга қарши уқ отилиб, бир неча киши улдирилди... Соат 11 да келган казаклар бозор ичига юборилди. Кейин келган пиеда аскарлар гуруҳларга ажратилиб турли томонларга жўнатилди».³ Демак эски шаҳар бозорида содир бўлган мазкур воқеа қўзғолонни давом этганлигини кўрсатди. Буни ҳарбий қисм бошлиғи Ш. Малинин терговда берган маълумоти ҳам тасдиқлайди. Уни сўзича ўша бозорда ҳарбий қисм бошлиғи қўзғолончиларга тарқалишлари ҳақида мурожаат қилган. Акс ҳолда отамиз деган. Бунга қўзғолончилар мана отинглари деб кўкракларини тутганлар.

Шу равишда оддий халқ оломони ваҳшийларча ўққа тутилди. Иккинчи ёппасига ўқ узишдан кейин яна алоҳида ўқлар отилди, сўнгра ҳарбий губернаторнинг буйруғи билан тўхтатилди. Оломон қатнашчилари қочдилар. Кейин қўзғолончилардан ўн киши улдирилганлиги маълум бўлди.⁴

Ҳарбий губернатор Гродеков ва С. Путинцев бозорга киришиб, кўнчилик растасида тўхтадилар. Бу ерда ҳеч ким йўқ эди, лекин узоқроқда одамлар тўпла-

¹ ЎзР МДА. ФИ-723, 1-руйхат, 3-иш, 21-бет.

² Ўша жойда, 28-бет.

³ ЎзР МДА. ФИ-1, 31-руйхат, 30-иш, 42-бет.

⁴ Ўша жойда, 261-бет.

ниб турарди. Бу ерга келган С. Путинцев оломонга «тарқалинглари» деб буюрганда, «бир одам, мулла бўлса керак, ўртага чиқиб: шаҳарда ҳар кун юзлаб одам ўлмоқда ва маъмурият кимлар вабодан ўлаётганлигини аниқлашга улгурмаётирлар. Шу боис мурдаларни тухтатмай кўмишга рухсат берилишини сўраган».¹ С. Путинцев бунга жавобан бир ҳафтада бор-йўғи бир неча кишиларгина ўлаётганлигини айтган. Унинг буйруғи билан сузлаган одам ва бир неча оломон қатнашчилари ушланди. Пичоқчи маҳалласида яшовчи ва гувоҳ сифатида сўроқ қилинган унбоши Қосимхужа Алибоев сўзича шаҳар маҳкамасидан кейин оломон Ўрда кўпригидан ўтиб, кўчаларда турган. Унинг кўрсатишича Ўрданинг Эски Жува бозори билан боғловчи катта кўчада жойлашган Сайидкарим Азимбоевнинг ҳовлисида касалхона жойлашган эди. Бунинг атрофида эрталаб соат 10да оломон тўпланиб, Мирзабойвачча Мирсалимбоев, Усмон қассоб, Азиз Касабов ва ямоқчи Искандар Шукурбековлар «Биз Муҳаммад Яқубни ўлдирдик, уйини таладик, ўғлини қўлга олдик, агар сизлар чиндан ҳам мусулмон бўлсаларингиз, дўконларни ёпинглар ва Шайхонтаҳурга боринглар»² деб бақирганлар.

Шу пайтда шаҳар бошлиғи С. Путинцев ва ҳарбий губернатор солдатлар билан биргаликда келишиб, касалхона атрофида турган оломонга қарата мурожаат қилиб, тарқалишни талаб этган. Губернатор агар аҳоли шаҳар бошлиғидан ёки оқсоқоллардан норози бўлсалар, у вақтда шикоят ёзсинлар, уларнинг ўрнига бошқасини тайинлаймиз, — деган. Шундан кейин губернатор ва бошқалар йўлни давом эттирдилар. Аммо, «оломон — дейди Хужа Алибоев, — тарқалмай аксинча губернатор ва солдатларнинг орқасидан бордилар. Мен Жомеъ масжидининг яқинидаги болохонага ўрнашиб олганлигим учун ҳамма нарсани кўриниб ва сузлар эшитилиб турди. Искандарбек ва Азимбойвачча яна пайдо бўлиб, губернаторнинг шаҳар бошлиғини ва оқсоқолларини алмаштириш ҳақидаги ваъдасига «қулоқ солманглар, ишонманглар, ахир бундай ваъдалар кўп бўлган-ку», — деб бақирганлар. Калхужа оломон орасидан отилиб чиқиб, шаҳар бошлиғининг

¹ Ўша жойда, 262-бет.

² Ўша жойда, ўша бетда.

отининг жиловидан тортди. С. Путинцев эса уни қамчи билан урди. Искандарбек ва Азимбойвачча «шаҳар бошлиғини ушланглар» — деб оломонга мурожаат қилганда, қўзғолончилардан бир нечтаси унинг отига ёпишдилар ва тошлар отилди. Шунда, уқ узилсин, деган буйруқ эшитилганда, Азимбойвачча халққа: — «Қўрқманглар, милтиқларга қуруқ порох ва пахта солинглар», деб бақирган. Уқлар отилгандан кейин оломон тарқалди, Азимбойвачча ва Искандарбек отда қочиб кетдилар.¹

Демак, қўзғолончиларнинг бир қисми шаҳар маҳкамасидан чиқиб, Урда билан Эски Жува уртасидаги кучада (ҳозирги Навоий) вилоят ҳарбий губернатори ва солдатларга дуч келган. Афтидан, бу учрашув қўзғолончиларни Муҳаммад Яқубнинг шаҳардаги ҳовлисини талагандан кейин қайтаётганда содир бўлган. Эски шаҳар бозорида солдатлар томонидан бир неча кишиларнинг ўлдирилиши ва жароҳатланиши билан қўзғолон ниҳоясига етди. Вилоят ҳарбий губернатори Гродеков солдатларни турли жойларга юбориб, қўзғолончилардан 60 кишини ҳибсга олдиртирди. Уларнинг орасида нуфузли кишилардан ҳам бор эди. Чор маъмурияти қўзғолонни сабабларини биринчи навбатда бир гуруҳ юқори табақа вакилларига ағдаришга ҳаракат қилдилар. Шу нуқтаи назардан қуйидаги нуфузли кишилар ҳибсга олинди²:

1. Собиқ катта оқсоқол Иноғомхўжа Умархўжаев.
2. Собиқ қози Шарифхўжа почта Хўжаев.
3. Катта миршаб Аҳмадхўжа Абдурашидов.
4. Оқсоқол Шермуҳаммад Қулмуҳамедов.
5. Боқижон Дадажонбоев.
6. Усмонхўжа Иноятхўжаев.
7. Орифхон Шарифхўжаев.
8. Ҳасанхон Шарифхўжаев.
9. Маъруфхон Шарифхўжаев.
10. Ашрабхон Шарифхўжаев.
11. Сайид Аҳмадхўжа Иноғомхўжаев.
12. Турсунхўжа Иноғомхўжаев.

Кейинроқ Бадалмуҳаммад Дадамўхамедов ва унинг ўғли Ҳолмуҳаммад сингари нуфузли кишилар ҳам қамоққа ташланди.

¹ Ўша жойда, ўша бетда.

² Ўша жойда, ФИ-723, 1-рўйхат, 4-иш, 58-бет.

Ҳарбий губернатор Гродековнинг фикрича, уша ҳибсга олинган бир гуруҳ нуфузли кишилар яқинда ўз лавозимидан четлатилган Иноғомхўжа билан биргаликда қўзғолоннинг айбдорлари ҳисобланган. Иноғомхўжа мансабини тиклаш мақсадида шахсан ўзи ва яқин одамлари орқали халқнинг вабо касалига қарши қаратилган чоралар ҳақида турли миш-мишларни тарқатишга даъват этган.¹

Шунингдек, ҳарбий губернатор эшон Азизлар Хужани узининг 30 кишидан иборат отлиқ муридлари билан шахсан қўзғолонга бошчилик қилганлигини уқдириб ўтган.²

Айни пайтда Туркистон генерал-губернатори шаҳар бошлигини, катта ва бошқа даҳаларнинг барча оқсоқолларни ҳамда, қозиларнинг ҳаммасини лавозимдан четлатди. Шунингдек, миршаблар руслардан ёки бошқа шаҳарларда яшовчи туб аҳоли вакиллари-дан тайинланадиган бўлди. Бу хусусда генерал-губернатор Вревскийнинг Россия ҳарбий вазири П. С. Ванновскийга 1892 йил 30 июнда юборган телеграммасида шундай дейилган: — Сиз Олий ҳазратларга маълум қиламанки, Тошкент уездининг бошлиғи полковник Терентьев катта оқсоқол Муҳаммад Яқуб ўрнига тайинланди. Шаҳарнинг барча оқсоқоллари ва қозилари, полиция хизматидаги маҳаллий миллат вакиллари аста-секин рус ёки Тошкентлик бўлмаган маҳаллий аҳоли вакиллари билан алмаштирилади.³

Гродяков узининг Туркистон генерал-губернаторига йўллаган хатида қўзғолон учун бутун шаҳар аҳолисини жазолаш мақсадида Урдадан Эски Жувага ва Жомъе масжидигача уланадиган иккита катта кўчани улар ҳисобига кенгайтиришга дарҳол киришишни сўради. Унинг фикрича, бундай йўл русларни бўлажак хавфлардан сақлар эмиш.⁴ Афтидан Гродеков тор ва қийшиқ кўчаларда ҳарбий ҳаракат қилиш ва воқеани кузатиш оғирлигини даф этмоқчи бўлган, албатта. Шаҳар даҳаларининг оқсоқолларини, қозиларни ва миршабларни ёппасига мансабларидан бўшатишнинг ташаббусчиси ҳам Гродековнинг ўзи эди.

¹ ЦГВИА России.Ф-400, ОП-1, д-1569, л.10.

² Уз Р МДА. ФИ-1, 31-руйхат, 80-иш, 40-бет.

³ ЦГВИА России.Ф-400, ОП-1, д-1569, л.14.

⁴ Уз Р МДА. ФИ-1, 31-руйхат, 80-иш, 22-бет.

Шу тарзда, қўзғолон баҳонасида Эски шаҳарни бошқариш бевосита рус амалдорларининг қўлига ўтказилди. Эндиликда катта оқсоқол лавозимида туб аҳоли вакили қўйилмайдиган бўлди. Гродеков имкони борича қўзғолоннинг сабабини маҳаллий юқори табақа вакилларига йўниш ва имкони борича уларни кўп қамаш ва жазолаш учун ҳеч нарсадан тоймайди. Аммо Сирдарё вилоят прокурори И. Е. Рейенбат Гродековни қонунни бузишда айблаб, унинг ўзига ва генерал-губернаторга тушунтириш хатларини бир неча маротаба ёзди. У қўзғолонга дахлдор бўлмаган кишиларни ҳибсга ололмаслигини ёки ушлаб туролмаслигини баён этиб, ўз фикрида қаттиқ туриб олди. Аммо Гродеков буйруғи билан шаҳарнинг бир нечта савдогарлари ва нуфузли кишилари, хусусан олдинги саҳифада кўрсатилган Боқижон Ҳолмуҳаммад ва Бадалмуҳаммад қамалдилар.¹ Прокурор тергов натижасида далиллар бўлмаганлиги учун уларни озод қилди. Гродеков эса бунга қаршилик қилиб, «агар исён бўйича бир неча ўн кишини, икки-уч эшон ва Иноғомхўжа жазолансалар, бутун жаҳон олдида шармандагарчилик бўлади»² деган.

Бу сўзларнинг маъноси шундан иборатки, қанчалик кўп юқори табақа вакиллари жазоланса, шунчалик қўзғолоннинг сабабларини уларга йўниш ва Россия шаънини сақлашга эришилади. Гродековнинг қурилайтган масалага шунчалик берилиб кетдики, генерал-губернатор Верёвкини ҳам норозилигини чақирди. Чунки, қўзғолонга алоқаси бўлмаган кишиларни ҳибсга олиниши қизиқ турган вазиятни кескинлаштиришга олиб келиши аён бўлиб қолди. Шу боис, Верёвкин Гродековга йўллаган хатида ўз фикрини қўйидагича баён этган: «Рус маъмурияти томонидан қўйилган хатолар ва меъеридан ортиқ қаттиқ қўллик улкада бизнинг мавқеимизни мустаҳкамламайди, аксинча, келажакда русларнинг туб аҳоли билан алоқаларига зиён келтиради. Мен жазолашга қаттиқ адолат юзасидан қарашнинг тарафдориман. Фақат полиция ва прокурор аниқлаган 24 июнь воқеасига бевосита дахлдор ва айблари исботланган кишиларгина жазоланишлари лозим».¹

¹ Ўша жойда, 31-бет.

² Ўша жойда, 11-бет.

Чор ҳукуматининг вакиллари қандай бўлмасин, қўзғолонни маҳаллий юқори табақа вакилларнинг ўртасидаги катта оқсоқоллик лавозимини эгаллашга қаратилган курашнинг маҳсули эканлигини намоён этишга ҳаракат қилди. Улар айниқса Иноғомхўжа бошлиқ бир гуруҳ кишиларни айбладилар. Бироқ, ишончли далилларни топишни иложи бўлмади. Тошкент шаҳар бошлигини ёрдамчиси Лыкошиннинг олиб борган терговига тегишли маълумотларга кура, Иноғомхўжанинг айбини топиш учун бир неча маҳаллий кишилар сўроқ қилинган. Масалан, Шайхонтохур даҳасидан: Муҳаммад Ражаб Аширбоев, Ҳайитбой Бадалбоев, Олимжон Раҳимжонов, Тохирхўжа Эшон, Абдуҳамидхўжа Эшон, Исломжон Бойвачча, Алимуҳаммад Эсонов, элликбоши Шомуҳаммад, Турсунхўжа, Довудхўжа Эшон, Мулла Маҳмуд, Юсуфхон, Абдураим оқсоқол, Муҳаммад Раимхўжа, Мирза Муҳаммад Паравончи, Миравзалбой, Юсуфбек Мулламуҳамедов; Кўкча даҳасидан: Нурмуҳаммад Мирсолиҳбоев, Муллаҳамид Муллааҳмедов; Бешёғоч даҳасидан: Мирёқуб йигит оқсоқол, Ортиқбой, Душонбой, Каримқори, Сайид Боқихон Эшон; Себзор даҳасидан: Мулла Содиқ Охун, Абдуҳамидхўжа сингари шахслар шулар жумласидандир.² Курсатилган кишилар Иноғомхўжа билан Муҳаммад Яқуб бир-бирларига душманлигини қайд қилган бўлсаларда, лекин Иноғомхўжа ва Шарифхўжани қўзғолонга даҳлдорлигини тасдиқловчи фикрларни айтмаганлар.³ Бошқачароқ изоҳлаганда, Лыкошин сўроқ қилинганлардан Иноғомхўжани «жинояти»ни курсатувчи далилларни ололмаган.

Аммо шуларга қарамай чор маъмурияти ва прокурор Иноғомхўжага қўзғолоннинг кўтарилишини бош айбори сифатида қаттиқ ёпишиб олади. Чунончи, Сирдарё вилоят прокурорининг П. Е. Рейенбат ўзининг айбномасида шундай ёзади: «Иноғомхўжа ўз мансабини, яъни катта оқсоқоллик лавозимини тиклаш мақсадида мана шу мансабга тайинланган Муҳаммад Яқуб Каримбердиевга қарши маҳаллий аҳолининг қўзғолонини уюштиришга аҳд қилди. У ўзига қараш-

¹ Ўша жойда, 138-бет.

² ЎЗР МДА.ФИ-723, 1-руйхат, 4-иш, 64-бет.

³ Ўша жойда, ўша бетда.

ли яқин одамлари орқали Каримбердиев ҳақида турли миш-мишларни тарқатиб бир неча юздан иборат кишиларни қўзғолон кўтаришга чақирди. Маълумки, бу қўзғолон зуравонлик ва тартибсизликларни юзага келтирди».¹

Шунингдек, Иноғомхўжанинг Аҳмадхўжа Абдурашидов, Ҳасанхўжа, Якубхўжа Юсуфхўжиев сингари қариндошлари қўзғолонни кўтарилишига таъсир кўрсатган кишилар сифатида қораланди.

Прокурорнинг сўзича Иноғомхўжа Умархўжаев 57 ёшда бўлиб, 1868 йилдан буён Сирдарё вилояти ҳарбий-граждан бошқармасида хизмат қилган. 1884 йилда Тошкент шаҳар бошлиғининг кичик ёрдамчилигига, 1887 йилда шаҳарнинг катта оқсоқоллик лавозимига тайинланган. Умумлаштирганда, у чор маъмурияти қўл остида 20 йил хизмат қилган. Намунали хизматлари учун Станислав лентали кумуш медали, иккита олтин медаль ва биринчи даражали «Фахрий тўн» билан тақдирланган.² Унинг энг яқин дўсти ва ўз вақтида чор маъмуриятига сидқидиллик билан хизмат қилган Шайхонтоҳур даҳасининг қозиси Шарифхўжа Почтахўжаев ҳам қўзғолоннинг асосий сабабчиларидан бири сифатида айбланди. У ҳам яхши хизматлари эвазига иккита катта олтин медаль, битта кичик кумуш медаллар билан мукофотланган эди.

Чор маъмурияти қўзғолонни кенг қўлоқ ейган акс садосидан чўчиб, унинг аҳамиятини ва сабабларини ниқоблашга кўп ҳаракат қилди. Зеро, шаҳар катталарининг бири гуруҳи 80 ёшли Шайх Абдулқосим Эшон бошчилигида шаҳар аҳолиси номидан ўзлари-ча хат уюштириб, Туркистон генерал-губернатори А. Б. Вревский ҳузурига кечирим сўраб кирганлар. Бу хат ва учрашув чор маъмуриятининг ташаббуси билан қилинган эди. Чунки ўша бир гуруҳ шаҳар вакиллари Сирдарё вилоятининг ҳарбий губернатори Гродеков бошлаб кирган. «Бу улкани, — дейилган хатда, — Рус давлатига бўйсундирилганлигига 20 йил бўлди. Бундан олдин, Тошкент қипчоқ ва қирғизларни қўл остида кўп тартибсизлик ва ғалаёнларни бошидан кечирган. Улка Россияга киритилгандан кейин эса кўчалар тузатилиб, бозор ва уйлар қўркам-

¹ Ўша жойда, ФИ-1, 31-руйхат, 30-иш, 180-бет.

² Ўша жойда, ФИ-723, 1-руйхат, 2-иш, 58-бет.

лаштирилиб, шаҳар ободонлаштирилди. Ҳамда, деҳқончилик ва савдо ўсиб, тинчлик ўрнатилишидан қувонган эдик. Бироқ, 24 июнда бир қанча бошлари айланган туб аҳоли ёки ҳокимиятни эгаллаш учун бузуқчилик қилаётганларга эргашган одамлар қўзғолон кўтардилар. Ҳатто улар шаҳар маҳкамасига боришиб, тўс-тўполон қилдилар».¹

Бунга жавобан А. Б. Вревский шундай деган: «Мен ўзимнинг уч йиллик раҳбарлигим мобайнида, меҳнатсевар ва тартибларга садоқатли ўзбекларни яхши куриб қолдим. Ишончим комилки, юз берган тартибсизликларда (қўзғолонда) аҳолининг кўпчилиги қатнашмади ва хайрихоҳлик билдирмади. Қўзғолонда нуфузли ва ҳатто эшонлар қатнашдилар. Бундай шум ниятли кишилар қўзғолоннинг бош айбдорларидир».²

Шундай қилиб, учрашувда ҳар икки томон бир-бирларига ёқадиган фикрларни билдириб, ҳақиқий аҳволни ошкора этишга журъат этолмадилар. Хатда «Эски шаҳар»ни ободонлаштирганлиги ҳақида сўзлар шунчаки хушомадгўйлик учун айтилган эди. Амалда ўша вақтда ва кейин ҳам ўзбеклар яшайдиган жойлар ва уйларни ободонлаштиришга маблағ ажратилмаган.

1892 йил 15 декабрда ҳарбий суд ҳукми эълон қилинди. У генерал-майор Мордвинов раислигида иш юритган эди. 4-Туркистон ўқчи батальоннинг командири полковник Эверт, 10-Туркистон линия батальоннинг командири полковник Кривоблацкий, 2-Туркистон бригадасининг командири полковник Чаплин, 2-Туркистон ўқчи батальоннинг командири подполковник Тончевский ва бошқа кишилар суд аъзолари эди.

Судда Сирдарё вилоятининг прокурори П. Е. Рейенбатнинг қўзғолон қатнашчилари устидан тузилган айбномаси маълум қилинди. Унда шундай дейилган: 7—24 июнда 120 минг кишилик шаҳарда вабо касали аста-секин ривожланиб борди. Вилоят ҳарбий губернатори генерал-лейтенант Гродековнинг вабога қарши курган чораларига маҳаллий халқ ишончсизлик билан қаради.

1892 йил 18 июнда Сирдарё вилоят бошқармасига

¹ «Туркестанские ведомости», 1892, 7 июля.

² Ўша жойда, ўша бетда.

келган пудратчи Мирза Ражаб Муҳамедов Чиноздаги доктор суриштирмай касалларга дори бериб, одамларни дарҳол ўлдираётган эмиш, деган миш-мишлар Тошкентда тарқатилганлиги ҳақида гапирган. Шунингдек, у мурдаларни ювмасдан, кафан кийдирмасдан ва диний маросимларни жорий этмасдан кўмиш ҳақидаги гапларни маълум қилган. «Халқ, — деган у, — ниҳоятда газабланган ва ҳукумат сенатига умумхалқ шикоятини юбормоқчи бўлиб турибдилар».

Айбномада Себзор даҳасидаги Хоноқа масчитида ва Шайхонтоҳур даҳасидаги Таллақ масчитида аҳоли йиғилиб, вабога қарши қаратилган чораларга қаттиқ норозилик билдирганлиги қайд қилинган.

Умуман айбномада кўзғолоннинг бошланиши ва ривожланиши тарифланиб, унинг олдинги сафларида «камбағал ёшлар» турганлиги кўрсатилган. Унда кўп мардикорлар ҳам қатнашган. «Маҳкама ва хизматчиларнинг уйларининг, — дейилган унда, — барча деразалари бузилган, жиҳозлар синдирилган, қоғозлар, китоблар йўқ қилиниб, ҳамма ёққа сиёҳлар сочилган... Полковник Путинцев маҳкамада турганда очиқ ойнадан унга қарши тошлар отилган, улардан бири унинг кўкрагига теккан».

Айбномада кўрсатилишича, қассоб Усмон, адвокат Азимбойвачча ва ямоқчи Искандарбек кўчаларда от чоптириб, аҳолини кўзғолон кўтаришга чақирган. Иноғомхўжа Умархожиев эса ўзининг катта оқсоқоллик лавозимини тиклаш мақсадида халқни кўзгатишда айбланди. У ўзининг энг яқин кишилари орқали турли миш-мишларни тарқатиб, халқни Муҳаммад Якубга қарши нафратини уйғотган ва кўзғолон кўтарилишига сабаб бўлган.

Иноғомхўжа билан бир қаторда Эшон Азизлар (Зайниддинхон) ва Абдулқосим, бозор оқсоқоли Зиёмуҳаммад Исамуҳаммедов, Азиз Водаванг, Мир Аҳмад Мир Маҳаммадов, Мир Умар Мир Азизов, Муҳаммаджон Ғайниддинов ва Муса Қассобоевлар айбдор деб топилди. Миршаб Аҳмадхўжа Абдурашидов ва унинг укаси Ҳасанхўжа, миршаб Юсуфхожиев ва бошқалар ҳам қораланди. Уларнинг орасида қози Муҳаммад Шариф Мулла Абдухалилов бор эди. Жами терговга 93 киши жалб қилиниб, улардан 57 киши қамоқда сақланди.¹

¹ ЎЗР МДА.ФИ-1, 31-руйхат, 30-иш, 165—181-бетлар.

1892 йил 15 декабрда суд раиси генерал-майор Мординов ҳукми эълон қилди. Унга кўра Аҳмадхўжа Абдурашидхўжаев, Зиёмуҳаммад Исамуҳаммедов, Азимбой-ваҷча Мирсалимбоев, Искандарбек Ишқурбоев, Усмон қассоб Азиз Қассобов, Муҳаммаджон Ғайниддинов, Муса Қорақасобов ва Тошмуҳаммад Тўйчиев осиб ўлдиришга, мол-мулкини мусодара этишга ҳукм қилинди.¹

Иноғомхўжа Умархўжаев 4 йилга Иркутскийга сургун қилинди. Бу муддатдан кейин у Сибирь ва бошқа губернияларда 12 йил яшаши керак эди. Умумлаштиришда сургун 16 йилни ўз ичига олади. Айни пайтда у чор ҳукумати томонидан берилган кичик кумуш, иккита катта олтин медаллардан ва бошқа мукофотлардан маҳрум этилиб, мол-мулки мусодара қилинадиган бўлди.

Шаҳарнинг иккинчи энг нуфузли кишиларидан бири Муҳаммад Шариф Мулла Абдулҳалилов эса 4 йил муддат билан Астрахан губерниясига сургун этилди. Унинг катта кумуш, иккита катта ва бир кичик олтин медаллари ва бошқа мукофотлари бекор қилинди. Ҳамда мол-мулки мусодара этилди.

Қуйидаги кўзғолон қатнашчилари турли муддат билан қамоқ жазосига ҳукм қилинди:

1. Нурмуҳаммад Шоазимбоев.
2. Яқубхўжа Юсуфхўжаев.
3. Кожар Ниязов.
4. Ислонхўжа Султонхўжаев.
5. Нормоҳаммад Холмоҳамедов.
6. Шоислом Шораҳимов.
7. Қуримбек Шояҳев.
8. Нигмаджон Исмоилжонов.
9. Мирза Раимхўжа Хонхўжаев.
10. Мулла Ражаб Муҳаммад Абдуросиқов.
11. Шоаҳмад Шомаҳмудов.
12. Тошмоҳаммад Юсупалиев.
13. Мурод Тоғаев.
14. Эрназар Ғайниддинов.
15. Ашир Маҳаммад Отажанов.
16. Усмонхўжа Иноятхўжаев.
17. Эшон Абдулла Мулла Саримсоқов.
18. Азимбой Ниёзмаҳамедов (Водован).
19. Раҳмон Қулсалимбоев.

¹ Ўша жойда, ФИ-723, 1-руйхат, 2-иш, 59-бет.

20. Уста Толиб Муҳаммад Собиров.
21. Асомиддинхўжа Баҳовиддинхўжа.
22. Искандархўжа Шодихўжаев.
23. Усмонхўжа Иноятхўжаев.
24. Яқуб Азимбоев.
25. Мирсултон Миржалилов.
26. Раим Нишонбоев.

Прокурор айбланиш ва суд ҳукмида қўзғолоннинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий сабабларини ниқоблашга қаттиқ ҳаракат қилиниб, уни юқори табақа вакилларининг мансаб учун олиб борилган курашининг натижаси деб баҳоланди. Шу боис Иноғомхўжа Муҳаммад Шарифхўжа ва бошқа нуфузли кишилар ишончли далиллар бўлмаса, асосий айбдор деб кўрсатилди. Ҳатто, прокурор П. Е. Рейенбат ўз айбномасида, гувоҳлардан бирортаси Иноғомхўжанинг қўзғолонни уюштиришга қаратилган ҳаракатини кўрсатувчи далилларни келтирмаганлиги қайд қилган. Бундай далиллар бошқа нуфузли кишиларга нисбатан ҳам айтилмаган. Аммо шуларга қарамай, чор маъмурияти онгли равишда ҳақиқатдан кўз юмдилар. Чунки бундай қилишликни сиёсат талаб қилган эди.

1893 йил 16 мартда шахсан императорнинг розилиги асосида қўзғолоннинг олдини ололмаганликлари учун Гродеков ва Путинцевлар лавозимларидан олинди.¹ Путинцев ўрнига Тошкент уезди бошлиғи полковник Тверитинов тайинланди.²

Умумлаштирилганда, чор маъмурияти гарчанд вабога қарши чораларни кўрган бўлса-да, лекин амалда уни даф этишга етарли эътибор бермади. Натижада, Тошкент шаҳрида юзлаб кишилар унинг қурбони бўлди. Чунончи, 1892 йил 7 июнь — 9 август ойининг орасида ўзбеклардан — 1428 киши касалланиб, 1389 киши ўлган, руслардан эса 407 киши оғриб, 213 киши вафот этган. Жами 1835 касалдан 1602 одам ўлган эди.³

1891 йилда шаҳарда 58 та эски мозорлардан 33 таси ёпилиб, 25 таси қолдирилди.⁴

Вабо касали Фарғона водийсида ҳам юзага келиб, ундан 10.277 киши вафот этган. Улка бўйича ҳисоблаганда, ўлганларнинг сони 11.879 кишига боради. Бу ўз

¹ ЦГВИА Ф-400, сп. I. д. 1569, л. 59.

² Уша жойда, Ф-, Л. 14.

³ «Туркестанские ведомости», 1892, 11 август.

⁴ Уша жойда, 10 ноябрь.

даври учун катта фожеа эди. Агар чор ҳукумати етарли маблағ ажратиб, чораларни билимдонлик ва изчиллик билан амалга оширганда бунчалик катта йўқотиш бўлмаслиги турган ган эди.

Қўзғолоннинг акс-садоси бутун ўлкага, хусусан Фарғона водийсига ҳам таралиб вазият кескинлашган. Шу боис фақат Тошкентда эмас, балки, Фарғона вилоятида ҳам «ҳарбий ҳолат» жорий этилиб, назорат ва таъқиб авжига минди.¹

Гарчанд қўзғолон бостирилган бўлса-да, лекин у мазлум халқнинг мустамлакачилик сиёсатига ва миллий зулмига қарши қаратилган кураш сифатида ўчмас из қолдирди. Шунинг учун ҳам чор маъмурияти мамлакатда ва чет давлатларда унинг моҳияти ва йўналишини бошқачароқ тарзда тушунтиришга ҳаракат қилди. Масалан, ҳукуматнинг расмий газетаси бўлмиш «Туркестанские ведомости»да шундай ёзилган эди: «Ватандошларимизга ва хорижий мамлакатлардаги дўстларимизга шуни маълум қилишимиз мумкинки, қўзғолон кўтарганликлари учун жазоланганлар том маънодаги сиёсий ва давлат жиноятлари сифатида эмас, балки маъмуриятнинг айрим ҳолларда қўллаган тартибларига қарши бош кўтарган кишилардир. Бу оломон томонидан тасодифан содир қилинган жиноят сиёсий тусга эга бўлмай, туб аҳолининг партиявий курашининг маҳсулидир. Унинг юзага келиши қисмангина вабога қарши қаратилган чораларга боғлиқдир. Шуни такрор айтамыз-ки, қўзғолонда Урта Осиёдан ташқарисида ўйлангандек ҳеч қандай сиёсий йўналиш йўқ!»¹

Хўш, шундай экан чор ҳукумати нима учун қўзғолончиларга қарши ўқ узди ёки бўлмаса кўп кишиларни ўлимга ва узоқ муддатли қамоқ жазоларига ҳукм қилди?

Жавоб шуки, бунга қўзғолоннинг худди сиёсий йўналишга эгаллиги сабаб бўлган. Вилоят прокурори П. Э. Рейенбатнинг айбномасида ва суд ҳукмида қўзғолон «Рус ҳокимиятига қарши қаратилган» эди дейиши ҳам фикримизнинг далилларида биридир.² Шу боис у ўлкадаги кейинги миллий-озодлик курашларининг юзага келишига ҳам таъсир кўрсатди.

¹ УзР МДА. ФИ-1, 3-руйхат, 33-иш, 15-бет.

² УзР МДА. ФИ-1, 31-руйхат, 30-иш, 165-бет.

ХІХ АСРНИНГ 80—90-ЙИЛЛАРИДА КЎТАРИЛГАН ҚЎЗҒОЛОНЛАР

1876 йилда чор ҳукумати Қўқон хонлигини ваҳшийларча тугатиб, Фарғона вилоятини ташкил этгандан сўнг ҳам озодлик курашлари тўхтамади. Улар ҳозирги ибора билан айтганда, кўпроқ партизан ҳаракатларига ўхшаб кетади. Чунончи, водийнинг у ёки бу жойларида 1878 йилда Мамир ва бошқа шахслар бошчилигида хонликни, яъни мустақилликни тиклаш учун кураш олиб борилди. Мамир ҳарбий қисмлар билан тўқнашди, лекин ушланиб Андижонда дорга осилди. Бироқ қўзғолончиларнинг алоҳида гуруҳлари курашни тўхтатмадилар. Бу гуруҳнинг сардорлари ўзларни хон деб, эълон қилдилар. Аммо улар аслида хон сулоласига тегишли бўлмаганликлари учун «Етим хонлар», яъни қалбаки хонлар номи билан аталганлар. Шу туфайли «Етимхонлар» қўзғолони ибораси ишлатиладиган бўлди. 1882 йилда қўзғолончиларнинг 50 бошлиқлари қўлга туширилиб, улардан бештаси осилди. Шунга қарамай озодлик курашлар бирин-кетин кутарилиб, акс-содоси бутун Фарғона водийсини қоплади. Шунинг учун ҳам Туркистон генерал-губернатори Н. О. Розенбах Россия ҳарбий вазирига юборган ахборотида Марғилон, Андижон ва Ўш уездларида қўзғолон кутариш кайфияти ҳукм сураётганлигини ўқдириб ўтган.¹

1885 йил 16 августда Марғилон, Андижон ва Қўқон билан боғловчи телеграф линиясига шикаст етказилди. Ўша куни Дарвишхон эшонхон Тура Асакада Муллахўжа Назар додҳо хонадонида Маҳмадназар Мирза Искандар, Ҳушвақт Мирза Искандар, Азимбой Умарохун, Холмуҳаммад боққол, Умрзоқ калта ва жами 20 кишидан иборат нуфузли кишилар билан йиғин ўтказган. Бу ерда у мустақилликни тикловчи «янги хон» деб бир огиздан тасдиқланди. Шундан кейин, улар Асакадан унча узоқ бўлмаган Қизил-оёқ қишлоғи томонга йўл олдилар.

Дарвишхон бу қишлоққа яқинлашганда, сафдоши Ҳушвақт Маҳмадназаровга 13 киши билан Асакага қайтишни ва волост бошлиғи Маҳмудхон Бобохоновни ушлаб келишни буюрди. Аммо бу киши уйида

¹ Ўша жойда, 31-руйхат, 9-иш, 12-бет.

йўқлиги учун қўлга туширишни иложи бўлмади. Марғилон уездининг бошлиғи Ивановнинг ҳарбий қисми қаттиқ қаршилиқ кўрсатганлиги орқасида чекинганлар. Бу вақтда Дарвишхон ўз одамлари билан Шарихонсой томонга жунаган эди. Унинг озодлик учун олиб бораётган кураши қирғизларни ҳам руҳлантирди. Чунончи, Наукат волостида яшовчи Нурмуҳаммад Муллаҳасанов (Бола пансод), Қўғонтепа волостидан Мўмин пансод Бутунбеков биргаликда 100 кишидан иборат қўзғолончиларни тўплаб, 1885 йил 17 августда Қорасув волостининг бошлиғи Исмоилхўжа Мулла Юсуповни хонадонига ҳужум қилиб, мол-мулкни таладилар. Аммо, волост бошлиғи қочиб кетганлиги туфайли жазодан омон қолди. Шундан кейин, улар Дарвишхонга қўшилиш учун Қатортол қишлоғига кетдилар. Қўзғолончилар бу ерга яқинлашганларида Олтинқўл волостининг бошлиғи, собиқ Қўқон хонлигининг лашкарбошиси Абдурахмон Офтобачининг ўғли Абдумўмин Тешиктошда турганлиги ҳақида хабар оладилар. Бу ерга юборилган қўзғолончиларнинг бир гуруҳи Абдумўминни ушлашиб ўлдирадилар. Уларга Қатортолда, Қўқон хонлиги даврида хизмат қилган нуфузли амалдор 93 ёшли Ҳолиқул Пармончи Бозорботиров ва унинг ўғли Худойқул, қариндошлари Турақул Алиқулов, Султон Бердиқулов, Азимқул Алиқулов ва бошқа кишилар қўшилади. Шундан кейин улар Сўфи қишлоққа келишиб, халқни бош кўтаришга чақирганлар. Ниҳоят, қўзғолончилар Шарихонсойда Дарвишхонни учратишиб, унга хон сифатида эҳтиром кўрсатадилар.¹ Бу ерда Қорасув волостининг бошлиғи Исмоилхўжа Мулла Юсупов «босқинчиларга хизмат қилаётганлиги» учун қўлга олинди. Шундан кейин Мўмин пансод 30 киши билан оммавий қўзғолонни ташкил қилиш учун Ушга, Дарвишхон ва Бола пансод Андижон уездига қарашли Қорасув ва Султанобод қишлоқларга бориб, сафларини анча мустаҳкамлади. Сунгра, улар Дардонак қишлоғига келиб, аҳолини қўзғолон кўтаришга даъват этдилар. Бу ердан Бола пансод Ойим қишлоғига бориб, волост бошлиғи Нуриддинхўжа Улусхўжаевни хонадонига ҳужум уюштирди. Дарвишхон катта гуруҳ одамлари билан Бўр-Тау деган жойга келиб, оммавий қўзғолон кўтаришга

¹ Ўша жойда, 14-бет.

чақирувчи хатни Сузакка юборди. Аммо, бу ердагилар Андижон уезд бошлиги капитан Бряннов ҳарбий қисм билан келаётганлиги туфайли қўзғолонга қўшила олмасликларини билдирганлар. Дарвишхон Янги боғга келиб, Бола понсод одамлари билан бирлашди. Бу ерда улар маслаҳатлашиб, Қўқон қишлоққа ҳужум қилишга аҳд қилинди. Бироқ, капитан Брянновнинг ҳарбий қисми кириб келганлиги туфайли режа амалга ошмади. Дарвишхон Наманган тоғларига ўрнашиб, атрофига қўзғолончилардан 800 кишини тўплади. Аммо улар озиқ-овқатни етишмаслиги орқасида тарқалиб кетадилар. Буларнинг бир қисми Ичкилин волости атрофларида ҳарбий қисм билан кичик тўқнашувдан кейин чекинишга мажбур бўлганлар.

1885 йил 7—9 сентябрда Норин волостида Мулла-шерҳўжа Назаров ва Мўминбой Жабборқулбоев бошчилигида янги қўзғолончилар гуруҳлари пайдо бўлди. Улар солдатлар томонидан ўққа тутилиб, 3 киши ўлдирилди ва 12 киши асирликка олинди. Хуллас, Дарвишхон ва бошқа мустақилликни тиклашга жонини тиккан сардорларнинг Фарғона водийсида оммавий қўзғолон кутаришга қаратилган курашлари кутилган натижани бермади. Бунга чор маъмуриятининг уз вақтида курган чоралари, 1876 йилда Қўқон хонлигини тор-мор этиши жараёнидаги қирғин-баротлар ва вайронагарчиликлар халқнинг тинқасини қуритган ва ҳолдан тойдирган эди. Аммо озодлик гоёлари мазлум халқни курашга отлантирди. Улар биринчи навбатда, зур бериб босқинчиларга хизмат қилаётган маҳаллий маъмурият вакиллари «кофирларга ён босаётган»лигида айблаб, жазолаганлар.¹

Фарғона вилоят прокурори В. М. Базилевский қўзғолоннинг қатнашчилари бўйича ёзилган айбнома-сида дейди: «Улар улқада рус ҳукуматининг ҳукмронлигига қарши қўзғолон кўтариб, мусулмон давлатини тиклаш учун курашдилар».²

Мазкур айбнома асосида 19 киши каторгага сургун қилинди. Хусусан, 6 киши умрбод ва 13 киши 18 йилга кесилди. 3 киши оқланди ва 2 киши вафот этганлиги учун иш тўхтатилди.³

¹ Ўша жойда, 16-бет.

² Ўша жойда, 17-бет.

³ Ўша жойда, уша бетда.

Дарвишхон қўзғолон мағлубиятга учратилгандан кейин Зарафшон округида яширинади. 1886 йил февралда бундан хабар топган чор маъмурияти Миркомил Миршамсиев исмли айгоқчини уни тутиш учун юборади. Бу киши маҳаллий маъмуриятнинг ёрдами билан Дарвишхонни қўлга олади. Бироқ йўлда, Жиззах яқинида, Дарвишхон қочишга муваффақ бўлади. Шундан кейин, Дарвишхонни Ҳисорда пайдо бўлганлиги, сўнгра Афғонистонда вафот этганлиги ҳақида маълумот олинади.

Юқорида шарҳланган қўзғолонлар мағлубиятга учратилган бўлса-да, лекин озодлик кураши турли куришларда давом этди. Масалан, солиқларни тўлашдан бош тортиш ёки оқсоқолларни «сайлашга» доир масалалар бўйича ғалаён кўтарилиши шулар жумласидандир. Чунончи, 1890 йил 21 мартда Балиқчи волостининг аҳолиси тўс-тўполон билан Андижон уездининг идорасига тўпланиб, волост бошлиғи лавозимига дарҳол сайлов ўтказилишини талаб қилишган. Ҳатто оломон шикоят қилиш учун Андижон шаҳарига боришларини маълум қилган. Андижон уездининг бошлиғи Бряннов оломоннинг бу сиёсий талабини рад этиб, ўз сўзида қаттиқ туриши норозиликни янада кучайтириб юборди. Ғалаёнда волостга қарашли бир нечта қишлоқларнинг аҳолиси қатнашди: Мингбулоқдан: оқсоқол Рузимад Мансидбоев, Арслонбой Уйшунбоев; Балиқчидан: Абдуллахўжа Юсуфалибоев, Ҳушмад Оқёров, Баҳовуддин Қурбонбоев, Хотамберди Райитбердиев, Аширбаққол Яқуббоев, Мирза Яқуббойвачча, Райимқулбой Каримқулбоев, Ҳидирхўжа Мадиев, Зафарбой Мадиев, Мадмурод Тўрабоев, Сусимқул элликбоши Тойрбой, Ортиқбой Тошбоев, Мирза Абдулла Холиқбоев, Бобомамад Тўхтаназаров; Усмонбек жамоасидан — Эршодхўжа Юсуфалибоев, Сайид Аҳмадбой Сайидалиев, Қўлдошбой Асиров, Умарали Миралибоев, Абдурашидбой, Давлатбой, Мулла Юнус Юсупов, Қорабой Исмоилов; Чинободдан: Шодмон Кенжабоев, Умрзоқ Фозилбоев, Нурмат полвон Мирсайидбоев, Тўхтасин Кенжабоев, Нурали Дониёров, Тошмирза Сойиббоев, Асилбек, Кенжабой Жияналиев, Ҳасанбой Кенжабоев; Қўштепадан: Юсуфбой Охунов, Тошмирза Лутфуллаев, Абдукарим Лутфуллаев ва Қосимхўжа Чанокбоевлар олдинги сафларида туриб, капитан Брянновдан ҳозироқ сайлов

ҳақида буйруқ беришини қатъиян талаб қиладилар.¹ Бунга кунмаган капитан Бряннов халойиқ томонидан қуршаб олинди ва унинг ҳаёти хавф остида қолди. Шунинг учун у маҳкаманинг хонасига кириб жон сақлашга мажбур бўлди. Шу онда солдатлар келишиб, Мадқосим Жонибой Суфи ўғли, Ҳайитназар Ҳолмуҳаммад ўғли, Сайид Аҳмад Холмаҳмад ўғли, Тошмирза Лутфулла ўғли, Шодмон Кенжабой ўғли ва бошқа галаённинг бошлиқларини ҳибсга олди.²

Чор маъмурияти вакилларининг расмий ахборотида вилоятнинг у ёки бу жойларида кутарилган галаёнлар «повстанческие отряды», яъни қўзғолон гуруҳлари номи остида баён этилган. Мана шундайлардан бири 1891 йил 22 декабрда Марғилон уезди Найкау қишлоғида пайдо бўлди. Унга Қўқон шаҳарида яшовчи Собирхон Тура Азизхўжа ўғли бошчилик қилган. У аҳолини чор ҳукуматининг ҳукмронлигига қарши қўзгатган. Унинг қўл остидаги гуруҳ Бўстон ва Қоратепа қишлоқларида ҳам курашган. Бу вақтда вилоятда Сибирга сургун қилинган, лекин у ердан қочган кишилар пайдо бўлиб, халқни қўзғатишга ҳаракат қилганлар. Масалан, Қўқон шаҳарида Мадқосим уста Раимқулов исмли кишининг уйида тинтув ўтказилганда Сибирдан қочиб, яшириниб юрган Мирзажон Шермуҳаммедов қўлга туширилди. Бу кишининг ёнидан «аҳолини чор ҳукуматининг ҳукмронлигига қарши курашга» даъват этувчи прокламация (чақириқ варақаси) топилди.³

Мазмунан Мирзажон Шермуҳаммедов Сибирда сиёсий маҳбусларни орасида яшаб, онги ва кураши анча кучайганки «сиёсий варақа»ни тайёрлаган. Унинг мустақилликни тиклашга қаратилган фаолияти аҳолининг хоҳиш-иродасини ифода этиши турган гап эди. Бу хусусда Сибирдан қочиб келган Раимқул Тоғайназаровнинг фаолияти ҳам диққатга сазовордир. Чор маъмурияти вакиллари уни қўлга тушириб олиб кетаётганларида Қўқон уездига қарашли Тудак қишлоғининг аҳолиси бош кўтариб «волост бошлиғи ва миршабларни сўйиш» керак деб бақаришиб, уни озод этишга эришишган. Ҳамда Раимқул Тоғайназа-

¹ ЎзР МДА, ФИ-504, 4-руйхат, 521-иш, 8—9-бет.

² Ўша жойда, 4—7-бетлар.

³ Ўша жойда, ФИ-1, 32-руйхат, 171-иш, 10-бет.

ровни яширишган. Бу воқеанинг фаол қатнашчилари бир неча киши галаён кутаришда айбланиб, ҳибсга олинган. Суд ҳукми бўйича Раҳмонберди Худойназарбоев ва Тўйчибой Исматуллаевнинг ҳар бири 20 йил муддат билан каторга қилинди. Мулла Алимуса Бегиев ва Мадумар Суфи Мадбобо Суфиев 15 йилга, Абдуқаюм Маҳаммад Юсуфбоев, Тошмамад Қаландаров ва Раҳматилла Бутаев ҳар бири 12 йиллик каторгага ҳукм қилинди. Баҳромқул Умарқулов, Холиқназар Худойназаров, Йўлчибой Раҳмонқулов, Мирзакарим Худойназаровлар 6 ой муддат билан қамоққа ташланди.¹

Шундай қилиб, кўрилатган даврда Фарғона вилоятида партизанлар ҳаракати ҳолидаги озодлик курашлари сиёсий тусга эга бўлиб, она-юрт мустақиллигини тиклашга қаратилган эди.

1898 ЙИЛ ҚЎЗҒОЛОНИ

Қўзғолон қатнашчилари ва унга тайёргарлик. Гарчанд олдинги йилларда кўтарилган катта-кичик қўзғолонлар тор-мор этилган бўлса-да, лекин озодлик ғоялари вақти соати келганда яна ўз куч-қудратини намойиш этаверди. Улар 90-йилларни ўрталарига келиб, мазлум халқни янги курашларга отлантирди. Қўзғолоннинг асосий йўналтирувчи кучи мустақиллик ва миллий зулм исканжасидаги деҳқонлар, хунармандлар, мардикорлар, чорикорлар ва умуман қашшоқлашган халқ ҳисобланган. Аммо, қўзғолонда юқори табақанинг илғор вакиллари ҳам фаол қатнашди. Мустақилликни тиклаш учун кураш уларни ҳам онги ва қалбини чулғаб олган эди. Миллий давлатни йўқ қилиниши, бойликларнинг таланиши ва шафқатсиз зулм маҳаллий табақа доираларининг норозилигини чақирмасдан қўймас эди. Бундан, чор ҳукуматига зўр бериб хизмат қилаётган бир гуруҳ туб аҳоли вакиллари мустаснодир. Хуллас, чор ҳукумати даврида олий ва ўрта ҳокимият лавозимлардан маҳрум этилган ва бошқа ўз ватанига содиқ кишилар чет эл ҳукмронлигига қарши курашларда фаол қатнашдилар.

Фарғона вилоят ҳарбий губернатори Чайковский водийдаги вазиятни шундай таърифлаган: «Бўйсунди-

¹ Ўша жойда, ФИ-723, 1-рўйхат, 5-иш, 69-бет.

рилганга қадар Фаргона мустақил давлат ҳисобланиб, ўзининг тарихига, ҳукмрон синфига ва бошқарув тизимга эга эди. Буларнинг йўқолганига ҳали чорак аср ва янги шароитга мосланишга бир кишининг умри утганича йўқ. Илгари ҳукмронлик қилган, нуфузли табақаларни оддий бир кишиларга айланиш жараёни жуда қийин ва аламли кечмоқда. Шунинг учун, тасодифий ҳодисаларни юзага келишини назарда тутган ҳолда туб аҳолини қаттиқ назорат остида ушлаб туриш ҳали узоқ давом этади.

Айниқса, мусулмон руҳонийларини ва мусулмон ўқув юртларининг вакиллари алоҳида назорат остида ушлаб туриш зарур. Чунки улар қонуний ташкилотлардан четда ўз ҳолича ташлаб қўйилганлиги учун доимий назорат қилиш имконини бермайди. Янги тартиб-қонунлар орқасида улар фақат жамиятдаги мавқеига эмас, балки вақф ерларидан олинадиган даромадларни қисқартирилиши туфайли иқтисодий манфаатларига путур етказилди».¹

Бинобарин, юқори табақа вакилларига сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан зарба берилганлиги, шу боис уларни ҳамisha назорат остида ушлаш зарурлиги ўқдириб ўтилган. Умуман чор маъмурияти айниқса, дин пешволарини энг хавфли душман сифатида ҳисоблаб, уларни имкони борича «бурчакка сиқиб» қўйишга ҳаракат қилди. Шунингдек, у қозилик ва оқсоқоллик мансабларида хизмат қилаётган кишиларни ҳам «гаҳ деса қўлга қўнадиган» тарзда ушлаш учун арзимаган баҳоналар билан жазолаб туради. Масалан, вабо касали муносабати билан 25 қози ва муфтийлар эски қабристонларни ёпмасликни сўраб, маъмуриятга ариза ёздилар. Унга қуйидаги кишилар имзо чекканлар:

1. Қози Мансурхўжа Хўжакамолов.
2. Қози мулла Махсум Мирюсупов.
3. Қози мулла Ашир Муҳаммад Ниёзмуҳамедов.
4. Мавлоно мулла Абдумўмин Раҳмонбердиев.
5. Аълам мулла Азижон Раҳмонбердиев.
6. Муфтий мулла Мирубайдулла Мирюсупов.
7. Аълам Муҳаммадюсуп Муҳаммадбохонов.
8. Муфтий хожи Камолиддин Шамсиддинов.

¹ Центальный Государственный исторический архив России в Санкт-Петербурге. Ф-1282, ОП.3.0.д, 442, л.27.

9. Аълам Муҳаммадқодир мулла Муҳаммадқосимов.

10. Аълам Турсун Муҳаммад мулла Ниезбадалов.

11. Аълам Муҳаммад Обидмаҳсим Муҳаммад Содиккомолов.

12. Аълам Сайидхўжа Мирбурхонов.

13. Муфтий мулла Муҳаммад Иброҳим Миролим Суфиев.

14. Муфтий Муҳаммадали.

15. Аълам мулла Хўжақули Ғойиб Назар Суфиев.

16. Аълам Мавлонқул Нормуҳаммад Суфиев.

17. Аълам мулла Абдумўмин Ашурмуҳаммад Суфиев.

18. Муфтий мулла Муҳаммад Назар Соҳибаев.

19. Муфтий Сойид Аъзамхўжа Орифхўжа Эшонов.

20. Муфтий Азиз Умархўжа Исахўжаев.

21. Муфтий мулла Абдурахмон Жумабай Суфиев.

22. Муфтий Фаҳриддин Хўжа Дониёрхўжаев.

23. Муфтий Муҳаммаджон Муҳаммад Раимов.

24. Муфтий Исомиддинхўжа Содик Хўжа Аъламов.

25. Аълам мулла Эшонхон Миралимов.

26. Қози мулла Абдураззоқ мулла Сотиболдиев.

Улар оддий бир ариза ёзиб ҳукуматнинг қарорига норозилик билдирганликлари учун лавозимларидан четлатилди ва ҳибсга олинди. Ҳатто уларни оқлашни сўраб ариза ёзган бир гуруҳ элликбошилар ҳам қамоққа ташланди.

Шундан кейин бир гуруҳ нуфузли кишилар норози бўлиб шикоят хатини ёздилар: «Хонлар вақтида, — дейилган унда, — қозилар шариат қонунларини билганликлари учун мукофотланганлар. Аммо халойиқ қозиларни бекордан-бекорга лавозимларидан бўшатишганлигини билмайди. Чунки улар ҳеч қачон шариатга зид ишларни қилмаганлар».¹

Ҳарбий губернатор А. А. Абрамов қўзғолон кутарилишидан қўрқиб, агар тартибсизликлар рўй берса у вақтда қозилар Сибирга сургун қилинишини очиқдан-очиқ маълум қилди.² Айни бир пайтда Қўқон уезднинг бошлиғи агар дин пешволари бирор тартибсизликларда қатнашсалар мадрасаларни йўқ қилиниши ва вақф ерлари тамоман давлат ихтиёрига ўтказилишини эълон қилди.³

¹ ЎзР МДА, ФИ-19, 1-руйхат, 332-иш, 43-бет.

² Ўша жойда, 22-бет.

³ Ўша жойда, 27-бет.

Хатто уларга хайрихоҳлик билдирган элликбоши-ларни ҳибсга олади. Булар қуйидагилардир:

1. Муллабута Шоназбаев.
2. Мирмуҳаммад Муҳаммад Иброҳимов.
3. Уста Эрназар Холиқназаров.
4. Мўмин Хужа Салимхўжаев.
5. Охунбой Муҳаммад Собиров.
6. Маҳаммад Ражаб Эркабоев.
7. Мулла Абдулқосимхўжа Нигматуллаев.
8. Мирусмон Мирнасирабаев.

Қозилар ва элликбошиларни қамоққа ташланиши мустамлакачилик сиёсатидан «қони қайнаб» турган халқнинг ғазаби ва нафратини қизитиб қўзғолон кутарилиши хавфи туғилди. Шу боис улар озод этилди. Бироқ айрим кишилар, хусусан Абу Наби Абдурахмонов, Иса Мирзабоши Мирбаратов, Мулла Абдуқайом Алиев, Мулла Курбон Ислоҳ Хўжаевлар қисқа муддатли қамоқ жазосига тортилди. Рузи Маҳаммад Назармуҳаммадов, Муллахошим Мирза Қосимовлар «анча ишончсиз ва хавфли» кишилар сифатида Қўқон уездидан чиқариб юбориш ҳақида буйруқ берилди.

Қози мулла Ашур шикоят хатини ташаббусчиси сифатида Сибирга сургун қилинмоқчи эди, лекин вазиятни кескинлаштириш туфайли ҳукм бекор қилинди.¹ Чор маъмуриятининг маҳаллий амалдорларига нисбатан зўравонлиги туфайли уларни орасидан халқ ғалаёнларига хайрихоҳлик билдирувчилар чиққан эди. Чунончи, уларнинг айрими вакиллари 80-йилларда мустақилликни тиклаш учун курашаётган гуруҳларнинг қатнашчиларига меҳрибонлик қилганлар. Масалан, 1885 йилда Наукат волостининг бошлиғи Содиқ Қўлматов ва Бозор қўрғон волостини катта оқсоқоли мулла Калон Отанаев «қўзғолон қатнашчиларини бекитганликлари» учун ўз вазифаларидан олинган.² Маҳаллий маъмурият вакилларини қўзғолончиларга хайрихоҳлигини вилоят ҳарбий губернатори ҳам таъкидлаган: «Бизнинг (қўзғолон бошлиғи Дарвишхонни) қўлга тушира олмаганимизга аҳолини ва маҳаллий маъмурият вакилларини ёрдам қилмаётганлари сабаб бўлмоқда. Маҳаллий амалдорлар ўзла-

¹ Ўша жойда, 53-бет.

² Ўша жойда, ФИ-1, 31-рўйхат, 3-инш, 9-бет.

рини хайрихоҳликларини ниқоблаш учун турли асос-
сиз сўзларни тарқатиш билан шуғулланмоқдалар».

Айниқса, хонлик вақтида мансабларга ва им-
тиёзларга эга бўлган, лекин «руслар келгандан кейин
улардан маҳрум этилган» кишилар чор ҳукуматига
қарши турганлар.

Улка генерал-губернатори А. Вревский сўзига қара-
ганда улар осойишталик кунларда жим юрганлар, ле-
кин янги солиқлар солинаётганда ёки қандайдир муш-
кул вазият юзага келганда аҳолини қўзғолон кутариш-
га даъват қилганлар.¹ Шундай қилиб мустамлакачилик
сиёсати бир томондан халқни ҳаётини оғирлашишига,
иккинчидан маҳаллий юқори табақа вакиллари
манфаатларига зарба беришга олиб келган. Бу ҳолат
халққа ҳам, юқори табақа вакилларининг илғор қис-
мига ҳам умум душман — чоризмга қарши бирлашиш-
га замин ҳозирлади. Бу ерда мустақиллик ва озодлик
учун кураш туйғулари муҳим ўрин эгаллади. Ҳамда
халқнинг барча тоифаларини бир ёқадан бош
чиқаришни таъминлади.

Шуни айтиб ўтиш лозимки, жамият маънавий
ҳаётнинг асосий йўналтирувчи кучи бўлмиш Ислом
динининг камситилиши ва унинг моддий асосларини
чекларлаб қўйилиши дин пешволарини ҳам бош кута-
ришга олиб келди. Асрлар мобайнида ҳукм суриб
келган Ислом динининг ғайри диннинг «асирига» ай-
ланиб қолиши қўзғолоннинг энг муҳим омилларидан
бири бўлди. Айниқса номоз вақтида рус императори
номига хутбани мажбурий суратда ўқитилиши ачи-
нарли ҳол эди. Шу боис, «газот» шиорини юзага ке-
лиши табиий ҳолдир. Бу хусусда Андижон қўзғоло-
нининг жонли гувоҳи Фозилбек Отабек ўғли шундай
ёзади: «Мадраса вақфларини бони, вақф қилувчи
вақфларнинг авлодларига буйруқ бериб, сотиб
емоқларига фармойиш қилиб ва мусулмонларнинг
жума номозларида (хутбаларида) подшоҳ (импера-
тор)нинг номини қўйиб ўқимоқ, Куръоннинг «вал
мушриқин» деган жойларидан «мушриқни» иборат-
ларини чиқармоқ каби беҳуда ишларни амр қилди-
лар.

Шаҳар ҳокимлари, қози ва амалдорлар ҳам мактаб-
дорларни чақириб оқ подшоҳнинг номини жамиси

¹ Ўша жойда, уша бет.

одамларга билдириб, масжидлардан, номозларда дуо қилдилар...

Мусулмонларни ниҳоят эзиб, қисиб, ҳатто кўчадан ё пристуф утиб қолса, ё беихтиёр кўрмай қолгон ва ўрнидан турмаган мусулмонлар бўлса, қайтиб келиб уриб, қамар эдилар.

Андижонда бир неча муътабар одамларни кўчада, халқ қошида «манга салом қилмадинг» деб ҳақорат қилиб, қамаб қўядиган бўлди...

Ариза берилса, кимга берилар эди? Яна шу золимларга берилур эди. Булар бўлса, ҳеч вақт камбағалларнинг арз-додига қулоқ солмас эди. Мана шундай қаттиқлик кунларда қолгандан кейин халқ орасида бу зулмларга қарши қўзғолончилик руҳи пайдо бўлиб қолди».¹

Демак, чор маъмурияти томонидан оширилган шайқатсиз зулм, туб аҳолининг қадри-қимматини ерга уриш ва уни ҳўрлаш, адолатсизлик ва зўравонликлар Андижон қўзғолонини юзага келтирган эди. Айни пайтда иқтисодий ҳаёт чуқур инқирозга учраб қашшоқлик таборо кенг қулоқ ёймоқда эди. Шунини айтиш лозимки, қўзғолонда Андижон атрофида яшовчи қирғизлар ҳам фаол қатнашганлар. Чунки, чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати уларни ҳам огир аҳволга солиб қўйган. Улар чор маъмурияти томонидан яйловлар ва экин майдонларининг талай қисмидан маҳрум этилди. «Тоғ-саҳроларда эса, — дейди Фозилбек Отабек ўғли, — камбағал қора қирғизларнинг тоғлардаги мулкларини тортиб олиб, ичкари руссиядан бир неча минг рус деҳқонларини кўчириб келиб, бўлиб бериб, охирида Элатия қирғизларни ўз мол-мулкларига ҳам эга қилмай, бечораларни Фарғонанинг кенг тоғларига тарқатди. Шаҳар халқи золим ҳокимлар зулмидан безор бўлиб кўчага чиқолмай қолганларидек, шунча кенг тоғлардаги қирғизлар ҳам ўзларининг ота-боболаридан бўён ёқиб келган, қуриган ўтинларидан ёқолмай қолдилар, балки тикони қолмади. От, мол, қўй, эчкиларни бемалол боқолмай, бир тарафдан: чўп, оғиз пули деб жарима солиб, пулларини олса, иккинчи тарафдан «туёқ пули» деб

¹ *Фозилбек Отабек ўғли*. Дукчи эшон воқеаси. Т., «Ўзлпон», 1992. 20—21-бетлар. Нашрга тайёрловчилар Сирожиiddин Аҳмад, Улуғбек Долимов, Шухрат Ризаев.

қўйларини ҳисоблаб олди. Учинчи тарафдан, ўрис му-
жиклари «маним экинимга кирди» деб молларини
«штраф» («жарима») қилиб олиб қўяр эди».¹ Шу ра-
вишда Кетмонтепа, Кузарт ва Андижоннинг бошқа ат-
роф жойларида истиқомат қилувчи қирғизлар мустам-
лакачилик сиёсатининг аёвсиз азоб-уқубатларини бош-
ларидан кечирмоқда эдилар.

Фаргона водийсининг ўзбек ва қирғизлардан таш-
кил топган, ўтроқ, ярим кўчманчи ва кўчманчи аҳоли-
си баббаробар ниҳоятда ачинарли аҳволга тушиб қол-
ган эди. Мана шундай оғир шароит ҳукм сураётганда
Муҳаммад Али халфа Собир ўгли сиёсий майдонда
пайдо бўлди. У 1856 йилда Марғилон шаҳариға
қарашли Шоҳидон қишлоғида ўрта ҳол оилада туғил-
ган. Уни Фаргона шаҳридан 25 чақирим жануби-ғарб-
даги Чимён қишлоғида туғилганлиги ҳақида ҳам маъ-
лумотлар бор. Унинг отаси бешик, беланчак, пахта-
нинг чигитидан ажратадиган чигириқ ва йиқ (ёки
дук) тайёрлаш билан шуғулланган. Муҳаммад Али
ёшлигиданоқ ақл-идрокли, меҳнатсевар ва адолатли
шахс сифатида танилиб, отасининг касбини давом эт-
тирган. Айни пайтда деҳқончилик ва паҳсачилик би-
лан шуғулланган. У 1866 йилда ота-онаси билан Минг-
тепага келиб ўрнашадилар. Бу ерда Султонхон Тўра
Эшонга мурид бўлиб, унинг хизматини уташ билан
бирга таълим-тарбиясини ҳам олади. Пировардида
Султонхон Туранинг муҳри босилган хати — иршади,
яъни ҳужжати бўйича Муҳаммад Али Эшон мақомига
сазовар бўлади. Бу табаррук зот Мингтепада халқ ман-
фаатларини кўзлаб, кўп фойдали ишларни қилган. У
асли касби бўйича Дукчи Эшон ибораси билан ҳам
аталган. Уни ўзбек, тожик, қирғизлардан иборат кўп
муридлари бўлиб, катта шуҳрат қозонди. Бу хусусида
Асака бўлимининг пристави Чанишев бошлигига
ёзган ахборотида шундай дейди: Асакага қарашли
Мингтепа қишлоғига бундан 25 йил аввал келиб
ўрнашган, асли мингтепалик «Муҳаммадали Эшон»
деган бир киши эшонлик қилиб турган бўлсада, бу
кунларда ниҳоят кучайиб, бутун тоғлардаги қирғизлар-
ни ўзига тобе қилди: «Маним махфий олган ахboro-
тимга қараганда, муридлари ўн мингдан ошган бўлса
керак, ҳаммалари эшонга шундай тобедирларки, агар

¹ Ўша жойда, 21-бет.

амир қилса бир кунда жам бўлади. Агар шундай бора-верса, эҳтимол Эрон эшонларидек Россия давлатига исён чиқарса, лоақал ҳукумат бошлиқлари амр фармонига инқиёд қилмаса, чунки хонақосига бир катта мактаб қилиб, тахминан 250 га яқин болаларни учта муаллим солиб, доимо ўқитиб турадир. Булар оз кунда ўқиб чиқсалар, кўпларини «Истанбул»га юбориб ўқитмоқчи эмиш. Буларнинг ҳар нечик бўлсада, манъ қилмоғи зарур эди».¹

Куриниб турибдики, Муҳаммад Али Эшоннинг таъсири доираси шу даражада кенг қулоч ёйганки, ўзбек, тожик, қирғиз ва бошқа туб аҳоли вакилларини ўз ичига олган муридларининг сони ўн минг кишига борган. Уни Бухоро, Самарқанд, Тошкент ва Фарғона водийсида муридлари бор бўлган.

12-расм. Қўзғолончилар сардори Муҳаммад Али халфа Собир Уғли.

Муҳаммад Али Эшон халқнинг саводини чиқариш ва билимини оширишга ҳаракат қилиб, Мингтепада мактаб, мадраса ва иккита масжид қурган. Мингтепага яқин жойда «Эшончек» номида янги қишлоқни бунёд этди. У қўзғолондан олдиноқ озодлик жарчиси сифатида ҳам танилганлиги учун чор маъмуриятини ташвишлантирган. Шу боис унинг фаолиятини текшириш учун комиссия тузилган. Бу комиссия Мингтепага келиб, Муҳаммад Али Эшонга қуйидаги саволларни берган:

— Ёшингиз нечада?

— 51 ёшдаман.

— Исмои-шарифингиз?

— Исмиб Муҳаммад Али, отамнинг номи Мулла Исмоил.

— Қайси дин ва мазҳабдансиз?

— Мусулмон, «ханафий» мазҳабиданман.

— Қаерда ўқигансиз, қайси ерларда бўлгансиз?

¹ Уша жойда, 15—16-бетлар.

— Купроқ Бухоро ва Каррухда, Шахрисабзда ўқиб, сўнгра ҳажга бордим. Бу ерда икки йил яшадим. Ҳиндистонга ўтиб, Кашмирга бир йил турдим.

— Неча йилдан буён эшонлик қиласиз?

— 26 йилдан буён.

— Муридларингиз қаерларда яшайди?

— Муридларим куп, қанча эканини билмайман.

Улар қирғизлар орасида ҳам бор.

— Подшоҳ аъзамга қарашли қайси шаҳарларни қургансиз?

— Ўз қишлоғимдан тортиб, то Севастополь, Одесса, Қрим, Кафа, Ашхобод, Узунота, Тошкентни қурдим.

— Бу бойлик ва иморатлар отангиздан қолганми ёки ўзингиз топганмисиз? Эшон бўлмасдан олдин ерсувларингиз бормиди?

— Отамдан бир кичкина ҳовли қолган. Бошқа бойлик йўқ эди. Ҳозирги мол-мулкларни ҳаждан келганимдан кейин 26 йил мобайнида орттирдим. Ҳали ҳам катта бойлигим йўқ. Чунки уни бева-бечоралар ва камбағалларга сарфламоқдаман.

— Муридларингизнинг ҳаммаси камбағалларми ёки бойлардан ташкил топганми, қайсиси куп?

— Бой ҳам бор, камбағаллар ҳам куп. Уларни барчаси бизга бирдек биродарлардир.

— Муридларингиздан ҳадияларни сўраб оласизми ёки ўзларининг ихтиёрлари билан берадиларми? Бу ердаги одамлар илгари боймиди ёки камбағалмиди? Улардан сизга нима фойда бор?

— Биз ҳеч кимга «бир нарс олиб кел», деб айтмаймиз. Одамлар Худойим кунглига солган нарсаларни келтирадилар. Буларни дарҳол қозонга солиб ва пишириб камбағалларга тарқатамиз. Муридлар аввалдан камбағал кишиларни ўз ичига олади.

— Сизга қайси кишилар яқин, бойларми ёки камбағалларми? Қайсисининг тарафдорисиз?

— Албатта, манга шу ерда хизмат қилаётган камбағаллар яхшидир. Узоқлардаги бойларни бизга фойдаси тегмайди.¹

Мазкур сатрлардан аёнки, Муҳаммад Али Эшон табиатан камбағалпарвар, мурувватли ва ҳайр-эҳсонли киши ҳисобланган. У оддий бир оилада туғилиб, зўр

¹ Уша жойда, 17—18-бетлар.

истеъдоди, меҳнатсеварлиги ва камтарлиги туфайли юксак эшонлик унвонига сазовор бўлган. Шу боис у нафақат ўз халқи, балки қирғизлар орасида ҳам катта обрўй ва ҳурмат қозонди.

Аввалом бор, Муҳаммад Али халфа Эшон ўзи истиқомат қилаётган Мингтепа, Тожик ва Қашқар сингари қишлоқларнинг пири, фахри ва гурури эди. Айрим маълумотларни кўрсатишича, ўша қишлоқлар анча салоҳиятли ҳисобланган. Масалан, Қашқар қишлоғида — 340 хонадон ва 2102 киши, Мингтепада — 64 хонадон ва 450 киши яшаган.¹

Қирғизларнинг юқори табақа вакиллари Муҳаммад Али халфа Собир ўғли билан ҳамиша маслаҳатлашиб ва дардлашиб турганлар. Чунончи, «Кетмонтепа, Кугарт тарафларидаги қирғизия катталари, «манноф» ва «маннофзода»лари унинг ҳузурига бориб, безор қилган мужиклардан диққат бўлиб, уларнинг подшоҳини орқа қилиб берган дашномларига чидайолмай, 1896 йилда куп одам жам бўлиб, Кугартга тупланиб, Йиқчи Эшон (Дукчи Эшон) ҳузурига кетиб, қуйидаги ёзиладирғон маслаҳат ва аризаларини қилмоқчи бўлдилар. Лекин, қирғизларнинг бу йиғин ва жамиятлари фақатгина мужиклар зулмига қарши бўлиб, бунга машҳур Шодхон Ботур деганнинг набираси бошчилик қилган. Тахминан 25 киши Йиқчи Эшонни зиёфат қилиш муддаосида келиб, эшонни зиёфат қилиб, кейин мусоҳаба ўртасида мужиклардан шикоят этиб, айтдиларки: агар бизга ижозат берсангиз, ҳамма қирғизлар йиғилиб, мужиклар устига ҳужум қилиб, ҳаммаларини от оёғида бостириб юборамиз. Шундай жонимиздан тўйдик. Биз қирғизларни ниҳоят бесаранжом қилдилар. Бу юрганимиздан ҳаммамизни ўлгонимиз яхшироқдир. Ғазотга ижозат беринг, деганларида Эшон: «Биродарлар! Ҳали вақт эмас, андак фурсат бор, ҳаммамиз бирдан ҳужум қиламиз, охири бу Николай зулми остида қолмаймиз, бир оз фурсат бор. Тафаккур қилиб туринглар! Ман ўзим бош бўлиб ҳамма биродарларни, балки тамом шаҳар халқини ўзимизга ер қилиб, кейин ишни бир йўла бошлаймиз», деб буларга таскин берган эди. Бу сабабдан қирғизлар андиша қилиб: «Эшонимизнинг ўзи бир нарсани билдилар. То ишимиздан хабар бўлгунча таваккуф

¹ ЎзР МДА, ФИ-19, 1-рўйхат, 5579-иш, 216-бет.

қилайлик» деб қайтиб кетган эдилар. Мана шу 1896 йилдан бошлаб мужиклар тепасига ҳужум қилиш ва миллий қўзғалиш ҳаракати кўринган».¹

Демак Муҳаммад Али Эшон қирғизларнинг ҳам пири сифатида гавдаланиб, уларнинг миллий зулмга қарши курашининг тарафдори бўлган. У «Николай зулми остида қолмаймиз» ва «мени ўзим бош бўлиб» биргаликда курашамиз деб ватанпарварлик туйғуларини изҳор этган. 1897 йилда ҳам Кетмонтена ва Кугартада 1000 кишидан иборат қирғизлар тўпланиб, қўзғолон кўтаришга рухсат берилишини сўраб, Муҳаммад Али Эшонга киши юборганлар.² Аммо у дарҳол улар ҳузурига етиб келиб бош кўтармасликка кўндирган. Бунга сабаб шу эдики, Муҳаммад Али Эшон қўзғолон кўтаришга ҳали шароит етилмаганлигини яхши биларди. Унинг мақсади айрим жойларда тарқоқ ҳолда эмас, балки вилоят ва шаҳарларининг аҳолиси ҳам жалб қилган ҳолда озодлик курашини бошлашдан иборат эди. У бунга эришмоқ учун зимдан тайёргарлик кўрмоқда эди. 1897 йилда Муҳаммад Али Эшон Фарғона вилоятидаги нуфузли кишиларга, хусусан Андижон шаҳридаги Жомеъ мадрасани кураётган Муҳаммад Алибой Холмирзабой ўғлига, Саъмий Охун ва Ҳоликберди Охун сингари муддарисларга, Ўш шаҳридаги Қурбонжон додхоҳ ва Қамчинбекнинг фарзандлари, Якуб Охун аъламга, Маргилондаги Муҳаммад Юсуфжон Эшон ва Сайид Аҳмадхужаларга, Наманганда Яҳёхон Тўра ва Қодирхўжа ва бошқа кимсаларга махфий хатлар юбориб, босқинчиларга қарши курашишга даъват этди. Масалан, Муҳаммад Алибой Холмирза ўғлига ёзилган хатнинг мазмуни қуйидагича бўлган: «...ҳар хил фитна ва фасад кўпайиб, оламни куфр зулмати босиб, аҳли ислом ниҳоят ҳор бўлгандир. Бу фасод вақтларини даф қилмоқ бизнинг зимамизга фарз бўлгандир. Чунки, фақирга бу хусусида ғойибдан ҳам ижозат бўлган эди. Кўп замондан буён фурсат пойлаб, шу вақтга етдик. Энди вақт яқин бўлиб, қараб турмоққа фурсат қолмади, ҳаммани исломга жаҳд фарз бўлиб қолди, энди фурсат ганимат, шу золим ҳукуматдан қутулишга саъй қилмоғимиз ва жиҳад қилувчиларга ёрдам бермоғимиз зарур, балки

¹ Фозилбек Отабек ўғли. Ўша иш, 21—22-бетлар.

² Ўша жойда, 22-бет.

фарз бўлди. Бинобарин, марҳамат қилиб, Мингтепага, бизнинг фақрхонамизга шавол (- - -) ойининг ун бешинчисигача ташриф қилсалар, шу хусусда маслаҳат қилсак, деб, қадамларига мунтазирмиз».¹

Шу мазмундаги «чақириқ қоғоз»лари юқорида қайд қилинган кишиларга Муҳаммад Али Эшоннинг муҳри босилган ҳолда тарқатилган. Бу хатни олганлардан бири Андижонлик Маҳмудалибой шундай жавоб берган: «...юборган хатлари келиб тегди. Мазмунидан вақф бўлиб, шу ҳолда арз қиламиз, ким бу рус подшоҳи — катта подшоҳдир, бунга муқобил бўлмоқ ниҳоят мушкул ишдир. Биздек фақирлар қўлидан келмай қолиб, охири кўп бесаранжомликларга боис бўлурмикин. Хусусан, бу кунларда ҳамма шаҳарларга поездлар келиб қолган, йўл яқин бўлган. Жанобингизни ман қилмоққа бизда қудрат йўқ. Ўзлари соҳиб ихтиёрдирлар. Лекин, ҳар ишда маслаҳат ва мушоварат лозимдир. Ниҳоят, уйлаб иш қилинса, яхши бўладир. Ва Оллоҳ, ҳеч мусулмон киши бу золимлар қўлида қолмоққа розилиги йўқдир. Шаҳарлар ўзбекларга тор бўлгандек, тоғлар қирғиз, элатияларга тор бўлди, балки Туркистон мусулмонларга торлик қилди. Нима қилайлик, ноиложмиз. Қўлимизда ҳеч нарса йўқ. Етарлик асбоб ва хазина йўқ. Ҳар нечик бўлсада, ишнинг оқибатини уйлаб, бева-бечораларнинг фикрини қилмоқларини илтижо қиламиз, деб ёзувчи мискин ва гариб Маҳмудали».²

Гарчанд Маҳмудалибой ўзининг ушбу жавоб хатини чор ҳукуматининг ҳукмронлиги ва зулмига қарши курашиш тарафдорлигини изҳор этган бўлса-да, лекин Россиядек катта давлат билан тўқнашишга етарли куч ва маблағ йўқлигини уқдириб ўтади. Бу билан қўзғолонга қўшилишга розилик билдирмай фожиали оқибатларни инobatга олишликни баён этади. Кейинги воқеалар шуни кўрсатадики, хатларни олган кишиларнинг кўпчилиги ғалабага ишонмай розилик билдирмаган бўлса керак. Чунки, қўзғолон пайтида уларни қатнашганликлари қайд қилинмаган. Муҳаммад Али Халфа Эшон, Курманбой Умарбоев ва Қурбонқул Сатторов сингари энг яқин одамлари орқали 100 та «чақириқ қоғози»ни қирғиз элатига тарқатган.

¹ Ўша жойда, 24-бет.

² Ўша жойда, 25—26-бетлар.

Улар асосан Норин ва Қорадарё оралигидаги қирғиз волостларига улашилган.¹

Бундан ташқари қуйидаги мазмунда аҳднома тувилди: «Аллоҳ йуқ жойдан ун саккиз минг оламини яратиб, инсонга мукаммал бир қиёфа бахш этиб, уни барча жонзотларнинг соҳиби, Одаматони эса Ҳалиф қилиб кутарди. Бутун оламини Аллоҳ пайгамбаримиз учун яратиб, уни энг яқин кишисига айлантирди ва ул Ҳазратни тахтга утказди-да, шундай деб мурожаат қилди: «Эй, найгамбар! Ғайридинлар ва имом-этиқоддан қайтганлар билан жанг бўлғусидир». Бунда ўзига содиқ қолган ва энг яқин бўлганларга жаннат ваъда қилди. Чорёрлар халққа панду-насиҳат қилиб дедиларки: «Кимки газоват йулида ўз мулки ва ҳаёти-ни Аллоҳ ва Пайгамбар учун қурбон қилса, бундайлар биз сингари бўлғусидир». Улар номуносиб бандаларни тийиш учун китоб битдилар ва бизга эсталик сифатида қолдирдилар. Шундай экан, ўзимизни Аллоҳнинг қуллари ва Пайгамбаримизнинг умматлари ҳисоблайдиган бизлар, албатта газоват эълон қилишимиз жоиздир. Биринчидан, Аллоҳ ва Пайгамбар йулидаги бу муқаддас урушда биз ғолиб чиқишимиз, иккинчидан, ҳаётимизни қурбон қилишимиз лозим.

Биз қуйида ўз муҳримизни босганлар, олдимизга Каломуллони қуйиб, Аллоҳ ва Пайгамбарга қасамёд қилиб Халифамиз (Муҳаммад Али Эшон) билан шартнома туздик. Шундан кейин, агар ўзимизга бино қўйганимиздан шайтоннинг васвасасига учиб ёки ширин жонимизни уйлаб қўрқиб, ваъдамиздан қайтиб, уни бажармасак дузахга тушайлик, икки дунёда юзимиз қора бўлсин, қиёмат куни шармандаю-шармсар бўлайлик. Бу сўзларнинг тасдиғи учун муҳрларимизни босдик».²

1. Мулла Аҳмад Ноиб — Марғилон уезди. Ички Лин волостидан. Қозиликка номзод.

2. Мулла Қосим Араббой ўғли — Марғилон уезди Кулин волостининг Қора-Қўрғон қишлоғидан.

3. Ҳайитбой понсод Эрназаров ўғли — Яккатут волостининг Ермозор қишлоғидан.

4. Орзиқулбой понсод — Хонобод қишлоғидан.

¹ ЎзР МДА, ФИ-17, 1-руйхат, 31137-иш, 30-бет.

² ЎзР МДА, ФИ-17, 1-руйхат, 3117-иш, 27-бет. Эгамназаров А. Сиз билган Дукчи Эшон. Тошкент, 1994, 30—31-бетлар.

5. Муҳаммад Иброҳим Тўқсоба.
6. Мулла Ғойибназар Ортиқ Суфи ўғли — Қува волостининг бошлиғи.
7. Алибек додҳо Жаббор ўғли — Андижон уездининг Жалолқудуқ волостининг собиқ бошлиғи. Қўқон хонлиги вақтида лашкарбошилиқ қилган..
8. Ғойибхўжа Муҳаммад Мурод ўғли — Марғилон уезди Шаҳрихон волостидан.
9. Муҳаммад Зиёвуддин Маҳсум домла Шариф ўғли — Кулин волостидан.
10. Умар додҳо — Ўшдан, Қўқон хонлиги вақтида лашкарбошилиқ қилган.
11. Соттибой Мирза.
12. Отакул понсод — Ичкилин волостидан.
13. Рустамбек Соттиболдиев — Андижон шаҳаридан.
14. Маллабой Абдураим ўғли — Андижон шаҳаридан, савдогар.
15. Иноятхон Тўра ўғли — Марғилон уезди, Ёзвон волости Хонобод қишлоғидан.
16. Мулла Мадамин Азимхўжа ўғли — Марғилон уезди, Мингтепа волостининг оқсоқоли.
17. Яқубназар Маҳрам — Марғилон уезди, Кулин волостининг собиқ раҳбари.
18. Мулла Искандар Азим — Марғилон уезди, Кулин волостидаги Бешқатчи қишлоқ жамоасининг оқсоқоли.
19. Мулла Нурмуҳаммад Мулла элликбоши.
20. Эрназар Араббой элликбоши.
21. Охун Хўжа.
22. Мулла Маҳмудхўжа Қозихўжа ўғли — Марғилон уезди, Кулин волостидан, қозиликка номзод.
23. Мулла Имомқул Парпи Амин ўғли — Кулин волостидан халқ суди.
24. Хўжажон — Мингтепа волостидаги Бобохўжа қишлоқ жамоасининг оқсоқоли.
25. Эрназар Тиллабой — Мингтепа волостидаги Кутчин қишлоқ жамоасининг оқсоқоли.
26. Қайм Мирмуслим — Мингтепа волостидаги Найман қишлоқ жамоасининг оқсоқоли.
27. Аюб Қурбон ўғли — Мингтепа волостидаги Тожиқ жамоасининг оқсоқоли.

Ушбу руйхатда кўрсатилганларни кейинги 11 таси

Муҳаммад Али Халфа Эшоннинг Мингтепадаги хонадонида тинтувда топилган алоҳида ахдномага имзо чекканлар.¹

Гарчанд юқорида баён этилган ахднома диний руҳда изҳор этилган бўлсада, лекин аслида унинг заминида озодлик учун кураш гоёси ётибди. Бу ерда шуни этиб олиш лозимки, ўтмишда дин маънавиятининг йуналтирувчи кучи бўлганлиги учун озодлик курашига диний тус берилган. «Ғазот» шиори худди шунинг акс садоси эди, халос.

Қузғолон галаба қилган тақдирда, Муҳаммад Али Халфа Эшоннинг 17 ёшли жияни Мусулмонқул хонлик тахтини эгаллаши лозим эди.

Эшоннинг атрофидаги нуфузли сафдошлари Туркиянинг ёрдами ва номидан фойдаланиш учун унинг ҳукмдори номига хат юборганлар.² Аммо Туркиядан жавоб хати олинганлигини тасдиқловчи далиллар йўқ. Лекин Эшонга Туркия султони номидан қалбаки хат ва совғани келтириб, уларни асслигига ишонтирилган.³ Амалда Туркия билан алоқа урнатилмаган ва бунга имконият ҳам йўқ эди. 1898 йилда «Рус инвалиди» газетасида ёзилишича Абдужалил деган кимса Қашқардан келиб, Муҳаммад Али халфа Эшонга «Туркия султони томонидан юборилган хат ва тўнни топширган» эмиш, лекин уларни асслиги тасдиқланмаган.⁴ Уша йили 14 июнда Туркистон ҳарбий округининг штаб бошлиғи Н. Белявскийнинг билдирилишича «Туркия султонидан ҳеч нарса олинмаган».⁵

13-расм. Орзиқул понсод.
Муҳаммад Али халфа Собир
углининг сафдоши.

¹ ЎзР МДА, ФИ-723, 1-рўйхат, 20-иш, 477—478-бетлар.

² Уша жойда, ФИ-723, 1-рўйхат, 18-иш, 2-бет.

³ «Русский инвалид», 1898, № 27.

⁴ Уша жойда, 184-бет.

⁵ ЎзР МДА.ФИ-19, 1-рўйхат, 5579-иш, 109-бет.

Абдужалилни Қашқарга борганлиги ҳақидаги маълумот ҳам тасдиқланмади. 1899 йилда Россиянинг Қашқардаги бош консули Н. Петровский уни Қашқарда топилмаганлигини Туркистон генерал-губернаторига билдирди.

Бундан ташқари уни Туркистон ҳарбий округининг штаби бошлиғига юборган хатида шундай дейилган: «Муҳаммад Али Эшонга юборилган хат «Султон фармони эмас, балки хати-иршоддир, яъни суфизм таълимоти бўйича, узини қутқаришнинг тўғри йўли кимга мерос бўлиб қолганлиги ҳақидаги гувоҳномадир. Хужжат шубҳасиз сохта, сабаби Султон Пайғамбар нойиби сифатида суфизмда бўла олмайди, чунки суфизм билан муроса қилинади, лекин тан олинмайди. Султоннинг ҳеч кимдан, ҳеч қандай эшондан (мушриддан) хатти-иршод олган бўлиши мумкин эмас».¹ Шу тариқа Туркия Султонининг хати ва совғаси асл нусхалиги исботланмади. Бу масала билан шугулланган бир муаллиф ҳам «қўзғолонда мусулмон давлатларининг вакиллари катнашганликлари исботланмади» — деб ёзган.²

1898 йилда генерал-лейтенант Корольков узининг ҳисоботида қўзғолоннинг сабабларига тўхтаб, Муҳаммад Али Эшонни Туркия билан алоқада бўлганлигини исботланмаганлигини уқдириб ўтди. У Туркиянинг ўлкадаги халққа таъсир этувчи кучини шундай изоҳлаган: «Кейинги вақтларда ўлкада бир мақсадга ва ҳужжатга эга бўлмаган Туркия фуқаролари пайдо бўлди. Шунингдек, Туркиядан туркларнинг греклар устидан қозонган галабасини улуғловчи Константинополь китоблари келтирилди. Ниҳоят кўриниб турибдики, Дукчи Эшонни исён кўтаришга Константинополни таъсири тўппа-тўғри бўлмаган бўлсада, лекин унга яқин доирадан бўлган».³

Бинобарин қўзғолонни Туркиянинг бевосита таъсирида кўтарилганлиги ҳақидаги фикрлар тахминлардан иборат эди, холос. Аслида олдинги саҳифаларда кўрсатилганлигидек, қўзғолон оғир шароитни маҳсули ҳисобланиши билан бир қаторда асрлар оша давом этиб келаётган ахлоқ-одобни издан чиқиб бориши ҳам сабаб бўлган. Бу хусусда И. И. Корольковнинг ҳисо-

¹ Эгамназаров А. Сиз билган Дукчи Эшон. Тошкент, 1992, 59-бет.

² «Исторический вестник», 1908, № 5.

³ УзР МДА, ФЦ-17, 1-руйхат, 33 117-иш, 2-бет.

бетида келтирилган Муҳаммад Али Эшоннинг терговда айтган сўзлари диққатга сазовордир. «Мадали Эшоннинг сўзича, — дейилган ҳисоботда, — уни халқнинг ахлоқ-одобини бузилаётганлигини ҳамиша тинчсизлантириб келган. Гарчанд, бундай ҳолат Қуқон хонлигининг кейинги йилларида бошланган бўлсада, лекин бунинг учун у худонинг амри билан ҳилокатга учради. Руслар улкани урушиб олгандан кейин эса аҳвол анча ёмонлашди. Одоб-ахлоқни бузилиши, фоҳишалик, ичкиликбозлик, қиморвозлик ва оилани заифлашишини кучайишида ўз ифодасини топди. Умуман, одамлар орасида шариат талабларига тид иш қилиш зўраймоқда. Гарчанд рус маъмурияти халқ билан хушмуомала қилаётган бўлсада, лекин закотни ва вақф ташкилотларини йўқ қилди ва Маккага, ҳажга боришни таъқиқлади. Айни бир пайтда у халқ таълим-тарбиясига эътибор бермади. Эшон бу номаъкулчиликни гуё Туркия султониға ёзиб ундан уртага тушишни ва ҳаётни шариат асосида юргизишликни Рус давлатидан сўрашини илтимос қилган эмиш. Бу билан эшон Рус давлатини худонинг қаҳр-газабидан ҳоли этмоқчи бўлган эмиш».¹

Афтидан, терговчи рус маъмурияти вакиллари Марказий ҳукумат олдида қўзғолон учун жавобгарлигидан ҳоли қилиш ва уни сиёсий йўналишини ҳасиллаш мақсадида Муҳаммад Али Эшоннинг сўзларига маъмуриятнинг мақтовчи баъзи сўзларини киритган. Буни унинг рус тилини билмаслиги туфайли қилиш ҳеч гап эмас эди. Тергов ҳужжатларини ўзида ҳам Муҳаммад Али Эшоннинг «халқ рус ҳукумати томонидан ҳеч қандай сиқувларни кўрмади, норозиликни танҳо сабаби вақф ерларини давлатни қулига ўтишида»² деган кўрсатма мавжуд. Ваҳоланки, қўзғолончилар унинг бошчилигида босқинчилар ҳукмронлигини ағдариш маъносини англатувчи «ғазот» шиори билан ҳаракат қилган эдилар. Бу ҳақда ҳарбий прокурор Долинский фикри ҳам далолат беради: — «Дукчи Эшон улкада рус ҳукмронлигини ағдариш мақсадида қишлоқ ва шаҳар аҳолисини қурол билан бош кўтаришга отлақтирди».³

¹ Уша жойда, ФЦ-723, 1-руйхат, 18-иш, 52-бет.

² Уша жойда, уша бетда.

³ Уша жойда, 13-иш, 15-бет.

1898 йили 17 майда Мингтепада кечқурун минг киши қатнашувида кенгаш ўтказилиб, Муҳаммад Али Эшон халққа қарата мурожаат қилган: «Эй, муҳтарам мусулмонлар! Эй биродарлар! Ҳаммангизга маълумки, юртимиз мусулмон юрти, эл мусулмон, халқ мусулмон, шариатнинг ҳукми жорий, амри нафиз эди. Ҳукуматни Аллоҳ таоло ўзи биладур, кофирларни мусаллат қилди, юртимизга урус келди. Худоёрхон ўрнига Кауфман, Умархон тахтига Черняев ўлтирди. Фаргона хонлиги ерида Москов хонлиги — оқ подшо ҳукмрон бўлди. Ўрис ватанимизни истило этди. Сунгра тилимизга истило қилди. Секин-аста динимизга истило қилмоққа бошлади, биласизларки, мусулмонларни ахлоқи бузилди. Ўриснинг келғонига ўттиз йил тулмай, мусулмонлар рибога айланди, ҳалол-ҳаромни фарқ қилмас бўлди. Қозиларимиз бўйнига бут тақадиган бўлди. Хулоса (шулки) шариатимиз хор, мусулмончилик гариб бўлди. Хурриятимиз гойиб бўлди, истиқлолимиз махс бўлди, ўзимиз ўтмас, сўзимиз кесмас бўлдик.

Эй воҳ...

Оқ подшонинг номидан янги фармон келди, Ниқолайни, яъни бир ўриснинг номини жума намоз ҳутбасида ҳутбага қўшиб ўқилсин деб ва яна кўчирма сиёсати ила ватанимизга мужиклар (руслар)ни ерлаштирди, ҳар тарафни тўнғиззор қилди. Кубони — Федченко, Маргилонни — Гурчакоф, (Горчаков), Симни — Искобилиф, (Скобелев), Боғдодни — Серова, Конибодомни — Милников, (Мельников) деб ҳамма шаҳарларимизга бирор ўрус генералларнинг исмини тақди. Ҳар шаҳарда, ҳар қишлоқда бутхоналарнинг қўнғироғини жаранг-журунг овози кўпайди. Банка деган бир рибохона қурилди, динимизда йўқ судхўрлик, ҳаромлик ривож топди. Ҳамманинг халқуми бўлгонди, ҳар шаҳарда янги шаҳар деган фискхона қилди, фискнинг ҳамма нави ҳозирланди. Мусулмонларни йўлдан оздирди. Аскар мусулмонлар янги шаҳардаги ичкилик дўконларига, ошхоналарига, қиморхоналарига муштарий бўлди, фоҳишахоналарига урганди, мусулмонларнинг ахлоқи бузилди».¹

Мазкур ватанга содиқлик туйғулари билан суғорилган сатрлар шу даражада асосли ва ёрқин равишда

¹ Мусо Туркистоний. «Улуғ Туркистон фожиаси», Мадина, 1979, 107-бет.

ифода этилганки, изоҳлашга ҳожат йўқ. Улардан қўзғолонда асосий мақсад ватан ва дин озодлигини таъминлашдан иборатлиги яққол кўрсатиб турибди. Уларда барчага тушунарли оддий сўзлар билан Туркистон ўлкасини бошига тушган миллий зулм, адолатсизлик ва умуман мисли кўрилмаган фожиалар ўз ифодасини топган.

«Эй мусулмонлар, — деб сўзини давом этдирган Муҳаммад Али Эшон, — буларга сабаб ўзимиз бўлдик. Бу ҳолимизга Аллоҳ таоло ҳам рози эмас, Расул ҳам рози эмас. Бу асорат ва маҳкумига ҳеч ким рози эмас, инс ҳам, жинс ҳам рози эмас. Эй биродарлар, тек тураверсак бу кофир яна баттар қилур! Вой бизнинг ҳолимизга!

Тарихда утган муаззам бир салтанат кўрган қаҳрамон паҳлавонлар авлодимиз — бу зиллатга ҳеч қандай зирух чидамас. Қани биздаги шижоат, қани аجدодларимиздаги басолат, сизларга нима бўлди? Динда мадфун 400 олимимиз бордир, ҳаммаси мусулмон, ҳаммаси туркий, ҳаммасининг исми Муҳаммад. Ҳаммаси ханафий мазҳабидур. Бир исмда, бир мазҳабда, бир қабристонда бу қадар олимлари тўпланган Туркистонни дини тақдимда, дин одамларини етиштиришда на даражада хизматлари сабкат этганлиги уқувчилар диқбатиға арз улиндур. Жаҳон тарихида, ер юзида, кўк юзида бу мисли кўрилмоғондур. Туркистонликлар ҳар қанча ифтихор этса арзийдур, бажодур, эй биродарлар, бизлар шундоқ аجدоднинг набираларимиз».¹

Кўриниб турибдики, Муҳаммад Али Эшон ўзбеклар жаҳон тараққиётига улкан ҳисса қўшган буюк Туркистоннинг фарзандлари эканликларини эслатиб, чор ҳукуматининг ҳукумронлиги ўрнатилгандан сўнг ҳар жиҳатдан орқага кетганликни ва жамиятда бузилиш содир бўлаётганлигини уқдириб утган. У ўз нутқини давом эттириб, яна дедик: — «Эй мусулмонлар, эй худонинг бандалари, эй пайгамбар уммати! Чин мўмин бўлсангизлар сизларга жиҳод лозимдир, жиҳод эътиқод, Аллоҳ йўлида жиҳод қиламиз, улсак шаҳид, улдирсак ғозий бўламиз. Жиҳод қилмагунча елкамизга минган бу рўдапо босқинчидан қутулиш йўқ.

¹ Ўша жойда, ўша бетда.

— Эй муминлар, кузингизни очинг! Гафлатдан бедор бўлинг! Кофирлардан ҳуқуқимизни олайлик.

— Эй биродарлар, ҳурриятимизни олайлик, ўз ватанимиз, ўз юртимизда ўзимиз ҳукумат қурайлик. Бунинг учун биздан ғайрат истайдур, жиҳод истайдур, фисабиллоҳ жиҳод вақти келди».¹

Демак, Муҳаммад Али Эшон ҳақ-ҳуқуқларни, яъни озодликни ва мустақилликни тиклаб миллий давлатни тиклаш учун курашишга даъват этди. Мазкур сўзлар ҳазрати Эшон овозларидан жаранглаганда кенгашдаги халойиқ ватан ва дин учун жонларини ҳам, молларини ҳам фидо этажакларини бир оғиздан изҳор этдилар.

Унинг она-юрт озодлигига курашга отлантирувчи жушқин ва жанговар сўзлари жамоа аҳолини оёққа тургизди. Чунки, унинг сўзлари эзилиб ва ҳурланиб ётган халқининг юрагидаги дардини ва фикри-зикрини тула ифода этган эди.

Муҳаммад Али Эшон ва унинг сафдошларининг режаси бўйича қўзғолон бир вақтда Андижон, Марғилон, Ушда кутарилиб, у ердаги ҳарбий горнизонларга зарба берилиши лозим эди. Сунгра Тошкент, Чимкент, Самарқанд ва бошқа жойларда ҳам чор ҳукуматининг ҳукмронлиги қўпориб ташланиши назарда тутилган. Ниҳоят, қўзғолонни бошлашга киришилди. Бу воқеани Фозилбек Отабек ўғли шундай таърифлайди: «Эшоннинг Мингтепадаги Хонақоҳи уч-тўрт кун ичида одам билан тўлиб қолди. Кетмонтепа ва Кугарт тарафидан келадиган одамлар майдаларини юбориб, катталари одам тўплаб тургонлар ва чоршанба куни келишга тайёрландилар. Шу ўртада сешанба куни бўлиб, эшон ниҳоятда шошиб қолган ҳолда, Хонақоҳида 500 дан ошиқроқ ўзбек, қирғиз йигилгон эди. Энди бу гап шойи бўлиб кетди. Ушбу кундан қолмай жўнасақ бўлади. Андижонликлар ҳам тайёр, мунтазир. Агар ҳукуматлар хабардор бўлиб қолсалар, ишимиз йўқдир, деб Кугарт довонига икки кишини чақиртириб, қирғиз катталарига «бизлар ушбу номоз шомни ўқиб отланамиз, бизга қарашлилар тездан одамларни тўплаб, йулга чиқсунлар! Асака йўлида топишамиз».²

Бу хат қирғизларнинг Чибел волостини бошлиғига етказилди. Аммо, қирғиз бийлари, аввал Муҳаммад Али

¹ Ўша жойда, ўша бетда.

² Фозилбек Отабек ўғли. Ўша иш, 27-78 бетлар.

халфа Эшон ҳазратлари биз томонга келсинлар, бу ердаги мужикларни тор-мор этиб, сунгра биргаликда Андижон шаҳарига юрамиз, деб жавоб хатини юборди.

«Улардан хабар келгунча, деб ёзади, — Фозилбек Отабек ўғли, — эшоннинг Хонақоҳида тўпланган беш юзга яқин одам тўполон қилиб, эшонни олиб чиқиб, оқ кигизга солиб, кўтариб, такбир айтишиб, галва қилиб юбордилар.

Ниҳоят, тўполон кучайиб кетди, асло таваккуфнинг иложи бўлмай қолди. Бирдан сўфилар эшонни ҳол-жонига қўймай, Дулдул номли бўз отига миндирдилар. Хонақоҳни айлантириб, зикри-само қилиб юбордилар. Мингтепада қиёмат барпо бўлиб, ҳамма хотин-ҳалаж, эркак кучага чиқиб, «Эшонхон кўтарилди!» деб шойи қилдилар. Хуфтон вақти эди, бирдан ҳар ким қўлига тушган нарсани олиб, кимдир пичоқ, кимдир шоп, кимдир тўппонча, қайсилари милтиқ, хулоса ҳар ким топган нарсасини олиб, тахминан олти юз чамаси бўлган киши шаҳарга (Андижон)га жунаб қолдилар».¹

Қўзғолончиларни кўрсатилган тарзда Андижон шаҳарига юриш қилганлигини архив маълумоти ҳам тасдиқлайди.² Унда кўрсатилишича қўзғолончилар оқ от минган Муҳаммад Али Эшон бошчилигида Кутчи, Баргон, Қора-Қўрғон, Оқчи, Кулла, Чекаул, Хонақанд, Робот, Дархон, Сарикуй, Найдин, Кўкча ва Донга сингари қишлоқларни босиб утган.³ Улар Андижон шаҳрига яқинлашганларида Марғилондан Иноятхон Тура бошчилигидаги бир гуруҳ кишилар келишиб қўшилдилар. Чунки етарли даражада куч тўпланмаслиги орқасида Иноятхон Тура Марғилонда қўзғолон кўтаришга эриша олмади.

Қўзғолончилар йўлда айрим золим маҳаллий амалдорларни жазолашга ҳаракат қилдилар. Фаргона вилояти ҳарбий прокурорининг кўрсатишича, қўзғолончилар Кулла волостининг қозиси Мулла Юлдашни ўлдириш учун уйга бостириб кирдилар, лекин у қочишга улгурган эди. Шундан кейин, оломон қозини уйини талон-тарож қилдилар.⁴

¹ Фозилбек Отабек ўғли. Ўша иши, 27—28-бетлар.

² ЎЗР МДА, ФЦ-17, 1-рўйхат, 731137-иш, 17-бет.

³ Ўша жойда, ФИ-19, 1-рўйхат, 5579-иш, 109-бет.

⁴ «Красный архив», Т.3, С.166.

Қўзғолонда Мингтепа, Кулин, Асака, Қоратепа, Қува, Шаҳрихон, Наукат, Оқбурун, Булоқбоши, Араван, Сегазин, Ичкилин, Язёвон, Яккатут, Когорт, Сусамир, Кенгкул-Қорагир ва Ҳақан сингари жойларнинг аҳолиси қатнашди. Қўзғолонга Кулин волостидаги Қорақўргон қишлоғини аҳолиси Мулла Қосим Мулла Сойилов бошчилигида қўшилган. Қўзғолончилар Андижонга яқинлашганда шаҳардан бой савдогар Алибой бойвачча томонидан юборилган 200 киши келиб қўшилишган.¹

Қўзғолончилар учун ҳар бири 400 кишини ўз остига оладиган 8 та байроқ тайёрланган эди. Уларнинг бештаси Андижонга борадиган қўзғолончиларга берилди, қолганлари эса Ўш, Марғилон ва Қирғиз ерларида кўтариладиган қўзғолончиларга берилиши лозим эди.²

Улар Кутчи, Қора-Қўргон, Оқчи, Кулла, Чекаул, Ҳақанд, Робот, Дарҳон, Сарикўй, Найдин, Кўкча ва Донга сингари қишлоқларни босиб ўтганлар.³

Улар Андижон шаҳрига яқинлашганларида Марғилондан Иноятхон Тўра бошчилигидаги бир гуруҳ кишилар келишиб қўшилдилар. Чунки етарли даражада одамларни тўпланмаслиги орқасида Иноятхонтўра Марғилонда қўзғолон кўтаришга эришолмади.

Қўзғолонда Мингтепа, Кулин, Асака, Қоратепа, Қува, Шаҳрихон, Наукат, Оқбурун, Булоқбоши, Араван, Сегазин, Ичкилин, Язёвон, Яккатут, Кочорт, Сусамир, Кенгкул-Қорагир ва Ҳақан сингари жойларнинг аҳолиси фаол қатнашганлар.

Қўзғолончилар Андижонга яқинлашганида шаҳардан бой савдогар Алимбойвачча томонидан уюштирилган 200 киши келиб уларга қўшилган.⁴

1000 пиёда ва 1000 отлик кишиларни ўз ичига олган қўзғолончилар тун бўйи юриб Андижон шаҳрининг Чоканд деган жойига келадилар. Бундан кейинги воқеалар ҳақида маҳаллий ва архив маълумотларидан иборат ҳужжатлар мавжуд. Улардан бири Фозилбек Отабек ўғли ёзади: «Қўзғолончилар Чокандда бир

¹ ЦГВИА России.Ф-400, оп.1, д, 2178, л, 30.

² Ўша жойда, ўша бетда.

³ Ўша жойда.ФИ-19, 1-руйхат, 5579-иш, 109-бет.

⁴ ЦГВИА России.Ф-400, ОП.1., д 2178, л, 30.

оз тухтаб, кейин янги шаҳарнинг шимол тарафи билан юриб, алҳол вайрона исми билан машҳур жойлар эди, аввал ҳаммаси иморатли маҳаллалар бўлиб, янги (рус) шаҳаридаги солдатларнинг турадиган жойларига бир чақирим ҳам қолмас эди, шу ерга келиб, кўчада турган бир қоравулни ушлаб олиб: «Бизни солдатлар ётадигон жойга олиб борасан!» деб турган вақтда, орқаларида қолганлари «Афгон бағи» деган Имтихон боғига кириб, ичидаги Имтихончи Турани ўлдириб, туғларини қонга бўяб етиб келдилар.

Бечора қоравул солдатларнинг ётадиган жойларига бошлаб кириб, ўзи қочадир. Улар бирдан отдан тушиб қатор-қатор ухлаб ётган солдатлар устига ўзларини ташлаб, қайсилари бўғиб, қайсилари ничоқлаб, қўлидаги шоп билан чопиб, баъзилари калтак билан уриб овора бўлиб турганда, иккинчи қаторда, ичкарида ётганлар уйғониб қоладилар ва ҳодисани кўриб, қайсилари туриб қочадилар ва баъзилари милтиқларини олиб, бирдан ота бошлайдилар. Милтиқлар отила бошлагандан сўнг булар тоқат қила олмай, туполон қилишиб, орқаларига қайтадилар. Андижон эски шаҳарига тонг отган вақтда кириб, бозор ичида: шаҳарни олдик, ҳозир карнайчи топиб, шаҳар Муҳаммад Али Эшонники, деб эълон қилдирамиз деб туриб, яна тоқат ва бардош қила олмай, бирдан қочдилар ва эрта билан соат олти, номоз вақтида эски шаҳар, Қорабура тарафи билан чуволиб чиқиб кетдилар».¹

Қўзғолончилар пичоқ, болта, сўйил ва бошқа оддий нарсалар билан замонавий қуролланган ҳарбий горнизонга ҳужум қилиб, қаҳрамонлик намуналарини намойиш этдилар. Уларни бундай жасорати юраги ва қалбида қайнаб турган озодлик ғояларининг маҳсули эди, албатта.

Ҳарбий қисм юзма-юз жанглarda қўзғолончиларни шафқатсизларча отиб ташлай берди. Улар ёмғир каби ёгдирилиб турилган душман ўқларига охиригача бардош бера олмай турли томонларга қочдилар. Шу жумладан, Муҳаммад Али Эшон ҳам қочишга мувофиқ бўлди.

«Агар Эшон, — деб ёзади Фозилбек Отабек ўғли, — эски шаҳарда тўхтаб, соат саккиз-ўнларгача

¹ Фозилбек Отабек ўғли. Ўша иш, 28—29-бетлар.

турса эди, ов бош тўполон бўлиб, эҳтимол халқ тўпланиб кетиб, «Миллий муҳорабаси» бошланса эди. Чунки, у вақтларда умумий халқ Россия ҳукуматининг зулмидан ниҳоят безор бўлиб, қўзғалишга фурсат тополмай юрар эди».¹ Дарҳақиқат, қўзғолончилар эски шаҳарда зулмдан сабр косаси тулиб тошган халқни уларга қўшилиши турган гап эди. Қўзғолоннинг бошланиши ва ривожланиши хусусида унинг фаол қатнашчиларидан бири Матмусанинг терговда берган маълумотлари ҳам қимматлидир. Унинг айтишича, май кечаси Мингтепада Фарғона вилоятининг барча уездларидан келган кишилар билан кенгаш утказилган. Жумладан, Ўш уездидан қирғиз Умарбек додҳо ҳам қатнашган.²

Кенгашда Муҳаммад Али Эшон она юрти босқинчилардан тозалаш ҳақида гапирган. Унинг ўзини бошчилигида Андижонда, Умарбек додҳо раҳбарлигида эса Ўшда қўзғолон кутаришга келишилди. Марғилонда Иноят додҳо қўзғолонга бошчилик қилиши керак эди.

Муҳаммад Али халфа Эшон кенгаш охирида одамларга тўн кийгизиб Маҳмуд девон Тошқаевга Науқатдаги барча муридларига Умарбек додҳо бўйсинишлари лозимлигини билдириш топширилди. 16 майда Муҳаммад Али халфа Эшон ҳовлисида 1000 киши тўпланди. Уларни орасида Курчат оқсоқоли, 1873 йилда қўзғолонга бошчилик қилган Пулатхоннинг айрим сафдошлари бор эди. Масалан, Пулатхон қўлида хазиначи бўлиб ишлаган Отақул понсод шулар жумласидандир. «17 майда, — дейди Матмуса, — кечқурун соат 8 да бирданига «ғазот» эълон қилиниб, оломон Андижон томонга йўл олди. Мулла Аҳмад бошчилигидаги бир гуруҳ қирғизлар олдин жўнатилиб, уларга телеграф симини узиш топширилди. Байроқлар кўтарилгач, қўзғолончиларнинг олдинги сафида Муҳаммад Али халфа Эшон билан борган оломон орасида кўп болалар ва эшоннинг муридлари бор эди.»

Муҳаммад Али халфа Эшон ҳаво ранг халат ва оқ салла билан от устида бўлган. Қўзғолончилар Кутчи, Қора-Қўрғон, Кўл, Охчи қишлоқларидан утаётганла-

¹ Ўша жойда, 29-бет.

² ЎзР МДА Ф.И. - 17, 1-руйхат, 31137-иш, 29-бет.

рида уларга кўп одамлар қўшилишган. Шунингдек, полост оқсоқоллари Гойиб Назар қўшилиб, узининг қўл остида мирзалик қилаётган Бычковнинг калласини келтирган. Муҳаммад Али халфа Эшон йўлда кета туриб, золим қози Мулла Йўлдош Мулла Холматовни топиб, калласини олиб келишликни буюрган. Аммо, у қочишга улгурган, лекин унинг хонадони таланган. Қўзғолончилар ҳарбий горнизонга ҳужумга ўтдилар. Бу ердаги жангларнинг тафсилоти Андижон ҳарбий горнизонининг бошлиғи Михайловнинг рапортида баён этилган: «Дўнг қишлоғи томонидан маҳаллий аҳолининг бир ярим-икки мингга яқин оломон тула сокинлик вазиятда лагерга кириб келди, олдинда отликлар, улар ортидан пиедалар ҳаракат қилди. Улар 20-Туркистон асосий-мунтазам батальони 4-ротасининг 42-взводи жангчилари эгаллаган барак ёнига келиб, уни дарҳол қамал қилишди. Ичкарига ҳар томондан бостириб киришиб, ухлаб ётган оддий ҳарбийларни «ур» деб калтаклаб, сўя бошлади. Маҳаллий кишиларни биринчи бўлиб баракнинг ўнг қанотида турган дневальный, ротанинг оддий аскарлари Тютин кўрди. У бениҳоя қаттиқ овоз билан бақирди ва ўша заҳоти ўлдирилди. Нариги қанотида дневальный оддий аскар Масленников шунингдек, 4-рота навбатчиси Жернов ва икки рота бўйича навбатчи бу воқеа содир бўлишидан аввал 3-взводда лампа ёруғида китоб ўқиб ўтирган унтер-офицер Степанов бақирдики эшитгач, бор овозлари билан: «Туринглар! Қуролланинглар!» дейишди. Маҳаллий кишилар эса ҳар томондан сакраб тушиб, бир зумда бутун баракни эгаллашди. 4-рота бўйича навбатчи ва дневальный ўша заҳоти ўлдирилди, икки рота бўйича навбатчи миясидан ва елкасидан бир нечта калтак еб, орқага, 5-ротага қочди. Ўрнидан туриб қўлига қурол олишга улгурган оддий аскарлар ҳам 5-рота томонга ўтишга ҳаракат қилишди. Милтиқ найзаси ва қўндоғи билан ўзига йўл очган унтер-офицер Степанов 5-рота биносига кириб бақирди: «Петлица, одамларни уйғот, бизникиларни сўйишяпти!» Петлица оддий аскарларни уйғотиб бақирди: «Қуролланинглар!» Шу пайт уйғоқ булган 20-Туркистон мунтазам батальони подпоручиги Марғилонга шахсий иш билан келган 5-рота командири ўрнига қолган, икки рота бараклари орасидаги алоҳида хонада ётган Карсепадзё ташқаридаги шовқинни эшитиб, ёстиғи тағида-

ги тўппончасини олиб, югуриб чиқди. У 4-рота отлик маҳаллий кишилар томонидан қуршаб олинганлигини кўргач, уларга қарши тўрт марта ўқ узди ва 5-рота барагига югурди.

Ўқ товушини эшитгач, 3-взводда хат ёзиб утирган, 5-рота ефрейтори Лясковский ҳам бақира бошлади: «Туринглар! Куролланинглар!». Рота аскарларининг ярми қўлда қурол билан барак олдига чиқдилар ва икки томондан ҳужумга ўтиб, маҳаллий кишилар йўлини тўсдилар. Бу пайтда Фельдфебел ва рота навбатчиси баракнинг иккинчи ярмидаги рота идорасида сақланган бир қўти патронни аскарларга тарқатишди.

Подпоручик Карселадзе шу жангчилар билан маҳаллий кишиларга ҳужум уюштирди, улар «ура!!!» деб бақириб олга ташланиб, кетма-кет ўқ уза бошлашди. Маҳаллий кишилар қилич, ханжар, сўйил, болта билан ўзларини ҳимоя қилишди. Маҳаллий кишилар лагердан чекинишганда, аскарлар 4-рота барагининг ёнида тўхтаб, ўқ узишни давом эттиришди. Маҳаллий кишилар тўппонча, милтиқ ва бошқа қуроллардан ота бошлашди».¹

Шундай қилиб, ҳарбий горнизон ичида қўзғолончилар билан ҳарбий қисмлари уртасида шиддатли жанглар бўлган. Қўзғолончилар қилич, болта ва бошқа нарсалар билан душманга қарши қаттиқ жанг қилганлар. Аммо уларни қўлида ўша горнизонда қўлга туширилган милтиқ ва тўппончалар ҳам бор эди. Бунинг жанг пайтида 31 та милтиқ йўқолганлиги ҳам исботлайди. Ўша Михайловнинг қўйидаги маълумотлари ҳам жанг тафсилотини тасаввур этишда қимматлидир. «Барак олдидаги майдон очилганда, — дейди у, — ҳарбий баракдан ун беш қадам нарида турган муллани кўришди. У қўлида Куръон ушлаб, шам ёруғида кўзини кўкка тикканча, нималарнидир уқирди. Унинг ёнида қизил ва оқ рангдаги нишон ушлаган ўнга яқин киши турар, уларнинг ҳаммаси қўлда тўппонча билан аскарларга ўқ узишарди. Аскарларимиз бу кишиларни ўша заҳотиёқ отиб ўлдиришди. Маҳаллий кишилар ўлган ва ярадор бўлган шерикларини олиб, жуда тез чекинишди. Аскарларимиз патрон етишмаётганлиги сабабли уларни таъқиб қила олмадилар. Ҳужум пайтда подпоручик Карселадзе тўппончадан

¹ ЎЗР МДА.Ф.Қ-1, 4-рўйхат, 94-иш, 38-бет.

ўқ узиб, кўк байроқ кўтарган одамни, иккинчи ўқ билан отини қулатди. Шу пайт 4-рота оддий аскарлари Титов ярадор ҳолида ҳужумга ўтаётган байроқдор қорнига найза санчди, подпоручик Карселадзе унинг қўлидан байрогини олди».¹

Демак қўзғолончиларнинг Қуръон ўқиётган ва уни муҳофаза қилаётган бир гуруҳ кишилар чекинишни ор билишиб жанг майдонида мардонавор ҳалок бўладилар. Бу борада қўзғолончилардан бирининг қилган иши ҳам кишини ҳайратлантиради. Зеро, бир яраланган ўзбек қўли билан имлаб, солдатни чақирган. Аммо солдат келавермагач у чўқинибди. Бу ҳолатни кўрган солдат ярадорни христиан деб уйлаб унга яқинлашганда, сапчиб туриб, пичоқ билан ҳужум қилибди. Солдат эса ҳийлани дарҳол англаб, ярадорни отиб ташлабди.²

Михайловнинг баён этилган маълумотларига ухшаган фикрларни Н. Веселовский ҳам ёзган: «Бир маҳал сарт (ўзбек)лар чекина бошлашди. Лекин байроқ атрофида бир тўдаси қимирламай турарди. Мулла кўк байроқ остида баланд овозда Қуръон ўқир, чекинишни истамас эди. Уни ёнида баланд бўйли йигит байроқ кўтариб турарди. Шунда аскар отган ўқ муллани қулатди. Байроқдор уни ўлигини қўлтиқлаб олди, аммо у ҳам ўлдирилди. Аскарлар ўзбекларни найза ва қўндоқлар билан уришди. Улар эса ўз қўроллари ва бизнинг қўроллар билан ўзларини ҳимоя қилишди, аммо муваффақият қозониша олмади».³

Шиддатли жанглардан сўнг солдатлар ғолиб келиб, қўзғолончилардан кўп киши ўлдирилди ва ярадор қилинди. Ҳарбий горнизондаги жангда Андижон шаҳаридаги савдогар Рустамбек Сотиболдибеков жонбозлик курсатди. Бу ҳақда поручик Р. П. Филиппин дейди: Ҳарбий горнизонга келганимда даҳшатли манзарани кўрдим. Ҳамма жойларда солдатлар ва ўзбекларни ўликлари ётарди. Ҳамда жароҳатланган отлар бор эди. Мен жароҳатланган солдат Сенкадан воқеа тафсилотини сўраганимда айтдики, савдогарлар Рустамбек ва Маллабой қўлларида тўппонча билан қўзғолонни олдинги сафида туриб ҳужумга фаол қат-

¹ Уша жойда, уша бетда.

² Уша жойда, 50-бет.

³ Уша жойда.

нашдилар. Кейин улар ушланиб қамоққа ташландилар.¹

Хуллас қўзғолон тор-мор этилиб, унинг қатнашчилари қўлга тушмаслик учун турли томонларга тарқалдилар. Қўзғолончилар томонидан ҳарбий горнизонда 22 солдат ўлдирилди ва 24 таси жароҳатлантирилди. Жанг майдонидан қўзғолончилардан 18 кишининг улиги олинган.² Бироқ ўлдирилганларнинг сони анча кўп бўлиб, мурдалар ва ярадорларни қўзғолончилар олиб кетганлар.

Ҳарбий гарнизондаги жангларда қуйидагича офицер ва солдатлар ҳалок этилган эди:

Горбинский А. М.

Жирнов И. Д.

Хохлов В. К.

Свиноча А. В.

Киреев И. К.

Пишулов И.

Земляпухин Г. Е.

Гробман С. Д.

Костянай Г. А.

Вяльшин И. Д.

Ксенофантов И. М.

Улар Киев, Саратов, Петроков, Харьков, Полтава сингари губерниялардан келиб, Андижон шаҳарида ҳарбий хизматни ўтамоқда эдилар. Улар Андижон шаҳарида дафн этилди. Ўлдирилган солдатларнинг сони унчалик кўп эмас эди. Бироқ уни баҳонасида чор ҳукумати том маънодаги геноцид сиёсатини юргизиб, минглаб кишиларни ўлдирди ва қишлоқларни вайронага айлантирди.

Олдин режалаштирилгандек, Ўш ва Марғилонда бир вақтда йирик қўзғолонни кўтаришни иложи бўлмади.

1898 йил 18 майда Муҳаммад Али халфа Эшоннинг «чақириқ қоғозлари» Ўш атрофидаги қирғизлар олгандан кейин бош кўтаришга аҳд қилишган эди. Қўзғолончилар пичоқ, сўйил ва бошқа нарсалар, яъни нима қўлга тушса, шу билан жанг қилиши лозим эди. Аммо 1898 йил 17 май куни соат бирда Ўш уездининг

¹ ЎзР МДА.ФИ-73, 1-руйхат, 28-иш, 113-бет.

² 18 кишидан тўрттаси жароҳатлангандан кейин ўлганлар. ЎзР МДА.ФИ-73, 1-руйхат, 20-иш, 12-бет.

бошлиғи подполковник Зайцев хузурига собиқ волост оқсоқоли Курбонжон додхонинг невараси Қорабой Ҳасанов келиб деди: — Мингтепа қишлоғида яшовчи Муҳаммад Али халфа Эшон узини обрўйини кўтариш учун ҳар куни одамларни боқмоқда. Бугун эшонни катта ҳовлисида унинг сафдошлари билан кенгаш ўтказилганлиги ҳақидаги гаплар тарқалди.

Полковник бу хабарни олгандан кейин Наукат волост оқсоқолига ҳақиқий аҳволни билишни топширди. Кечаси Қорабек Ҳасанов қайта полковник Зайцев олдига келиб, Умар додҳо ва собиқ волост оқсоқоли Соттибоевлар Муҳаммад Али халфа Эшондан чақириқ қогозлари олганликларини маълум қилди. Чойхоналарда Муҳаммад Али халфа Эшонни оқ от устида чор ҳукуматига қарши жанг қилмоқчилиги ҳақидаги сўзлар тарқалди. Шу пайтда Оқ-терақдаги Наукат тоғларида Муҳаммад Али Эшоннинг тарафдорлари тўпланаётганликлари хусусида маълумот олинди. Бу ерга бир гуруҳ солдатлар билан келган полковник Зайцев оломонни тарқалганлигини кўриб, имом ва унда қатнашган 20 кишини олиб Масжидни бузиб ташлашни буюради. Чунки, бу ерда оломон тўпланган эди. Кейин маълум бўлишича қирғизлар Муҳаммад Али Эшондан чақириқ хатларини Умар додҳо орқали олганларидан сўнг қўзғолонга тайёргарлик қилиб кетган. Ушдан 12 чақирим масофада жойлашган Томчи-булоқ деган жой қўзғолончиларни тўпланадиган маркази сифатида белгиланди. 18 май кечаси бу ерга Умар додҳони, ушликлар билан бирга Соттибойни ва япалоқ жамоасини Томчи-булоққа келишлари белгиланди. Аммо бу режа амалга ошмай Умар додҳони укаси Мулла Отабек Бекмуродов бошчилигида Қирқом-сой ва Оқ-Терақдан одамлар келишиб, япалоқдан кишиларни келишини кутиб турдилар. Шу пайтда полковник Зайцевни ҳарбий қисм билан келаётганлиги эшитилиши биланоқ, тўпланганлар тарқалишга мажбур бўлдилар. Шу тарзда чор маъмуриятининг ўз вақтида курган чоралари орқасида қирғизлар орасида йирик қўзғолонни уюштириш режаси амалга ошмади. Бу ишда жонбозлик кўрсатган Қорабек Ҳасанов чор маъмурияти томонидан умрбод 300 сўм маош билан тақдирланди.

Марғилонда ҳам қўзғолонни уюштиришни иложи топилмади. Бу ерда жуда оз одамлар тўпланганлиги

учун Иноятхон ҳарбий қисмга ҳужум қилишга журъат этаолмади. Шу бўйс у Андижонга яқинлашаётган Муҳаммад Али Эшонга келиб қушилди. У йўлда Қувада келаётганда афтидан қаршилиқ кўрсатган бўлса керак, Дробишов деган кишини ўлдириб калласини олиб келган. Бу каллага Муҳаммад Али Эшон унчалик аҳамият бермай, олмаган. Мазмунан у оддий кишиларни жазолашга қарши бўлган. Бунинг Мингтепа атрофида яшовчи 9 рус оиласига тегилмаганлиги ҳам тасдиқлайди. Ҳатто улар кўзғолон кутарилганлигини сезмаганлар. Ўлкадаги чор маъмуриятининг раҳбарлари кўзғолоннинг асл сабабларини ниқоблаш мақсадида кўпроқ Фарғона вилоят маъмуриятини айблашга ҳаракат қилдилар. Чунончи, Туркистон ҳарбий қўшинлари Штабининг бошлиги генерал-лейтенант Н. И. Корольков 1898 йилги кўзғолон ҳақидаги ҳисоботида биринчи навбатда Фарғона вилоятининг собиқ ҳарбий губернатори Пвало-Швийковскийни жавобгар деб атаган. Унинг сузича бу киши ўзининг қўл остидаги раҳбарларга нисбатан юритган қўпол муносабати уларни маҳаллий аҳоли кўз ўнгиде обрўй-эътиборини туккан. Бу ҳақда Марғилон, Андижон, Наманган ва Андижон уездларининг бошлиқлари шикоят ёзганлар.

Бундан ташқари Пвало-Швийковскийнинг айби шундан иборат бўлганки, 17 май кечқурун соат 9 Муҳаммад Али Эшонни кўзғолон кутариш эҳтимоли борлиги ҳақида маълумотни олган бўлса-да, лекин дарҳол Андижон уезд бошлиги полковник Коишевский хабар бермаган. Агар бу иш зудлик билан қилинганда кўзғолонни олдини олиш мумкинлигини ҳисоботда ўқдириб ўтилган. Асака бўлимининг пристави Еникеев эса кўзғолон кутарилишини англаб, Андижонга чопар жўнатган. Бироқ бу чопар Муҳаммад Али Эшоннинг одамлари томонидан йўлда ўлдирилган.

Ҳисоботда Марғилон уезд бошлиги полковник Брянов кўзғолонни кутарилишидан беҳабар бўлиб, олдини ололмаганлиги учун гуноҳкор деб топилди. Бироқ уни кўзғолончиларни тутишда катта хизмат қилганлиги учун ҳайфсан (выговор) бериш таклиф этилди. Унда Ўш уездининг бошлиги подполковник Зайцев ҳам кўзғолоннинг юзага келиши хавфини била туриб, губернаторга хабар бермаганлиги учун айбдор деб кўрсатилган. Уни ўз вақтида кўзғолонга тайёргарлик кетаётганлигини билмай қолганлиги танқид қи-

линди. Аммо у қўзғолон қатнашчиларини аниқлаш ва тутишда жонбозлик кўрсатганлиги учун огоҳлантирилиб қўйишни етарли деб таъкидланди.

«Барча маҳаллий маъмурий лавозимидаги кишилар, — дейилади унда, — ўзларининг бурчларини адо этишдан анча узоқ эканлар. Улар ўзларини жуда сустиликларини кўрсатдилар. Ҳатто уларни бир қисми Муҳаммад али Эшоннинг фаол тарафдорлари ва сафдошлари бўлиб чиқди. Қўзғолон кўтарилишини билган маҳаллий маъмурият вакилларида фақат Мингтепа волост бошлиғигина хабар берган. У ҳам қўзғолон арафасида ўзининг бошлиғини огоҳлантирган. Ваҳоланки, у 13 майда қўзғолон кўтарилишини билган экан».¹

Бинобарин, чор маъмуриятининг вакиллари гўе қўзғолон назоратининг сустилиги ва бошқаришда хатоларга йўл қўйилганлиги орқасида кўтарилганлигини тушинтиришга ҳаракат қилганлар. Ваҳоланки, маъмуриятнинг назорат ва таъқиби ҳаддан ошиб кетган эди. Бу ҳам зулмнинг бир кўриниши сифатида қўзғолонни кўтарилишига сабаб бўлган. Тошкент шаҳар бошлиғи подполковник Ладиженскийнинг маълумотида кўра, Тошкентда Муҳаммад Али халфа Эшоннинг тарафдорлари бўлган. Чунончи, Муҳаммад Али халфа Эшон Тошкентда Қашқар маҳалласида истиқомат қилувчи Мулла Солиҳ Эшондан таълим олган. Қўқон хонлигининг ҳукмдори Худоёрхоннинг ўғли Сайид Умарбек қўзғолон арафасида Эшон ҳузурига бориб, зиёрат қилган. Сунгра, у тоғаси Назарбек Суфихонов билан биргаликда Эшонга махфий хат юборишган. Бу хатни Мулла Муҳаммад деган киши ёзган. Хатни қуш савдоси билан шуғулланувчи Убайдулла Шайх Эшонга етказган. Бу киши қўзғолон кўтарилганда, Эшоннинг ёнида бўлган, лекин тезлик билан Тошкентга қочиб келган. Афсуски, ўша хатнинг мазмуни архив манбаида келтирилмаган. Бироқ унда қўзғолон кўтарилишига боғлиқ масалалар ўз ифодасини топган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Бешёғоч даҳасида яшовчи мударрис Мулла Абдулла ва Кўкалдош мадрасасининг мударриси Юнусхон Эшон Муҳаммад Али Эшонни зиёрат қилиб, ўз ихтиёрларини унга топширганлар. Сайид Боқихон деган

¹ Ўша жойда, 42-бет.

киши эса Эшонга кўп газлама юборган ва эвазига оқ тўн юборилган. Аҳмад Маъсум Эшоннинг невараси Қоратош маҳалласи Ильясхон Эшон ёнида бўлган, лекин қирғиз кийимини кийган ҳолда Тошкентга қочишга улгурган. Паркентлик бадавлат Кук-қўз исмли Муҳаммад Али Эшонга моддий ёрдам бериб турган. У Андижонга бориб, Эшонга ёрдам беришга тайёрланган, лекин уни ушланганлигини эшитиб бормаган.¹

Демак, Муҳаммад али Халфа Эшоннинг озодликка қаратилган ҳаракатларига ҳамнафас кишилар Тошкентда ҳам бўлган эди.

ҚЎЗГОЛОН ҚАТНАШЧИЛАРИНИНГ ЖАЗОЛАНИШИ

Ҳарбий горнизондаги жанг муваффақиятсизлик билан тамом бўлиши биланоқ қўзғолончилардан кўп одамлар ўлдирилди ва ярадор этилди. Тирик қолганлар қочишга муваффақ бўлганлар. Фаргона вилояти ҳарбий губернаторининг маълумотига кўра, қўзғолон қатнашчиларидан минг киши Андижон ва Ёттисув атрофидаги тоғларга яширинганлар. Улар Андижонликлар томонидан яширинча озиқ-овқат билан таъминланган.²

Қўзғолон енгилган бўлса-да, лекин унга хайрихоҳлик билан қаровчилар ҳамон кўп эди. Бундай бўлиши табиий эди албатта. Чунки қўзғолончилар чор ҳукуматига қарши кураши бутун халқнинг хоҳиш-иродасини ифода этган, шунинг учун ҳам чор маъмурияти қўзғолон баҳонасида оммавий жазони шафқатсизларча амалга оширди. Негаки, чор ҳукумати суриштирмай одамларни калтаклади, ҳўрлади ва ўлдирди.

Даҳшатли жазонинг илҳомчиси чор маъмуриятининг ўзлари ҳисобланди. Масалан, генерал-лейтенант Н. И. Корольковнинг фикрича Муҳаммад али Халфа Эшон бошчилигидаги қўзғолончиларни Мингтепадан то Андижон шаҳаригача босиб ўтган ерларни барчасини мусодара қилиб, давлат мулкига айлантириш керак. У жойлардаги аҳолини Россиянинг бошқа ерларига сургун қилиниши лозим эди. Хусусан, Сибирга сургун қилиш ёки каторгага юборилиш кўзда тутилган. Бундай қилиниши келажак авлодларга ҳам сабоқ

¹ УзР МДА. ФИ-17, 1-руйхат, 1685-иш, 43-бет.

² ЦГВИА России. Ф 400, ОП. 1. д, 2179, л, 41.

булиб, қўзғолон ўчоқларини барбод этиш муҳим аҳамият касб этиши таъкидланди. Маҳаллий аҳолини кўрсатган жойлардан кўчириб, ўрнига русларни жойлаштириш сиёсий жиҳатдан ҳам фойда келтирар эмиш. Зеро, бу билан Фарғона водийсида Россия мавқеи мустаҳкамланар экан. Сунъий сўғоришни билдирганларни Россияга сўргун қилиниши бу ерда ҳам деҳқончилиқни ривожлантирилишига олиб келар эмиш. Агар кўрсатилган катта ҳажмдаги чораларни — дейди генерал-лейтенант — амалга ошириш қийин бўлса, у ҳолда Мингтепадаги қишлоқларнинг ерларини мусодара қилиш лозим.¹

Туркистон генерал губернатори С. М. Духовский ҳама қўзғолон кўтарилганлигининг эвазига Фарғона вилояти аҳолисига бир миллион сўм товон солишни Россия ҳарбий вазири А. Н. Курапаткинга таклиф этди.²

Бу масала императорга билдирилган бўлса керакки, Н. И. Курапаткин олий ҳазратнинг кўрсатмасига биноан бир миллион сўм ўрнига 300 минг сўм товон олиниши ҳақида фармон берди. Шунингдек, қўзғолоннинг ўчоғи бўлмиш Мингтепа, Тожиқ ва Қашқар қишлоқларини йўқ қилиб, ўрнига 200 хонадондан иборат рус посёлкаларини ташкил этишга рухсат берилди.³ Қўзғолон кўтарилганлиги учун тўланадиган товонни 300 минг сўмга камайтирилишига халқнинг қаҳр-ғазаби ва нафратини қайта қўзғатмаслик сабаб бўлган.

Айни пайтда чор маъмурияти қўзғолон қатнашчиларини тутиш ва жазолашга қаттиқ киришди. Натижада Фарғона водийси бамисоли дўзахга айлангандек бўлди. Оммавий равишда ҳибсга олишлар шу даражада кучайдики, қамоқхонага маҳбусларни ҳаммасини жойлаштиришни имкони қолмади. 1918 йил 31 майда Туркистон ҳарбий округининг қўмондони Н. И. Корольковнинг Россия ҳарбий вазири номига юрган телеграммасида деган: «Андижон шаҳридан Муҳаммад Али халфа Эшонга икки юз киши келиб қўшилган. Улар Андижон бойлари томонидан уюштирилган. Бу бойлар қамоқхонада бўш ўринлар йўқлиги туфайли

¹ УзР МДА. ФИ-17, 1-руйхат, 31—137 иш, 43-бет.

² ЦГВИА России. д. 2182, л. 15.

³ Уша жойда, 2179-иш, 170-бет.

ҳибсга олингани йўқ. Бироқ улар қаттиқ назорат остида туришибди. Қўшимча қамоқхоналар қуришга киришилди. Маҳбуслар орасида генерал Швийковский буйруғи билан калтакланган касаллар кўп... Ушда ҳам кўп кишилар қамоққа олинди».¹

Чор маъмурияти ҳарбий гарнизонида ҳалок этилган солдатларни хунини бутун водий аҳолисидан олишга қаратилган ваҳшиёна чораларни изчиллик билан амалга ошириб борди. Улар бу йўлда инсоний хислатларни батамом йўқотиб кўз кўрмаган ва қўлоқ эшитмаган ишларни қилдилар. Унда ҳатто вилоят маъмуриятининг бош раҳбари шахсан қатнашди ва намуна кўрсатди. «Кўзғолон ҳақида, — дейди Фозилбек Отабек ўғли, — Андижондан Марғилонга хабар борган он Фарғона (вилоятининг) ҳарбий бошлиғи Чайковский 250 нафар аскар билан келиб янги шаҳардан бошлаб кўринган мусулмонларни отиб қонини тўкди. Хусусан, беихтиёр бу воқеалардан беҳабар ишламоққа чиққан деҳқонлар ва меҳнаткаш камбағалларни беҳад, ҳисобсиз отиб юборди. Неча минг бола етим ва юзларча хотинлар бева қолди.

14-расм. Ҳибсга олинган кўзғолон қатнашчилари.

¹ ЦГВИА России. Оп.1, д.2178, л.31.

...Уша вақтда кимлигидан қатъи назар, оқ дуппи кийган киши учраса, уни албатта Йиқчи Эшоннинг муриди гумон қилиб, тутиб, суроқсиз қамар эди. Шунинг учун шаҳар меҳнаткашлари ва расмий фуқаролари ҳеч салласи билан бозорга чиқолмай қолди. Оқ дуппи деган нарсани уруғи қолмади. Кимда бўлса, куйдириб йуқотди. Мингбошиларнинг дунёнарастлиги қўзғолиб шаҳарда кимнинг жойи бўлса кечаси чақириб бориб: «Сени тутиб бераман, эшонни ҳовлисига борган эдинг» деб сиёсат қилиб, бориғини суғуриб олдилар. Порахўрлик амалдорлар ичида ниҳоят авж олди. Бечоралар кимга арз қиладур? Бечораларни додини сўрайдиган ҳеч киши йўқ эди».¹

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, қўзғолон қатнашчиларини жазолашга доир энг тўғри ва мукаммал маълумотлар воқеанинг жонли гувоҳи Фозилбек Отабек углининг ишида ўз ифодасини топган.² Улар ҳар жиҳатдан тенги йўқ ягона манбадир. Шу боис унда имкони борича тўла фойдаланишга ҳаракат қилинди.

Уша муаллифнинг сўзича Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори Чайковский Андижонга ҳарбий қисм билан келиб дуч келган кишиларни отиш ҳақида кўрсатма берди. Муҳаммад Али халфа Эшонни топиш учун ҳеч нарсадан тойилмади. Биринчи навбатда мустамлакачиларга содиқ мингбошилар солдатларни ёнига олишиб Эшонни ушлаш ниятида турли томонларга йўл олдилар. Бу вақтда Муҳаммад Али Эшон бир неча кишилар билан Кетмон-тепадаги қирғизларнинг орасида уч-тўрт кун яшади. Сўнгра Арслонбоб тоғи атрофида юрган вақтида Қўқон қишлоқ мингбошиси Якуб кўрбоши эшитиб уша тоғнинг яқинидаги Тошқургон деган жойда туришади. Шу онда Муҳаммад Али халфа Эшон келиб қолади. Дарҳол Якуб кўрбоши: «Эй тақсир! Мен сизни кутиб турибман, ердам қилмоқ учун» деб отдан ўзини ташлаб кўришмоқчи бўлиб югурган, Эшон ҳам отдан тушиб, йиғлаб қучоқлашиб кўришган вақтда, тагига босиб олган ва одамларини чақириб, боғлаб олганлар. Орқасидаги уч одамни ҳам тутиб, тўртовларини боғлаб қўйганлар.

¹ Фозилбек Отабек ўғли. Уша иш, 30—31-бетлар.

² Уша жойда, 30—68-бетлар.

Қодирқул мингбоши дарҳол етиб келиб, эшонни қуриши билан: «Хотин талоқ! Ҳаммани хонавайрон қилдинг-ку!» деган. Эшон бунга жавобан: «Икковинг улар вақтда жинни бўлиб ўлгин! Бизни русга тутиб берган қўлларинг билан ўзингни уриб, сўккан оғзиларинг билан ўзингни тишлаб ўлгин!» демакдан бошқа ҳеч гап айтолмаган.

Қодирқул мингбоши, Андижонга эшонни тутганлиги ҳақидаги хабарни юбориб Муҳаммад Али халфа Эшонни учта ҳамроҳи билан боғлаб ва аравага солиб йўлга чиқдилар. Улар Қорадарёнинг лабига келганларида Андижондан солдатлар ҳам келишиб: «Эшон, эшон» деб милтиқ билан туртганларида у бошини кутариб: «Эшон деб чақирма! Муҳаммад Али дегин!» деб хитоб қилган.

Архив манбаларида воқеани бошқачароқ баён этилади. Избоскан бўлимнинг пристави Ч. К. Агабеков бошлигига ёзган рапортида кўрсатилишича Тошкўприк деган жойда кечаси соат 10 дан ошганда уч отлиқ киши учраган. Буларга тўхташлари ҳақида буюруқ берилганда улардан бири қилич билан Ч. К. Агабеков одамларини бирига ташланган. Бироқ у мўлжалга уролмай орқа томонга, юқорига қочган. Уни кетидан қолган икки киши ҳам қочган. Сўнгра улар Чорвоқ қишлоғига йўл олганлар. Бироқ баланд тоғга дуч келишиб, юқорига кутарила олмай Тошкўприк томонга қайтишга мажбур бўлганлар. Шу пайтда Зокирбой бизлар наманганлик эшонларданмиз деб алдаш йўли билан уларга яқинлашганлар. Бу вақтда Муҳаммад Али халфа Эшон ўқланган тўппонча билан отни устида турган. Шу онда Зокирбой яқинлашганда эшон унга ишониб ва тўппончасини чап қўлтигига яшириб қуришмоқчи бўлиб ўнг қўлини чўзганда Яқуб қўрбоши ва унинг шериги тортишиб отдан ағдараётганда Мадмуса деган киши эшонни тўппончасини дарҳол тортиб олган. Шу равишда Муҳаммад Али халфа Эшон ва унинг икки шериги ушланиб боғланган ҳолда Чорвоққа олиб келинган.¹ Бу ишда Қодирқул, Мулла Қўрбон ва Абдуқодир сингари кимсалар жонбозлик кўрсатганлар. Муҳаммад Али халфа Эшоннинг ҳамроҳи Субхонқул ҳам ушланди. Маҳбуслардан 1 тўппонча, 1 пичоқ, 1

¹ УЗР МДА. ФИ-723, 1-руйхат, 18-иш, 17-бет.

ҳасса, 1,70 тийин, 3 қадок нон, 1 қадок қовурилган соқ, бир неча грамм чой, 1 гутурт, 4 даструмол, иккита махси, калиш, 1 Қуръон ва от тортиб олинган. Субхонқулдан Турк Султони номидан Муҳаммад Али Эшонга Халифлик унвонини берилганлиги ҳақидаги қалбаки ҳужжат топилди.

Муҳаммад Али халфа Эшон 1898 йил 21 майда Андижонга келтирилди ва қамоққа олинди.

Эшонни қўлга туширилганликлари учун капитан Агабеков «Св. Владимир» ордени, Якуб Иброҳимов ва Муса Масадиков «Жасорат учун» деган сўзлар ёзилган кумуш медаль ва ҳар бири 100 сўм пул билан тақдирланди. Қодирқул мингбоши эса Андижон эски шаҳарининг оқсоқоллиги лавозимига, Якуб қурбоши эса Қўқон қишлоғига мингбоши этиб тайинланди.

Чор маъмурияти катта мингбоши Қодирқулга эски шаҳар аҳолисини императорга содиқлигини таъминлаш ва қўзғолонга хайрихоҳлик билдирилган кишиларни ҳибсга олиш топширилди. Шунингдек чор мансабдорларига ўрнида туриб ва энгашиб салом қилишлари шарт деб белгиланди. Савдо аҳли дуконлардан чиқиб амалдорларга таъзим қилишлари лозим эди. Мадраса ва мактабларда Муҳаммад Али халфа Эшонни қораланиши, аълам ва муфтийлар уни ўлимга маҳкум этилишини шариат ҳам тақозо этади деб фатво беришлари таъкидланади. Ҳатто шоирларнинг Муҳаммад Али халфа Эшонни қораловчи шеърларини ёзишларини ташкил этиш кўрсатилди.

Мазкур кўрсатмалар амалга оширилиб борилди. Масалан, «Туркистон вилояти газетаси»нинг 1903 йил 14 март сониди андижонлик шоир Қўзи Раҳимхужаниннг Эшоннинг фаолиятини қораловчи шеъри эълон қилинди.

«Қодирқул мингбоши, — дейди Фозилбек Отабек ўғли, — шаҳарга катта оқсоқол бўлгани ҳамон шаҳарда зўр иморат қилиб, бечора халқни ишлатиб, бир ой ичида тамом битирди. Ҳар куни қўй ва тортиқ ёрдам пулларнинг ҳисоби йўқ эди. Эски шаҳарни тинч сақлаб туриш ихтиёрини тамом бу кишига топширгани учун фуқароларга зулм беҳад жорий қилди. Биров энгашиб салом қилмаса, тутиб тўхтатмоқни бу киши чиқарди. Бундан ўрганиб рус амалдорлари ҳам халқни «рукуъ» билан салом ва «сажда» қилдирадиган бўлдилар. Бечора халқ шапкалик ки-

шини соясини кўрса ҳам ўрнидан туриб сажда қилишга одатланиб қолди».

Булар камдек шахсан Фаргона вилоят ҳарбий губернатори Чайковский ҳар кун 5—6 маҳбусни ташқарига олиб чиқиб ва уртага ётқизиб қўйган. Шундан сўнг уларни тўрт солдатлар босиб туриб узун қамчи билан савалай берганлар. 40—50 маротаба урилганда «дод»лаш тобора кучайиб бора берган. Провардида маҳбуснинг овози чиқмай беҳуш бўлиб қолгандан кейин иккинчисини ётқизиб калтаклаганлар. Шу равишда барча маҳбуслар калтакланиб, ўлганини четга суриб, тиригини яна қамоқхонага олиб кирганлар. Бундай мудҳиш воқеани Фозилбек Отабек ўғли шундай хотирлайди: «Бир куни сиёсат юзасидан ҳамма шаҳар халқини мингбошилар воситаси билан асирларни (маҳбусларни) калтаклаганини курсин деб, ҳайдаб чиқилди. Ман ҳам одамлар билан чиққан эдим. Кейин турмадан беш кишини олиб чиқиб, уларнинг атрофига одамларни айлантириб қўйди. Бу бечора бандиларни уртага олиб келиб, бир қанча дашном билан тўн-қўйлагини йиртиб, тортиб ечди. Иккитасини милтиқ қўндағи билан уриб ётқизиб, қўл-оёғини солдатлар босиб турди. Бунинг устига, мўйсафид губернатор Чайковский келди. Бандиларга қараб: «Сизлар подшоҳ аъзамнинг катталигини билмас эдингизларми? Подшоҳнинг ўғли ҳукмида бўлган аскарларига шундай муомала қилмоқни ким ургатди?»¹ деб сиёсат қилди ва солдатларга «Ур» деб буюрди.

Солдатлар тўплаб қўйгон узун калтаклардан олиб, бирдан савалаб ургали бошлаганда, бечоралар: «Дод...» деб оламни буздилар. Бири: «Эшон билан бирга бўлмасамда, тавба қилдим!» деб қичқирди.

Урилганларнинг орқалари ёрилиб, гўштлари узилиб тушди. Ҳушидан кетган вақтда: «бас, тургаз!» деб эди, солдатлар тур деб бошига тепганда, бири турмоққа қодир бўла олмади. Иккинчиси «ё пирим», деб турмоққа ҳаракат қилиб эди, губернатор «нима дейди» деб, таржимондан сўради, таржимон: «эшондан ёрдам тилайдир» деганда, газаби келиб: «Ётқизиб яна ур» деб буюрди. Янадан урмоққа бошлади, орқасидан гўштлар узуллуб тушди. Иккинчи турмоққа

¹ Бу ерда ҳарбий гарнизонда кўзғолончилар томонидан солдатларни ўлдирилиши назарда тутилмоқда.

қудрати етмагач, солдатлар судраб чиқиб кетган ҳамон ўлди».

Курсатилган ҳолатда халқ кўзи унгида бошқа маҳбусларни ҳам жазолаш намоиши этилди. Улар калтакка чидай олмай жон бердилар, бошқалари эса беҳуш ҳолда қамоққа қайтарилди.

Умуман олганда икки минг киши ҳибсга олиниб, уларни орасида ўзбеклар, тожиклар, қирғизлар, қорақалпоқлар ва уйғурлар бор эди. Маҳбусларнинг таллай қисми калтаклаш ва милтиқ қўндақларидан уриш орқасида ўлдирилди. Бундан ташқари Эшон қамалганида 9 кундан кейин судсиз 15 киши осиб ўлдирилди. Архив манбаларида курсатилишича Муҳаммад Али халфа Эшоннинг муридларидан бири Самарқанд шаҳрида яшовчи Қори Алим Эшон халойиқни қўзғатишга ҳаракат қилганлиги учун ҳибсга олинган.¹

Еттисув вилоятида қўзғолонда қатнашганликда гумон қилиниб 28 киши қамалган.²

«Туркистон генерал губернатори Духовскийнинг Андижонга келиши ҳам фожиага фожиа қўшиб, бутун водий қўрқув ва ваҳимага тушди. Айниқса андижонликларнинг ҳоли янада оғирлашди. Уни келишидан олдин шаҳар тозаланди ва кўчаларга байроқлар тутилди. Вилоят бошлиғи Чайковский шу жумладан мактаб болаларини вокзалга тушлади. Халойиқ Духовскийни бош эгган ҳолда қарши олишга мажбур этилди. Шундан кейин бирдан поезд кўриниб қолди ва ниҳоят ясалтилган вагонлар келиб тўхтади ва солдатлар тушиб, қатор бўлғондан сўнг ярим подшо (генерал-губернатор) вагондан бир неча ясанган туралар билан тушдилар кейин уша генерал ниҳоят қовоғини солиб, қаттиқ газаб билан вагондан чиқиб, пастга тушган замон бечора халқ ва мактаб болалари ҳаммаси энгашиб рукуъ қилиб турди. Вагондан тушиб тўғри уездъ ҳокими олдига келиб, шаҳардан аҳвол сўради. У «ҳамма дуо қилмоқда ва тинчлик», деди. Ярим подшоҳ ҳокимдан: «Нима учун халқ бундай энгашиб турадир», деб сўради. Ҳоким: «Жаноб император аъзамга юртимиздан чиққан бир эшон жинни бўлиб, билмасдан осийлик қилгани учун бизлар хижолат бўлуб, улуг ва баланд даражали бош ҳокимимизнинг юзларига қайси бети-

¹ ЦГВИА России Ф. 400, ОП. 1, д. 2178, л. 122.

² ЦГВИА России Ф. 400, ОП. 1, д. 2178, л. 122.

миз билан қараймиз, бизларни марҳамат этиб, авф қилиб, подшоҳи аъзамдан гуноҳимизни сўраб олмасалар, муборак бетларига камоли хижолатдан қарай олмаймиз, демоқдалар», деб жавоб қайтарди. Ярим подшоҳ дедики: «Гуноҳни қилиб қуюб, эмдиги хижолат нимадур? Фаргона музофатидан Андижондек бир шаҳарнинг тупроғини осмонга совуриб, бармоқ билан подшоҳи аъзам мамлакатларига ҳеч нукус етмайдир!» деб газабланиб ҳокимдан сўрадики: «неча йилдан буён бу жойга ҳокимсиз?» Ҳоким шошиб қолиб: «тўрт йилдан бери» деганда: «Тўрт йилдан буён лоақал ҳар йилда биттадан бўлгонда ҳам тўртта яхши ошна қилмогон экансизда, (булар) шундай хабарни аввалдан берар эди, токи тадоруки қилиниб император аъзамнинг 23 қаҳрамон ўғли ўлмас эди. Бунинг учун сени ўрнингдан бекор қилдим», деди. (Бу генерал Павло Швийковский эди).

Кейин ярим подшо фуқарога қараб: «Сизлар ҳали осий ва гуноҳкорсизлар. Сизларнинг нон-тузингизни қабул қилиб бўлмайди!» деди ва бир тўп ҳинд ва яҳудийлар олдига бориб, нон-тузларини қабул қилиб: «Сизлар ҳозирда манга сартлардан (ўзбеклардан) кўра яхшироқсизлар» деб аскарлар томон юрди. Биз Туземний школ талабалари, рус домла билан 150 га яқин болалар тургон эдик; бизларнинг ёнимизга тўхтаб, «Сизлар яхши ўқиб туринглар» деб чўнтагидан бир сум пул олди-да, домла қўлига бериб, «ёнгоқ олиб бўлиб беринг, уйнасунлар ва подшо ҳазратларини дуо қилсунлар» деб аскарлар олдига ўтиб кетди. Кейин халқ бечора маюс бўлуб, қўрқуб тарқалиб кетди».

Генерал-губернаторнинг кутиб олиниши зўравонлик, қўрқув ва умуман қалбакилик билан уюштирилиши вилоят ҳокими ўйлагандек яхши бўлиб чиқмади. Чунки Духовский қўзғолон муносабати билан шу даражада газабга тўлиб тошган эдики «Андижон тупроғини осмонга совуриб ташлашга» тайёр эди. Бундан ташқари вокзалда тўпланган халқнинг чор ҳукуматига қарши нафрати унинг кузи ва қиёфасида яққол кўриниб турган эди. Шунинг учун ҳам Духовский шаҳар маъмурияти томонидан, «Халқни номидан» тайёрланган кумуш патнисдаги нон ва тузни қабул қилишга кўнгли чопмади. Ҳатто, ўзбеклардан норозилигини ҳинд ва яҳудийларга изҳор этишгача борди. Духовс-

кийнинг қаҳр-ғазаби ва Андижонни остин-устин қилиб ташлайман дейиши бусиз ҳам қирилаётган ва калтакланаётган халқни янада ваҳимага солди. Шаҳарликлар бола-чақалари билан қишлоқларга қоча бошладди. Маҳаллий маъмурият вакиллари эса ошкора халқни мол-мулкани талашни янада авжига миндирди. Зеро «Истибдод амалдорлари (Элликбошидан тортиб мингбошигача мусулмон амалдорларига) «Худо бериб», қиладиргон зулм ва тавадиларига зўр баҳона топилиб, шундай жабр-зулм қилишга турдиларки, асло қалам билан таъбирга келтириб бўлмайди». Мингбошига дучор бўлмаган ҳеч бир фуқаро қолмади. Ҳамма ни кечалари бир-бир чақириб, сиёсат қилиб борйўғини қоқиб олдилар. Чунки Эшонга қарашли одамларни ҳар кун уриб, осиб, отиб турган вақти эди. Ҳатто маҳалла элликбошилари ҳам мазлум фуқарони: «Мингбошига айтаман, рапурт қиламан» деб қўрқутуб, ўзларига яраша бирор нарса олар эдилар. Кучаларда соқчилик қилиб юрган солдатлар ҳам бир баҳона топиб одамларни калтаклашни давом эттириб турдилар.

Хуллас, мингбошилар, оқсоқоллар ва бошқа амалдорлар мустамлакачилардан ўртак олиб ўзларининг юртдошларини таладилар ва калтакладилар. Улар том маънода виждонсиз ва имонсиз кишилар эди. Фозилбек Отабек ўғлининг қамоқхонадаги маҳбусларга қилинган азоб-уқубатларга тегишли маълумотларнинг ҳам аҳамияти беқиёс каттадир. Унинг сўзича чор маъмурияти Муҳаммад Али халфа Эшоннинг шахсини тасдиқлаш мақсадида уни танийдирган тўрт кишини қамоқхонага киритишган. Улардан бири Мирза Маъсуд деган киши кўрганларини шундай тасвирлайди: «Бизларни маҳкама олдига олиб бориб қўйғонда, бир неча солдатлар олдимиздан утиб, «Сеники эшон» деб тупириб кетадир. Руслар олдимиздан утса, ит қарашни қилиб, хўмрайиб, сўкиб ўтадилар. Охир кўчада туролмай қўрқиб, маҳкаманинг ичига кириб утирдик. Бир оз фурсат ўтганда уезд ҳокими билан бир қанча туралар чиқиб, бизларга танбеҳ қиладиларки: «Сизлар рост айтасизлар. Агар ёлгондан Эшон шу десангизлар, судь қошида гуноҳкор бўласизлар. Рост сўзламагингиз учун аълам домла қасам берадир» деб оқсоқолга дарҳол бир катта аъламни олдириб чиқинг, деб буюрди. Оқсоқол дарров шаҳарга одам юбориб, Мулла

Муҳаммад Мусо аъламни ҳайдаб чиқди. Кейин «аълам келди» деб ичкарига келтириб, ниҳоят қурқув ултирар эди. Ман: «қурқманг, сизни бизларга қасам ичиргани чақирди» деб таскин бердим. Бир вақт яна аввалги туралар чиқиб, аъламни чақириб: «Мусулмон қойида-сича буларга қаттиқ қасам берасиз, рост сўзларни айтмоқлари учун» деб қараб турди. Қуриниб турибдики Чор маъмурияти шу даражада Муҳаммад Али Эшондан хавфсираганки уни шахсини яна бир бор аниқлашга киришди. Афтидан Муҳаммад Али Эшонни ўрнига бошқа одамни келтирганлиги хусусида ҳам фикр юритилган бўлса керакки, қўрсатилган чорани қўриш зарурияти туғилган. Ҳақиқатан ҳам Муҳаммад Али халфа Эшон чор ҳукуматининг куз ўнгида халқни орқасидан эргаштирувчи ва озодлик қўрашига отлантурувчи хавфли сардор сифатида гавдаланган эди. Ниҳоят, — деб сўзини давом этдиради ўша Мирзо Маъсуд — «Бизларни туралар (рус амалдорлари) бирга бошлаб турмага олиб бориб эди, қарасак турмада қадам босарлик жой йўқ, ҳавонинг ниҳоят иссиғлигидан турмани ичи дўзах бўлуб кетибдир. Маҳбусларнинг бош-оёқларида занжир бор. Қочмоқ у ёқда турсин, турорга мажоли йўқларнинг оёқларига занжир солибдирлар, буларнинг ичидан оралаб ўтиб, бир хонага кириб эдик, Ўйқчи Эшон билан 4 киши ўлтирибдур. Ҳаммалари банд, занжир солинган. Хусусан, Эшонни ниҳоят маҳкам боғлабдирлар. Оёқ, бўйни, қўли боғлиқдир. Бошида салласи бор, устида малла эски туни бор, ерга қараб ўтирибдир. Салом қилиб кириб эдик, ёнимда турган мингбоши, «Салом қилма» дегандек ишорат қилиб қўйди. Кейин туралар кириб: «Чурт Эшон!» деди. Бизларга қараб: «Эшон шуми?» деб савол қилиб эди, бизлар шу дедик. «Яна тузук қўринглар галат қилманглар, рост айтинглар!» деб сиёсат қилиб эди, бизлар қўрқиб: «Эшон шу, бошқа эмас» деганимизда: «Қайси бири, қўлинг билан ушлаб қўрсат!» деди. Ҳаммамиз бир-бир ишорат билан қўрсатдик. Кейин «яхши» деб чиқдилар. Эшон асло бизга қарамади. Ёнидаги одамлар ким экани билмадик. Ҳаммамиз чиқиб йўлда кетаётиб, кейин бирини таниб қолдик, олдидагиларни бири кўгартлик қирғизийлар мингбошиси «Чибил» бўлус деган одам эди. Лекин улардан ва Эшондан бизларнинг олдимизда гап сўролмади»

Туркистон ҳарбий округининг генерал лейтенанти Н. И. Корольков қуйидаги кишиларни Муҳаммад Али халфа Эшоннинг энг яқин сафдошлари деб ҳисоблади.

1. Мулла Аҳмад Ноиб — Марғилон уезди ички линия волостидан, қозиликка номзод, аҳдномага қўл қўйган, янги Марғилондаги қамоқхонада.

2. Ҳайидбой Тўқсоба — Аҳдномага қўл қўйган, қидирилмоқда.

3. Мулла Қосим Амин Араббой ўғли — Марғилон уезди Кулин волостидан, аҳдномага имзо чеккан. Тахмин қилинишича ҳарбий гарнизонга ҳужум қилинаётганда ўлдирилган.

4. Орзиқулбой понсод — Марғилон уезди Ёзёвон волостидан, аҳдномага имзо чеккан. Янги Марғилондаги қамоқхонада.

5. Мулла Ғоибназар Ортиқ сўфи ўғли — Марғилон уезди Кулин волостидан, аҳдномага имзо чеккан. Андижондаги қамоқхонада.

6. Муҳаммад Иброҳим Тўқсоба понсод — аҳдномага имзо чеккан, қидирилмоқда.

7. Алибек додҳо Жаббор ўғли — Андижон уезди, Жалолқудуқ волостидан, аҳдномага имзо чеккан, Андижондаги қамоқхонада.

8. Ганиҳужа Муҳаммад Мурод ўғли — Марғилон уезди Кулин волостидан, аҳдномага имзо чеккан. Андижон қамоқхонасида.

9. Муҳаммад Зиёвиддин Махсум ўғли — Марғилон уезди Кулин волостидан, аҳдномага имзо чеккан, Муҳаммад Али халфа Эшоннинг унг қўли, ҳарбий гарнизондаги жангда ҳалок бўлган.

10. Умарбек додҳо — Ўш шаҳридан, аҳдномага қўл қўйган. Ўш қамоқхонасида.

11. Отақул Понсод халфа — Марғилон уезди Ичқилин волостидан, аҳдномага имзо чеккан.

12. Маллабой Абдураим ўғли — Андижон шаҳридан, шу ерда қамоқда.

13. Рустамбек Сотиболлибеков — Андижон шаҳридан, шу ерда қамоқда.

14. Иноятхон Искандар Тура ўғли — қидирилмоқда.¹

Муҳаммад Али Эшоннинг жияни Мусулмонқул

¹ ЎзР МДА.ФИ 17, 1-руйхат, 3117-иш, 35-бет.

ҳам Асака волостиға қарашли Қизилоёқ қишлоғида ушланди.¹ Сунгра у Андижон қамоқхонасига ташланди. Кўп қидирувлардан сунг Муҳаммад Али халфа Эшоннинг таниқли сафдошларидан бири Иноятхон Искандар Тура ўғли ҳам ушланди. У 18 майда Тошсуфи ва Мулла Мадраим (Наукатли қирғиз) билан Олой орқали Қоратегинга қочиб борган. Сунгра улар Айвадж деган жойга келишганда қўлга туширилиб, Самарқандга жўнатилади. Аммо, йўлда қочишиб, нима учундир хавф-хатарга қарамай Қўқон томонга келишади. Бу ерда Иноятхон Кўрқишлоқда яширинча яшаб кейин Қўқонга борганда ушланади. Уни ўз уйида яширинган Тўхтасин Ризақул ўғли, Муҳаммад Алимхон ўғли ва Тониберди Утобосар ўғли жавобгарликка тортилдилар.² Иноятхон Искандар Тура ўғли ҳам Муҳаммадали Халфа Эшонга ўхшаш сахий ва камбағалпарвар бўлиб хонадонида муҳтож кишиларни овқатлантирган. Умуман айтганда чор маъмурияти томонидан Фарғона вилояти ости-устун ва тинтув қилиниб аҳолини бошига мисли кўрилмаган азоб-уқубатлар ёғдирилди. Жами 777 киши ҳибсга олинди, кўп одамлар калтакларга ва қийноқларга чидолмай куча ва қамоқхоналарда жон бердилар. Терговдан кейин 415 киши суд қилинди. Ҳатто судда ҳам маҳбуслар калтакланди. Масалан Чибил исмли қирғиз айбини бўйнига олмаганлиги учун даставвал «Суд раиси мажлисда уни ётқизиб урмоққа буюрди. Олтита солдатлар бир кутарим калтакни олиб келиб, Чибилни ётқизиб чунон калтакладиларки орқасининг тамом гўшти узуллуб кетди. Охири «дод» демакка мажоли қолмай беҳуш бўлиб, ўлик суратида йиқилиб қолди. Буни кўриб турган шериклари ҳам камоли қўрқувдан кетиб, ётиб қолдилар. Охири бошига этикларнинг пошнаси билан тепдилар».

Бундай ўта адолатсизлик ва шафқатсизлик Чор ҳукуматининг сиёсатиға хос бўлган тadbир эди. Генерал-майор Терентьев раислигида биринчи бўлиб қўзғолоннинг раҳбарлари суд қилинди. Унда Фарғона вилояти ҳарбий прокурори генерал-майор Далинский, подполковник Антуфьев, полковник Наумов, подполковник Рукин қатнашдилар.

¹ У айрим архив манбаларида Абдулазиз деб нотўғри кўрсатилган.

² Ўша жойда. ФИ-725, 1-рўйхат, 15-иш, 9—12-бетлар.

Мазкур ҳарбий суд қуйидаги кишилар ҳақидаги ҳукмини 1898 йил 11 июнь кечқурун соат 7.40 минутда эълон қилди.

1. Муҳаммад Али халфа Эшон — чор ҳукумати-нинг ҳукумронлигини ағдариш учун кўп қишлоқ ва шаҳарларнинг аҳолиси билан қўзғолонини кўтартирди. «Ғазот» эълон қилиб 18 майга ўтар кечаси Андижон шаҳаридаги ҳарбий гарнизонга қилинган ҳужумга бошчилик қилди.

2. Гойибназар Ортиқ Суфи ўғли — Муҳаммадали Халфа Эшон билан тил бириктириб чор ҳукумати ҳукумронлигига қарши қўзғолонни уюштирди. У Кулин волостининг бошлиқлигидан фойдаланиб, қўзғолонга одамларни жалб қилди. Шунингдек Андижон ҳарбий гарнизонига ҳужумни уюштирди ҳамда Сафрон Бычковни ўлдирди.

3. Мулла Қосим Амин Араббой ўғли — Муҳаммадали Халфа эшон билан биргаликда чор ҳукумати ҳукумронлигига қарши «ғазот» эълон қилиб қўзғолонни уюштирди. Ҳарбий гарнизонга ҳужум қилишда қатнашди, бир қисм оломонга бошчилик қилди.

4. Рустамбек Сотиболдибеков — Муҳаммад Али халфа Эшон бошчилигидаги ҳаракатда қатнашди. Андижон ҳарбий гарнизоннинг яқинидаги дуконидан фойдаланиб Эшонга маълумотларни олдиндан юбориб турган. Бу қўзғолончиларга ҳарбий горнизонга тўсатдан бостириб кириш имконини берган. Унинг шахсан ўзи бу ҳужумда қатнашган ва бошчилик қилган.

5. Мирзаҳамдам Усмонов — Муҳаммад Али халфа Эшон билан ҳамкорликда Андижон ҳарбий горнизонидаги жангда қатнашган.

6. Бутабой Ғайнибаев — Муҳаммад Али халфа Эшон билан ҳарбий горнизонга қилинган ҳужумда бўлган.

Уларнинг ҳаммаси осиб ўлдиришга ҳукм қилиниб, мол-мулки мусодара этиладиган бўлди. Хусусан, 22 ўлдирилган ва 20 жароҳатланган солдатларнинг оилаларига ҳар йили 200 сўмдан товон туланиши лозим эди. Туркистон генерал-губернатори С. М. Духовский суд ҳукмини тасдиқлаб, «Уни дарҳол ижро этилсин» деб имзо чекди. Ҳар бирига икки кишидан ўтқазилган учта қўқон аравада маҳбуслар горнизон рўпарасидаги майдонга келтирилди. Сўнгра шу ерда осилдилар. Бу мудҳиш воқеани ўз кузи билан кўрган Фозилбек Ота-

бек ўгли ёзади: «Чор маъмуриятининг кўрсатмасига мувофиқ эски шаҳар оқсоқоли Қодирқул мингбоши каттадан кичик барча одамларни, ҳатто мактаб болаларини мажбурий суръатда ҳарбий гарнизон майдонига ҳайдаб чиқди. Айрим амалдорлар болаларни олиб чиқиш керакми? деганда, «Ёш болалар катта одамлардан кейин қоладирғон одамлар бўлгани учун, узун умр кўруб, кўп йиллар Россия подшоҳининг сиёсатини айтиб юрадилар» — деб жавоб берилган.

Қодирқул мингбоши, маҳалла оқсоқоллари, имом ва мактаб муаллимларини кечаси билан югиртиб, аҳолини оммавий равишда чиқишларига мажбур этди. «Имом ва муаллимлар кўрқуб титрар эдилар. Оқсоқол бир имомнинг рўпорасига келиб: «Неча қавмингиз билан келдингиз» деб савол қилиб эди, «тахминан 35—40 тача киши билан келдик» деди. Бундан кейин: «Қавмингиз неча ўйлик?» деб берилган саволга сукут қилди. Маҳалла бошлиғи: «Тақсир 40 ўйликмиз», деб жавоб бериб эди, озига келган ҳақорат билан дашном бериб: «қирқ ўйлик булсанг, 35 киши келадими? Нима учун ҳамма қавмни бошлаб келмадинг!» деб ёнида бўлгон миршабга «Ур!» деб буюрди. Миршаб қамчи билан уруб турубдур, бечора маҳалла бошлиғи бошини енгил билан тўсуб: — Тақсир товба қилдим, бошқалари қишлоққа ва ҳар тарафга кетган эканлар, топмадик, деб овоз қилди».

Ута ҳақорат ва ҳурлаш билан эрталаб соат саккизда 8000 киши ҳарбий гарнизон рўпарасига тўпланди. Уларни икки мингтасини болалар ташкил этган. Майдон ўртасида қурилган олтита дорнинг атрофини одамлар қўраб олдилар. Болалар кўрсини ва қўрқиб умрбод эсласинлар дейилиб, дорга яқин жойга урнаштирилди. Соат 10 га яқин оёқ-қўллари қишланган олти киши дорни тагига келтирилди. Буларни олдига ногара ушлаган 4 та солдат қўйилди. Шундан кейин икки солдат Муҳаммад Али халфа Эшонни етаклаб ва айлантириб, «Эшон шу одамми?» деб сўрай берди. Аммо бирор киши танийман деса айбдор бўлишидан қўрқиб овоз чиқармади. Бундан ғазабланган бир рус маъмурият вакили шундай деди: «Албатта, ҳаммаларинг биласизлар, бовужуд айтмайсизлар, исён бўлишини ҳам сизлар билгансизлар. Шунда хиёнат қилиб, шунча қаҳрамон аскарларнинг нобуд бўлмоғига сабаб бўлдингизлар. Агарда ҳеч ким танимаса, шу йиғинда-

ги бутун халқни пулёмотга тутамиз. Бирор жон қолмайди» — деб сиёсат қилиб эди, ҳар тарафдан одамлар ўзини кўрсатмай туриб «Шу киши эшон!» деб қичқиришдилар. Тўралар у ёқ-бу ёққа қараб овоз қилувчиларни тополмас эдилар».

Чор маъмуриятининг Муҳаммад Али халфа Эшонни айлантириб юришидан мақсад, мана чор ҳукуматига қарши қўл кўтарган Эшонни ҳолини кўринглар, кимки унинг йўлидан борса шу аҳволга тушади деб намоиш этишдан иборат эди. Буни аниққса ёш болаларни онгига сингдириш назарда тутилган. Ҳақиқатан ҳам бундай ярамас сиёсат халойиқни ниҳоятда кўрқув ва ваҳимага солди. Уларни орасида ҳушидан кетган одамлар ҳам бор эди. Аммо чор маъмурият вакиллари халқни эзилаётганини кўриб кулганлар ва роҳатланганлар. Зулм ва ҳақоратни кучайтириб, қандай бўлмасин халқни унглаймайдиган даражада тинкасини қуритиш учун имкони борича қаттиқ ҳаракат қилинган. «Йиғин ташқарисида, — дейди ўша муаллиф, — вой-войлаб дод фарёд бўлиб кетди. Қарасак, осиладурғон одамларнинг бола-чақалари, хотин-қиз, ушоқ болалари экан. Хотинлар «Тул бўлдик!» деб, болалар бўлса «етим бўлдик!» деб фарёд қилар эдилар. Бу ҳолни кўрган халқнинг кўнгли яна бузилиб, хоинлардан кўрқуб ўзларини йиғидан тўхтатар эдилар...

Бир қанча хотинлар ва болалар қақшаб шовқин солиб, йиғлаганларида, ноғоралари билан турган солдатлар бирдан ногара чалиб юбордилар. Бу ҳолни кўрган мазлумлар дарду-ҳузун билан йиғлай бошладилар. Ҳамманинг кўзи ёш билан тўлди. Ташқарида турган губернатор дод-фарёд қилувчиларни қамаб қўймоққа буюрди. Дарҳол беш ўн солдат чиқиб, буларни ураб туриб, турмага олиб кирдилар. Ва эшоннинг авлодига қўшиб қўйдилар. (Эшонни авлоди тамом ушланиб, қамалган эди). Буларнинг қамалганини кўргандан кейин ҳеч ким йиғламай қўйди». Чор маъмуриятининг ўзини тан олиб ёзишча Муҳаммад Али халфа Эшон бутун Фарғона водийсида жуда катта обрў ва ҳурматга сазовор бўлганлиги учун одамларни орқасидан эргаштириб кўзғолонни уюштиришга эришган. У миллатпарвар ва босқинчилар зулмидан халос этувчи табаррук зот сифатида шуҳрат қозонган. Шунинг учун ҳам Эшон ва унинг сафдошларини осилиши уларда

қайғу-алам ва йигини қўзғатган. Бўни яхши англаган босқинчилар уларга қарши қаттиқ чораларни кўриб йиглаганларни Эшоннинг хайрихоҳлари сифатида ҳибсга олган. Уша йигинда аҳолига қўзғолон кўтарилишини «Албатта ҳаммаларинг билгансизлар, лекин бизга хабар қилмай хиёнат қилгансизлар» дейилиши бежиз бўлмаган. Маҳбусларни осийш навбати ҳам келиб уларни дорни тагига жойлаштирдилар ҳамда оёқ-қўлларидаги кишанларни болға билан уриб синдирилди. Шу онда гапиришга уринган айрим маҳбуслар милтиқ қўндақлари билан урилди. Фахриддин қози келтирилиб уларга иймон ўқитди. Сўнгга бошларига оқ халталар кийгизилди.

«Дафъатан икки солдат Эшонни дор тагига олиб келган маҳал бошқа шерикларини ҳам етоклаб тургон ҳолда иккиси яна беҳуш бўлиб йиқилди. Буларни судраб, дор тагига келтирилиб, унинг остига қўйилган икки поганалик курсига «чиқ, чиқ» деб Эшонни чиқарди. Шу ҳолда кафан ичида бир ўзи қадам қўйиб чиқди ва баланд овоз билан: «Эй мусулмон биродарлар, гувоҳ бўлинглар, ман ноҳақ туҳмат билан кетиб турибман. Бола-чақаларим, майда-чуйда, кўп эди. Бу ҳоким ва туралар яхши адолат қилмади. Тўғри ҳақиқат қилмади. Дуо қилинглар, шу золимларни...» деган вақтда бир туранинг ишорати билан сиртмоқларни солиб курсиларни тепиб юбордилар. Бу олтига кишидан иккитаси бир-икки буралиб, оёгини уруб қимирламай қолди. Бошқалари фириллаб айланиб, буралиб, икки томон дорнинг ёғочига ўралиб, ниҳоят, қийналиб кўп овора бўдилар. Буларни кўруб турган ёш болаларни кўплари кўрқиб: «Дод, ота, она!» деб йиглаб юбордилар. 4—5 тасини ҳуши кетиб қолди ва йиқилди. Болалар турган тараф тўполон бўлиб кетди. Аксар болалар қочиб чиқиб кетдилар...»

Шундай қилиб чор маъмурияти қўзғолон раҳбарларини осийшликдан халқни чўчиштириш учун фойдаланиб, ўзларини ваҳшиёна сиёсатини яна бир бор намоиш этди. Улар ўйладиларки мана шундай даҳшат билан кишилар қалбидаги озодлик ғояларини қўприб ташлаш мумкин. Ҳатто Муҳаммад Али халфа Эшон дорга осилаётганда халққа қарата: «Дуо қилинглар шу золимларни...» Худо урсин демоқчи бўлганда сўзни тугаллашга йўл бермай шу онда осийб юборилди.

Чор маъмуриятининг ваҳшийлиги маҳбусларни дорга осганларидан кейин ҳам давом этди. Фаргона вилоятининг ҳарбий губернатори Чайковский «Ҳамма фуқароларни Эшон осилиб турган дорнинг тагига тушлади ва такаббурлик билан туруб, бир тарафдаги тамом солдатларнинг милтигини ўқталиб, мусулмонларга қарши тайёр қилиб қўйиб, шу таклифни қилди: «Мусулмонлар! Сизлар кўзларингизни очинглар! Сизларнинг подшоҳи аълам қошида айб ва гуноҳларингиз кўпдир. Ичингиздаги Эшонга қўшилиб исён қилгонлар бўлса тамом тутиб кўрсатиб берасизлар. Уларни бола-чақалари билан Фарғонада уруғларини қуриштириб, хонумонларини мусодара қилиниб, иморатлари тўпга тутилиб, ер билан яксон қилинадир».

Шунингдек губернатор императорнинг куч-қудратини мақтаб унинг сиёсатига қарши бош кўтарган кишилар «ер юзидан йўқ қилиниши»ни ўқтириб ўтди.

Шундан кейин халққа тарқалишига рухсат бердилар. Мурдалар кеч соат 11 гача дорда сақланди. Сўнгра солдатлар уларни тушириб ўша жойда қазиб қўйилган чуқурга оҳақ аралаштирган тупроқ билан кўмдилар. Ўша куни кечасидан бошлаб осилганларни кўрган болалар чўчиб ва босинқираб уйғониб ва додлашиб дардга чалиндилар. Уларни орасида улганлар ҳам бор эди. Бу вақтларда Муҳаммад Али халфа Эшоннинг оила аъзолари ҳам қўлга олинган эди. Унинг онаси Аслбиби 1898 йил 20 майда поручик Порирентьев томонидан сўроқ қилинган. Онаси айтганки, ўғлим 5—6 кунда бир маротаба мендан хабар олиб турган. У менга ҳеч нарса гапирмаган. Қачонки у кетмоқчи бўлганда келиб дуо қилишимни сўради. Мени қаерга кетаяпсан деган саволимга Андижонга тўйга кетаётирман, кечкурун қайтаман деб жавоб берди, холос. Она Маъдали ва Мамад Исҳоқдан иборат иккита ўгли борлигини билдирган. Муҳаммад Али халфа Эшонни қуйидагича оила аъзолари Андижон қамоқхонасига ташланган:

1. Асалбиби Ортиқбой қизи 81 ёшда — онаси.
2. Ойимча Сайид Кулава — хотини.
3. Руҳиябиби Исмоилова — хотини.
4. Тожибиби Мақсуд Ҳожи — хотини.
5. Иснарабиби Абдужалилева — хотини.
6. Абдужалил 11 ёшда — ўгли.

7. Абдурахмон 7 ёшда — ўгли.
8. Неъмат пошша 8 ёшда — қизи.
9. Ҳамрабиби 3 ёшда — қизи.

Уларнинг ҳаммаси Пенза губерниясига сургун қилинди.¹ Бу ерда улар гоятда азоб-уқубатли ва огир кунларни бошидан кечирадилар. Бу хусусда Муҳаммад Али Эшоннинг Неъмат Пошша исмли қизи шундай дейди: «Бизни Асакада уч кун, Марғилонда беш кун қамаб, Симда (Янги Марғилонда) ҳарбий губернаторнинг ўзи сўроқ қилди. Бир жойдан иккинчи жойга ҳайдаб боришганда орқамиздан милтиқ кутарган беш аскар доимо кузатиб юрди.

Аввал бизни Сибирга сургун қилмоқчи бўлишди. Симдан поездга утириб Ашхабодга бордик. Бу ерда уч кун тургач, Сибирга эмас, Пензага жунатадиган бўлишди.

Пензага етиб боргач, бизни бир татар эшон (Иброҳим Баишев) қўлига топширдилар. Руслар ҳар кунига 200 грамм нон ва туз беришарди. Пензадаги эшон оқ нон ва қанд берди. Пензада етти йил турдик, (сўнгра) жавоб беришди».²

Қўзғолон қатнашчиларидан 777 киши ҳибсга олинди. Кўп кишилар калтаклар ва қийноқларга чидайолмай қамоқхоналарда жон бердилар. Улардан 546 киши суд қилиниб, 32 киши оқланди ва 380 кишига ўлим жазоси берилди. Уларнинг бир қисми қуйидагилардан иборат:

1.	Қорабой Араббоев	40	Қора-Қургон қишлоғи	Ўзбек
2.	Саримсоқ Шербоев	68	Қора-Қургон қишлоғи	Ўзбек
3.	Ҳакимбой Ҳайдарбоев	33	Ёзьявон волости	Ўзбек
4.	Муҳаммад Розихужаев	20	Науқат	Қирғиз
5.	Кузибой Ғоибов	34	Ичқилин волости	Қирғиз
6.	Бекали Абдуллаев	25	Ичқилин волости	Қирғиз
7.	Холмирза Ражабов	43	Ҳоқон волости	Ўзбек
8.	Қодир ўғли	26	Туплик қишлоғи	Қирғиз
9.	Исҳоқ Тухтажонов	26	Прежвал уезди	Қирғиз
10.	Мулла содиқ Мулла Саидов	34	Қипчоқ қургони	Ўзбек

¹ УзР МДА. ФИ-19, 1-руйхат, 5578-иш, 173-бет.

² Эгамназаров А. Ўша иш, 114—120-бетлар. Аслбиби 1900 йил 4 мартда Пенза шаҳрида вафот этади. Бошқа оила аъзолари омон-эсон ватанга қайтган эдилар.

11.	Мулла Шокир Абду- гаффоров	27	Асака	Уйгур
12.	Матқосим Суфибоев	39	Маргилон уезди	Уйгур
13.	Хушназар Хужаназа- ров	43	Қайрағоч қишлоғи	Ўзбек
14.	Маҳмуджон Мирсаи- дов	44	Шаҳрихон	Ўзбек
15.	Муҳаммаджон Худой- берганов	20	Шаҳрихон	Ўзбек
16.	Юсупхужа Юнусов	36	Андижон шаҳри	Ўзбек
17.	Болтабой Холхужаев	45	Оқ-бури қишлоғи	Ўзбек
18.	Мирзамаҳмад Мама- юсупов	33	Уч-Тепа қишлоғи	Ўзбек
19.	Оллокул Абдуллаев	26	Қора-Қургон қишлоғи	Ўзбек
20.	Эғамкул Худойбердиев	23	Қора-Қургон қишлоғи	Ўзбек
21.	Нурали Шодиев	33	Қора-Тепа қишлоғи	Ўзбек
22.	Муҳаммадали Аҳмедов	23	Кукжар қишлоғи	Қирғиз
23.	Абдусаттор Мирза- раимов	27	Янгибоғ қишлоғи	Ўзбек
24.	Муҳаммадаминжон Ишқозоқов	36	Қургонча қишлоғи	Ўзбек
25.	Абдулла Сотиболдиев	28	Уқчи қишлоғи	Қирғиз
26.	Абдукайм Муҳаммад- иброҳимов	31	Тепа-қургон	Ўзбек
27.	Юсуп Асронкулов	30	Оқсоқол қишлоғи	Ўзбек
28.	Боймирза Райимбоев	22	Кучай қишлоғи	Ўзбек
29.	Худойберди Давлатов	35	Булоқбоши қишлоғи	Қирғиз
30.	Маҳкамбой Кокубаев	30	Қуқон шаҳари	Ўзбек
31.	Юлдаш Жахонов	34	Шимон қишлоғи	Ўзбек
32.	Эркабой Абдурасулов	29	Қува	Ўзбек
33.	Матмуса Нордиванов	61	Шимон қишлоғи	Ўзбек
34.	Муҳаммад Муллану- ров	25	Минг-Тепа волости	Ўзбек
35.	Бобораим Шомирзаев	65	Минг-Тепа волости	Ўзбек
36.	Аҳмадкул Маҳмад- кулов	28	Кулин волости	Ўзбек
37.	Ортиқбой Мирсаи- дов	49	Қува	Ўзбек
38.	Уста Мадазим Али- баев	49	Қува	Ўзбек
39.	Ҳайтмаҳамедов Ма- ҳаммад И	29	Кема боши қишлоғи	Қорақал.
40.	Муллаюсупов Маҳам- мад И	23	Андижон шаҳри	Ўзбек
41.	Қулмамат Ортиқбоев			
42.	Алибек Додхо	62	Жалоқудуқ волости	Қирғиз

43.	Хайитбой Эрназаров Понсод	73	Ёр мазор қишлоғи	Ўзбек
44.	Маллабой Абдураи- мов			
45.	Сотиболди Мадкари- мов	58	Андижон шаҳари	Ўзбек
46.	Муллақул Матякубов	31	Ичкин волости	Қирғиз
47.	Маҳмуд Мирзааҳме- дов	21	Шаҳрихон	Тожики
48.	Низомиддин Муҳам- мадбоев	50	Қуқон шаҳри	Ўзбек

Улар «Россия ҳукумронлиги»ни ағдариш учун курашганлар сифатида қораланади. Мол-мулкани ҳам мусодара қилиниши ҳақида ҳукм чиқарилди. Уларни орасида битта тожик ва 10 қирғиз бўлиб қолган 37 тасини ўзбеклар ташкил этган. Ёш жиҳатдан кўпчилиги 20—50 уртасида бўлиб, 60 ва 70 ёшдан ошганлар жуда оз бўлган. Маҳмуд Мирза Аҳмад 18 ёшга тулгунча қамоқхонанинг алоҳида хонасида сақлашга қарор қилинди. Демак босқинчилар шу даражада адолатсизликка йўл қўйган эдиларки балоғатга етмаган болаларга ўлим жазосини қўллашга ҳаракат қилган. Маълумки Андижон атрофларида истиқомат қилувчи қирғизлар ҳам кўзголонда фаол қатнашган эдилар. Шу боис қуйидаги қирғизлар осиб ўлдиришга маҳкум этилди:

1.	Шодибек Халфа Шерғозиев	70	Саях уруғи
2.	Умнат Бағишбеков	45	Бағиш уруғи
3.	Турабой Бишқамиров	50	Тонг-торт уруғи
4.	Мирзабек Нархозиев	50	Бағиш уруғи
5.	Эгамберди Холибеков	43	Бағиш уруғи
6.	Қорабош Садилов	65	Бағиш уруғи
7.	Сталиедил Макашев	55	Бағиш уруғи
8.	Қулдонбой Истамбеков	40	Сартбор уруғи
9.	Бағишбек Алимбеков	36	Сартбор уруғи
10.	Хожибек Аталбоев	43	Бағиш уруғи
11.	Даки Сотилганов	43	Бағиш уруғи
12.	Мамака Макашев	42	Бағиш уруғи
13.	Итбой Осмонов	25	Бағиш уруғи
14.	Умнат Али Бекмирзаев	47	Бағиш уруғи
15.	Момет Али Букиев	46	Сартбор уруғи
16.	Мулла Асак Бакиев	50	Сартбор уруғи

17.	Умр Али Ярашев	47	Сартбар уруги
18.	Мулла Сувонкул Буганнаев	57	Саях уруги
19.	Макм Бишкампинов	43	Багиш уруги
20.	Умар Бишкампинов	22	Багиш уруги
21.	Давлат Акимбеков	30	Гуркура уруги
22.	Мурод Акимбеков	28	Гуркура уруги
23.	Мулла Жоникул Карачаев	29	Гуркура уруги
24.	Байнаркиев	45	Багиш уруги
25.	Бабабек Мирадилов	60	Багиш уруги
26.	Тохтагул Сотилганов	34	Сартбар уруги
27.	Тинали Чибиллов	35	Колпач уруги
28.	Хужамберди Куйбакаров	58	Шихмамат уруги
29.	Кипчокбой Тулаганов	49	Хутчи уруги
30.	Ҳайдар Али Холмирзаев	27	Учинчи аул жамоси
31.	Сары Агдашев	22	Саях уруги
32.	Баратали Содиков	43	Бечет уруги
33.	Салман Исмаилов	48	Бечет уруги
34.	Хадирали Содиков	40	Бечет уруги
35.	Мамир Суранчиев	31	Кукинай уруги
36.	Курама Суранчев	26	Кукинай уруги
37.	Качка Ҳайдарбеков	44	Кукинай уруги
38.	Алибек Жундибаев	40	Кукинай уруги
39.	Урмонбек Ниязбеков	47	Кукинай уруги
40.	Алике Сачинжаев	40	Кукинай уруги
41.	Ибике Урмонбеков	22	Кукинай уруги
42.	Иброҳим Бакаев	27	Кукинай уруги
43.	Кулсасин Байсанов	47	Кукинай уруги
44.	Баргим Исмаилов	37	Бечет уруги
45.	Бақай Бекбулатов	70	Кукинай уруги
46.	Бектан Ярашев	57	Сарибагиш уруги
47.	Кулназар Яубасаров	25	Сарибагиш уруги
48.	Нусунали Мадамиров	60	Сарибагиш уруги
49.	Сауран Ярқинбаев	25	Сарибагиш уруги
50.	Қирғизбой Адиев	17	Сарибагиш уруги
51.	Маймил Жон Узоқов	30	Сарибагиш уруги
52.	Умика Ярашев	48	Сарибагиш уруги
53.	Ярқинбой Даирбеков	58	Сарибагиш уруги
54.	Шашмир Найманов	56	Сарибагиш уруги
55.	Жанузак Баишев	62	Сарибагиш уруги
56.	Мааке Ярашев	44	Сарибагиш уруги

Курсатилган кишиларнинг ёши 30—40 атрофи ва ундан ошган кишилар ташкил этиб уларни сардори Шодибек Шерғозибеков 70 ёшда бўлган. Бу шахс Муҳаммад Али халфа Эшоннинг энг салоҳиятли муридларидан ҳисобланган. Умуман рўйхатдаги осиб

ўлдиришга маҳкум этилган қирғизларни ҳаммаси Эшоннинг муридлари сифатида зулмга қарши курашганлар. Шунинг учун ҳам прокурор айбномаси ва суд ҳукмида улар Эшон билан биргаликда чор ҳукумати-нинг ҳукмронлигига қарши курашганликлари қайд этилган.

Суд ҳукмида Қирғизбой Адиевнинг ёшлиги ҳисобга олиниб 18 ёшга тўлгунча қамоқда сақлаб туриш лозимлиги кўрсатилди. Қўзғолонларни иккита катта гуруҳи устида утказилган судни олдингиси Андижонда, кейинчалик Наманганда утказилди. Умуман қўзғолончилар бир нечта гуруҳларга бўлинган ҳолда суд қилинди. 1898 йил 17 августда генерал-майор Любовский раислигида суд ҳукми эълон қилиниб қўзғолоннинг йирик раҳбарларидан бири Иноятхон Искандар Тура ўғли осиб ўлдириш ва мол-мулкини мусодара қилишга ҳукм қилинди. Шунингдек, уни яширганлар Тўхтасин Ризақул ўғли, Муҳаммад Алимхон Дивон ўғли, Таниберди Утбосар ўғлига осиб ўлдириш жазоси берилди. Шу равишда жами 380 кишига осиб ўлдириш жазоси белгиланди. Бундан ташқари судгача кўчаларда ва терговда юзлаб кишилар ўлдирилганлиги ҳисобга олинса фожиага фожиа қўшилади. Хусусан Фозилбек Отабек ўғлининг ёзишича Муҳаммад Али халфа Эшонни қамалганидан 9 кундан кейин 15 киши судсиз осилган эди. Шубҳасиз, қўзғолон баҳонасида қанчадан қанча одамларни ўлдирилиши халқнинг чор маъмуриятига қарши нафрати янада кучайиб кетиш хавфини туғдирган. Шунинг учун Россия ҳарбий вазири А. Н. Курапаткин Туркистон генерал-губернатори С. М. Духовскийга шундай телеграмма юборган:

«Ўлим жазосини ниҳоятда эҳтиётлик билан қўлаб фақат уни қўзғолон бошлиқларига нисбатан қўллаш мақсадга мувофиқдир. Чунки осиб ўлдиришларни кўпайтириш халқни тинчлантиришга олиб келмайди. Ҳамда бутун Осиёда Россия обрўсини тушириши мумкин».¹ С. М. Духовский бу кўрсатма асосида ўлим жазосини каторга ишларига ва турли муддатли қамоқларга алмаштирди. Зеро, 380 кишидан 22 кишига берилган ўлим жазоси ўз кучида қолдирилди:

¹ ЦГВИА России. ФИ-400, ОП-1, д-2178, л.109-бет.

1. Муҳаммад Али халфа Собир ўғли
2. Ғойибназар Ортиқ Суфи ўғли
3. Мулла Қосим Амин Араббой ўғли
4. Рустамбек Сотиболдибек ўғли
5. Мирзаҳамдам Усмонбек ўғли
6. Иноятхон Искандар Тўра ўғли
7. Бутабой Ғайнибой ўғли
8. Қорабой Араббой ўғли
9. Саримсоқ Шербой ўғли
10. Бекали Абдулла ўғли
11. Холмирза Баққол Ражаббой ўғли
12. Мирза Муҳаммад Малла Юсуф ўғли
13. Нурали Шоди ўғли
14. Маҳкамбой Ҳожи Қоқубой ўғли
15. Маллабой Абдураим ўғли
16. Сотиболди Мадкарим ўғли
17. Бобараим Шомирза ўғли
18. Эркабой Абдурасул хўжа ўғли
19. Субхонқул Араббой ўғли
20. Муҳаммад Раҳим Иброҳим Раим ўғли
21. Абдурахмон Мулла Розик ўғли
22. Исроилхўжа Уста Тош ўғли

Агар ушбу рўйхатдагиларга олдинги саҳифаларда кўрсатилганидек суд ҳукмисиз 15 кишини ўлдирганлар қўшилса у вақтда осилганларни сони 37 кишини ташкил этади. Бундан ташқари қўзғолончиларни ушлаш вақтида кўчаларда юзлаб одамларни ўлдирилганлиги ҳисобга олинса оммавий қиргин юз берганлиги аён бўлади. Умумлаштирганда суд ҳукми ниҳоятда шафқатсизлиги билан ажралиб турган:

Тергов қилинганлар	546 киши
Терговда оқланганлар	131 киши
Судда оқланганлар	32 киши
Қамоққа ҳукм қилинганлар	2 киши
Тарбиявий қамоққа ҳукм этилганлар ¹	1 киши
Осиб ўлдиришга ҳукм қилинганлар	380 киши
Умурбод сургунга	3 киши
20 йиллик сургунга	147 киши
15 йиллик сургунга	41 киши
13 йиллик сургунга	1 киши

¹ Бу ерда 18 ёшга тулмаган успирин бола назарда тутилмоқда. У бу ёшга етгандан сўнг қайтадан суд қилинади.

8 йиллик сургунга	1 киши
7 йиллик сургунга	147 киши
4 йиллик сургунга	4 киши
Қамоқхонада сақлашга	3 киши
Осиб ўлдиришга	18 киши ¹

Шу равишда ўлимга ҳукм этилганлардан 18 киши осилиб қолганлари каторгага ва турли муддат билан қамоққа ташланди. Осилганларни сони эса 22 кишини ташкил қилади.

Чор маъмурияти қўзғолончиларни жисмоний жиҳатдан қириш билан бир қаторда уларни уй-жойларини ҳам остин-устун қилиб ташлади. Биринчи навбатда қўзғолон бошланган жойлари Мингтепа, Тожиқ ва Қашқар қишлоқлари бузиб ташлашга киришилди. Аммо бу оддий бузиш бўлмай қурол ишлатилди. Бу даҳшатли манзара ҳақида Фозилбек Отабек ўгли шундай дейди: «Солдатлар Мингтепа қишлоқ фуқаролари устига кечалаб бориб, жануб томондан саҳар вақтида тўпга тутиб қолдилар. Аксар хотинлар бешикларидagi болаларни зурга ешиб олиб қочдилар. Баъзилари шунга ҳам қодир бўлмай, жонларини олиб қочганлар...

Мингтепага борган солдатлар уч кун муттасил қўзларига кўринган халқни, ҳатто «машқ» деб товуқ ва итларгача отиб юборган эди. Уч кундан сўнг Мингтепа қишлоғининг ичида ҳеч ким қолмагандан кейин солдатлар кириб, талон-тарож қилиб, тамом кўрпачушакларни олиб чиқиб, кигиз ва гиламларини Мингтепанинг катта «Ийдигоҳ» масжидига йиғиб, ҳатто кося ва тобоқларни шу масжидга тўплади ва ким бўлса бўлсунг, атрофдаги қишлоқлардан мингбошиларга қилгон буюруғи билан мардикор чақирди. Атроф қишлоқлардан ҳар қайси мингбоши кўл остидан 2000 дан мардикор ёзиб олдириб келди». Мана шундай кучгайрат билан инсон қадри-қиммати ерга урулиб 15 кун мобайнида қишлоқлар теп-текис қилинди. Ҳатто Чор маъмурияти вакиллари Муҳаммадали Халфа Эшоннинг бойликлари кўмилган дейишиб ерларни бир неча кун давомида беҳудага кавлатадилар. Қишлоқлардан 680 хонадон кучирилиб халқ хору зор ва саргардон бўлиб қаерга боришини билмай тузиб кетди. Уларни ўрнида Россиядан кучириб келтирилган

¹ «Русский Инвалид», 1898 йил, № 217.

200 оиладан иборат кишиларнинг «Русское село» номида посёлкалари юзага келди.¹ Аммо Муҳаммад Али Халфа Эшон кутубхонасидан 755 жилддан иборат қўлёзма асарлар олинди. Уларни орасида Хофизнинг шеърлари ҳам бор эди. Бинобарин у ниҳоятда ўқимишли ва билимли киши бўлиб кўп китобларни ўқиган. Шунингдек унинг ерлари ва уйини тасдиқловчи 29 васиқа ҳужжати топилди. 1898 йил 26 майда улкадаги йирик бойлардан бири А. Пинхасов Туркистон генерал-губернаторига ариза ёзиб ундан Муҳаммад Али халфа Эшон жами 2427 сўмлик турли газламаларни қарзга олганлигини ва уни ундириб беришни сўраган. Бунга суд ҳукм чиқариб жавоб беради деб жавоб берилган.

Бу ердаги рус аҳолисига давлат томонидан 28, 500 сўм берилиб уйларни тезлик билан қурилишига яқиндан ёрдам кўрсатилди.

1899 йил 1 сентябрига келиб қисқа вақт ичида 704 кишидан иборат 184 ҳужалик ташкил топди. Улардан 114 ҳужалик уйларини битказган. Учта сув тегирмони қурилди. Уларни 271 бош йирик ва майда қорамоллари, 84 араваси ва 22 илучи бор эди. Биринчи йилиёқ улар ердан 2717 пуд буғдой, 400 пуд арпа, 157 пуд сули, 350 пуд тарик, 3,500 пуддан ортиқ жўхори, 60 пуд пахта, 200 минг бог беда ва хашак олганлар. Ваҳоланки улар арзимаган юк билан Россиядан кўчиб келган эдилар. Ҳукуматни ташаббуси билан черков қуриш ҳам режалаштирилди.

Чор маъмурияти Мингтепа ва Андижон шаҳри оралигидаги қўзғолончилар босиб ўтган ва уларга хайрихоҳлик билдирган 29 қишлоқни бузиб ташлаш масаласини кўтарган эди. Оқибатда Ҳақан волостидаги 5 қишлоқ бузиб ташланиб 700 хонадон йўқ қилинган. Масалан Дон қишлоғи ҳам шулар жумласидан эди.² Ҳақан қишлоғини бузилиши ҳам фожиали кечди. Унинг аҳолиси ўзларини орасидан 15 кишилиқ вакил сайлашиб арз қилиш учун Тошкентга жўнатишди. Аммо бу ерда уларни илтимоси инobatга олинмади. Улар Андижонга қайтганларидан сўнг маҳаллий чор маъмурияти «сизларми ҳали арз қиладиганлар» деб уларни ҳаммасини ҳибсга олади. Бузиладиган жойлар улча-

¹ ЦГВИА России. Ф-400, ОП-1, Д-2698, л. 13.

² УзР МДА, ФИ-19, 1-руйхат, 5577-иш, 5-бет.

ниб ва белги сифатида байроқлар қадалган эди. Бу ердаги уйларни эгаларини ўзлари бузиши лозим эди. «Маъмур бўлган туралар ўз аскарлари билан чодирларни тикиб, халқ кўзида ҳар кун машқ қилиб турдилар. Бир кун тамом фуқарони чақириб, губернатор томонидан берилган фармон қоғозини ушлаб туриб халққа шундай амр ва фармойиш қилдики: «Агар сизлар ушбу кундан бошлаб байроқ тикилган жойлардаги иморат ва боғларингизни бузиб, бир ҳафта ичида саранжом қилиб, яланғоч қилмасангизлар, биз ўзимиз бузамиз. У вақтда сизлар ҳеч нарсангизга молик бўлолмасизлар, ҳар нарсаки қўлимизга кирса ўлган солдатларнинг фойдасига олинадир. Эртадан иш бошласангизлар ҳўб, то сизлар тамом очиб олиб, яланг қилиб бизга топширганларингизгача ўзимиз устида турамиз. Шунга кўнмасангизлар ўзларингизга ҳам Йиқчи эшонга (Муҳаммадалига) бериладиган жазодек жазо бериладир!» деганда халқ замоннинг қўрқинчли вақтидан хавфланиб: «Тақсир туралар! Бизга бу йил фурсат берсангизлар, меваларимиз ва узумларимизни йиғиштириб сотиб олсак. Қўлимизга пул тушиб, кейин бир жойга бориб ватан қилиб утирсак, алҳол бузуб ол дейсиз, қандай қилиб шу мева қилиб турган дарахтларни кесамиз?!» деб арз қилдилар. Золимлар бераҳимликни имтихонасига ётқазиб оқ подшонинг ҳукмини бажо келтиришдан бошқа чора йўқ: Эртага бузасизми ёки бузмайсизми? Шунини айтасиз, агар бузмас экансиз, бу кун биз тўп қуввати ила вайрон қилиб ер билан баробар қиламиз. Ўзингизни император аъламга қарши бўлган ва ҳукуматга қаршилиқ қилганлар қаторида ҳисоб қиламиз. Гап шул, ҳайда... жўна деб қувиб юборди.

Мазлумлар йиглаб-йиглаб тарқалгандан кейин отарава тарадуд қилиб, эртаси асбоб ва рўзгорларини бўшатдилар. Қишлоқнинг четидаги ҳовлиларга ташимоққа бошладилар. Ғоят шошилинич суратда рўзгорларини ташиб кейин қон йиглаб иморатларни очиб ташладилар, бу йиглаб турган мазлумлар устига туралар ва солдатлар келиб «сен эшонми!» деб масхара қилар эдилар».

Демак чор ҳукуматининг зўравонлиги ва ваҳшийлигининг чегараси бўлмай «сен эшонми?» деб таъна қилиб қўзғолон учун ўч олишни давом эттираберди. Бу ерда шунини бир тасаввур этайлик: Ҳар жиҳатдан ҳўрланган ва

қашшоқланган оддий деҳқонларни янги уй жой қуришлари осонмиди? Буни устига машаққатли меҳнат билан етиштирилган ҳосил ва даромаддан маҳрум этилиши уйланса, нақадар даҳшат бўлганлигини яққол қуриш мумкин. Аммо деҳқонни ғам-аламга тулиб йиглашдан бошқа чора қолмаган. Шунда ҳам деҳқонни ўз ҳолига қуйишмай жазолай берди. Чунончи солдатлар бир деҳқоннинг тинимсиз йиглаётганини қуриб: нима учун йиглайсан деб сўраганда, у жавоб берган: «Ҳоким губернаторларининг бераҳимлиги, биздек камбағал фуқароларни беҳонумон қилганича ва бола-чақаларимиз билан кучада қолғонимизга йиглайман», деганда «Сан ҳоким губернаторни золим дединг» деб гувоҳ бўлиб ўн йиллик Сибирга ҳукм қилиб, бола-чақаларига курсатмай жўнаиб юборилгандир».

Бузиб ташланган уй-жойлар ва боғлар урнига Туркистон генерал-губернатори Духовский номида «Духовский майдони» барбод этилди. Бироқ халқ орасида уни «вайрона» дейиш одат тусига кириб кетди. Юқорида курсатилганидек қўзғолон қатнашчиларини Сибирга каторга ишларига сургун қилинган эди. Камина Сибир архивларида куп йиллар мобайнида ишлаганимда уларга тегишли айрим ҳужжатларни топдим. Буларга кўра Тобольск қамоқхонасида 1898 йил қўзғолон қатнашчиларидан бир неча киши турган:

1. Боев Масоли Исмоил — 33 ёшда.
2. Мазнаев Султонқул Уста — 27 ёшда.
3. Неъматуллаев Мулла Иззатулла — 36 ёшда.
4. Полвонов Мадраим Ғозий — 38 ёшда.
5. Абдуқодиров Абдусаттор — 26 ёшда.
6. Тожибоев Йулдошбой — 23 ёшда.
7. Ташматов Аҳмадали — 23 ёшда.
8. Алиев Холмирза Вали Ражабов — 43 ёшда.
9. Аббосов Қодирқул — 36 ёшда.
10. Абдураҳмонов Мулла Олимбек.
11. Каримов Маҳмадғоз — 59 ёшда.
12. Жонибеков Сотиболди.
13. Жазнаев Султонқул Уста — 27 ёшда¹.

¹ Шунингдек Тобольск қамоқхонасида Самарқандда турли сабаблар билан каторга ишларига ҳукм қилинган — Султон Сафаров, Худойберди Каримов, Йулдош Расулов, Турабой Султонов, Холик Умурзоков, Турахужа Олимхужаев, Имомхужа Бобохужаев, Рузимурод Яхшибоев сингари ўзбеклар жойлаштирган. Улардан айрим маҳбуслар Шарқий Сибир, Нерчинск, Александров каторга ишларига жўнатилган.

Қамоқхона ҳужжатида кўрсатилган кишилар «За участие в бунте против правительства», яъни ҳукуматга қарши исёнда қатнашганликлари учун жазоланганлиги уқдириб утилган.

Чор ҳукумати Мингтепа, Тожик ва Қашқар қишлоқларидаги 680 оилани «Какир» деган дашту биебонга ҳайдади. Уларни ҳаммасини қириб ташлаш ёки улкадан сургун қилиш ҳақида таклифлар қилинган эди. Аммо, императорнинг «марҳамати» билан уларга ўша даштга ўрнашишга рухсат берилди. Шунинг учун улар ўрнашган жойларни «Марҳамат» дейиш одат тусига кириб кетди.

Шу равишда қўзғолон қатнашчилари жонидан ҳам мол-мулкидан маҳрум этилди. «Какир»га зўрлаб қучиртирилган юзлаб кишилар, — дейди гувоҳлардан бири, — 2—3 йил мобайнида жуда кўп азоб-уқубатларни ва қийинчиликларни бошидан кечирдилар. Улар гоятда машаққатли меҳнат эвазасига сунъий суғориш тармоқларини, уй-жойларни ва боғларни янгидан бунёд этдилар. Эндиликда Какир чулини таний олмайсиз, негаки у боғу-бўстонга айланган. Сиртдангина тўқчиликка ўхшайди. Собиқ яхши уйлар ва мул-кўлчилик йўқ, кейин ҳам бўлмайди. Айниқса, кекса кишиларга раҳминг келади. Чунки улар қадимдан ота-боболари дафн қилинган ва ўзларини туғилиб ўсган жойларни эзилиб юракларида сақлайдилар. Мен, уларни юзидаги ғам-ғуссаларни кўрдим ҳамда бахтсиз ва хўрланган ҳолати сезилиб турибди. Мен саволларимга улар хўрсиниб ва унчалик хоҳиш бермай жавоб берардилар. Уларни ҳаммаси 732 киши ҳисобланиб ҳар бир оилага бир десятинадан ортиқ ер вақтинчалик фойдаланиш учун берилган эди... Улар кўп вақтдан буён азоб-уқубатларни тортаётганликларини ва наҳотки буларни ниҳоясига етмаслиги ҳақида нолиб гапирдилар. Мен кексаларни қўлларини кўкракларига қўйиб таъзим қилганларини ва бошларидаги оқ сочларини титраётганини кўрдим».¹

Чор ҳукумати қўзғолон орқасида ҳалок бўлган солдатлар оиласига ва бошқа зиён кўрган кишиларга молиявий ёрдам беришни ташкил қилди. Натижада ўз даври учун катта маблағ ҳисобланган 16.095 сум хайрия сифатида тўпланди. Бухоро хони эса 1600 сум

¹ Салыков В. П. Марҳамат. «Ферганская областная ведомость», 1907, №105.

юборган эди. Бу маблағлар тегишли кишиларга тарқатилди. Шунингдек ёрдам пули қўзғолон қатнашчиларини мол-мулкини мусодара қилиш ҳисобига ҳам тўлдирилиб борилди. Гарчанд қўзғолон тор-мор этилган бўлсада, лекин у ўзбек, қирғиз, тожик ва бошқа туб аҳоли вакиллари мустақиллик ва озодлик учун олиб борган қаҳрамонона курашларининг энг ёрқин намунаси сифатида тарих саҳифаларига битилди. Унинг энг муҳим аҳамиятларидан бири шуки қўзғолончилар Чор ҳукуматининг асосий таянчи — ҳарбий гарнизонга ҳужум қилиб қаҳрамонлик намунасини намойиш этди. Бундай воқеа озодлик курашларининг тарихида камдан-кам учрайдиган воқеадир. Одатда маъмурият вакиллари ва бошқармаларига ҳужум қилинганлиги маълумдир. Масалан 1892 ва 1916 йиллардаги қўзғолонлар шулар жумласидандир.

XX аср бошларида Туркистонда истиқлол учун курашлар

XX асрнинг бошларида Россияда ниҳоятда огир шароит ва чуқур инқироз ҳукм сурди. Унинг 1904 йилда Япония билан урушда мағлубиятга учраши ва катта талофат қўриши мамлакатнинг иқтисодий ҳаётига катта зарба берди. Натижада ишчиларнинг ҳаёти огирлашди ва ҳақ-ҳуқуқлари инкор этилди. Минглаб кишилар қамоққа ташланди, сургун қилинди. Кўп йиллар ўтмай Россия 1914 йилда даҳшатли жаҳон урушига тортилди. У бу урушда ҳам бирин-кетин мағлубиятга учраб катта талофатларни кўрди. Бутун мамлакатда очарчилик ва оммавий касалликлар кўзга ташланди.

Россиянинг мушкул аҳволи унинг мустамлакаси, хусусан Туркистон заминини ҳам қамраб олди. Чор ҳукумати ва капиталистлар уруш баҳонасида ўлкадан 41 млн. пуд пахта, 3 млн. пуд пахта ёғи, 200 минг пуд совун, 70 минг от, 12797 туя, 300 минг пуд гўшт, 474 минг пуд балиқ, 270 арава, 1344 утов, кўп миқдорда озиқ-овқат маҳсулотлари, қуруқ меваларни Россияга олиб кетишди. Шунингдек, 1915 йилда Сирдарё ва Ёт-тисув вилоятларидан бир миллион қўй жўнатилди. Маълумки, Чор маъмурияти ўлкада ғалла экинларини қисқартириш ҳисобига пахтачиликни ривожлантирган. У ғаллани Россия ичкарасидан келтириб катта даромадни қўлга киритмоқда эди. Аммо уруш туфайли ғаллани келтириш кескин камайди. Чунончи, 1916 йилдан Фарғона вилоятига келтириладиган ғалласи 12—14 млн. пудга камайди. Бутун ўлкада эса ғалла етишмовчилиги 22 млн. пудни ташкил этди. Озиқ-овқат, кийим-кечак, газлама ва қўрилиш жиҳозларини нархи кун сайин ошиб борди. Масалан газламаларнинг нархи 300—400, кийим-кечакларники 200—300, қандники 250, пойафзалларники 300—400 фоизга кўтарилди. Фарғона водийсида илгари 5 сўм турадиган отнинг нархи 100—200, 5 сўмлик қўйники — 30—35 сўмга ошди. Ғалла ва нонни нархлари жуда кўтарилиб кетди. Турли солиқлар ва йиғинларни кўпайиши

меҳнаткаш оммани аҳволини янада ёмонлаштирди. Ер солиғи 1914 йилдаги 6.859.021 сўмдан 1916 йилда 14.311.771 сўмга етди. Бир пуд пахта толасига 2 сўм 50 тийиндан қўшимча солиқ олиш жорий этилди. 1915 йил январдан бошлаб, туб аҳолидан ҳарбий хизматни ўтамаганликлари эвазига даромадлардан қўшимча 21 фоиз солиқ олиш буюрилди. Уруш туфайли пахта нархи кўтарилди. Бундан пахтакорлар бир мунча фойда кўришлари мумкин эди. Бироқ чор ҳукумати тўқимачилик саноат эгаларининг талабига кўра пахтанинг бозор нарҳини 30—31 сўмдан 24,05 сўмга туширди. Бу деҳқонларга катта зиён келтирган бўлса, капиталистларни чўнтагини тўлдирди. Масалан, биргина Твер тўқимачилик саноати 1913—1914 йилларда пахтанинг эски нархидан 1.893.000 сўм фойда олган бўлса кейинги 1915—1916 йилларда у 9.931.000 сўмга кўтарилди. Деҳқон оммаси банклар, фирмалар ва маҳаллий судхўрлардан олган қарзлари орқасида ҳам қашшоқлашган эдилар.

Чор ҳукуматининг Россиядан минглаб кишиларни ўлкага кўчириб келтириши ҳам катта талофатларни юзага келтирди. Зеро, туб аҳолининг ерларида «Рус посёлкалари» ва шаҳарлари пайдо бўлди. Давлат томонидан маҳаллий аҳолидан кўп ерлар тортиб олинди. Чунончи:

Сирдарё вилоятида	476.000	десят.
Фарғона вилоятида	75.000	десят.
Самарқанд вилоятида	3000	десят.
Каспийорти вилоятида	7000	десят.
Ж а м и :	561.000	десят.

Деҳқонлар очликдан ўлмаслик учун банклар ва судхўрлардан қарз олишга мажбур бўлганлар. 1916 йилга тегишли маълумотга кўра деҳқонларни бўйнидаги қарзи 156.7 млн. сўм ҳисобланиб ундан 80 млн. сўми Фарғона вилоятига тўғри келган.

Туркистон генерал-губернатори А. Н. Куропаткиннинг тан олишича фақат Фарғона вилояти бўйича қарзларни ундириш учун судга берилган шартномаларнинг ҳажми 16 млн. сўмни ташкил этган. Қарзларни уза олмаган деҳқонларнинг ери ва умуман мол-мулки тортиб олиниб сотилган. Бунинг орқасида ерсиз деҳқонлар ҳужалиғи кўпайиб, мардикор ва

чорикорлар сони ошиб кетган. 1916 йил қўзғолонинг қатнашчиси Тожибой Муминов дейди: «Марғилон шаҳари ва атроф жойларида мингбошилар, элликбошилар, судхўрлар камбағалларни қаттиқ эзганлар. Айниқса, чорикорларни ҳаёти оғир бўлиб бир йилга 5 тилла (19 сўм) олардим. Оғир аҳволга тушганлигим учун судхўрдан қарз олишга мажбур бўлганмиз. Аммо қарзни узолмай қул каби ишлаганмиз».

Бошқа қўзғолон қатнашчиси Ислон Раҳимов хунарамандлар оғир солиқларни солиниши орқасида жуда мушкул ҳаёт кечирганликларини уқдириб ўтади.

Маълумки, пахта тозалаш заводларида ўзбек ишчилари ҳам ишлаган. Шундай ишчилардан ва қўзғолон қатнашчиси Мамажон Тошпулатовнинг айтишича, Марғилондаги заводларда ишлайдиган ишчиларга жуда оз иш ҳақи тўланиб уларнинг турмуши гоятда ачинарли бўлган. Қишлоқларда сув масаласи бўйича ҳам тўқнашувлар бўлиб, ундан биринчи навбатда бойлар фойдаланган. Бинобарин, деҳқонлар сувни етишмаслигидан ҳам жабрланганлар.

Ваҳоланки, сунъий суғориш тармоқларини қуриш ва тозалаб туриш деҳқонлар томонидан хашар йўли амалга ошириларди.

Хуллас, XX аср бошларида ўлкада мисли кўрилмаган даражада оғир аҳвол юзага келиб халқнинг қашшоқланиши кенг қулоч ёйди. Буни шоир Завқийнинг:

Қаҳатчилик бўлди, бу Фарғонамизда

Топилмас парча нон вайронамизда

Ўлим хавфи ўраб қишлоқларни

На қишлоқу жибол авлоқларни

Қирилди қанча одамлар вабодан

Нишона қолмади меҳру вафодан, —

дея битган сатрларидан англаб олиш мумкин.

Халқ оммасининг ўша даврдаги оғир ҳаёти ватанпарвар шоир Таваллонинг ижодида ҳам ўз ифодасини топган:

Камбағаллар бечоралар ҳолин сўрар бир кимса йўқ

Тортудур қимматчиликда кунда заҳматлар дариг.

Бойлар олди ғалла арзон чоғда омбор тўлдириб

Камбағаллардан чиқар чанг, қилса ҳасратлар дариг.

Ўлди бу қимматчиликдан камбағаллар ҳоли танг.

*Илтифот этмас ғанимлар, йўқму дийнотлар дариғ.
Ҳўлангиз инсоф этиб, ёшу-қарилар эмди оз
Ёзаман ҳаққонасин, йўқ манда тўхматлар дариғ.
Кел Тавалло, сен ҳақиқат сўзин ёз ёшурмайин
Зое улмас миллата ҳар қанча хизматлар дариғ.*

Мана шундай чидаб бўлмайдиган шароитда 1916 йил 25 июнда рус императори Николай IIнинг имзоси билан «Империядаги рус бўлмаган эркакларни ҳаракатдаги қўшин районида мудофаа иншоотлари ва ҳарбий алоқа йўлларини қуриш учун олиб бориладиган ишларга, шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб қилиш ҳақидаги» фармон эълон қилинди. Бунга кўра Туркистон генерал-губернаторлигидаги Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Ёттисув ва Каспийорти вилоятларидаги 19 дан 43 ёшгача бўлган кишилар олинishi керак эди. Бу фармон тўб аҳоли орасида «мардикорликка» олиш ибораси билан кенг тарқалди. Император фармони бусиз ҳам азоб-уқубатларда ва дарду аламларда яшаётган меҳнаткаш оммани ларзага солди ва қаҳр-ғазабини янада кучайтириб юборди. Ун минглаб ишга яроқли кишиларни олиб кетилиши куп оилаларни боқимандасиз қолишларига олиб келарди. Бир умр четга чиқмаган одамларни узоқ ва совуқ жойларга юборилиши маҳаллий халқ учун ғайритабиий бир фожиа эди. Ҳатто, «ҳукумат мардикорлик ниқобида кишиларни урушга олиб кетади» — деган сўзлар халқни янада қаттиқроқ ташвишлантирди. Бундан ташқари, ун минглаб кишиларни тўплашга ва жўнатишга мутлақо тайёргарлик бўлмай фармон тўсатдан пайдо бўлди. Ҳатто, рус маъмурияти огир аҳволга тушиб нима қилишини билмай қолди. Бунинг устига маҳаллий халқ узоқ масофаларга бориш учун ҳеч қандай имконларга эга эмас эди. Шунинг учун ҳам ҳарбий вазирнинг уринбосари П. А. Фролов ёзган: «Тўб аҳоли ва маъмурият бегона жойларга мардикорларни юборишга тайёр эмас эдилар, аммо шунга қарамай бу ишга шошилишч равишда кирилиши катта тартибсизликларни юзага келтириб, рус қонини тўкилишига ва қўрол ишлатилишига олиб келди».¹

¹ ЦГВИА России. Ф. Штаб Туркестанского военного округа ОП-3, д. 549, л-75.

Мазкур мисраларда кўзгдонни сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий заминлари эмас, балки унга туртки бўлган сабаблари хусусида фикр юритилган бўлса-да, лекин мардикорликка олишдаги тартибсизликлар ва адолатсизликлар уни тезлаштирган омиллардан бири эканлиги кўриниб турибди. Маҳаллий маъмурият вакиллари император фармонидан бойлик орттиришга ҳаракат қилиб, ўз вазифаларини суиистеъмол қилдилар. Ҳатто, Туркистон генерал-губернатори А. Куропаткин бу адолатсизликни тан олишга мажбур бўлган эди: «Мардикорликка олиш масаласи бўйича Самарқанд, Фарғона ва Сирдарё вилоятларида бўлган вақтимда, — деб ёзган у, — менга оғзаки ва ёзма равишда қилинган шикоятлардан маҳаллий маъмуриятни кўп суиистеъмол қилганликлари маълум бўлди.

Волост бошлиқлари, қишлоқ оқсоқоллари ва уларнинг кўрсатмаси билан иш юритувчи элликбошилар мардикорликка император олий ҳазратларининг фармони бўйича қилинаётганлигини унутишиб, уни бажарилишига ёрдам беришни ўрнига аҳолидан пора олиш ва буни бермовчи кишиларга зўравонлик қилишиб қамашгача борганлар».¹

Маҳаллий маъмурият вакиллари бойларни ўғилларини мардикорликка сафарбар этишдан олиб қолиш учун пора олганлар ва уларни ўрнига камбағалларни юборишга зўр бериб ҳаракат қилганлар. Чунки рус маъмурияти пул эвазига камбағалларни бойларнинг фарзандларини ўрнига юбориш ҳуқуқини берган эди. Бу порахўрликка ва камбағалларни қандай бўлмасин кўпроқ сафарбар этишга кенг имкониятларни яратди. Маъмурият вакиллари ҳамиша бойларни тарафида туриб иш юритиши оддий кишиларнинг қаҳр-газабини уйғотди. Бу хусусда уша А. Н. Куропаткин узининг император Николай IIга ёзган хатида деган: «Қарзни ундириш учун деҳқонларни ерлари ва иш қуроллари, умуман, ҳамма нарсаси сотилган. Волост оқсоқоллари ва қозилари кўп ҳолларда бойлар тарафида туришиб масалани тиришқоқлик билан уларни фойдасига ҳал қилганлар. Фарғона, Сирдарё ва Самарқанд вилоятларининг камбағаллашган халқ оммаси ўзларининг маҳаллий маъмурияти ва қозиларидан норози бўлишганликлари учун кўзгдон пайтида во-

¹ «Туркестанские ведомости» 1916, № 206.

лост оқсоқолларига ва котибларига қарши хужум қилганлар».¹

Айни бир пайтда маҳаллий маъмуриятнинг чор ҳукуматини мустамлакачилик ва миллий зулминин амалга оширишдаги воситачилиги ҳам аҳолининг нафратини уйғотган. Бундан ташқари, маҳаллий маъмурият чор ҳукуматининг халқ ҳаракатларини бўғиб турувчи олдинги сафдаги қалқони ва кучи ҳисобланган. Шу боис қўзғолончиларга биринчи навбатда улар билан тўқнашиши табиий ҳол эди. Бундан қўзғолонга хайрихоҳлик билдирган маҳаллий юқори табақанинг илгор қисмлари мустаснодир, албатта.

САМАРҚАНД ВИЛОЯТИДАГИ ҚЎЗҒОЛОНЛАР

Бу қўзғолон илк бор Хужанд шаҳрида юзага келган эди. 4 июл куни халқ оммаси полиция идорасига тўпланиб мардикорликка олишни дарҳол тўхтатишни қатъий равишда талаб қилди. Маъмурият вакиллари-нинг оломонни тинчитишга қаратилган ҳаракатлари натижа бермай бақириқ-чақириқлар давом этаберган. Полиция хизматчилари оломонни тарқатишга ҳаракат қилганда қаршилиқ кўрсатилди ва тошлар отилди. Сўнгра оломон бир гуруҳ аскарларни қуршаб милликни тортиб олишга ҳаракат қилдилар. Ҳатто, оломон томонидан ўқ отилган. Бунга жавобан солдатлар уларни ўққа тутдилар, натижада қўзғолончилардан икки киши ўлдириб, бир киши жароҳатланди.² Шундан кейин оломон дарҳол тарқалди. Аммо солдатларнинг қуролсиз аҳолига ҳужуми ва кишиларнинг ўлдирилиши сабр косаси тулиб-тошган халқни кўрқита олмади.

1916 йил 5 июлда оломон Сиеб, Маҳаллин, Аҳрорхўжа ва Ангор волостларида «биз мардикорликка бормаимиз», «биз очмиз» ва шунга ўхшаш сўзлар билан қўзғолон кутардилар. Улар учта қишлоқ оқсоқолларини ўлдирмоқчи эканликларини шовқин-сурон билан изҳор этдилар. Уезд бошлиғи ўша оқсоқолларни ишдан бўшатганидан кейин оломон тинчиди.³ 5 июлда Ургутда икки минг кишилиқ оло-

¹ «Туркестанские ведомости» 1916, № 206.

² ЦГВИА России. Ф. Главное управление Генерального штаба, оп. 2, д. 2390, л. 10.

³ УзР. МДА. Ф. Туркистон генерал-губернаторлигининг идораси, 31-руйхат, 1135-иш, 18-бет.

мон маъмурият идорасига бостириб кириб, мардикорлик рўйхатини йўқ қилиб ташладилар. Шунингдек, айрим элликбошилар, котиблар ва оқсоқоллар калтакланди. Оломонни талаби остида волост оқсоқоли Мулла Азим Қобилбоев ишдан олинди.¹

Қўзғолон бирин-кетин бир-бирларига уланиб кета берди. 7 июлда Даҳбит қишлоғида жуда катта халқ оломони Мулла Усмон Абдурасулов бошчилигидаги волост оқсоқоли Ҳайдар Қосимжонов ва котиби Саидмурод Мирза Қобиловлардан мардикорлик рўйхатини талаб қилдилар. Рўйхат берилмагандан кейин котиб дўшпосланди ва улдирилди. Ҳайдар Қосимжонов эса оломондан отилган уқ орқасида оёғидан жароҳатланади ва қочишга улгурди. Қўзғолонни ташкил қилишда Гадай Абдуқодиров, Холмўмин Холмуродов, Азизқул Муродов ва Мухтор Ҳафизов сингари элликбошилар ҳам фаол қатнашдилар.² Вилоятда халқ ҳаракатлари тобора қизиқ борди. Шунинг учун Самарқанд вилоятининг ҳарбий губернатори С. Лыкошин ўз бошлиғига юборган ахборотида «Аҳолини кўп жойларда ихтиёрий равишда мардикорликка боришларига умид оз, сафарбарликни ҳарбий куч билан амалга оширишга тўғри келади» — деб ёзган эди.³ Шунингдек у айрим жойларда бозорларда волост бошлиқлари қишлоқ оқсоқоллари ва котибларини оломон томонидан калтаклаш ҳоллари юз берганлигини таъкидлаб ўтди. Оломон маҳаллий «маъмурият вакиллари»ни ҳаддан ташқари рус ҳокимиятига берилишларидан норози бўлган.⁴ С. Лыкошин ҳарбий кучни ишлатишни салбий оқибатларига ҳам эътиборни жалб этди. «Мардикорликка олишда, — деб ёзган у, — ҳарбий қисмни қўллаш турли кўнгилсиз ҳодисаларни юзага келтириб осойишта ҳаётни ва савдони издан чиқишига олиб келиши мумкин. Бозорларга одамлар келмаслиги, айниқса озиқ-овқат билан савдони тўхтатиш турган гап. Чунки озиқ-овқат маҳсулотлари тамомила аҳолини қўлидадир. Шу боис мардикорликка олиш билан бир қаторда қўшинни таъминлаш учун озиқ-овқат маҳсулотларини қўлга олиш даркор».⁵

¹ УЗР МДА. Ф. Самарқанд вилоят бошқармаси, 2-руйхат, 660-иш, 37-бет.

² УЗР МДА. 92-бет.

³ УЗР МДА. 92-бет.

⁴ УЗР МДА. 31-руйхат, 1135-иш, 21-бет.

⁵ УЗР МДА. 31-руйхат, 1135-иш, 21-бет.

С. Лыкошин мардикорликка олиш тартибларини ўз ичига 5000 нусхадан иборат ўзбек тилидаги тушунтириш қоғозларини тарқатиб, масалани тинчлик йули билан ҳал этишга ҳаракат қилди. Бироқ бундай чоралар қўзғолонларни тўхтата олмади. 2 июлда Жумабозор қишлоғида 4000 кишилиқ оломон тўпланиб мардикорликка олишни бекор қилинишини сураб Самарқанд шаҳрига ҳарбий губернаторга арз билан боражакларини маълум қилганлар.¹ Қўзғолон айниқса Жиззах шаҳрида ва уездда қизгин тус олди. Абдурахмон Абдужабборов, Назирхужа, Мулла Маҳамат Раим, Шарифбойвачча Худойбердиев, Бобобек Абдужабборов ва бошқалар қўзғолонга бошчилиқ қилдилар. Улар мардикорликка Тошкентда ва Самарқандда қандай муносабатда бўлинаётганлигини билиш учун у ерларга ўз одамларини жўнатганлар. Масалан Назирхужа Тошкентга, Қосимхужа Асатуллаев эса Самарқандга юборилди.² 12 июлда Назирхужа Тошкентдан қайтиб у ерда халқ мардикорликка қарши қўзғолон кўтарганлиги ҳақидаги хабарни тарқатди. Бу халқни руҳлантириб вазиятни янада кескинлаштирди. Натижада 13 июлда Жиззах шаҳрида Назирхужа бошлиқ халқ оломони оқсоқол Мирзаёр Худоёровни дўшпослаб ўлдирди. Бундан хабар топган уезд бошлиғи Рукин катта оқсоқол Хидир Йўлдошев ва миршаб Комил Сойиббоев билан биргаликда рус шаҳарчасидан эски шаҳарга зудлик билан йўлга чиқди. Уларни орқасидан солдатлар командаси ҳам отланди. Рукин ўз хайрихоҳлари билан эски шаҳарга яқинлашганда қўзғолончиларга дуч келди. Оломондагилар қаҳргазаб билан Рукинга, полиция пристави Зотогловга, таржимон Зокиржоновга ва миршаб Комилжонга ҳужум қилдилар ва ҳаммасини ўлдирдилар. Манбаларда ёзилишича «оломон таёқлар, баъзилари эса қиличлар билан қуроолланган бўлиб милтиқлари бўлмаган. 40—50 метрли масофада оломон билан ҳарбий команда юзма-юз турган. Уларга тарқалиш ҳақида гапирилганда кўнмай солдатлар томон босиб келаберганлар ва таёқлари билан урмоқчи бўлганлар. Шу онда солдатлар оломонга қарата ўқ уздилар. Шундан кейин улар қочдилар, қолган бир қисми девордан сакраб солдат-

¹ Уша жойда, 70-бет.

² Уша жойда, 1100-иш, 243-бет.

ларни четлатиб ўтишга ҳаракат қилди. Аммо, бунга йўл берилмагандан кейин улар қочдилар. Солдатлар қўзғолончиларни рус шаҳарчасига қўймаслик учун орқага юриб йўлни тўсиб турди. Ҳамда у ердаги русларга черковга кириб мудофаада туришлари ҳақида хабар юборилди. Айниқса рус шаҳаридаги милтиқ ва патронларни сақлаш буюрилди. У ерда Австрия асирлари ҳам яшарди. Барибир оломон солдатлар билан тўқнашди. Натижада тўб аҳолидан 2 киши ўлдирилди».¹ Шу кунни Кавказга поездда кетаётган 100 солдатлардан иборат команда Жиззахда қолдирилганлиги ва қўроллантирилганлиги маълум бўлди. Улар прапорщик Григорев бошчилигида эски шаҳарга яқинлашганда йўлда уезд бошлиғи Рукинни, таржимонни, миршабни, полиция приставини, мурдаларни кўрганлар. Улар шу даражада калтакланиб жароҳатланганларки, танишни иложи бўлмаган. Фақат кийимларидан кимлиги аниқланган. Уша 13 июлда қўзғолончилар Жиззах-Милютин, Жиззах-Ломакин темир йўллари, телеграф алоқаларни бузиб ташладилар. Кўприк ва Жиззах станциясидаги нефть омбори ёндирилди.² Қўзғолончилар Жиззах ва Обручев станция оралигидаги кўприкларни ёндириб телефон симларини узганлар.³ Жиззах шаҳрида қўзғолон бостирилгандан кейин халқ галаёнлари бутун уездни қоплаб олди. Айниқса Богдан, Санзар ва Зомин волостлари қўзғолоннинг марказига айландилар. Жиззахдаги мағлубиятидан кейин қўзғолончиларни талай қисми Богдан волостидаги Курск қишлоғига бориб ўрнашдилар. Бу ерда улар Абдурахмон Жевачи бошчилигидаги қўзғолончиларга қўшилдилар. Бу вақтда қўзғолон шу даражада кенг қўлоқ ёйган эдики, у Фориш, Фисталитау, Куктепа ва Ота-Қўрғон волостларини ҳам қамраб олган эди. Абдурахмон Жевачини ҳаракати билан қирғизлар ҳам қўзғолонга қўшилдилар.

«Абдурахмон Жевачи, — дейилади манбаада, — уз атрофига жиззахликларни ва бошқа кишиларни тўплаб, 14, 15 ва 16 июль кунлари чопарларни қирғизлар яшайдиган даштларга Саурюк ва Накут тоғ ортла-

¹ Уз РМДА Фарғона вилояти ҳарбий губернатори, 1-руйхат, 147-иш, 36-бет.

² Уша жойда, Самарқанд вилоят бошқармаси, 2-руйхат, 660-иш, 82-бет.

³ ЦГВИА России. Ф. Главный штаб/с Азиатская часть. ОП. 3. д.40, л. 21.

рига, Фориш ва Синтоб волостларидаги тожикларига юбориб қўзғолон кутаришга чақирди. 18 июлга келиб Синтоб волостига қарашли Мажрум, Фориш волостининг Саримсоқ ва Сафорота сингари қишлоқларидаги тожиклар, Саурюк аҳолиси Нарвандаги уруғлари Абдурахмон Жевачини атрофига жипслашдилар, ҳамда шу заҳотиёқ Жиззах шаҳрига юриш масаласи муҳокама қилинди».¹

Бу вақтда турли волостларнинг бир гуруҳ нуфузли кишилари Абдурахмон Жевачига қўшилган эди. Масалан, Зулфқор Юлдашев, Жанқобил Раҳмонқулов, Сатторхужа, Қаландархужа, Навтахужа, Исмойил Аллаев, Иброҳим Аллаев, Мулла Оллобердиев, Дауринбай Мирзобоев, Умар Имомов, Умар Абдусайидов, Қобил Каттабеклев, Саттор Ишматов, Муса Тоғаев ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Абдурахмон Жевачи Жиззах шаҳридаги нуфузли одамларни ҳам ўз атрофига жипслаштирди. У узининг укаси Бобобек Абдужабборовни Жиззах шаҳрига юборган. Бу киши билан шаҳар вакиллари сифатида Эшон Назир хўжа, Имом Мулла, Маҳмад Раҳим, Шарифбойвачча Худойбердиев ва бошқа кишилар келиб Абдурахмон Жевачига қўшилдилар. Мазкур шахслар қатнашувида Абдурахмон Жевачини хонадонида ўтказилган кенгашда Жиззах шаҳрига ҳужум қилиш ўзил-кесил ҳал этилди.² Самарқанд вилоятининг ҳарбий губернаторининг таърифича «тўс-туполонлар қучайиб борди. Гоҳ у гоҳ бу ерда тўқнашувлар ва ўлдиришлар содир бўлаберди. Маҳаллий ҳокимиятнинг тушунтириш ва тинчлантиришга қаратилган ҳаракатлари фойда бермади. Пировардида, улар чор ҳукуматига қарши қўзғолонларга айланди».³

Абдурахмон Жевачи Богдан волостининг ҳокими Мавлон Маҳмудризаевни ўлимга ҳукм қилди, лекин у қочишга улғурди. Уни томонига оқсоқоллардан (старшиналардан) Курск жамоасининг оқсоқоли Зулфқор Йўлдошев, Асмонсой қишлоғининг оқсоқоли Жанқобил Раҳмонқулов, Саримсоқ Саттор Хужа, Қаландархужа ва Каттахужалар ўтган. Бундан ташқари Богдан волостидан: Исмоил Аллаев, Иброҳим Аллаев,

¹ ЎзР МДА. Ф. Россиянинг Бухоро хонлигидаги вакили. 1-руйхат, 444-иш, 74-бет.

² Уша жойда, ФИ-12, 31-руйхат, 1100-иш, 246-бет.

³ Уша жойда, 20-бет.

Мулла Аллобердибоев, Аурунбой Мирзабоев, Синдар Давронбоев, Умар Имомов, Умар Абдусайидов, Қобил Каттабеков, Қуноқбой Каймуродов, Ямгирчи Қодиров, Саттор Эшматов, Муса Тогаев, Саунбой Эшматов, Даврон Фозилов, Эргаш Абдусатторов, Умар Ризақулов, Жура Сулаймонов, Бахтибой Сулаймонов, Мулла Шаймон, Ҳамроқул Мурод Суфиев; Илон чомдан: Жура Абдуғафуров, Жайноқ Абдурасулов; Сафар Отадан: Мулла Вакс Искандаров; Муллачинни Юлдашев, Жанадил Жабборов, Каттабек Туров, эликбоши Ишман, Ҳайдар Назаров; Синтаб волостидан: Хужаниёз Ширбаев, Мулла Камолитдин, Маҳамат Юсупов, Эгамбаев, Ҳикматилла Суннатилабаев, Ражаббоки Абдунабиев, Нуртай Ёрбоев ва Туруш Умаров сингари кишилар қўзғолон тарғиботчилари ҳисобланган».¹

Вилоятнинг Зомин волости қўзғолонининг йирик учоқларининг бири сифатида намоён бўлди. Каримқул Арзиқулов бошчилигида Ям волостиға қарашли Қирқ қишлоқ аҳолиси Кунбек ва Нарча исмли икки эликбошини ўлдирдилар. Бу вақтда ўша волостдаги Оқтошда оқсоқол жароҳатлантирилди. Турдибек Худойназаров раҳбарлигидаги қўзғолончилар оқсоқол Мулла Маҳкам Мулла Розиқуловни ўлдирдилар. Ўша куни Зомин бўлим пристави Соболев соқчилар Проценко ва Царевич билан ўша жойларға воқеани текшириш учун бордилар. Бу ерда 7 кишини ҳибсға олиб Зомин волост бошлиғи Мулла Фозилов билан Зоминға кетаётганда орқасидан халқ оломони қувлаб кела берди. Зомин қишлоғига яқинлашганда Қосимхужа қўл остидаги оломон уларға қўшилишиб пристав Соболевға ҳужум қилдилар. Натижада волост оқсоқоли Мулла Фозилов ўлдирилди, Соболев ва соқчилар қочишға улгурдилар. Бу кишилар Зомин қишлоғини бозорида жойлашган болхонаға ўрнашиб олдилар. Эшон Қосимхужани буйруғи билан уларға қарши ўқ отилди ва Соболев ўлдирилди. Икки соқчи эса қочдилар. Шундан кейин эртасига 14 июлда Зоминни бош масчитида бир кунлик рўзани бекор қилишиб катта зиёфат берди ва ўзини «Зоминбек» деб қўзғолончиларға эълон қилди.²

¹ ЎзР МДА. Ф. Россиянинг Бухоро хонлигидаги вакили, 1-руйхат, 444-иш, 73-бет.

² ЎзР МДА. Ф. Туркистон генерал-губернаторининг идораси, 1-руйхат, 1100-иш, 244-бет.

16 июлда оломон Абдурахмон Жевачи бошчилигида Богдан бўлим пристави Бариллони уйини ва идорасини остин-устун қилиб мол-мулкини таладилар. Эшик ва ойналарини синдирдилар, хужжатларни ёндирдилар. Бу ишларни амалга оширишда уни ўзи билан бирга ўғиллари Норбек ва Достон, Матлаб Кунякбоев, Саурин Ҳасанбаев, Тули Мусабаев, Муллабобо Мурод, Чалабаев Мулла, Қубай Туранбосв, Турсунбой Суяндиков ва Эргаш Ризақулов деган кимсалар фаол қатнашдилар. Оломонда Ямчин, Оқбулоқ, Учминг ва бошқа жойлардан келган кишилар бор эди.¹

Айрим маълумотларга кура 16 июлга келиб бузилган темирйўллар ва телеграф алоқалари тузатилган. Аммо бу вақтда Богдан ва бошқа волостларнинг халқ оломони Жиззахнинг эски шаҳарини эгаллаб тузатилган темирйўллари ва кўприклари яна буза бошлаганлар.² Бироқ 19 июлда полковник Иванов бошчилигидаги ҳарбий қисм қўзғолончиларга ҳужум қилиб шаҳарни эгалладилар.

Қўзғолончилар шаҳар атрофидаги қишлоқларга чекиндилар. Шундан кейин рус ҳарбий қисми Зомин томон юриб Зомин-Равот-Жиззах йулини эгаллади.³ Шундан кейин солдатлар билан қўзғолончилар уртасида бир неча бор тўқнашувлар бўлди. Бу вақтларда Санзар волостида ҳам қўзғолон кенг кулоч ёйди. Бу ерда Санзар қозиси Турақул Турадбеков ва унинг укаси Ишонқул қўзғолонни уюштиришда жонбозлик кўрсатдилар. Хонлик даврида уларни тоғаси Санзар беки лавозимида ишлаган эди. Отаси эса Қораулбек мансабини утаган. Шу боис Турақул Турадбековлар оиласи жамоа орасида «катта обрўга ва ҳурматга сазовор бўлган» кишилар ҳисобланган.⁴

13 июл куни кечкурун Жиззах шаҳридаги қўзғолон таъсирида Санзардаги бир гуруҳ нуфузли кишилар Турақул Турадбеков бошчилигида маслаҳатлашиб

¹ УзР МДА. Ф. Россиянинг Бухоро хонлигидаги вакили, 1-руйхат, 444-иш, 74-бет.

² ЦГВИА России Ф. Главный штаб 1 с Азиатская часть, оп. 4, д. 40, л. 221.

³ ЦГВИА России Ф. Главный штаб 1 с Азиатская часть, оп. 4, д. 40, л. 222.

⁴ УзР МДА. Ф. Туркистон генерал-губернаторлигининг идораси, 1-руйхат, 1100-иш, 235-бет.

халқни бош кутаришга даъват этишди. Шу равишда қўзғолон юзага келиб Тўрақул Турадбеков, Ишонқул Жўрабоев, Муҳаммад Уратов, ака-укалар Ҳусайиновлар ва бошқаларнинг раҳбарлигида 14 кишидан иборат статистика бўйича ишловчи кишилар ўлдирилди. Бу вақтда Санзар волостининг бошлиғи қочиб кетган, лекин Калтай қишлоғида ушланди ва ўлдирилди. Қўзғолончилар Ку-жар, Теракли деган жойларда ҳам душманлардан ўч олдилар.

18—19 июлда Водопьянов бошчилигидаги ҳарбий қисм Работ қишлоғи томон юрди. Бундан хабар топган қўзғолончилар ўша томонга йўл олдилар ва Зомин оломони билан бирлашдилар. Улар 12 кишилик рус разведкачиларига ҳужум қилдилар. Натижада душман Ломакин станциясига чекинишга мажбур бўлди. Бу ердан улар ўз ҳарбий қисмларига бориб қўшилдилар. Шундан кейин қўзғолончиларга қарши 20 тадан иборат солдатлар келиб жанг қилдилар. Бунда қўзғолончилар мардонавор курашиб душманни хавф остида қолдирдилар. Шунинг учун Работга етиб келган подполковник Водопьянов қўзғолончиларга қарата тўплардан ўқ отдирди. Қўзғолончилар тўп ўқларидан қўрқмасдан, 21 июл куни эрталаб солдатларга қарши яна ҳужум қилдилар. Фақатгина тўплардан сурункасига ўқларни ёғдирилиши орқасида бардош бера олмаган қўзғолончилар тарқалишга мажбур бўдилар.¹

Хуллас, 25 июлда Богдан, Санзар ва Зоминдаги қўзғолон шафқатсизларча бостирилди. 18 июлда Каттақўрғон уездига қарашли «Мингарик волостида 2000 кишилик оломон волост бошлиғига ҳужум қилиб уни жароҳатлантирди. Кечқурун у ерга подполковник Шираков солдатлар билан келди. Қўзғолончилар уларга ўқ отганлар. Каттақўрғон гарнизони тўрт пулемёт ва икки тўп билан кучайтириш лозимлигини бошлиқлардан сўралган».²

19 июлда Мингтепа волостини чегарасидаги Акчурачаси ва Гадейтопмас қишлоқларида тўпланган 1500 кишилик оломон прапорщик Владимирова бошлиқ ҳарбий қисмга ҳужум қилди ва ўқлар отди. Аммо солдатлар қўзғолончиларга қарши жавоб ҳужумини

¹ Уша жойда.

² Уша жойда, 31-руйхат, 1135-иш, 64-бет.

уюштириб, уларни Жума ва Оқтепа қишлоқларигача қувиб борди.

Оломондан бир киши ҳалок бўлди ва унинг қатнашчилари тарқатиб юборилди.¹

20 июлда Каттақўрғон шаҳар аҳолиси мардикорликка қарши чиқиб тўс-тўполон кўтарди. Бундай оғир вазиятдан қўрққан элликбошилар ва оқсоқоллар мардикорликка сафар этиладиган кишиларнинг рўйхатини тузишдан бош тортдилар. Шунинг учун улар (9 киши) рус ҳарбий маъмурияти томонидан ҳибсга олинди. Бу ҳолат шаҳар аҳолисининг қаҳр-ғазабини қўзғатиб, очиқдан-очиқ қўзғолон кўтарилишига олиб келди. Кўп сонли оломон эски шаҳар кўчаси бўйлаб рус шаҳарчаси томон юрдилар. Прапорщик Стеблюк солдатларни жанговар ҳолатга келтириб қўзғолончиларнинг йулини тўсди. Бироқ оломон бостириб кела берди. Тахминан, 30—40 масофа қолганда солдатлар уларга қарата ўқларни ёғдирдилар. Шунга қарамай, бошқа тарафдан ҳам иккинчи оломон тўдаси босиб кела берди. Аммо қўзғолончилар душмanning ўқ ўмғирларига бардош беролмай қочдилар. Қўзғолончилардан 5 киши ўлдирилди ва бир неча одамлар жароҳатланди.

Қўзғолонларнинг бирин-кетин мағлубиятга учрашига қарамай халқ оммаси бош кўтаришдан қайтмади. Чунончи, 19 июлда Мингариқ волостининг Жумабозор қишлоқ аҳолиси масчитда номоз пайтида қўзғолон кўтариб волост бошлиғи Усмон Қорабоевни ўлдириш пайига тушдилар. У киши қочиб кетгандан кейин оломон унинг Оқчурачаси қишлоғидаги уйини ва идорасини бузиб ташладилар.² Бу воқеада Ботир, Абдураиммерган, Абдуқодир Хўжа, Сафар хўжа, Уста Муҳаммадали ва Икром Мулла Доналиев ва бошқа кишилар жонбозлик кўрсатганлар. Қўзғолончилар таёқлар, қиличлар, ов милтиғи ва тўппонча билан қуролланган эдилар.³ Бу қўзғолон ҳам тарқаб кетган эди. Маҳалла волостидаги Оқмасжидда қўзғолон кўтарилиб волост бошлиғи ва қозисини ўлдиришга ҳаракат қилдилар.

¹ УзР МДА. Ф. Фарғона вилояти ҳарбий губернаторининг идораси, 2-руйхат, 147-иш, 34-бет.

² Уша жойда, 19-бет.

³ Уша жойда, 20-бет.

Самарқанд вилоятдаги қўзғолон алангаси Фарғона вилоятига ҳам катта хавф туғдирди. Чунки мағлубиятга учратилган қўзғолончиларни талай қисми Фарғона водийсига ўтиш учун йўлга чиққанлар. Бу хусусда Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори А. И. Гиппуснинг ҳарбий вазирликка юборган ахборотида шундай дейилган: «Қўқонга келганимда қўшни Самарқанд вилоятининг Жиззах, Зомин ва Шаҳристондан одамларни Фарғона вилоятининг тоғлик жойларига келганликлари ҳақидаги хабарни олдим. Улар бу жойлардаги аҳолини қаршилик кўрсатишларига чақирмоқда. Бу босқинчилар яхши кайфиятдаги Фарғона вилоятининг аҳолисини талаши ва буларни ҳам қочишга олиб келиши мумкин...

Қўролсиз бўлсаларда аёлларни ва болаларни ҳам қамаймиз ва Қўқонга жўнатамиз, қаршилик қилганларга нисбатан қўрол ишлатамиз. Айни бир вақтда солдатларни энг катта йўлларга жойлаштириб босқинчиларни катта Самарқанд вилоятига жўнатишни режалаштирдик».¹ Хуллас, Самарқанд вилоятидаги 1916 йилги қўзғолон шу даражада кенг қулоч ёзиб қизгин тус олдики у деярли барча волостларни қамраб олди. Чунончи, Туркистон генерал-губернатори томонидан Жиззах уездига содир бўлган қўзғолонларни ўрганиш ҳамда айбдорларни мол-мулкини мусодара қилиш бўйича тузилган махсус комиссиянинг маълумотига кўра қуйидаги шаҳар ва волостларни қўзғолон қамраб олган эди:

1. Жиззах шаҳри	12. Қўрғонтепа волости
2. Ўзбек волости	13. Синтаб волости
3. Рабат волости	14. Ям волости
4. Зомин волости	15. Фисталитауек волости
5. Қоратош волости	16. Усма-қатортол волости
6. Санзар волости	17. Чашмаб волости
7. Саурюк волости	18. Хужа Муқур волости
8. Богдан волости	19. Ота Қўрғон волости
9. Фориш волости	20. Қизилқум волости
10. Янгиқўрғон волости	21. Чордора волости
11. Кўктепа волости	22. Норут волости

¹ ЦГВИА России. Ф. Главный штаб, Азиатская часть, оп. 4, Д. 40, л. 166.

Шунингдек комиссия қўзғолонда Янгиқўрғон, Нокурт, Синтаб, Ям ва Писталитау волостларини қайси даражада қатнашганлигига доир қўшимча маълумотларни тўплаб маъмуриятга топширди.¹ Бизни ихтиёрмизда қўзғолонларни айрим волостларда қандай тарзда содир бўлганлигига ва уларнинг бошлиқларига тегишли қуйидаги маълумотлар мавжуд.² (3-жадвал)

Волостлар ва қишлоқлар	Қўзғолонда қатнашган ва қатнашмаган кишилар	Қўзғолонларни даражаси ва уларни бошлиқлари. Кимлар ўлдирилди ва нималар ёндирилди?
1. Янги қишлоқ 2. Кончигай 3. Тошкескан 4. Кульба	Богдан волости Қўзғолонда айрим кишилардан ташқари қатнашди ҳамма қатнашди.	Абдурахмон Жевачи ва уғиллари бошчилик қилдилар. Полиция уйини ва идорасини остин-устун қилиб ўрмончи Бибиковни ўлдирдилар. Қишлоқ ёндирилиб кўп маҳаллий аҳоли ўлдирилди.
	Қўзғолон кутарди.	
5. Қуджур	Қўзғолон кутарди. Қурбон хужа уруги бош кутарди.	Раҳмонбой Жевачиннинг ўғли бошчилик қилди. Қишлоққа тегилмади.
6. Каси қишлоқ	Аҳолининг бир қисми қўзғолон кутарди.	Бахтибой ва Журабой Сулаймоновлар бошчилик қилдилар. Маъмурият идораси бузилди. Солдатлар қишлоқни ёндирди.
7. Мехин 8. Мусабай	Қўзғолон кутардилар.	Хотам Нурматов раҳбарлигида полиция идораси бузилди. Қишлоққа тегилмади.
9. Ильянчи		Мусабай ва Юнус Тогаевлар бошчилигида полиция идораси бузилди. Солдатлар қишлоқни ёндирди.

¹ ЦГВИА России, Ф. Канцелярия Жиззахского уездного начальника, оп. 2, д. 49, л. 20—21.

² Уша жойда, 40—42-бетлар.

10. Ямчи	Аҳолининг деярли	Жайнак Абдурасулов ва
11. Ато-Қишлоқ	барчаси қузғалди.	Жура Абдугаффоров бошчилигида полиция идораси бузиб ташланди. Қишлоққа тегилмади.
12. Ятан	Қузғолон кутардилар.	Эшмат Полвонбек Муратов раҳбарлигида полиция идораси бузилди, полиция котиби улдирилди. Солдатлар қишлоқни ёндирди.
13. Кош-Хауч		Шаҳарбо Имомбоев бошлиқ Жиззах шаҳарига юриш қилинди, бир қисми полиция идорасини бузишда қатнашди. Солдатлар қишлоқни ёндирди.
14. Оқбулоқ		Қулбой Субхонов бошчилигида Бабин деган рус кишиси улдирилди. Солдатлар қишлоқни ёндирди.
15. Совуқбулоқ		Қишлоққа тегилмади.
16. Катта-Боғдан		
17. Богамбир		
18. Нурек		
19. Қоратош	Айрим кишилар бош кутарди.	
20. Қорахон	Қузғолон кутардилар	Оқсоқол Зулфиқор Йулдошев бошчилигида Жиззахга бордилар. Солдатлар томонидан қишлоқдаги бир неча хонадонлар ёндирилди.
21. Қурбонхўжа		Мулла Сайфулла Мустафоқулов раҳбарлигида Жиззахга бордилар. Қишлоққа тегилмади.
22. Усмонсой		Абдурахмон Жевачи уғиллари бошчилик қилдилар. Қишлоққа тегилмади.
23. Саят		Оқсоқол Жонқобил Раҳмонқулов бошчилигида полиция идораси бузилди.
24. Анам		Қишлоққа тегилмади.
25. Қуйи Усмон		Абдурахмон Жевачи уғиллари бошчилик қилдилар. Қишлоқнинг бир қисми ёндирилди.
26. Назарбил	Қурбонхўжа уруғи бош кутарди.	
27. Фориш	Айрим кишилар	Қишлоққа тегилмади
28. Хаят	бош кутарди	

29. Асраф	Фориш волости	
30. Ухум		Қишлоқларга тегилмади
31. Саримсоқ	Қузғолон кута-рилди	Қишлоққа тегилмади
32. Ширин		
33. Қашқарча	Қузғолон кута-рилмади	Уч ака-укалар: Катта ва Сатторхужа Маҳамат Аминовлар бошчилигида Жиззах шаҳрига борилган. Солдатлар қишлоқларни ёндирди.
34. Сафар-ота	Қузғолон кута-рилмади	Қишлоқларга тегилмади.
35. Эски-Қургон		Ака-ука Муллабай ва Анай Искандаров раҳбарлигида Жиззах шаҳрига борилган. Солдатлар қишлоқни ёндирди.
36. Тепа қишлоқ	Қузғолон кута-рилмади	
37. Қуруқ-кул		Қишлоқларга тегилмади.
38. Қамишли	Айрим кишилар бош кутардилар.	Қишлоқ ёндирилди.
39. Учма	Қузғолон кутардилар	Жондил Жабборов, Муллачин Йулдашев ва Каттабек Ғаниев раҳбарлигида Жиззах шаҳрига борилди. Қишлоқларга тегилмади.
40. Деристон	Қузғолон кута-рилмади	
41. Илянли	Қузғолон кута-рилди	
42. Болапан	Қузғолон кута-рилмади	Қишлоққа тегилмади.
	Сиячоб волости	Мулла Қубай Турғунбоев ва Мулла Бобомурот Чалабоев бошчилигида Жиззах шаҳрига боришган, қишлоққа тегилмаган.
43. Синчоб	Қузғолон кута-рилди	Қишлоққа тегилмади.
44. Устук	Аҳолининг бир қисми бош кутарди	Хужаниез Шербоев ва Эшон Каттахужаев бошчилигида топографларга хужум қилиниб, руслар мусулмон динига киритилди. Қишлоққа тегилмади.
45. Маджарум	Қузғолон кута-рилди	Оқсоқол Нормурод Ҳасанбоев бошчилигида Жиззах шаҳрига борилди. Қишлоққа тегилмади.
46. Кет ва Куркали овуллари	Қузғолон кута-рилди	Оқсоқол Абдурауф Эржонов бошчилигида Жиззахга борилди. Қишлоққа тегилмади. 15 киши қатнашган, овулларга тегилмади.

Ушбу маълумотларга кўра 45 қишлоқдан унтаси ёндириб ташланган. Афтидан Чор маъмуриятининг вакили ваҳшийликни тула намойиш этишни лозим топмай ёндирилган қишлоқларнинг сонини кам кўрсатган. Жиззах уездига қарашли кўзғолон кутарилган шаҳар ва қишлоқларни вайронага айлантирилганлиги манбаларда қайд этилган.

Жиззах фожиаси хусусида 1926 йилда «Ер юзи» журналида босилган маълумот жуда қимматлидир: «1916 йил июль ойида, рўза вақти, кунлар иссиқ, ҳар ерда иш, дала жонланган, пахталар чопиладур, бедалар ўриладир, қовунлар узиладир, бозорда қимматчилик бошланган, халқни очлик даҳшати қўрқитмоқда, деҳқонларнинг энг яхши отлари подшоҳ ҳукумати томонидан олинган, ҳар ерда очлик аломати кўриладир.

Худди шу чоғда халқнинг огзида гивир-шивир сўзлар: 19 ёшдан 40 ёшгача мусулмонларни аскарликка олар эмиш.

— Йўқ аскарликка эмас, мардикорликка олар эмиш. Газетада шундай ёзибдур: халқ орасида ҳаяжон бутун иш масала устида йўналтирилган. Баъзи кишилар ўз-ўзини оёғини синдириб аскарликка (мардикорликка) яроқсиз қилмоқчи, баъзилари агарда ҳукумат рўяхатига олмоқ учун рўйхатчининг қорнига пичоқ солмоқчи.

Ана пристуф, мингбошилар, полициялар, маҳалла халқини рўйхат қилиш учун чиқдилар. Лекин маҳаллаларда, уйларда ёш болалар, қари хотинларгина қолгон. Ёш кишилар ҳаммаси ҳукуматга қарши курашиш учун бир жой (Жиззах)да тўплангон. Ҳамманинг ёнида пичоқ, болта, ханжар ва бошқа ўқсиз қурооллар, халқ орасида суфилар, Зокирлар ҳам бор. Улар зикри-салом билан халқнинг диний ҳаяжонини ортгирдилар:

— Сен мардикорликка бормасликка ваъда бер, биз қайтамыз!

Мана ҳозир халққа қарши солдатлар, милтиқлар, пулемётлар келадилар, лекин халқ қўрқиш даражасидан ўтди. Ҳоким томонидан буюриқ:

— Тарқалинглар!

Халқ жавоб берди: Сени ўзинг солдатларинг ва пулемётларинг билан кет, сўнг биз тарқаламыз! **Куп** ўтмади, эллик мингдан ортиқ халққа пулемётлардан

ва милтиқлардан отиш бошланди. Халқ ўлимга қармасдан пулемётни қўлга киритишга уриниб қуришсада, ундан ёмғир сингари ёғилиб турган ўқлар халқни яқинигича келтирмади. Пичоқлар милтиқ билан пулемётга қарши кураша олмади. Халқ енгилди. Ҳукумат енгди. Солдатлар, полиссиялар уларни қувлаб бориб кўрган жойда отди, кесди, қирқди, нимталади. Майдонда, кўчада, йигитлар, чоллар, ўспиринлар қонларга бўялиб ётадир.

Иккиқат хотинларнинг қоринлари устида подшоҳ солдатларининг найзалари санчилиб турадир. Буни тарих кўрмаган... Йиқилган гўдакларнинг қизил лаблари кўкарган. Ёш қизларнинг бошларидаги қора сочлари юзларига ўралиб, уларнинг бетларини қонхўрларнинг кўзларидан сақлайдилар. Ярадорларнинг инграган товушлари яқинида оқиб тургон сувга қўшилиб оқадир. Шаҳар қон ичида».

Мазкур сатрлар қўзғолон бостирилиб, ўн йил утгандан кейин, яъни қиргин баротларни ва вайронагарчиликларни ўз кўзи билан кўрган ва уларни азобларини бошидан кечирган кишиларнинг тириклиги вақтида ёзилган. Шу боис уларни ҳақиқий аҳволини акс этдиришида ҳеч шубҳа йўқ.

СИРДАРЁ ВИЛОЯТИДАГИ ҚЎЗҒОЛОНЛАР

Чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулми ўзбек аёлларини ҳам нафратини уйғотиши турган гап эди. Буни устига мардикорликка олиш ҳақида императорнинг фармони уларни ошкора қўзғолон кўтаришга катта туртки бўлди. Чунончи 11 июл эрталаб соат 8 яримда Тошкент шаҳрининг кучалари аёллар билан тўлиб, бақирӣқ-чақирӣқлар тобора кучайиб борди. Уларни кетидан эркаклар ҳам эргашиб Маҳмуд Хўжаев, Пулатхўжа Иноғомхўжаев, Абдурахмон Қаюмсўфиев ва Низомиддинхўжа Зайнитдинхўжаевлар жонбозлик билан ҳаракат қилганлар. Қўзғолончилар миршабларнинг биридан тўппончани, маҳкаманинг котибидан қилични тортиб олдилар. Темир-терсак, тош ва бошқа нарсалар билан қуролланган 2000—3000 кишилик оломон бошқарма панжараларини синдирдилар. Аёллар «эркакларни мардикорликка бермаймиз», эркаклар эса «бормаймиз ва шу ерда ўламиз» деб бақирӣшган. Полиция бошқармасини

қоровули Мираҳмад Акбаршоев маъмуриятни ёнини олгани учун оломон томонидан улдирилган.¹ Халойиқ бошқарманинг мирзаси Трентовецни уриб бошини жароҳатлаганлар. Тошбўрон орқасида Себзор даҳасининг миршаби Сайид Исмоилжонов, Шайхонтоҳур даҳасининг миршаблари Тилла Эшмуҳамедов ва Доһиёрхужа Исахўжаевлар ярадор қилинди. Солдатлардан уч киши жароҳатланди. Оломон бошқарма идорасини тошбўрон қилиб эшик ва деразаларини синдирдилар, шу пайтда аёлларни қўзғолонда қатнашаётганлигини қоралаган Обид Уста Азимхўжаев калтакланди. Бу киши шаҳар касалхонасида вафот этган. Прокурор айбномасида бу ҳақда шундай дейилган: «Марҳум Обид Уста Азизхўжаев укаси 11 июл куни кечқурун касалхонага борганда акаси жон беришидан олдин шундай дебди: мен полиция бошқармасининг деразасини тагида туриб эркаклар турганда хотинларга шовқин-сурон қилиш муносиб эмас, деб таъна қилдим. Шу ондаёқ эркак ва аёллар мени кўчага судрашиб, олиб чиқишди. Бу ерда кимдир биқиним ва қорнимга пичоқ урди».

Бошқарма ҳовлисида баён этилган фожиа юз бергандан кўп ўтмай Тошкент шаҳар бошлиғи С. О. Кочан етиб келади. У ўз кўзи билан кўрган воқеани шундай ёзган эди: «Мен полиция бошқармасига келганимда кўчада, бошқарма атрофида ва қисман ҳовлисида эркак ва хотинлардан ташкил топган оломонга дуч келдим. Оломон бир неча минг кишидан иборат бўлиб уларни орасида ўлганлар ва ярадорлар ётарди...

Полиция бошқармасига борадиган кўчада айрим кишилар менга йиги-сиғи аралаш нималарнидир тўшунтиришга, кимларнингдир устидан шикоят қилишга ҳаракат қилардилар. Бу ерда эркаклар ва хотинлар бўлиб уларнинг ҳаммаси хўрланган ва эзилган ҳолда кўринди. Полиция бошқармасига кирганимда эски миршабларнинг ҳаммасини қўлларида тўппонча ушлаб турганликларини кўрдим. Бошқарма биноси ёнида телефон сими узилган ҳолда ётибди. Идоранинг ичида гишт ва тош парчаларини, эшик ва деразаларини синганини кўрдим. Ҳали ҳарбий қисмлар келмаган

¹ Ф. Туркистон генерал-губернаторлигининг идораси, 1-руйхат, 1100-нш, 248-бет.

эди. Оломоннинг тарқалишини сўраб қилинган сўровлар инобатга олинмади ва шовқин-суронлар эшитилиб турилди. Кўп ўтмай ўликларнинг ва ярадорларни олишга тиббий ёрдам кўрсатишга киришилди. Шу вақтда бошқармага ҳарбий билим юртининг отряди ва Тошкент янги шаҳарининг миршаблари келишди. Шундан кейин ҳарбий қисмлар ҳам келиб оломонни куча тарафдан ураб олди ва уларни тарқатишга муваффақ бўлинди.¹ Шундан кейин қўзғолончиларни бир гуруҳи миршаб Миркомилни оиласини ўлдириш учун Бешёғоч томонга жўнаганлар.² Уни сўзича полковник Н. Колесников солдатлар билан келган. У ўз кўзи билан курганини шундай изоҳлайди: менинг ёрдамчим Мочалов полиция бошқармаси биносида 2000—3000 кишилар тўпланиб бақираётганлиги, миршабларни ураётганлиги ҳақида телефон орқали хабар берди. Ҳамда Трентовиусни жароҳатланганлиги миршабларнинг отган ўқларидан ўлганлар борлиги хусусида маълумот берди. Мен дарҳол бошқармага келиб оломонни тинчитишга кўп ҳаракат қилдим, лекин ҳеч ким қулоқ солмади. Мен солдатларга оломонни қамчи билан бошқармадан сиқиб чиқаришини буюрдим. Аммо оломон буш келмай қамчиларни тортиб олди. Бир ўзбек қилич билан менга ташланаётганини кўриб қолиб тўппончани унга ўқталдим. Бироқ у менга яқинлаша берганидан кейин отиб ўлдирдим. Оломон «Ур»—деб бақириб тош ва гиштларни отиб барча эшик ва деразаларни синдирдилар. Соат 11да прапоршикларнинг мактабидан келган рота бошқарма биносини қўршаб оломонни тарқатишга киришди. Бироқ қўзғолончилар солдатларни уришди ва қўролларини тортиб ола бошладилар. Бу вақтда бошқармадаги телефон сими қўзғолончилар Мирқосим Исамухамедов ва шериклари томонидан бузилган эди. Улар солдатларнинг қаттиқ қаршилиги туфайли тарқалганлар. Мен қўзғолонда жонбозлик кўрсатган кишиларни айримларини кўрсатишим мумкин. Масалан Қоратош маҳаллали бир бақувват ва соғлом, қорасоқолли ўзбек бошқарма айвончасида туриб оломонга мурожаат қилиб турди. Уни сўзига жавобан оломондан «Ур» де-

¹ Уша жойда Ф. Сирдарё вилояти бошқармаси, 1-руйхат, 436-иш, 14-бет.

² ЦГВИА России, Ф. Штаб Туркестанского военного округа. оп. I, д. 128, л. 257.

ган сўзлар эшитилди. Бир кекса одам аёлларни орасида юриб уларни курашга отлантириб турган. Муса Мирзахонов, Каттахужа Бобохужаев, Сайид Аҳмад Каримбоев мардикорликка олишга қарши эдилар, лекин улар қўзғолонда кўринмадилар. Шуларга ўхшаш қўзғолон арафасида халқни мардикорликка бормасликларини Самарқанд дарвоза маҳаллалик Дадахужа Иноғомхужаев, Чорсудан оқосоқол Рауф Муҳамедов, пичоқчидан Комилжон Аҳмаджонов сингари нуфузли кишилар менга маълум қилган эдилар.¹

Мазмунан Н. Колесников бу билан кўрсатилган кишиларни қўзғолонни тайёрлашда айибламоқчи бўлган шекилли. Қўзғолон қатнашчиларидан унлаб кишилар ҳибсга олиниб терғов қилинди. Ҳарбий прокурорнинг ёрдамчиси полковник Симоновичнинг айбномасидаги маълумотлар ҳақидаги тасаввурни бир мунча бойитади. Унда 34 маҳбусларнинг фаолияти изоҳланиб, Абдурахим Мулла Ҳакимов, Йўлчи Иброҳимов, Маҳмудхужа Мирзахужаев, Яқуб Муроджапаев, Абдурахмон Қаюм Суфиев, Низомиддинхужа Зайниддинхужаев, Файзи Али Раҳимбаев, Пулатхужа Иноғомхужаев, Гулом Камолов ва Муродхужа Муҳаммадалихужаевлар халқни қўзғолон кўтаришга даъват этган кишилар сифатида қораланганлар. Шунингдек Тожибой Юнусхужаев, Мирқосим Исамуҳамедов, Шоғиёс, Шоилёс Қориев, Турсунбой ва Абдуҳалил Абдуҳакимов, Азиз Мусабоев (лақаби «Чулоқ»), Шосайд Шосолиҳов, Қобил Мирсолиҳов, Мухсин Корчибоев, Гулом Юсуфжонов, Алижон Муҳаммадалиев ва Маҳсуд Мирсоатов айбдорлар рўйхатига киргизилди.²

Суд қўзғолоннинг фаол қатнашчиларидан этикдўз Абдурахмон Қаюмсуфиев ва қора ишчи Мирқосим Шомуҳамедовни осиб ўлдиришга, Тожибой Юнусхужаев, Гулом Камолов, Йўлчи Иброҳимов, Низомиддинхужа Зайниддинхужаев, Муродхужа Маҳмудалихужаев, Яқуб Муродражаббоев ва бошқалар узоқ муддатли сургунга ҳукм қилинди.

Тошкент шаҳридаги қўзғолоннинг акс-садоси тезлик билан унинг атрофидаги жойларга тарқалди.

¹ ЎзР МДА, Ф. Канцелярия Туркестанского генерал губернатора, 31-руйхат, 1100-иш, 220-бет.

² Уша жойда, 248-бет.

1916 йил 14 июлда Хонабод қишлоғида 700 кишилик оломон Кенджигалин ва Настиннинг бошлиғи Мумин Ташхофизов, миршаблар Боймурод Алибоев ва урядник Брауцеларга ташланиб жароҳатлангандилар. Оломон қатнашчиларидан Абу Сайид Мавлонов, Умурзоқхўжа Парпиев, Турдибой Қулмуҳамедов, Юлдаш Муллаёров, Қўчқор Ҳолмуҳамедов, Йўлдош Қобилов, Ҳамро Фармонов, Мулла Сулаймон Ҳафизов, Жалол Каримов, Нодирхон Хонов, Жура Шашиев, Жума Сойибов, Оқкул Мулласултонов, Бек Қодирқулов, Мамадқул Толиббоев, Юсуф Ҳолов, Турман Юсуфов, Урмон Ширнов, Мулла Исакул Ташбиевлар судга берилди.¹

13—14 июл кунлари Тўйтепада ҳам халқ тўпланиб мардикорликка бормасликларини маълум қилдилар. Тўйтепада солдатлар билан тўқнашувда 4 оломон қатнашчиси ҳалок бўлди, солдатлар томонидан 8 хонадон ёндирилди. 20 июлда Келесни орқа томонидаги Булот волостида 50 минг киши йиғилаётганлиги ҳақида Тошкентга хабар берилган. Тошкентдан 18 чақирим масофада жойлашган Ғиштқўприкда 7000—8000 кишидан иборат халқ оломони тўпланган. Қибрайда эса 4000—6000 киши қўзғолон кўтарган эди.² Бироқ қўзғолон муваффақиятсизликка учраган бўлсада, лекин бошқа жойларда кўтарила берилди. Масалан, 21 июлда Кауфман станциясида (Зангиота атрофида) 3000 кишилик қўзғолончилар солдатлар билан тўқнашди. Натижада улардан учта, руслардан бир киши ўлдирилди. Уша куни Оққўрғон қишлоғида халқ волост бошлиғига ҳужум қилди, бироқ у қочиб қолди.

Айниқса 22 июл куни Тўйтепада қўзғолончилар маъмуриятга катта хавф туғдирди. Бу ерда минг кишилик оломон волост бошқармасига ҳужум қилиб бу ердаги тўртта солдатларни қочишга мажбур этдилар. Сўнгра улар волост бошлиғи Бекмуҳаммад Маллабоевнинг уйига бостириб кириб уни тилини қирқдилар, ўлдирдилар, император суръатини ёндириб ташладилар. Улар солдатлар келаётганлигидан хабар топиб, тўқайлар ва четдаги боғларга яшириндилар. Равток

¹ ЎЗР МДА. Ф. Туркистон генерал-губернаторининг идораси. 31-руйхат, 1137-иш, 175-бет.

² ЦГВИА России. Ф. Штаб Туркестанского военного округа. ОП. 1. Д. 128.257.

қишлоғининг хўжалари мардикорликка эмас, балки солдатликка олиниши, бегона жойларда ўлганларни кафансиз руслар билан биргаликда дафн этилиши ҳақида ташвиқот юргузиб аҳолини бош кўтаришга чақирганлар. Уша хўжалар Қорасув қишлоғига келишиб савдони тўхтатиш ва мардикорликдан бўйин тортиш ҳақида тарғибот юргизганлар.¹

Натижада Туйтепа ва унинг атрофидаги қишлоқлар қўзғолон домига тортилган эди. Бу озодлик курашини Туйтепа қозиси Алмат Худойберганов, Мулла Суфи Тошбердибоев ва Искандар Мақсидов, Ровотдан: Азизхўжа Азлархўжаев, Аъзамхўжа Муҳаммадхўжаев ва Маҳаммадиёр Умархўжаевлар ташкил қилганлар. Қўзғолоннинг таъсирида Пскент бўлимининг Усмонота, Оққўрғон ва бошқа жойларда галаён кўтарилди.² Бу ерда қўзғолончилар волост бошлигини ўлдириш учун уйига бостириб киришди. Бироқ у қочишга улгурган эди. Бундай воқеа Кариз волостида ҳам содир бўлиб, бошлиқ рус кийимини кийиб Пскентга қочган.

Туйтепа ва атроф жойлардаги қўзғолон қатнашчиларидан 76 киши ҳибсга олинди. Қўзғолончиларни жазолашда Тошкент уезди бошлигининг уринбосари А. И. Афанасьев ваҳшийларча иш юритди. Унинг буйруғи билан хонадонлар ёндирилди, мол-мулк таланди. Уни узини курсатишча, 20 киши ўлдирилган, лекин ваҳшийликни ниқоблаш учун уларнинг сонини анча камайтириб ахборот берган. Ҳатто унинг ваҳшийлиги чор маъмуриятининг бошлиқларини норозиликни чақирган эди. Улар сиёсат учун бўлса-да, А. И. Афанасьевнинг қилмишларини қоралади. Бу хусусда Сирдарё вилоятининг ҳарбий губернатори Галкин А. Н. Куропаткин номига: «Подполковник Афанасьев қўзғолончиларга нисбатан жазо чораларини қўллаётганида уезд бошлиғи лавозимида берилган кўрсатма ва ҳақ-хуқуқлар доирасидан чиқиб кетган. Агар ўлкадаги содир бўлаётган воқеалардан келиб чиққан ҳолда қаралса, Пскент уездига тартибсизлик ва волост бошлигини ўлдириш маҳаллий аҳолининг қўзғолонларга хос оддий воқеадир. Шунинг учун подполковник Афа-

¹ УзР МДА. Ф. Туркистон генерал-губернаторининг идораси. 31-руйхат, 1100-иш, 64-бет.

² Уша жойда.

насьевнинг кўрган чораларини уринли деб бўлмайди, — деб ёзган.¹

Сирдарё вилоятига қарашли Имбай, Перов, Каза-лин, Авлиёота, Марки ва бошқа жойларида қўзғолон-лар кутарилди.

ФАРҒОНА ВИЛОЯТИДАГИ ҚЎЗҒОЛОНЛАР

Бу минтақа озодлик курашининг энг қайноқ учоқларидан ҳисобланди. 1916 йил 9 июлда қўзғолон Андижон шаҳрида Жомъе масжиди майдонида кута-рилди. Бу қўзғолонга Ҳаким Оқсоқолов, А. Рузибоев, М. Абдукаримов сингари жасоратли кишилар бошчи-лик қилдилар. Андижон уезд бошлиғи И. А. Бреже-зицкийнинг маълумотига кўра 500 кишилик оломон чор ҳукуматининг мардикорликка сафарбарлик тўғри-сидаги фармонига бўйсунмасликларини баён этган-лар. Улар уезд бошлигининг тушунтиришига қулоқ солмай, ундан фармон ҳақидаги гапни тўхтатиши ва мардикорликка сафарбар этмаслик ҳақида тилхат бе-рилишини қатъи равишда талаб этдилар. Акс ҳолда, элликбошилар ва бошқа амалдорларнинг ҳаммаси ўлдирилиши ва уларнинг мол-мулклари талон-тарож этилишини уезд бошлиғига билдирдилар. Бу талабга рад жавоб олингач, қўзғолончилар полиция ва ҳарбий отрядга қарши кетмон, тош ва таёқлар билан ташлан-дилар. Бу тўқнашувда ҳарбий отряд томонидан ўқ узи-либ, қўзғолончилардан 3 киши ўлдирилган ва 10 ки-ши яраланган, аскар ва полициячилардан бир неча киши шикастланди.²

10 июлда Олтин кўл волостида қарашли Далварзин қишлоғида қўзғолончилар волост бошлиғи Ҳакимбек Рузимбеков ва унинг икки ҳамроҳини ўлдирганлар³. Бунда қишлоқнинг бутун аҳолиси қатнашди. Жазо от-ряди етиб келган вақтда уларнинг ҳаммаси қишлоқни ташлаб кетган эдилар.

13 июлда Андижон уездининг Майғир волостининг Чуам қишлоғида қўзғолон кутарилиб, оломон қишлоқ оқсоқоли Ю. Ҳасанбоев, элликбоши Қипчоқбой ва

¹ Уша жойда.

² Уша жойда. Ф. Фаргона вилояти ҳарбий губернаторининг идораси, 2-руйхат, 149-иш, 1-бет.

³ ЦГВИА России. Ф. Штаб Туркестанского военного округа. ОП. 3, д. 350, л. 13.

Мулла Йўлдош Султонхўжаевларни уриб ўлдирганлар. Шунингдек, улар амалдорларнинг уйларини бузиб мол-мулкларини талаганлар. Қишлоқ оқсоқолининг отаси К. Турақулбоевнинг кўрсатишича, халойиқ уй жойларини вайрон қилишдан ташқари, 200 минг сўмлик қарздорлик ҳужжатларини ва вексилларини ёндириб ташлаганлар. Қўзғолонга А. Исломов, М. Қосимов, А. Ризоқулбоев, А. Алиев, Т. Турақулбоев, А. Тўхтасинбоев, Т. Маманиёзов, П. Абдувалиев, И. Мадраимов, Ж. Полвонов, М. Охунов, М. Оқсоқолов, Д. Темирбоев ва К. Ризақулбоев деган кишилар бошчилик қилганлар.

Қўзғолончилар жазо отрядлар томонидан шавқатсиз бостирилишига қарамай, тобора купроқ тарқалиб борди. Бу борада Чек Офтобачи, Миробод ва бошқа қўшни қишлоқларда кутарилган қўзғолонларни кўрсатиш мумкин, 12 июлдан 13 июлга утар кечаси Чек Офтобачи ва Чек Ғофир қишлоқларнинг 300 кишилиқ оломони Буваназар Ҳожиёв, Ота Бойбачча, Мамосоли Ҳожиёв, Қўчқор Ғозиқулов ва Мамадхасан Аҳмадхўжаев бошчилигида оқсоқолнинг уйига бостириб кириб, уни топиб беришларини оила аъзоларидан талаб қилганлар. Бу вақтда оқсоқол ва маъмуриятнинг бошқа вакиллари Андижон шаҳрида яшириниб юрган эдилар. Қўзғолончилар оқсоқолнинг ўғлини ва бошқа қариндошларини боғлаб оқсоқолни топиб беришларини, акс ҳолда уларни ўлдириш ва уй-жойларини ёндиришни маълум қиладилар. Ҳатто қўзғолончилар оқсоқолни топиб жазолаш мақсадида ўз вакилларини шаҳарга юборганлар. Чек Офтобачи қўзғолонларнинг бошлиғи атроф-жойлар билан ҳамкорликда ишни давом эттириш мақсадида Хонбоғ, Чек Мадёр каби қишлоқларга ўз вакили мироб Сотиболдиевни юбориб қўзғолон кўтаришга ва амалдорларни жазолашга чақирди.

Қўзғолон М. Масаидов, И. Саидбоев ва Р. Раимбердиев бошчилигида Дон қўйма қишлоғида ҳам бўлиб ўтган. Бу ерда халойиқ қишлоқ оқсоқоли М.Саримсоқовнинг хонадонига бостириб кириб мардикорлар рўйхатини ва бошқа ҳужжатларни куйдирдилар. Халқ қўзғолони Миробод номли қишлоқда ҳам бўлганлиги маълум. Қўзғолонга Ж. Ортиқов ва М.Ҳасанбоев деган кишилар раҳбарлик қилиб зулм ва адолатсизликка қарши курашганлар. Маъмурият ва-

киллари қўзғолончиларнинг жазосидан шаҳарга қочиб қутулишга эришганлар.

Норин волостида бўлиб ўтган халқ қўзғолонлари ҳам алоҳида диққатга сазовордир. Бу вилоятнинг Чужа номли қишлоғида Ю. Масодиқов, Х. Хожиев, Ш. Қорабоев ва Х. Маҳмудбоевлар бошчилигида оломон таёк, кетмон ва уроқ билан қуролланган ҳолда оқсоқол М. Каримбой ўгли ва элликбоши Т. Ерматбоевларнинг хонадонларига ҳужум қилганлар. Бироқ, оқсоқол ва элликбоши олдинроқ қочиб улгурган эдилар. Ҳарбий отряд тўпланиб турган бир гуруҳ оломонга уқ отган ва икки кишини ўлдирган.

12 июлда халқ қўзғолони Норин волостининг Хужабод қишлоғида ҳам бўлганлиги маълум. Бу ерда 1000 кишига яқин оломон қўлга тушган нарсалар билан қуролланиб, оқсоқол Мулла Сотиболди Абдуқодируҳжаевнинг уйини ураб олди. Бироқ қўзғолон жазо отряди томонидан тарқатиб Т. Абдувоситов, Ж. Қўрбошиев, М. Мадаминов, Р. Худойбердиев, И. Диёрбоев ва Б. Одилов сингари кишилар қамоққа олинди.¹

Андижон уездининг Капа ва Пода қишлоғи ва Баликчи волостида ҳам қўзғолон кўтарилди, оқсоқол ва элликбошилар оломон томонидан ўлдирилди. Бундай қўзғолончилар Жалолқудуқ, Ҳакимобод, Избоскан ва Ёрбоши волостларида бўлган. Бу ишда фаол қатнашган Мамарасулов, Хасанов, Суфиев ва бошқа қўзғолончилар қамоққа олиниб, судга берилган. 14 июлда қўзғолончилар Қорасув станциясига ҳужум қилганлар.

Фаргона вилоятининг энг йирик қўзғолонларидан бири 10 июлда Марғилон шаҳрида бўлиб ўтган эди. 20—25 минг кишидан иборат шаҳар аҳолиси Ўрда майдонида тўпланиб мардикорликка олишга қарши кўтарилдилар. Қўзғолончилар мардикорликка олиш ҳақидаги фармонни тушунтириш ва амалга ошириш мақсадида сўзламоқчи бўлган полковник Пехотин ва маҳаллий маъмурият вакиллари гапиришга мутлақо йўл қўймай, ҳужум қилганлар. Полковник Пехотин эса тўппончани ўқалган ҳолда зўрга тўдадан қочиб қолган. Оқсоқоллар эса оломон томонидан калтак,

¹ УЗР МДА. Фаргона вилояти ҳарбий губернаторининг идораси. 2-руйхат, 149-иш, 70-бет.

кетмон ва тошлар билан уриб ўлдирилган. Қўзғолон вақтида оломон томонидан 8 киши ўлдирилди. Шундан кейин халойиқ турли жойларга тарқаб кетди. Кўп ўтмай қўшимча ҳарбий отряд келиб Ўрда майдони ва бошқа муҳим жойларни эгаллади. Кўн давомида шаҳар бўйлаб қўзғолоннинг қатнашчилари қидирилиб, улардан 63 киши қамоққа олинди. Жинлар қишлоғида эса қўзғолончилар билан жазо отряди ўртасида тўқнашув бўлиб ўтди.

Ёзёвон волостида ҳам қўзғолонлар бўлиб, улардан 35 киши суд жавобгарлигига тортилган. Бу қўзғолонларнинг хусусияти шундаки, унда хотинлар фаол қатнашганлар. Шунинг учун ҳам улар устидан тергов қўзғатилган. Масалан, Ч. Мадалибоева, Я. Ўринбоева, М. Мухамедова, Ч. Нурматова, М. Охунова, М. Пулатхужаева, М. Умаралиева, М. Бойбоева, Х. Маъзумова, Ж. Хожиева, Р. Аминова, Т. Нажмитдинова, Б. Зияева ва бошқалар шулар жумласидандир. Бироқ чор маъмурияти жамоат тазйиқидан чўчиб аёллар устидан олиб борилган терговни пировардида тўхтатган.

Халқ қўзғолонлари Қўқон уездининг кўп жойларида ҳам бўлиб ўтган. Қўқон шаҳрининг Аравон волостида халойиқ адолатсизлик ва зулмга қарши кўтарилиб волост ҳокимини калтаклаб ўлдирганлар. Бу воқеанинг сабаби ҳақида Туркистон район муҳофаза қилиш бўлими бошлиғи М. Н. Волков ўз рапортида: «Қўқон шаҳрида Аравон волост ҳокими Ўброҳимнинг ўлдирилиши у томонидан аҳолининг қаттиқ зулм остига олиниши натижасида содир бўлди. Волост ҳокими мардикорликка олиш ҳақидаги буйруқни олибоқ бўлим мирзаси Ғофир билан маслаҳатлашиб чақирик рўйхатларига барча кишиларни киритиш ва ким пул берса, уни ўчиришга қарор қилдилар, бу уни ўлишга олиб келди.

Кўрсатилган бўлим мирзаси Ғофир ойига 25 сўм маош олади. Бироқ, у кейинги икки йил давомида Қўқон шаҳрида 6 минг сўмга яқин баҳода уй сотиб олди, ўзи ва укасини уйлантирди, бунга 2000 сўмдан ортиқ сарфланди. Бундан ташқари, унинг 10000 сўм нақд пули бор. Фарғона вилоят волостлари ҳокимларнинг кўпчилиги Аравон волост мирзасига ўхшаш иш юритадилар».¹

¹ ЦГВИА России. Ф. Штаб Туркестанского военного округа. ОП.1. д. 128, л. 316.

10 июл куни кечаси Янгиқурғон волостининг Шайхмир қишлоғи аҳолиси М. Азизов бошчилигида оқсоқол Н. Шоюсуфовнинг уйини ёндирган. 8 июлда қўзғолончилар уезднинг Катта Авган қишлоғида элликбоши ва бошқа амалдорларни калтаклади. Жазо отряди қўзғолончилардан 10 кишини қамоққа олган. Бу вақтда Қайнар волостида қарашли Наймонча қишлоғида аёллар иштирокида қўзғолон кўтарилди. 9 июль куни Аравон волостининг Розиеғлик қишлоғидаги аҳолининг қўзғолони жиддий тус олди. Чор маъмуриятининг адолатсизлиги ва зулмидан сабр кассаси тўлган оломон волость ҳокими И. Ҳасанбоев ва унинг ҳамроҳларини уриб ўлдирган. Қўзғолончилардан бири ҳалок бўлган. Қўзғолонни бостириш учун етиб келган жазо отряди дарҳол оломонни қуршаб олиб, 316 кишини ҳибсга олган. Бу қўзғолонда 2 минг кишидан ортиқ эркак ва аёл қатнашиб, улар Арвон, Калигор, Туркман, Чомошби ва Барзанги каби қишлоқлар аҳолисидан ташкил топган эди. Қўзғолончиларнинг олдинги сафида К. Рузибоев, М. Аҳмадбоев, А. Тошматов, М. Олимбоев, М. Бошназаров ва бошқа кишилар борганлар. Қўзғолонда қатнашган аёллар, «Ўғилларимиз ва эрларимизни минг сўм берилса ҳам мардикорликка бермаймиз» — деб хитоб қилганлар.

Бу воқеанинг эртасига Ганжиравон қишлоғи ва унинг атрофидаги жойларнинг аҳолиси биргаликда бош кўтариб, юз кишилик оломон волость ҳокимининг уйига бостириб кириб, мардикорлик рўйхатини ва уй жиҳозларини ёндирганлар. Ҳоким эса қочиб қутилган. Солдатлар 29 кишини қамаган.

Қўзғолон тарихида Найманча қишлоғидаги аҳолининг қўзғолони диққатга сазовордир. Бунда аёллар жасорат билан бош кўтариб, оломоннинг биринчи сафида турган. Шундан кейин, жазо отряди зўрлик билан аёлларни четлатиб, эркаклар билан юзма-юз турган. Оломон орасидан отряд бошлиғига қараб тошлар отилган. Бу қўзғолон ҳам бостирилган. 2 июлдан 12 июлга ўтар кечаси 400—500 кишилик оломон Тудин қишлоқ оқсоқолининг қўлидан мардикорлик рўйхатини тортиб олиб, қўйдирган. Бу вақтда Риштон қишлоғида М. Бобохонов, Ш. Хожиев, П. Йўлдошбоев ва бошқа кишилар раҳбарлигида қўзғолон кўтарилди. 400—600 кишилик оломон Қўқон уезд бошлиғи К. В. Мединскийнинг тушинтиришига қулоқ солмай, во-

лост ҳокими М. Жалоловга ташланиб, уни ўлдирмоқчи бўлдилар. Бироқ, ҳоким оломон орасидан қутқазиб қолинди. К. Б. Мединский қўзғолончилардан бир неча кишини ушлаб олганлиги оломонни янада газаблантирди. Халойиқ ҳарбий отрядни қўршаб ола бошлади. К. Мединскийнинг ва унинг ҳамроҳлари, шу жумладан маҳаллий маъмурият қадамма-қадам қуролларини ўқталган ҳолда оломоннинг сиқуви остида чекина бошлади. Бу вақтда қўзғолончиларнинг бир гуруҳи К. Мединскийни орқа томонидан тўсиб олди, шу равишда ҳарбий отряд ва маъмурият вакиллари кетмон, тош, калтаклар билан қуролланган оломон ҳалқасида қолади. Ҳарбий отряд ўт очганида қўзғолончилардан И. Мадалиев, Б. Парпиев ва С. Мадалиевлар яраланганлар. Қўзғолон тарқалиб, 12 киши қамоққа олинган. Халқ галаёнлари йирик қишлоқлар билан бир қаторда майда қишлоқларни ҳам ўз ичига олди. Бундай ҳолларда 3—4 қишлоқ биргаликда ҳаракат қилганлар. Масалан, Қудош волостида қарашли Қириқкетмон, Бешкапоён ва Бешкаллаобод қишлоқларидаги халқ оммасининг қўзғолони шулар жумласидандир. 500—600 кишидан иборат оломон Қудош қишлоғига тўпланиб волост ҳокимини ўлдирмоқчи бўлиб, қидирганлар. Эллиқбоши ва унинг ўғлини калтаклаганлар, эллиқбошини уйини бузиб, мол-мулкини талаганлар. Ҳарбий отряд томонидан қўзғолон қатнашчиларидан 12 киши ҳибсга ташланди.

Қишлоқ аҳолисининг қўзғолонлари темирўл ва станциялар, телефон ва телеграф симларини хавф остига қўйган. Шунинг учун ҳам, Қўқон жандармия бошлиғи темирўлга яқин жойда аҳоли тўпланиб, Горчаков станциясини эгаллаш, телефон ва телеграф тармоқларини бузишга шайланаётганликларини Фарғона область ҳарбий губернаторига маълум қилган.

Қўзғолонлар бостирилган бўлсада, лекин улар чор маъмурият вакилларини мавқеига зарба бериб довдиратиб қўйди: «Кейинги кунлардаги галаёнлар, — деб ёзганлиги Қўқон уездининг бошлиғи К. Мединский, — аҳоли орасида маҳаллий маъмуриятнинг мавқеини анча қўпориб ташлади. Маҳаллий маъмурият ҳаддан ташқари асабийлашган бўлиб, ўзига ишончини йўқотмоқда. Мусулмон байрамнинг биринчи кунида (18 июль) умумий қўзғолон кутарилиши тўғрисида қатъий сузлар эшитилмоқда. Хавфсизликни таъмин-

лаш учун Қўқон шаҳар гарнизонини тезда кучайтириш лозим».¹ Шунингдек бу ҳужжатда темирйўллари-ни ҳам хавфсизлигини дарҳол кучайтириш баён этилган. Халқ галаёни Наманган уездидида ҳам кенг кўламда ўтган эди. 9 июлда эркак ва аёллар императорнинг мардикорликка олиш ҳақидаги фармонини тан олмас-ликларини билдирганлар. Маъмуриятнинг қўзғолонни тарқатиб юборишга қаратилган ҳаракатлар ҳеч қандай натижа бермади. Аксинча, халқ оммаси тобора кучайиб борди. Шундан кейин пулемётлар билан қуролланган ҳарбий рота чақирилиб, оломонни қўрқитиш чораси кўрилди. Бироқ, қўзғолончилар рўйхатларни берилишини қатъий туриб талаб қиладилар. Шу тарзда эрталабдан соат 2 гача шаҳар майдонида қўзғолончилар ҳарбий рота билан тураверди. Охирида оломон орасидан «Ур!» — деган сўзлар янграб, халқ ротага ташланди. Солдатлар пулемётлардан ўқ узиб қўзғолончилардан 12 кишини ўлдирдилар, 38 кишини яраладилар.

Наманган уезди бошлиғи П. Р. Крашковнинг кўрсатишича ярадор бўлган қўзғолончилар уларга «Бу ҳеч нарса эмас, барибир биз ўз мақсадимизни амалга оширамыз» — деб хитоб қилганлар.² Қўзғолон вақтида катта ва кичик оқсоқоллар, қозилар полиция умуман маъмурият вакилларининг ҳаммаси ўлдирилиши ҳақида хитоблар эшитилиб турган. Қонли тўқнашувлардан кейин қўзғолон тарқалиб, унинг қатнашчиларидан М. Бойжонов, А. Розикбоев, Б. Мирзаев, И. Халфаев сингари жами 19 киши қамоққа олинди..

12 июлда уезднинг Уйчи қишлоғида қўзғолон кўтарилган. Қўзғолончилар У. Бобожонов ва А. Хаманбойхўжаевлар бошчилигида элликбошини уриб ўлдирганлар. Бу ҳаракатда М. Қаямов, А. Мухторов, М. Абдурахимов ва М. Абдукаримовлар фаол қатнашдилар. Бу кишиларни бари қамоққа олинди.

12 июлда Олмос қишлоғида эркак ва аёллар биргаликда бош кўтариб Ниғматбой Мирза Алибоев ва унинг мирзаси қишлоқ оқсоқоли М. Абдурахимовни қалтакладилар.³ Бу хилдаги ҳаракат Жарқўргон қишлоғида авжига чиқди. 2 июлда бу қишлоқда мингта

¹ ЎзР МДА. Фаргона вилоят ҳарбий губернаторининг идораси, 2-руйхат, 145-иш, 8-бет.

² Уша жойда, 153-иш, 7-бет.

³ Уша жойда, 24-бет.

яқин одам тупланиб, маҳаллий маъмурият йиғилган болхонали уйни қуршаб, рўйхатларни беришни талаб қилдилар. Қишлоқ оқсоқоли Тожибой рўйхатларни оломон уртасига ташлашга мажбур бўлди. Бу ҳужжатлар дарҳол йўқ қилинди. Бироқ, қўзғолончилар бу билан қаноатланмай болхонага бостириб кириб, волост ҳокимини пастда турган оломонга улоқтирдилар. Оломон оқсоқолни калтаклаб, ҳалок қилади. Шундан кейин волост ҳокими уйига бориб, уни хонавайрон қилиб ташлади. Қўзғолон кундузги соат 3 дан кеч соат 6 гача давом этди. Қўзғолонни ташкил қилишда М. Миркаримбоев, А. Хўжаев, М. Маматқулов, А. Юсупов, И. Хожиев, М. Жуманбердиев, М. Нурматов, Н. Бердибоев, Б. Хожиев, М. Назаров, П. Нахарбоев, Ю. Саидбоев ва М. Раимбоев сингари кишилар жонбозлик курсатганлар.

Уезднинг Пашкаран, Уйчи, Хўжаобод, Уйгур, Тошқургон ва Барзик қишлоқларда аҳоли бош кутариб амалдорларни уйларига ҳужум қилиб, рўйхатларини ёндирганлар. Уйчи қишлоғида 500 кишилиқ оломон элликбошини ўлдирган эди. 14 июлда уезднинг Чиндаул қишлоғида катта қўзғолон бўлган. 1000 кишига яқин халқ оммаси маъмуриятнинг сафарбарлик ҳақидаги тушунтириш сўзларига қулоқ солмай, норозилик билдирганлар. Қўзғолончилар полиция ва унинг бошлиғини қуршаб, рўйхатларни тортиб олганлар. Улардан А. Дадабоев, М. Хожиев, Г. Каландаров, М. Усмонқулов, М. Содиқбоев, М. Каримбоев, Р. Раззоқов, М. Мирсаидов, Т. Қиличбоев, У. Содиқов, А. Шоюсупов, Х. Ўрозқулов каби эллик нафар фаоллар судга берилди.

15 июлда уезднинг Чодак қишлоғида қўзғолон кутарилди. Куп сонли оломон волост ҳокими М. Худойбердиевнинг уйига бостириб кириб, тепкилаганлар. Кетмон, тош, таёқ ва болталар билан қуролланган халқ Ш. Тоирбоев, М. Каримов, М. Ашурматов, М. Маратжонов ва бошқалар амалдорларни калтаклаган. Қўзғолончилар орасида айрим кишиларда тўппонча ҳам бўлган. Қўзғолончилар қишлоқ оқсоқоли Н. Аминовнинг уйи ва боғини хонавайрон қилиб ташлаганлар. Шунингдек оқсоқолнинг 15 минг сўм пули ва 10 минг сўмлик қарздорлик тилхатлари ҳамда 10000 сўмлик уй жиҳозлари ва моллари йўқ қилинган. Оқсоқолнинг узи Ўш шаҳрига қочиб қутилган.

Қўзғолоннинг фаол қатнашчиларидан 90 киши қамоққа олинди.¹ Масалан Ж. Каримбоев, А. Абдураимов, Ю. Машарипов, Н. Хожиев, Ю. Амирматов, С. Полвонов, Б. Қориев, А. Хўжаев, С. Назаров, Н. Жалолов, М. Мадаёров, Ш. Тошбоев, А. Жалилов, С. Дониёрбоев, И. Мирзабоев ва бошқа кишилар шулар жумласидандир.

17 июлда юқори Ашт қишлоқ аҳолиси солиқ ва зулмга қарши қўзғалиб волост ҳокимининг уйини вайрон қилиб, ёндириб юборган. Ҳокимни уриб ўлдирган. Бу воқеада Б. Саримсоқов, Т. Матқулов, М. Мансуров, М. Муминов, И. Бойматов, И. Нигматуллаев, А. Абдуқодиров, С. Химгамов, К. Фозилов ва бошқалар билан жами 27 киши катта жасорат кўрсатганлар. 25 июл куни халқ оммаси Уйчи волостида қарашли Ёркўргон қишлоғида қўзғолон кўтарган. Бу ерда оломон оқсоқолларидан рўйхатларни беришни талаб этиб тошбўрон қилганлар. Бу воқеадан сўнг Т. Холиқов, Б. Мирзабоев, А. Хасанбоев, А. Толипов, Ш. Устабоев, У. Муминов, У. Йўлдошбоев, А. Отабоев сингари 20 дан ортиқ кишилар қамоққа олинди.²

Қуйи Ашт қишлоғида қўзғолон ҳам анча кучли бўлган. 1000 кишидан иборат қўзғолончилар 17 июлда болта, пичоқ, таёқ ва тошлар билан волост ҳокими М. Алимбобоевнинг идорасини бузиб қаршилик кўрсатган расмий кишиларни ўлдирганлар. Улар ҳокимнинг уйига бориб, хонавайрон қилган ва мол-мулкини ёндирганлар. Бу билан бир қаторда ҳокимнинг тоғаси У. Одилбоев калтакланиб, замбилда майдонга олиб чиқилди ва ўлдирилди. Қўзғолончилар бу билан чегараланмай ҳокимга тегишли дўконларни ҳам бузиб ташладилар. Ҳаммаси бўлиб ҳокимнинг 50 минг сўмдан ортиқ мол-мулкини талади. Қўзғолон давомида К. Хўжаев, Ш. Турсунбоев, А. Хамламов, К. Мирзабобоев, М. Полвонов, А. Муллажонов, И. Назаров, М. Мараджонов, И. Абдурахмонов, М. Хожиев, Ҳ. Аминов сингари куплаб оловқалблар олдинги сафда курашдилар. Қўзғолонда аёллар ҳам эркакларга мададкор бўлдилар. Қўзғолончилардан У. Тошматова, Нури-

¹ ЦГВИА России Ф. Штат Туркестанского военного округа. ОП. 3, д. 34, л. 24.

² Уша жойда, 4-бет.

нисо Турсунова ва Ҳамробибӣ Аминова сингари жасоратли оналар амалдорларни ўлдиришга ва уларнинг уйларини бузишга бевосита қатнашганлари учун қамоққа олиниб судга берилган. Бу қаҳрамон аёллар билан бир қаторда қўзғолонга аралашган Т. Муҳаммадсафоева, Б. Бўрибоева, Ҳ. Носирова, Р. Шаҳророва, И. Мадазимова, С. Шербоева, Т. Шоюсупова, Ш. Муҳаммадғозиева, В. Мадалиева номли аёллар қамоққа олиниб, тергов қилинганлар.

Чор ҳукумати улкада қўзғолонларни бостириш учун 14 та батальон, 33 та казак ҳарбий бўлимини, 42 та туپни ва 69 та пулемётни жалб қилди. Жазо отрядлари ниҳоятда шавқатсизлик билан ҳаракат қилдилар. Бу ҳақда генерал-губернатор А.П. Куропаткиннинг рус императори Николай II га ёзган рапортида шундай ёзилган эди: «Сиз император олий ҳазратлари ва барчага муқаддас ватан ҳисобланган буюк Россия олдида ўз содиқлигини унутганлиги ва жиноий ишлар қилганлиги учун Туркистон аҳолиси қаттиқ жазоланди»¹. Қўзғолон қатнашчиларидан 3000дан ортиқ киши терговга тортилиб улардан 1588 суд қилинди. Булар 25 июль — 15 декабрь ойлари орасида бир неча гуруҳларга бўлинган ҳолда суд қилинди. Ҳатто маҳбусларни катта бир қисмини суд қилиш 1917 йил январ ойига қолдирилди. 1916 йил 20 декабрь ойида берилган маълумотга кўра, қўзғолончиларнинг бир қисми яъни 933 киши суд қилиниб 346 киши оқланган, 587 маҳбус бўйича ҳукм чиқарилиб 201 киши осиб ўлдиришга, 104 киши каторгага, 194 киши арестантлик бўлимига, 88 киши қамоққа кесилди. Жиззах қўзғолончиларидан 50 киши ўлим, 1 киши каторгага ҳукм этилди. Богадан волостидаги қўзғолон бўйича 50 киши осиб ўлдирилдиган бўлди. Умумлаштирганда 1916 йил қатнашчиларидан 347 кишига ўлим жазоси берилди. Аммо халқни қаҳр-ғазаби ва нафратини яна қўзғатмаслик учун ўлим жазосига тортилганларнинг анча қисми узоқ муддатли каторгага алмаштирилди. Терговсиз ва судсиз минглаб қўзғолончилар ва уларнинг оила аъзолари ўлдирилган эди. Аммо А.Н. Куропаткин бу ҳақда оғиз очмай қўзғолон орқасида кўрилган талофатларни таърифлайди. Унинг император номига юборган ахборотида кўра 3709 руслар жабрланиб 2325 ўлдирилган,

¹ ЦГВИА России. ОП. 253/916, д. 42. част. 3, л. 2.

1384 киши дараксиз йўқолган. Чор маъмурияти вакиллари-дан 7 киши, маҳаллий қуйи мансабдагилардан 22 киши ўлдирилган. 9000 ҳужалик остин-устин қилинган ва вайронага айлантирилган. Айни пайтда темирйўллар бузилган, кўприклар ёндирилган, мол-мулк таланди. Айниқса, Жиззах қўзғолончиларига нисбатан ваҳшийларча муносабатда бўлинди. Бу ҳақда қўзғолон қатнашчиларининг хотираларидан тўла тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Жиззах ғалаёни иштирокчиси Тўра Норбой дейди: «Жазо отрядлари тоғда қочиб, оч қолиб, қишлоқдан овқат олиб келиш учун тушган Мавло Айматовни ушладилар. У билан яна 7 кишини ушлаб дарахтларга боғладилар. Ун кунгача ҳар куни бир бор калтаклаб, устидан сув қуйдилар. Солдатлар қишлоқдан кетадиган бўлдилар. Кейин улар бу 7 кишини калтаклаб ўлдириб кетдилар». Қўзғолон қатнашчиларидан бири Муқим Урдушов Тошкентга қочиб сўнг Жиззахга қайтиб кўрганларини қуйидагича сўзлаган: «Тошкентдан Жиззахга келдим. Кечаси станцияга етиб, намоз вақтида шаҳарга тушиб кетдим. Йўлда кўп солдатларни кўрдим. Уларни ёнида халқдан талаб олинган қимматли рўзгор ашёлари тоғ-тоғ бўлиб етибди. Солдатлар қимматли ипак сўзаналарни, атлас ва шоҳи кўрпаларни отларга ёпиб қўйибдилар. Ипак газламаларни, шоҳи кўрпаларни тупроққа ёзиб устида ағанаб етибдилар. Ҳовлига чиқсалар ҳам шоҳи ва атлас кўрпаларни ёпиниб чиқмоқдалар. Бунда халқдан талаб олинган мингларча от-моллар ва қўйлар турибди. Бунда оёқ остида босилиб ётган қимматли нарсаларни кўриб жуда раҳмим келди. Эски шаҳар йулида кетаётганимда янги шаҳарга қараб қатор-қатор кетаётган хотин-қизларни кўрдим. Улар мендан «солдатлар талаб кетган нарсаларни қайтариб бераётган эмиш» деб эшитдик, шу тўғрими? — деб сўрадилар. Мен буни кўрмаганлигимни айтдим. Эски шаҳарга тушсам, энг яхши бинолар, маҳаллалар, шаҳар кўчаларидаги тимлар, дўконлар, ошхоналар ва чойхоналар қуйиб ер билан теп-текис бўлган. Бунда бойўгли сайрамоқда. Халқ оч ва яланғоч, жуда оғир аҳволда. Бу аҳволни кўриб кўп ачиндим».

«Бир куни — дейди қўзғолон иштирокчиси Мама-шариф Ҳусайнов, — шаҳар атрофини солдатлар ураб, ҳар ҳовлига беш-олтитадан бўлиб кираверишдилар. Одамларни уриб-сукиб уйлари-дан қувиб чиқдилар. Бе-

шикдаги болаларни ечиб олишга қўймадилар. Халқни бозор майдонига тўплаб, ёш ва жинсларга қараб тўдаларга ажратдилар. Атрофларига тўп ва пулемётлар ўрнатдилар. Солдатлар баъзи одамларни қулогидан бураб тўп оғзига олиб бориб кейин қўйиб юборадилар. Баъзилари одамларга қараб милтиқларини шарқ-шурқ қилиб қўрқитадилар. Одамлар орасида Оқ подшо Жиззах халқини отиб юборади, энди ҳаммамизни отар экан деган гап тарқалди. Халқни ваҳима босди. Хотинлар ва болалар йиғлади. Солдатлар уларни милтиқ қўндоғи билан урдилар. Бир вақт янги шаҳардан бир отлиқ аскар чопиб келиб: «Сиз маккор Жиззах халқи подшоҳи аъзамнинг олий фармонига итоат қилмаганликларингиз учун подшоҳи аъзам сизларни отува буюрган эди. Генерал-губернатор Куропаткин сизларнинг гуноҳларингизни Оқ подшодан тилаб олибдилар. Сизлар энди бу шаҳарда яшашдан маҳрум бўлдингиз. Сизларни шаҳардан 25 километр нарига сургун қиламиз» деди. Солдатлар, мингбоши ва полициячилар халқни уч томонга бўлиб ҳайдадилар. Кун бениҳоят иссиқ, ҳамма ёқни чанг-тўзон қоплаган, эски шаҳарга келадиган сув янги шаҳарда бўғиб қўйилганлиги учун ҳеч жойда сув йўқ. Борларини солдатлар қоқиб олди. Яна югуртирди. Чополмай йиқилганларни милтиқ қўндоқлари билан урдилар. У вақтдаги дод-вой оламни тутар эди. Ёш болалар сувсизликдан юраги куйиб, ўлиб қолаверди. Ҳомиладор хотинлар туғиб ётибди, солдатлар уларга қарашга йўл бермайди. Солдатлар югиришдан бош тортганларни отдилар. Югуриб кетаётган халқни яна тўхтатиб, қўлларидаги узукларини, қулоқларидаги сиргаларини юлиб олдилар. Шу равишда чўлга етиб боргунча неча жойда текшириб, то яхши кийимларгача ечинтириб олдилар. Бизларни шундай азоб-уқубатлар билан шом пайтида Қилич чулига олиб бориб ташлаб қайтдилар. Одамларда овқат ҳам, кўрпа-ёстиқ ҳам йўқ эди. Ҳамма оч ва сувсиз қолди. Кечаси биз қишлоқларга бориб, овқат олиб келиб ҳаммага оз-оз улашиб турдик. Бир тўп одамлар оч қолиб, касалликдан ўлдилар. 10 кундан кейин бизга шаҳарга келишга рухсат тегди». Мазкур сатрларда асосан кўзғолончиларнинг ота-оналари ва фарзандларига нисбатан қилинган ваҳшийликлар ҳақида сўз юритилган. Кўзғолончиларнинг ўзларига нисбатан қўлланилган азоб-уқубатлар янада даҳшатли

бўлган. Бу ҳақда Коршунова исмли рус аёлининг ўз кўзи билан кўрганини далолат беради: «Тошкент қамокхонасининг ҳовлисида очликдан улган фаргоналикларнинг мурдалари солинган араваларни кўрдик. Сўнгра чала улик бўлиб ётган маҳбуслар жойлашган қамокхона ертўласига тушдик. Бу ернинг икки томонида ниҳоятда қийноқлар орқасида ўлаётган одамлар ётишибди. Булар шу даражада зич ва қалашиб ётар эдиларки, оёқ босишга жойни топиш жуда қийин бўлди. Бизни озгин, исқирт эркакларни, сочлари ёйилиб ётган хотинларни кўриниши, кўрқув ва шу билан бирга нафрат билан қараётган кўзлари ҳаяжонга солди. Ёши улгайган бир аёл менинг оёғимга ёпишиб гич ёш ва аламга тўлган кўзлари билан боқиб нималарнидир гапирди. Бироқ мен тил билмаганим туфайли унинг ҳўнграб йиглаш билан айтган сўзларини тушунмадим. Кимдир олдинда кетаётган бир ҳамроҳим мени қўлимдан тортгандан кейин аёлдан узоқлашдик. Мен аёлларни бадани бўйлаб минглаб минглаб чумолиларни ўрмалаётганини кўрдим. Манзара гоётда даҳшатли эди. Мен бир новча одамнинг эғнидаги чириган чопонидан бир парча пахтани юлиб олиб чайнаётганлигини гувоҳи бўлдим. Кўп маҳбуслар деярли нафас олмай ётардилар. Афтидан улар азоб-уқубатларнинг охирги дақиқаларини кечирмоқда эди. Уларнинг кўпчилиги эс-ҳушини йўқотган, бошқалари оч кўзлари билан бизга боқар эдилар».

Баён этилган сатрлардан маълум бўладики, чор маъмурияти эркакларни орасига аёлларни жойлаштириб ва азоб бериб тарихда мисли кўрилмаган даҳшатга қўл урган.

Жиззахда кўзғолон кўтарилганлигини рўкач қилиб 2000 гектар унумли ер давлат фойдасига мусодара қилинди. Шу равишдан деҳқонлар ҳаётининг асосий манбаи ҳисобланган ердан маҳрум этилган. Бу билан бир қаторда кўзғолончиларнинг ташаббусчилари осиб ўлдирилди. Генерал-губернатор А. Н. Куропаткин баён этилган жазо чораларини қуйидагича таърифлаган эди: «Тўб аҳоли шуни яхши билсинки, рус қони тўкилган тақдирда айбдорларни осиб ўлдирилиши билан бир қаторда уларни ерлари Андижон (Дукчи Эшон) кўзғолони иштирокчиларига нисбатан қилингандек тортиб олинади. Бу ҳар бир галаёндан кейин қатъи равишда қилинаётган тартиб тўб аҳолини рус

ҳукуматига қарши қурол кутармасликка мажбур эти-
ши лозим!»

Бошқаларга ибрат ва хавф бўлиши учун биринчи
навбатда қўзғолонни энг юқори чўққига кутарилган
жойларидан бири Жиззах шаҳри ер билан яксон
қилинди. Бундай фожиа қўзғолончиларнинг эсдалик-
ларидан ҳам ўз ифодасини топди:

*Тахта кунрик битдими?
Николай подшоҳ ўтдими?
Жиззах шаҳрини вайрон қилиб
Муродига етдими?
Ош қади, Палов қади
Томга чиқиб дод айлади
Намозгоҳни солдат босиб
Жиззахни вайрон айлади*

Шуни айтиб ўтиш керакки, юқори табақа орасида
дилида чор ҳукуматига ва мардикорликга олишга қар-
ши бўлган кишилар йўқ эмас эди. Улар ўз мақсадла-
рини ошкора қилишдан чўчиб пинхон равишда иш
юритдилар. Масалан, Андижон шаҳридаги энг йирик
миллионер Миркомил Мир Муминбоев Қўқон минг-
бошиси номига махфий хат жўнатган: «Маълум
бўлсинки, Қўқон аҳолиси ва бойлари мардикорликка
олиш масаласи бўйича қаттиқ туришларини тайинла-
ган, мардикорликка бормасликни айтинглар,
Қўқманглар! Россияни аҳволи жуда танг. Мени ўзим
бориб кўрдим. Қачонки одамлар мени устимдан ши-
коят қилганларида 150 минг сўм бериб қўтилдим.
Ҳозирги вазиятда, агар рус амалдорига минг сўм бе-
рилса у вақтда хотинини ҳам, боласини ҳам беришга
тайёр. Туркиянинг аҳволи яхши. Эндиликда биз куш-
фурушларни қонини ичамиз. Андижон тақдири
қўлимда.

Бу хатни ўқи, тез жавоб бер ва сир тут»¹.

Шу мазмундаги хат Марғилондаги Сайид Мамад
Эшонга ҳам юборилиб, унда фақат бир ёқадан бош
чиқариб иш юритилса халқ қўзғолонини кутариш осон-
лиги кўрсатиб ўтилган.² Миркомил Мир Муминбоев
бундай хатларни бошқа жойларга ҳам юборган. Бироқ

¹ ЎзР МДА. Ф. Фарғона вилоятининг ҳарбий губернаторини бошқарма-
си, 2-руйхат, 148-иш, 66-бет.

² Уша жойда, уша бетда.

юқори табақа вакиллари қўрқоқлик ва лоқайдлик қилиб қулай фурсатдан фойдалана олмадилар. Ҳатто миллий буржуазия ва зиёлилар заиф бўлганлиги учун ўзларини ўтга урушдан чўчидилар. Натижада халқ галаёнларига бошчилик қиладиган билимдон раҳбар топилмади. Шунинг учун қўзғолончилар тош, гипс парчаси, таёқ, болта, темир-терсак ва бошқа оддий нарсалар билан, милтиқ, тушпонча, қилич ва тушлар билан қуролланган империя қўшинларига қарши ўзлари билганича кураш олиб бордилар. Жазо отрядларининг ваҳшийлиги ўлкада жуда хатарли ва хавфли вазиятни юзага келтирди. Бундан ваҳимага тушган маҳаллий табақа вакиллари ва зиёлийлар вазиятни юмшатиш ва тинчликни таъминлаш мақсадида мардикор олишга қаратилган фармонни амалга оширишга яқиндан ёдам беришга аҳд қилдилар. Ҳатто маҳаллий юқори табаканинг айрим вакиллари «Овом халқни» қўзғолон кутарганликлари учун чор маъмуриятидан кечиришни илтижо қилдилар. Чунончи, «Туркистон вилоят» рўзномасининг саҳифаларида рус императорини кўкларга кутарувчи ва мардикорликка бориш ҳар бир кишининг ватан олдидаги бурчи эканлиги ҳақида шеър ва мақолалар чоп этилди.

Шунингдек маҳаллий маъмурият, миллий буржуазия ва жадидларнинг вакилларини «Маҳаллий ёрдам комитетлари» тузилди.

Улар мардикорларни жўнатишга кўмаклашиш билан бир қаторда жамоадан уларни эҳтиёжи учун маблағ тўпладилар. Мазкур комитетлар Тошкент, Андижон, Қўқон, Наманган ва бошқа жойларда ташкил этилиб, унга асосан жадидлар бошчилик қилдилар. Сиртдан қараганда комитетлар гуё император фармонини қувватлагандек кўринади. Бироқ аслида ҳукумат томонидан деярли моддий ёрдам кўрсатилмаган. Мардикорларни аҳволини оз бўлсада яхшилашга ҳаракат қилинган эди. Шубҳасиз, қўзғолон жараёнида чор маъмурияти томонидан амалга оширилган даҳшатли чоралар халқни ниҳоятда тинқасини қуритиб ва ҳаётни остин-устун қилиб ташлаган эди. Буни устига устак мардикорликка юбормасликни ҳеч иложи бўлмаган. Мана шундай оғир шароитда комитетларни тузилиши фойдадан холи эмас эди, албатта. Чунки уларнинг асосий вазифаси мардикорликка жўнатилаётган кишиларни ва уларнинг оила аъзоларини

эхтиёжларини қондиришдан иборат эди.¹ Қаҳатчилик ва чор жазо отрядларининг қиргинларидан ниҳоятда толиққан халойиқ қайта қўзғолон кўтаришга ҳоли қолмади. Баён этилган қулай фурсатлардан фойдаланган чор ҳукумати императори фармонни амалга оширишга қатъий равишда киришди.

1916 йили 23 августида А. Н. Куропаткин мардикорликка сафарбар қилиш тadbирлари ҳақида буйруқ чиқарди. Бунда мардикорликка олинадиган одамларни сони тақсимланди: Сирдарё вилоятига — 60.000, Самарқанд вилоятига — 32407, Фарғона вилоятига — 51233, Етгисув вилоятига — 4300 ва Каспий орти вилоятига — 13830 киши белгиланди. Жами 200470 кишини ташкил қилди. Сафарбарлик 1916 йилни 18 сентябрда то 1917 йили февраль буржуа-демократик революциясининг ғалабасигача давом этди. Мардикорлар Москва, Петербург, Рязань, Тула, Орёл, Смоленск, Пенза, Брянск, Двинок, Нижний-Новгород, Қозон, Самара, Перм, Екатеринбург (Свердловск), Оренбург, Киев, Харьков, Екатеринослав, Одесса, Запорожье, Керч, Тфилиси, Ботуми ва бошқа жойларга ўрнаштирилди.

Чор маъмурияти белгиланган 200470 киши ўрнига 123 мингдан ортиқ мардикорларни сафарбар қилишга муваффақ бўлди. Улардан 101.600 киши Россиянинг Оврупо қисмига, 4000 киши Сибирга, 7405 киши Кавказга жойлаштирилган. 10 мингдан ортиқ кишилар Туркистон ўлкасида ишлатилди. Мардикорлар ҳарбий ва оддий саноат корхоналарида, конларда, темир йўллар қурилишларида, ўрмонларда ва айрим капиталистларнинг хужаликларида қаттиқ ишлатилди. Хусусан, фронт орқасидаги ҳаракатдаги армия ўрнашган жойларга — 33.687, заводларга — 17.000, темир йўлларга — 28.270, турли жамоа корхоналари ва ташкилотларда — 44.284 мардикорлар юборилган эди. Улар очликдан, ҳурликдан ва машаққатли меҳнатдан куп азоб-уқубатларни бошларидан кечирдилар. Уларнинг орасида совуқ урушидан ва турли касаллардан ўлганлар ва ногирон бўлиб қолганлар бор эди. Ўзбек мардикорларининг ҳаёти огзаки ижодиётда ҳам тасвирланган:

¹ «Туркестанский голос», 1916, 1 сентября.

Поезднинг гилдираги,
 Устахонаси билан дунгалаги,
 Двинскага кетишди
 Мард йигитнинг бир булаги.
 Двинскийга кетмас эди
 Мард йигитнинг бир булаги,
 Двинскийга кетказган,
 Николай золимнинг замбараги.
 Двинскага йўл бўлсин
 Қарағайзоринг кул бўлсин
 Йигитларни қийнаган
 Николайинг йўқ бўлсин.
 Сук ошингни ичмайман,
 Этигимни ечмайман.
 Қорда қарағай кесганман
 Ҳеч ҳаққимдан кечмайман.

Мардикорларнинг оғир ҳаёти қуйидаги мисраларда ҳам ўз ифодасини топган:

Унда бордик, шунда келдик
 Пенза деган шахрига.
 Яرمىз чор петида қолдик,
 Яرمىз мис конида.
 Оёқларимиздан совуқлар ўтди,
 Тўхтамас кўздан ёш.
 Шурпа деб лойқа сув берди,
 Бир киши ичолмадик.
 Қора нон аччиқ экан,
 Уч кунгача ейолмадик.

Ўзбек мардикорлари машаққатли ва оғир ҳаётнинг асири бўлиб қолмай, кураш олиб бордилар. Улар бир неча маротаба иш ташладилар ва ҳарбий отрядлар билан тўқнашган вақтлари бўлди. Улар Февраль-буржуа демократик инқилобидан кейин ўз ватанига қайтишга эришдилар.

Умумий хулоса шуки, 1916 йил қўзғолони чор ҳукуматининг мустамлакачилик ва улуғмиллатчилик сиёсати авжига минган вақтда юз берди. У миллий зулмга, ўлкани Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланишига қарши қаратилган эди.

Қўзғолоннинг тарихий аҳамияти шундаки, у бутун

Туркистон ерларида туб аҳолининг сиёсий онги ва фаолиятини ўсишига олиб келди. Унда аёлларнинг қатнашиши муҳим воқеа ҳисобланди. Бу аёлларнинг ватанпарварлиги ва жасорати ҳақида далолат беради. Қўзғолон кенг қулоч ёйиб, шаҳар камбағалларини, деҳқонлар оммасини ва рус ҳукумати ҳукмронлигидан норози бўлган юқори табақа вакилларини қамраб олди. Улар биргаликда Ватан мустақиллиги ва озодлигини тиклаш учун курашдилар. Қўзғолон рус ҳукуматининг ўлкадаги куч-қудратини заифлаштириб, Россияда Февраль-буржуа демократик революциясининг галабасини таъминлаган омиллардан бири ҳисобланади.

Қўзғолоннинг ижобий томони яна шундаки, у рус императорининг мардикорликка сафарбарлик ҳақидаги фармонини ўз вақтида амалга оширишга зарба берди. Натижада мулжалланган мардикорларнинг сонини ярмисинигина жўнатишга тўғри келди.

Қўзғолон ўзбек ва улканинг бошқа халқларининг мустақиллик, озодлик учун олиб борган курашлари тарихида ўчмас из қолдирди.

Россия ва Туркистонда сиёсий партиялар ва ишчилар ҳаракатининг юзага келиши

РОССИЯДА СИЁСИЙ КУРАШЛАРНИНГ АВЖИГА ЧИҚИШИ

Россия ҳам Туркистон ҳам бир империянинг таркибида бўлганлиги учун у ердаги сиёсий ҳаётни ўлкага ўз таъсирини кўрсатиши турган гап эди. Шу боис Россиядаги сиёсий вазиятни маълум даражада бўлса-да ёритмасдан Туркистондаги воқеалар ҳақида тўғри тасаввур этишни ҳеч иложи йўқ.

XX аср бошларида Россияда ҳукм сураётган сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тизим замон талаби ва тараққиётга жавоб бера олмай қолди. Натижада бутун мамлакатда чуқур инқироз содир бўлиб Россия Оврупонинг қолоқ мамлакати сифатида намоён бўлди. У ривожланган мамлакатларнинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозори ҳисобланди. Бундай оғир аҳволдан қутулишнинг ягона йўли монархия тизимидан воз кечиб, демократик республикасини тузишдан иборат эди. Аммо чор ҳукумати яккаҳокимликка асосланган тоталитар сиёсатни давом эттириб сиёсий ва инсоний ҳуқуқларни тақиқлади. Бу ҳолат Россияни ўзида ҳам, унинг мустамлакаларида ҳам оппозицион кучларнинг фаолиятини тобора кучайтириб борди. Биринчи навбатда қашшоқлашган ишчилар ҳукуматга қарши бош кўтардилар. Чунончи 1900—1904 йилларда улар томонидан 925 маротаба иш ташланиб, 180 минг киши қатнашди. Агар 1901 йилда сиёсий иш ташлашлар 22 фоизни ташкил этган бўлса 1903 йилда — 53 фоизга кўтарилди. Бундан ташқари 1901—1904 йилларда 76 маротаба биринчи май намойишлари ўтказилди. Ишташлаш (стачка)лар ва намойишларда «Йўқолсин Чор ҳукумати», «Чор ҳукумати — халқ душмани» сингари шиорлар баён этилди. Шунингдек Россияда деҳқон галаёнлари кўтарилди.

Россиянинг 1904—1905 йиллардаги Япония билан урушда мағлубиятга учраши халқ оммасининг аҳволини

янада ёмонлаштириб унинг нафрати ва газабини қайна-тиб юборди. Айниқса ишчиларнинг норозилиги юқори чўққига кўтарилди. Чунончи 1905 йил 9 январ, якшанба куни Петербургдаги Қишки саройнинг майдонида 150 минг кишидан иборат ишчилар намойиш кўтардилар. Солдатлар уларга қарши ўқ узиб 1200 кишини ўлдирди ва 5 минг кишини жароҳатлантирди. Шу боис намойиш «Қонли якшанба» деб юритиладиган бўлди. Чор ҳукума-тининг тинч намойишларга нисбатан ваҳшиёна муноса-бати кенг халқ оммасининг газабини янада қаттиқ кўзгатди. Мамлакат бўйлаб норозилик намойишлари кенг қулоч ёйди. Масалан, 1905 йилнинг январь ойида 450 минг ишчи бош кўтарди.

Чор ҳукуматининг тоталитар сиёсати ва мамлакат-нинг оғир аҳволи турли сиёсий партияларни юзага келтирди.

XIX аср охири — XX аср бошларида Россияда со-циал-демократик тўғараклар пайдо бўлди. Улар чор ҳукуматига қарши курашиш, сиёсий озодликка эри-шиш, сўнгра социализмни куришни мақсад қилиб қўйдилар. 1898 йилда Минскда мамлакатнинг турли жойларда тарқоқ ҳолда иш юритаётган социал-демо-кратик тўғаракларнинг вакиллари ўзларининг бирин-чи съездини ўтказдилар. Ушбу съездда Россия социал-демократик ишчилар партияси (РСДРП) тузилди. Сиёсий озодлик ва социализм учун кураш партиянинг асосий вазифаси этиб белгиланди. Бу ҳақда махсус ма-нифест қабул қилинди. 1903 йилда даставвал Брюс-сельда, сўнгра Лондонда РСДРПнинг иккинчи съезди чақирилиб партиянинг дастури қабул қилинди. Дас-турда партиянинг кураши икки босқичда олиб бори-лиши кўрсатилди. Биринчисида чор ҳукуматини ағда-риш ва буржуа демократик республикасини ўрнатиш, иккинчи босқичда эса социалистик революцияни амалга ошириш режалаштирилди. Съездда партиянинг раҳбар органларини сайлаш ва партия аъзолигига қабул қилиш масаласи бўйича ўтказилган баҳсда Ле-нин тарафдорлари кўпчилик овозни олганлари учун большевиклар, Мартов бошлиқ гуруҳлар оз овозга эга бўлганликлари туфайли меньшевиклар деб аталди.

1901—1902 йилларда «социал революционерлар» партияси тузилиб, унинг аъзолари эсерлар деб юри-тилди. Улар революцияда ишчиларнинг етакчилик ўрнини инкор этиб, деҳқонларни революцион куч си-

фатида баҳоладилар. Улар террор йули билан курашиш тарафдорлари эди. Натижада Д. С. Синягин (1902) ва В. К. Плеве (1904) сингари Ички ишлар вазирлари отиб улдирилди. Эсерлар посёлкаларда ерга нисбатан хусусий мулкчиликни йуқ қилиб, уни жамоа ерларига айлантириш ва коллектив меҳнатни ташкил этиш йули билан социализмни қуришни тарғибот қилдилар. Эсерлар сиёсат соҳасида чоризмни ағдариш, республика, демократияни ва парламентни ташкил қилиш тарафдорлари ҳисобланганлар. Шунинг учун ҳам уларни большевик ва меньшевиклар билан ҳамкорликда иш юритган вақтлари кўп бўлган.

1905 йил 9 январь воқеасидан кейинги ойларда ишчилар, деҳқонлар ва солдатларнинг бош кўтаришлари қизгин тус олиб, хавфли вазиятни юзага келтирди. Император уни юмшатиш учун 1905 йил 17 октябрда фуқароларга сўз ва матбуот эркинлигини бериш ва қонун чиқарувчи Дума (парламент)ни жорий этиш ҳақида манифест эълон қилди.

1905 йилининг октябрь-ноябрь ойларида буржуазиянинг «конституциячи-демократлар» номида сиёсий партияси тузилди. Бу партия кадет номи билан ҳам иш юритди. Унинг дастурида конституцияга асосланган монархия учун кураш асосий мақсад деб белгиланди. Юқорида қайд қилинган ҳукумат манифести эълон қилингандан кейин «17 октябрь иттифоқи» (октябристлар) номли буржуазия партияси тузилди. Бу партия ҳам кадетларга ўхшаш конституцияли монархиянинг тарафдорлари эди. Шунингдек демократия душмани, улуғмиллатчилик ва антисемитизм руҳи билан суғорилган «черносотинчи»лар партияси пайдо бўлди.

1905 йил октябрь ойида Россияда ишчи ва солдат депутатлари советлари, посёлкаларда деҳқон (крестьян) комитетлари тузилди. Умумлаштирилганда уша йили бутун мамлакатда 55 та советлар пайдо бўлди. Уларга эсер, меньшевик ва большевиклар аъзо эдилар. Советлар чоризмга қарши курашни асосий вазифа деб белгиладилар.

Чор ҳукуматининг «17 октябрь Манифести» маълум даражада жамиятни демократлаштирган бўлса-да, лекин амалда давлат бошқарувида императорнинг яққаҳокимлиги ҳукм сураверди. Бунинг устига устак меҳнаткаш омманинг ҳаёти янада огирлашиб борди.

Шу боис 1911—1914 йилларда юз минглаб ишчилар ва деҳқонларнинг галаёнлари ривожланди.

Олдинги саҳифаларда Россиядаги турли сиёсий партияларни фаолиятини шарҳлашдан мақсад шуки, уларнинг бўлимлари Туркистон заминида ҳам юзага келиб сиёсий курашларни йўналтирувчи кучлари ҳисобланди. Маълумки улкада Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Марғилон, Андижон ва бошқа жойларда рус шаҳарлари пайдо бўлган эди. Бу жойлардаги аҳолининг ҳаёти анча оғир бўлган. Шу боис улкадаги темир йўл ва корхоналарнинг ишчилари иш ташлади ва намойиш кутардилар.

XIX аср охирларида улкада сургун қилинган социал-демократларни учратиш мумкин эди. Кейинги асрнинг дастлабки йилларида улкада социал-демократларнинг сони 377 кишини ташкил этди. 1903 йилдан бошлаб Тошкентда социал-демократик гуруҳи шаклланиб, улар ишчилар орасида чор ҳукуматига қарши революцион курашни уюштириш билан шуғулландилар. Ишчилар «Йўқолсин самодержавие», «Яшасин халқ ҳокимияти!» деган шiorлар билан ёзилган қизил байроқларни кутарган ҳолда бош кутардилар. Бундай чиқишлар Тошкентдан ташқари Самарқанд, Андижон, Қўқон ва ўлканинг бошқа жойларида кўзга ташланди. Уша 1905 йилнинг охирги ойларида айрим ҳарбий қисмларда солдатларнинг ҳам галаёни содир бўлди. Бу вақтларда Тошкент, Самарқанд, Андижон, Қўқон, Хужанд ва бошқа шаҳарларда социал-демократик ташкилотларнинг конференцияси очилди. Бунда улар РСДРПнинг улка ташкилоти сифатида бирлашдилар. Аммо 1907 йилда чор ҳукумати томонидан ташкилотнинг аъзоларини қўлчилигини қамоққа ташлашни орқасида социал-демократларнинг фаолияти сўнди. Бироқ 1912 йилга келиб янги социал-демократик гуруҳлар пайдо бўла бошлади.

Россияда бўлганидек улкада ҳам социал-демократик ташкилотларнинг аъзолари бир тарафдан эсер ва меньшевиклар, иккинчидан большевиклардан иборат эди. Улар кўп ҳолларда чоризмга қарши курашларда биргаликда қатнашдилар. Бироқ уларнинг ўртасидаги зиддият ва келишмовчилик қанчалик вақтларнинг ўтиши билан шунчалик қизгин тус олиб борди. Умуман олганда социал-демократик ташкилотларда меньшевик ва эсерлар салмоқли ўринни эгаллаган эдилар.

1905—1906 йилларда Тошкентда, Қўқонда ва Самарқандда кадет, октябрист ва прогрессивистлар партияларининг бўлимлари юзага келди. Кадетлар савдо-саноат вакиллари, адвокат ва инженерларни ўз ичига олди. У келажакда ўлканинг сиёсий ҳаётида салмоқли ўринни эгаллади.

ЖАДИДЛАР МУСТАҚИЛЛИК ВА ОЗОДЛИК УЧУН КУРАШДА

XX асрнинг бошларида чоризмга қарши кураш нафақат Россияни ўзида балки унинг мустамлакаларида, жумладан Туркистонда ҳам тобора қизиқ борди. Бу кураш икки йўналишда кечди. Ўлканинг рус аҳолиси истиқомат қилаётган жойларда олдинги саҳифаларда кўрсатилган Россиянинг ўзидаги буржуазия партиялар ва социал-демократларнинг бўлимлари юзага келди. Улар ўлкада ҳам русларга сиёсий ва инсоний ҳуқуқларни бериш ва давлат бошқарувини демократлаштириш учун курашдилар. Аммо улар бундай ўзгаришларни Россия империясини яхлитлиги ва мустамлакачилик сиёсатини сақлаган ҳолда амалга оширишни режалаштирган эдилар. Уларнинг дастурларида маҳаллий аҳолининг манфаатлари учун ҳам курашиш ҳаёлга ҳам келтирилмади. Шунга ўхшаш ўлкадаги ишчиларнинг революцион ҳаракатлари ҳам туб аҳолини озодлигини таъминлашга қаратилмаган эди. Туркистон заминида буржуазия сиёсий партия ва социал-демократларнинг фаолиятига қарама-қарши миллий-озодлик гоялари ўз кучини кўрсатиб борди. Зеро, ўзбек халқининг чор ҳукуматига қарши курашларининг моҳияти ва йўналиши мустақиллик ва озодликни тиклашдан иборат эди. Аммо совет даврида бу тарихий ҳақиқат инкор этилиб миллий-озодлик ҳаракатлари Умумроссия ишчиларининг чоризмга қарши революцион курашининг таркибий қисми сифатида баҳоланди. «Мустамлака чекка ўлкаларнинг, — дейилади Ўзбекистон тарихи китобида, — ишчи ва деҳқонлари ҳарбий феодал империализмга ва капиталистик эксплуатацияга қарши курашда Россия пролетариатининг иттифоқчилари бўлиб қолдилар... Россия ишчилар синфи ва деҳқонларнинг миллий районлардаги ишчилар ва қишлоқ камбағаллари билан бирлик фронтини ташкил этиб, буржуазияга маҳал-

лий эксплуататор синфларга қарши курашга йўллади».¹

Куришиб турибдики, гуё Россия ишчилар синфи миллий-озодлик курашларнинг йўлбошчиси ҳисобланган. Шўро тарихчилари бу фикрни тасдиқловчи биронта ишончли ҳужжатни кўрсатмай умумий сўзлар билан чегараландилар. Буни исботлашни иложи ҳам йўқ эди. Чунки ўлкадаги миллий-озодлик ғоя ва курашлар Россия буржуазия сиёсий партия ва социал-демократларнинг мақсадларига зид ва қарши ҳолда намоён бўлди. Улар мустамлакачилик ва улугмиллатчилик сиёсатининг кушандаси сифатида гавдаланди. Бу борада жамиятнинг энг илғор вакиллари — жадидларнинг ватанпарварлик фаолияти муҳим ўрин эгаллади. Жадидчилик ҳаракати узида мазлум халқнинг озодлик ғояларини акс эттирди. Унинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тасодифий ва фавқулоддаги воқеа бўлмай сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий заминига эга эди.

Биринчидан. Чор ҳукумати хонликларни босиб олгандан кейин миллий давлат, миллий қўшин ва миллий чегарани йўқ қилиб ўлкани Россия империясининг таркибий қисмига айлантирди. Олий ва ўрта раҳбарлик лавозимларига рус генераллари ва офицерлари тайинланиб ҳарбий бошқарув тизими жорий этилди. Маҳаллий халқ вакиллари эса қуйи мансабларга тайинланиб, улар чор маъмуриятининг малайлари эди, холос. Сиёсий-маъмурий тизим мустамлакачилик ва миллий зулмга асосланган бўлиб сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар берилмади. Жамиятда адолатсизлик, зуравонлик, ҳақсизлик, назорат ва таъқиб ҳукм сурди. Бундай озодликни барбод этган бошқарув тизими жадидларнинг сиёсий қараш ва фаолиятини шакллантирди. Зеро, улар мустамлакачилик ва миллий зулмга қарши курашни асосий вазифа ҳисоблаб, унинг даҳшатли оқибатларини куюниб баён этдилар. Бу хусусда Фитратнинг «Темур сағанаси» пьесаси алоҳида аҳамият касб этади. Унда Фитрат пьеса қаҳрамони орқали Амир Темур руҳига мурожаат этиб дейди: «Ҳоқоним, эзилиб таланган, таланиб йиқилган, йиқилиб яраланган турк элининг бир боласи сендан кумак истарга келди. Боғлари бузилган, гуллари сўлган, булбуллари учирилган Туроннинг бир қорову-

¹ Ўзбекистон тарихи. III жилд. Тошкент, 1971, 20—21-бетлар.

ли сенга арз этарга келди. Бағрим ёниқ, юзим қора, кўнглим синиқ, бўйим букик. Сенинг зиёратингга келдим султоним. Эзилган бошим, қисилган виждоним, куйган қоним, ўртанган жоним учун бу сағанангдан даво излаб келдим, Ҳоқоним! Юз йиллардан бери жафо кўриб, гам чекиб келган туркнинг қонли кўз ёшларини этақларингга туқарга келдим. Қоронғулар ичра қолган ўзбек кўзлари учун тупроғингдан сурма олгани келдим. Туркнинг номуси, эътибори, иймони, виждони золимларнинг аёғлари остида қолди.

Туркнинг юрти, улоғи, учоғи, Турони ёт қўлларга тушди. Туркнинг белгиси, онги, уйлови, зийраклиги жаҳолат ўлжасига кетди. Сенинг қиличинг билан дунё эгаси бўлган Турк тинчгина бир ётоқ тополмай қолди».¹

Ушбу сатрларда мустамлака даврининг ўзбек халқига келтирган фожеаси ҳаққоний равишда тасвирланган. Ҳақиқатан ҳам ўша даврда туб аҳолига оддий бир ҳақ-ҳуқуқ ҳам берилмай оёқости қилиниши, хўрланиши ва қўл каби ишлатилиши авжига минган эди. Аммо ҳеч қандай таъқиб ва жазолар ўзбекларнинг ватанпарварлиги ва курашини парчалай олмади. Аксинча озодлик учун курашни муқаддас бурч деб ҳисобладилар. Бу «Темур сағана»сининг қаҳрамони мисолида ҳам яққол кўзга ташланиб турибди. У мустақиллик ва озодлик рамзи бўлмиш буюк Амир Темурдан куч-қувват сўраб руҳига сигинади. Фитрат «Темур сағанаси» драмаси орқали жадидларнинг сиёсий қиёфасини ёритди дейилса, асло хато бўлмайди. Бу борада унинг қуйидаги шеъри ҳам диққатни жалб этади.

*Эй, улуғ Тангрим,
эй, буюк Тангрим,
Турк ўғлисан, Турон элин
юксалтиргайсан.
Ярлақагайсан,
Раҳм этгайсан.
Улуғ Турон, турк боғида
гул кўкартиргайсан.
Эй, Тангрим! Раҳмонсан,
улуғсан, қодирсан,*

¹ Каримов Н. Фитратнинг шайтонга исёни. «Ўзбекистон адабиети ва санъати», 1993, 20 август.

Турк элларин Турк боғида,
гул кукартиргайсан.

Эй йигит йўқми

томирингда қон!

Мунча хурлик билан ётибсан?!

Давлатинг, иззатинг йўқ қулингда,

Бошқага қул бўлиб қолибсан.

Турк эли тургин энди! Тиғ, яроғ, отга

мин, чоптир энди,

Синдириб ташла ёвнинг қулини, зулмини

истамаймиз дебон!'

Фитрат «Давлатинг, иззатинг қулингда йўқ» ва «бошқага қул бўлиб қолибсан» деб мустамлакачилик исканжасида сиқилиб ётган ўзбекларни озодлик курашига даъват этган. Бу ерда мустақилликни тиклаш ва миллий давлатни ташкил этиш гояси барқ уриб турибди. Бундай гоя Чўлпоннинг шеърларида ҳам ўз аксини топган.

Гўзал Туркистон сенга на бўлди,

Саҳар вақтида гулларинг сўлди.

Чаманлар барбод, кунлар ҳам фарёд,

Билмам не учун қушлар учмас боғларингда.

Бирлигимизнинг тебранмас тоғи

Умидимизни сунмас чироғи.

Бирлаш эй халқим, келгандир чоғи,

Безансин энди Туркистон боғи.

Қўзғол халқим, етар шунча жабру жафолар.

Ол байроғингни қалбинг уйғонсин,

Қулик, асорат барчаси ёнсин.

Қур янги давлат, ёвлар ўртансин,

Усиб Туркистон, қаддин кутарсин,

Яйрат, яшнат, ўз Ватанинг гул боғларингда.²

Жадидларнинг юқорида кўрсатилган сиёсий курашлари XX аср бошларида шаклланди. Бироқ улар асосан буржуа феврал-демократик революциясидан кейин ҳаётга татбиқ этиб борилди. Бу вақтларда

¹ Ёқубов Ҳ. Фитрат тўғрисида баъзи хотираларим. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1996, 29 октябр.

² Йўлдошев Н. Чўлпон ва Фитрат. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» 1995, 20 январь.

Бехбудий ва Мунаввар қори сингари жаидид лидерларининг «Ҳақ олинур, берилмас», «Хуррият берилмас, олинур» деган хитоблари бежиз кутарилмаган эди. Жаидидлар бу вақтгача биринчи галда халқни саводини чиқариш, миллий ҳис-туйғу ва онгини ошириш билан бевосита шуғулландилар. «Чор ҳукуматини йўқотиш, — деган Мунаввар қори, — жаидидларнинг тилагида бор эди. Сиёсий вазифамиз ва мақсадимиз ҳам шундан иборат бўлиши яширин эмас. Наинки, биз жаидид мактаби очиш билан савдо хизматчилари, бошқа таъбир билан айтганда, дўконда ўтириб, насия ёзадургон ходимлар етказсак. Бу ишга ақлли одам шу баҳони беришда у ёқ, бу ёқни мулоҳаза қилсин».¹

Бу ерда Мунаввар қори мазлум халқнинг саводини чиқариш орқали онгли равишда иш юритадиган ва ўзининг фикр-мулоҳазасига эга кишиларни етиштириш зарурлигини таъкидламоқда. Бу ўз даври учун энг тўғри йўл эди.

Иккинчидан. Туркистон Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланган эди. Шу нуқтаи назардан ўлкада пахтачилик ривожлантирилиб, унинг деярли ҳаммаси Россияга жунатиб турилди. Шунга ўхшаш бошқа деҳқончилик маҳсулотлари ҳам хом ашё сифатида олиб кетилди.

Мустамлакачилар ўлкадаги табиий бойликларни ҳам таладилар. Россиядан ўлкага тайёр саноат молларини узлуксиз келтирилиши ҳам тараққиётни бўғиб халқни қашшоқланишига олиб келган. Шунинг учун жаидидлар моддий бойликларини бегоналарнинг қўлидалиги ва уларни таланишига қарши курашни муқаддас бурч ҳисоблаганлар. Чунончи, Бехбудий «Хуршид» рўзномасининг 1908 йилги сонларидан бирида чоп этилган мақоласида мустамлакачилик сиёсати туфайли Туркистон ўлкаси фақат хом ашё етказиб берувчи замин бўлиб қолганидан халқимиз қашшоқ яшамокда, деб қайғурган. Айни пайтда у Россияни ўзимиздан хом ашёни арзонга олиб ундан ишланган молларни қимматга сотишини қоралаган. «6 миллионли туркистонликларда, — деб ёзган Бехбудий, — уч миллионер борлиги маълум эмас. Деҳқонлар эса, агарчи

¹ Каримов Н. XX аср бошларидаги тарихий вазият ва жаидичилик ҳаракатининг вужудга келиши. «Жаидичилик: Ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш». Тошкент, 1999, 33-бет.

бир вақт қўли бир оз ақча кўрар, яна Оврупо (Россия бойларига) бир икки-беш хом мол бериб пишиқни зўрга олур!..»¹

Ҳақиқатан ҳам Россиядан ўзбек пахтасидан тайёрланган газламалар, кийимлар ва бошқа буюмлар ўлкага келтирилиб қиммат баҳода харид қилинган. Шу равишда ўзбек халқи пахтани хом ашё сифатида Россияга олиб кетилиши ва ундан ишлаб чиқарилган молларни келтирилиб юқори нархда сотилишидан катта талофат кўрган. Бундай адолатсизлик зулмнинг жонли гувоҳи бўлган жадидлар зулмга қарши ўз фикрларини изҳор этганлар. Масалан, Фитрат шундай ёзган эди: «Эллик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик. Қўлимиз боғланди, тилимиз кесилди, оғзимиз қопланди. Еримиз босилди, молимиз таланди. Шарафимиз емурилди, номусимиз гасб қилинди, инсонлигимиз аёқлар остига олинди. Тузумли турдик, сабр этдик. Кучга таянган ҳар буйруғга бўйинсиндик. Бутун борлигимизни қўлдан бердик»².

Мазкур сатрларда чор ҳукумати томонидан нафақат бойликларни таланиши балки сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар тақиқланиб кишиларнинг оғзига қулф ва оёқларига кишан солинганлиги ҳаққоний баён этилган. Ўша мудҳиш даврни Фитратга ухшаб қисқа, лўнда ва таъсирчан қилиб астар-пахтасини ағдариб ташлаган муаллиф ҳали кўзга ташлангани йўқ.

Шундай қилиб Туркистон заминини Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилиши жадидларнинг иқтисодий мустақилликни тиклашга қаратилган гоёсини юзага келтирди.

Учинчидан. Чоризм даврида миллий тил ва маданиятни бир бурчакка сиқиб қўйилиши маънавий қашшоқликка олиб келди. У мактаб ва мадрасаларни таъминлашга маблаг ажратмай уларни қолоқликда сақлаб туришга ҳеч нарсадан тоймади. Фан ва маданият гоётда оғир аҳволга тушиб қолди. Чунки чор маъмурияти маҳаллий халқни қоронғулик ва тушқунликда ушлаб туришдан манфаатдор эди. Бу борада жадид Мирмуҳсин Шермухамедов шундай ёзган: «Табиий Туркистонга маориф инспектори қилиб белгилангач қари миссионер Остроумовнинг таъсири ила бизда... мунта-

¹ Алиев А. Фитрат ва маърифат. «Шарқ юлдузи», 1992, 9-сон, 22-бет.

² Қосимов Б. Фитрат (чизиқлар). «Шарқ юлдузи», 1992, 10-сон, 173-бет.

зам мактаб мадраса очира олмас эди. Қари миссионер бунга пичроқ (ифлос) бир қасд ила қарши келадир эди. Зеро, тартибли бир мактаб ва мадрасада ўқиб чиққан шогирдларда диний миллий ҳис-туйғу булар эди. Улар миссионерларнинг пичроқ маслагига хизмат этмасдилар»¹. Дарҳақиқат чор ҳукумати халқ маорифини ривожланишига йўл қўймай маҳаллий халқнинг фарзандларини саводини чиқариш ва билимли қилишга қарши қаратилган чораларни кўрди. Ҳатто чор маъмурияти ва зиёлилари орасида агар мактаб ва мадрасаларни фаолиятини ривожлантирилса, «гафлатда ётган мусулмонлар уйғониб «нонимиз яримта» бўлади деган гаплар юрган. Чор ҳукумати ислом дини ва руҳонийларини хавфли душман сифатида баҳолаб, дин пешволари қаттиқ назорат ва таъқиб остига олинди. Мустамлакачилар халқнинг маънавий ҳаётини тарихий ёдгорликларини харобага айлантириш йўли билан ҳам уни қашшоқлантирди.

Умуман айтганда босқинчилар маҳаллий аҳолини ички ва ташқи дунё тараққиётидан маҳрум этиб, уни саводсизлик ва қоронғуликда ушлаб турди. Бундай ўзбекларнинг бу кун ҳаётини эмас, балки келажагини ҳам барбод этувчи миллий зулм жадиждларнинг маънавий ғояси ва курашини шакллантирди. Мустақиллик ва озодликни тиклашга қаратилган сиёсий курашни амалга ошириш учун мазлум халқнинг саводини чиқариш, миллий ҳис-туйғулари ва сиёсий онгини ошириш лозим эди. Шу боис жадиждлар мактабларда ислохотлар ўтказиб, ўқув услубларини такомиллаштирдилар. Натижада улқада жадиждларнинг янги усул мактаблари очилиб, самарали натижаларни берди.

«Мусулмон халқларининг ягона қутулиш йўли, — дейди Фитрат, — мусулмон жамоатчилигининг ислохот ясаши йўли билан оёққа тура билишидадир. Бунинг учун янги мактаблар очмоқ, янги замондош матбуот яратмоқ, илғор ғояларни халқ оммаси орасига ёймоқ, ҳаракатчанлик, гайрат ва фидокорлик билангина қозонмоқ мумкин бўлади».²

Хуллас жадиждларнинг фаолияти чор ҳукуматининг назорати ва таъқиби учига чиқиб озодлик ғояси ва

¹ «Совет Ўзбекистони», 1990, 18 сентябрь.

² Райҳона. Фитрат ким эди? «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992, 18 май.

курашлари бўғиб ташланган шароитда кечди. Шунга қарамай улар ўзининг ватанини озодлиги учун мардонавор курашди. Уларнинг фаолиятини дастлабки босқичида маърифатпарварлик асосий ўринни эгаллади. Улар миллий матбуотни юзага келиши ва ривожланишида ҳам ғоятда катта ишларни амалга оширдилар. Хусусан улар томонидан «Тараққий» (1906), «Хуршид» (1906), «Шухрат» (1907—1908), «Осиё» ва «Самарқанд» (1913), «Садои Туркистон», «Садои Фарғона» (1914) ва бошқа газеталар нашр этилди.

Шубҳасиз Россияни ўзидаги сиёсий вазиятни кескинлашиши ва оппозицион кучларнинг фаолияти жадидларнинг фаолиятига ўз таъсирини кўрсатган. «1904 йилда, — дейди Авлоний, — рус-япон уруши чиқиб, бизнинг ҳам кўзимиз очилди. 1905 йилда Россияда бошланган инқилоб тўлқини бизга ҳам зўр таъсир қилди. Бизнинг ташкилотимиз сиёсий маслакларга тушуниб, биринчи навбатда қора халқни оқартирмоқ ва кўзини очмоқ чорасига киришди. Бу мақсадга эришмоқ учун газета чиқармоқни муносиб кўриб, уюшманинг ҳаракати билан ўзбек тилида газеталар чиқарилди».¹

Демак Россиянинг рус-япон урушида мағлубиятга учраши ва инқилобий ҳаракатлар империянинг ожизлиги ва заифлигини намоён этиб, ҳалокатга яқинлашайётганлигини аёнлашган. Бу ҳолат ўлкадаги озодлик курашларини пировардида ғалабага эришишга бўлган умидни кучайтишга олиб келган. Ҳамда жадидлар фаолиятини жўш уришига таъсир этган.

ҶОРИЗМНИНГ АҒДАРИЛИШИ ВА БУРЖУА ФЕВРАЛ-ДЕМОКРАТИК ИНҚИЛОБИНИНГ ҒАЛАБАСИ

Россиянинг биринчи жаҳон урушида бирин-кетин мағлубиятга учраши уни бусиз ҳам оғир аҳволини чидаб бўлмайдиган даражада ёмонлаштирди. Натижада 1917 йилларнинг бошларида рус ишчиларининг ҳаракати кучайиб, уларда 676 минг киши қатнашди. Кейинги февраль ойида ҳам ун минглаб ишчилар бош кўтардилар. Солдатларнинг ҳам ғалаён кўтарганликла-

¹ Авлоний А. Таржимаи ҳолим. «Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари», Тошкент, 1993, 108-бет.

ри маълумдир. Чор ҳукуматига қарши кураш шу даражада авжига миндики, 1917 йил 28 февралда Дума томонидан тузилган вақтли комитет ҳокимиятни ўз қўлига олганлиги ҳақида қарор қабул қилди. Уша йилнинг 2 мартида Муваққат ҳукумат тузилиб, унинг аъзоларини кадет, октябрист ва прогрессивист партияларининг вакилларидан ташкил этди. 1917 йил 27 февралда Петроградда ишчи ва солдат депутатлари совети ташкил қилиниб, унда эсер ва меньшевиклар кўпчилик ўринни эгалладилар. Бу совет вақтли ҳукуматни тузишни Думанинг вақтли комитетига топшириш ҳақида қарор қабул қилди. Умуман эсер ва меньшевиклар кўпроқ буржуа демократик республикасини жорий этиш тарафдорлари эди. Император Николай II кўрдики, тахтни ушлаб туришнинг ҳеч иложи йўқ. Шу боис у 1917 йил 3 мартга утар кечаси тахтдан воз кечди. Шу тариқа Россияда Буржуазия феврал-демократик инқилоби галабага эришди. Аммо ҳокимиятга ишчи ва солдатлар депутатлари Совети ҳам даъвогар эди. Шу боис бу Совет муваққат ҳукуматга қарши курашди. 1917 йилдаги феврал воқеасини буржуазия демократик инқилоби дейилишига сабаб шуки, самодержавие, яъни императорнинг яккахокимлиги тугатилиб конституция ва парламент асосида республика ташкил этилди. Ҳокимият капиталистларга ўтиб, феодал-помещик тузумининг қолдиқларини бартараф қилиш ва капитализмни кенг қўламда ривожлантиришга катта имкониятлар вужудга келди. Петроградда чор ҳукуматининг ағдарилиши ҳақидаги хабар тез орада Туркистонга ҳам аён бўлди. Айниқса бу воқеани ўзбек ва бошқа туб аҳоли зўр хурсандчилик билан қарши олдилар. Чунончи, Тошкент Эски шаҳарида умумхалқ йиғинлари ўтиб кишиларда озодликка чиқиш умидлари қайнай бошлади. Улкада истиқомат қилаётган рус ишчи ва хизматчилари ҳам ўзларининг хурсандчилигини изҳор этиб митинг ва намоёишларни ўтказдилар. Чоризм ҳукмдорлиги тугатилган бўлса-да, лекин генерал-губернатор Куропаткин Петрограддаги муваққат ҳукуматнинг вакили сифатида ишни давом эттирди. Эски давлат бошқаруви ўз кучини йўқотмади. Биринчи жаҳон уруши вақтида ўлкада социал-демократик ташкилотлар тугатилган эди. 1917 йил март ойининг бошларида улар даставвал Тошкентда, сўнг бошқа шаҳарларда қайта юзага келди. Айни пайтда

ишчи ва солдат депутатлари Советлари пайдо бўлди. Уларнинг орасида айниқса Тошкент Совети марказий орган сифатида муҳим ўрин эгаллади. 1917 йил мартда Тошкент ишчи ва солдат депутатлари Совети Куропаткинни вазифасидан маҳрум этилиши ҳақида қарор қабул қилди. Шунга биноан ва халқ оммасининг хоҳиш-иродаси асосида Куропаткин ва бошқа чор амалдорлари ишларидан бўшатишди. Сўнгра 1917 йил 7 апрелда Марказдаги муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети тузилди. Дума ва кадет партиясининг аъзоси Н. Н. Шчепкин комитет раиси этиб тайинланди. Бу комитетнинг маҳаллий органлари — ижроия комитетлари Тошкент ва бошқа шаҳар, вилоятларда пайдо бўлди. Бу комитетлар тузилгандан кейин ҳам улкада чоризм давридаги мустамлакачилик сиёсати ўз кучида давом этаверди. Аммо улкада, Петроградда бўлганидек, муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети, ишчи ва солдатлар депутатлари советларидан иборат қуш ҳокимият юзага келди. Улар ҳокимият учун курашни тобора қизитиб бордилар. Ўз навбатида жадиdlар ҳам сиёсий курашни авжига миндириб бордилар. «Русияда, — дейди Фитрат, — инқилоб бўлиб, Николай ҳукумати йиқилгандан сўнгра жадиdlарнинг сиёсий қиёфалари очилди». Жадиdlар фурсатни бой бермай ўзларининг сиёсий партияларини туздилар. Чунончи 1917 йил мартда «Шўрои Исломия», сўнгра «Шўрои Уламо» каби сиёсий партиялар тузилди. «Шўрои Исломия»нинг аъзолари Тошкент шаҳарининг зиёлилари, руҳонийлари ва савдо аҳлининг илгор вакилларида ташкил топди. 1917 йил апрель ойида у биринчи улка мусулмонлар съездини ўтказди. Съездда Марказий орган — Туркистон улка мусулмон шўроси тузилди. Марказий шўро ҳайъатига Мунаввар қори, Беҳбудий, Убайдулла Ҳўжаев, Заки Валидий, Тошпулат Норбўтаев, Ислон Шоаҳмедов ва бошқалар киритилди. Биринчи съезд жамоа аҳли томонидан зўр қизиқиш ва мамнуниятлик билан қарши олинди. Зеро, «Шўрои Исломия»нинг бўлимлари ўлканинг қатор шаҳарларида пайдо бўлди. Хусусан, бундай бўлим (шўьбалар)га Тошкентда — Мунаввар қори, Самарқандда — Беҳбудий, Фарғонада — Носирхон Тўра бошчилик қилдилар. Шу тариқа «Шўрои Исломия» партияси бутун ўлкани қамраб олган эди. Унинг бевосита қатнашувида Тошкентда — «Турон»,

Самарқандда — «Мир важул Ислом», «Клуб Исломия», Андижонда — «Озод халқ», «Хуррият», «Маърифат», Каттақўрғонда — «Равноқул Ислом», «Гулистон», Хўжандда — «Муайин ат-Толибин» каби турли тўғарак ва жамиятлар пайдо бўлди.

«Шурои Исломия» партиясининг кўрсатилган даражада кенг қўлоч ёйиши бежиз бўлмаган, албатта. Чунки унинг мақсадлари мазлум халқнинг манфаатларини ўзида акс эттирган эди. Бунга партиянинг 1917 йил 28 апрелда «Нажот» газетасида чоп этилган мақсад ва вазифалари яққол гувоҳлик беради:

1. Туркистон мусулмонлари орасида сиёсий, илмий ва ижтимоий жиҳатдан замонга мувофиқ ислохот фикри тарқатмоқ.

2. Бутун Туркистон мусулмонларини бир фикр ва бир маслакка келтирмоққа тадбир ва ҳаракатлар қилмоқ.

3. Мамлакатларнинг усул идоралари ҳақида маълумот йиғиб, таъсис мажлисига ҳозирламоқ.

4. Туркистоннинг ҳар бир шаҳар, қишлоқ ва овулларида митинглар ясаб, сиёсий, илмий ва ижтимоий хўтбалар ўқитмоқ.

5. Эски маъмурларни ўрнидан тушириб, ўрнига янги маъмурлар қўймоқ йўллариини халққа кўрсатмоқ.

6. Туркистондаги турли миллатлар орасида бўлган ва бўладиргон ихтилофлар ва шубҳаларни битириб, бир-бирларига яқинлаштириб, бирлаштирмоқ учун тадбир ва ҳаракатда бўлмоқ.»¹

Демак, партия биринчи навбатда ўлканинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётида ислохотларни ўтказиб тараққиётга эришиш учун курашни режалаштирган. Ундаги ўлканинг барча жойларида сиёсий ташвиқот ва митингларни ташкил этиш ҳақидаги вазифалар мазлум халқни сиёсий курашга тайёрлашни назарда тутилганлигини кўрсатади. Партиянинг мустамлака ва улўғ миллатчилик руҳи билан суғорилган маъмурият раҳбарларини йўқотиб, янгиларини тайёрлаш ҳақидаги фикрининг заминида катта сиёсий масала ётган. Бунга кўра тўб аҳолининг сиёсий-иқтисодий ва маънавий манфаатларини таъминлайдиган сиёсий маъмуриятни ташкил қилиниши лозим эди.

Жадидлар партиянинг олдига қўйилган муҳим ва-

¹ Абзамхўжаев С. Туркистон мухторияти. Тошкент, 1966, 14—15-бетлар.

зифаларни ўлкадаги турли миллатларни биргаликда курашларсиз амалга оширишни иложи йўқлигини яхши англаган эдилар. Шу боис миллатлараро дўстлик ва биродарликни таъминлашни муҳим вазифа деб белгиланди.

Умуман айтганда, «Шурои Исломия» партиясининг раҳбарлари ва фаол аъзоларининг сиёсий фаолияти юқори даражага кўтарилганлиги кўриниб турибди. Бу ҳақда уларнинг Туркистон мухториятини ташкил этиш ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳам далолат беради. Бу борада ўлка мусулмон шўросининг халққа қаратилган қуйидаги мурожаати диққатга сазовордир.

«Туркистон мусулмони, туркистонлик туркий миллати бундан қирқ-эллик йил муқаддам бўлиб утган ҳолларни асло унутгани йўқ. Мусулмоннинг у вақт Бухоро, Хива, Кўқон, Қозон хонликлари каби бир-бирига душман ўлкаларга бўлиниб, ниҳоятсиз низо, ихтилоф, уруш сабабли хароб бўлганини ва бундан-да аҳамиятли бир маданиятсизлик, иқтисодий заифлик, миллат ишига қараганда ўзининг жонин қизғонмоқ душманларида албатта иттифоқлик, жон қизғонмаслик ила бўлажаги маълум.

...Ҳозир худога шукр, иттифоқ амалга келабошлади. Ҳар турли шаҳарларда гарчи заиф бўлса ҳам жамиятлар ясаиб, Шўролар қурилмоққа бошлайди. Охири Тошкентда Марказий Шўрои Исломия ҳам барпо бўлди. Туркистон мусулмонлари Туркистонга сиёсий мухторият (федерация) олмақликка қарор берди».¹

Бинобарин жаидлар хонликлар даврида ҳукм сурган ўзаро чиқишмовчилик ва қонли урушларни ва даҳшатли оқибатларини эслашиб тарихдан сабоқ олган ҳолда маҳаллий халқларни бирлаштириш ва умуммиллат манфаати учун курашиш лозимлигини ўқдириб утган эдилар. Мурожаатда расмий суратда Туркистон заминига мухторият берилиши ҳақидаги қарор қабул қилинганлигини маълум қилиниши муҳим воқеа ҳисобланди. Чунки у мустамлакачилик исканжасида эзилиб ётган халққа озодлик ва тараққиётни бахш этарди. Шу боис уша қарор кенг меҳнаткаш омма томонидан зўр хурсандчилик билан қарши олинди. «Шурои Исломия» партияси орасида келишмовчилик-

¹ Аъзамхўжаев С. Туркистон бирлиги учун. «Ўзбекистон овози», 1996, 22 октябрь.

лар йўқ эмас эди. Чунончи улардан катта бир гуруҳи мухторият тарафдорлари бўлса-да, лекин ислохотлар ўтказишга қарши чиқдилар. Улар жамият ҳаётини ўрта аср даражасида сақлаш ва шариат асосида иш юритиш гоясини олдинга сурдилар. Бу жамиятни замонавий тараққиётдан четлатиб қўйишига олиб келарди, албатта. Шу боис эскилик тарафдорлари, яъни консерваторлар «Шўрои Ислом»дан ажралиб 1917 йил ёзда «Шўрои Уламо» номида алоҳида уюшмаларини туздилар. 1917 йил 12—14 июль кунлари ҳозирги Фаргона шаҳрида мусулмон ташкилотларининг съездида «Турк одами марказияти» партияси тузилди. Унинг вазифаси сиёсий кучларни бирлаштириб ватан мустақиллиги ва тараққиётини таъминлашдан иборат эди.

1917 йил 17—20 сентябрь кунлари Тошкентда ўтказилган Туркистон мусулмонларининг иккинчи съездида ҳам Туркистонга мухторият берилиши қайта тасдиқланиб, бўлажак мухториятнинг бошқарувини ташкил этиш масаласи муҳокама этилди. Ҳамда Туркистон мухториятини таъсис этиш, ички ишларни мустақил амалга ошириш ҳақида қарор қабул қилинди.

Умуман айтганда кўрилатган йилда ўлкада миллий уйғониш ва сиёсий фаолият тобора қизгин тус олиб, жамоа аҳлини ўз бағрига тортди. Бирин-кетин турли мажлислар, съездлар ва йигинлар ўтказилиб, қандай бўлмасин Туркистон мухториятини ташкил этиш умумий мақсад ва курашга айланиб борди.

ТУРКИСТОНДА МУВАҚҚАТ ҲУКУМАТНИНГ ТОР-МОР ЭТИЛИШИ ВА СОВЕТ ДАВЛАТИНИ ЎРНАТИЛИШИ

Марказдаги муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети билан ишчи ва солдатлар депутатлари совети ўртасидаги ҳокимият учун кураш тобора қизгин тус олди. У 1917 йил сентябрь ойида кескинлашиб хавфли вазиятни юзага келтирди. Бунга 1917 йил 31 августдаги РСДРП(б)нинг мажлисида Ленин бошлиқ большевиклар томонидан «Бутун ҳокимият Советларга» деган шиорни ўртага ташланиши сабаб бўлди. Ўлка большевиклари Петрограддаги большевикларнинг изидан боришиб иш юритганлар. Шу боис улар ҳам ўлкада сентябрь ойида «бутун ҳокимиятни Советлар қўлига»

утказиш учун курашни бошлаб юбордилар. Хатто уларнинг томонига эсер ва меньшевикларнинг айримлари утиб, ҳамкорликда ҳокимиятни эгаллаш учун муккасидан тушиб кетдилар. Большевиклар ишчилар ва солдатларнинг йигинларида ҳокимиятни Туркистон комитети қўлидан тортиб олиб Советларга топшириш лозимлиги ҳақида сўзга чиқиб, тарғибот олиб бордилар. Бунга жавобан Туркистон комитети митинг ва намойишлар утказишни тақиқлаб, ҳарбий ҳолат эълон қилди. Аммо 12 сентябрдан ишчи ва солдатларнинг Тошкентнинг янги шаҳардаги Александр номидаги боғда митинги бўлиб ўтди. Унда 700 киши қатнашиб, ҳокимиятни Советлар қўлига утказилиши талаб қилинди. Ҳамда қуйидаги қарор қабул қилинди.

1. Капиталистлар қўлидаги моллар ва озиқ-овқатлар дарҳол тортиб олинсин, бу ишни фақат Советлар бажариши мумкин.

2. Озиқ-овқатларни ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш устидан назорат ташкил қилинсин.

3. Давлат аҳамиятига эга бўлган саноат ва банклар миллийлаштирилсин.

4. Шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги мол айирбошлаш тўғри ташкил этилсин, токи шаҳар озиқ-овқат маҳсулотларини, қишлоқ эса саноат молларини, шу жумладан деҳқончилик машиналарини ҳам олиб тура оладиган бўлсин.

5. Ерларнинг ҳаммаси, ҳеч бир ҳақ олинмай меҳнаткаш деҳқонлар қўлига берилсин.

6. Саноат корхоналарини Советларни ижозати бўлмасдан туриб, ёпиб қўйиш тақиқлансин.

7. Корхона хўжайинларининг ҳисобига ишсизликдан суғурта қилиш тўғрисида дарҳол қонунлар чиқарилсин.

8. Бу тадбирларни амалга оширмақ учун бутун ҳокимият дарҳол Советлар қўлига топширилсин.

9. Дарҳол революцион комитет сайлансин ва бу комитет ҳокимиятни ўз қўлига олсин.

Қарорга биноан революцион комитет тузилиб унга 14 киши киритилди. Улардан 5 киши эсерлар, 5 киши большевиклар, икки киши меньшевиклар ва икки киши анархистлар эди. Бинобарин, ревкомда эсер ва меньшевиклар ва анархистлар кўпчилик эди. Улар раҳбарликни ўз қўлларига олиб иш юритдилар. Муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети ҳарбий куч

билан рақибларининг жазосини беришга қарор қилди. Натижада ревком аъзолари қамоққа олинди. Аммо ишчи ва солдатларнинг сиқуви остида улар ҳибсдан бўшатилди. Шундан кейин 27 кишидан иборат Тошкент Совети ижроия комитети тузилди. Бу Советнинг қарори билан ревком аъзоларини қамоққа олишда айбдор ҳисобланган генерал Черкес ва бошқа офицерлар ўз вазифасидан четлатилди. Шунингдек шаҳар комендант ишдан олинди. Уларнинг ўрнига Тошкент Совети ижроия комитетининг аъзолари тайинланди. Ҳатто қизил гвардия ташкил этишга ҳаракат қилинди. Шу тариқа ҳокимият маълум даражада Тошкент Совети ва ревком қўлига ўтгандек бўлди. Бу ҳолат Туркистон комитетини хавф остига қолдирди. Шу боис у қаттиқ чораларни кўрди. Айни пайтда 1917 йил 24 октябрда Марказдан жазо отряди Тошкентга келди. Натижада Туркистон комитетининг мавқеи бир мунча яхшиланди. Ҳарбий ҳолат эса бекор қилинди. Аммо, 1917 йил октябрь ойида ўлкада сиёсий курашлар қизиқ борди. Ишчи ва солдатлар орасида норозилик яна ўз кучини кўрсата бошлади. Чунки кундалик ҳаёт тобора ёмонлашиб борди. Ишчилар йўқчилик ва қимматчиликдан нолиб митинг ва йиғилишларда муваққат ҳукумат шаънига таъналарни ёғдирдилар. Меҳнаткаш омманинг ниҳоятда оғир турмуши ва нафрати социал-демократларга Туркистон комитетига қарши курашида жуда қўл келди. Бунинг устига устак Туркистон комитети ўлкада тинчлик ва барқарорликни таъминлай олмай, сиёсий ва иқтисодий ҳаёт изидан чиқиб кетди. Тўс-тўполонлар, намоён ва митинглар, назорат ва таъқиблар ва хавф-хатарлар ҳукм сурди. Бу ҳолат муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитетини заминини емириб борди. Чидаб бўлмайдиган оғир сиёсий ва иқтисодий ҳаёт нафақат рус ишчи ва солдатларини балки тўб аҳолининг ҳам норозилигини уйғотди. Айни пайтда чоризм давридаги мустамлакачилик сиёсатининг давом этиши орқасидан маҳаллий аҳоли Туркистон комитетига майиллик билдирмади. Шундай қилиб бу комитет ўлкадаги рус ва тўб аҳолини мустаҳкам таянч сифатида ўзига жалб қилолмай ҳавода осилиб қолди. Унинг ихтиёрида қўшин бўлса-да, лекин солдатларнинг орасида парокандалик ва бўйсинишдан бош тортиш кучли эди. Ҳатто уларнинг орасида ҳукуматга қарши ҳарбий

қисмлар бўлган. Муваққат ҳукуматнинг Петрограддаги мавқеи ҳам мустаҳкам бўлмай, турли оппозицион кучларни қуршовида қолган эди. Айниқса ишчи ва солдатларнинг ҳаётини оғирлиги, нотинчлик, хавф-хатар муваққат ҳукуматга қарши норозиликни кучайтириб юборди. Социал-демократлар, хусусан большевиклар меҳнаткаш омманинг норозилиги ва нафратидан фойдаланиб, 1917 йил 16 октябрда ҳарбий-революцион марказ ташкил қилиб давлат тўнтаришига тайёргарликни бошлаб юборди. Натижада уша йилнинг 25 октябрида (7 ноябрда) большевиклар давлат тўнтаришини амалга ошириб муваққат ҳукумат аъзоларини ҳибсга олди. Ҳокимият Советлар қўлига утиб Ленин бошлиқ ҳукумат тузилди. Большевикларнинг Петрограддаги ғалабаси бутун мамлакатда, шу жумладан ўлкада эсер ва меньшевикларнинг орасида уралашиб юрган большевикларни олдинги сафга чиқиб, дадил ҳаракат қилишларига олиб келди. Эндиликда большевиклар социал-демократларнинг орасидан отилиб чиқиб, сиёсий курашга бошчилик қилишга қаттиқ киришдилар. 1917 йил 27 октябрда большевикларнинг Петрограддаги ғалабаси ҳақидаги хабар Тошкентга етиб келди. Ўлканинг бош комиссари Коровиченко Тошкентнинг «янги шаҳари» ва ҳарбий крепостини 2 минглик қўшин билан ўз назоратида ушлаб турди. Ҳозирги Мустақиллик майдонидаги «оқ уй» ўлка маъмуриятининг штаби ҳисобланиб шу ерда Туркистон комитети душманларига қарши курашга раҳбарлик қилди.

1917 йил 28 октябрда ишчилар ва солдатлар қўзғолон кўтариб вокзални ишғол қилдилар. Унинг атрофидаги кўчаларда баррикадалар қурилди. Қўзғолончиларга қарши юборилган ҳарбий қисмлар ғалабага эриша олмадилар. Бу вақтда темир йўл ва солдат комитетлари, партия ташкилотларининг вакилларида иборат революцион комитет тузилди. Хуллас, ҳукумат қўшинлари 28 октябрдан 1 ноябрга қадар давом этган қўзғолонни тор-мор эта олмади. Аксинча қўзғолончиларни қўли баланд келиб 31 октябрда кечқурун «янги шаҳарни» эгалладилар. Шундан кейин улар уша қуни ярим кечада ҳарбий крепостни жанг билан эгалладилар. Ҳарбий бошлиқлар қамоққа олиниб, солдатлар қуролсизлантирилди. Жангда қўзғолончилардан 75 киши ҳалок бўлди. 1917 йил 1 ноябрда ишчи ва солдат

депутатлари Совети, Тошкент Советининг ижроия комитети ва революцион комитети муваққат ҳукумат ағдарилиб ҳокимиятни Советлар қўлига ўтганлиги ҳақидаги мурожаатни эълон қилди. Бу воқеада большевиклар билан бир қаторда эсер ва меньшевиклар фаол қатнашдилар. Ўлканинг бошқа шаҳарларида эса Советлар ҳокимиятни жангсиз эгалладилар.

1917 йил 15—22 ноябрда Тошкентда ўтказилган ўлка советларининг 3 съездида большевик Ф. И. Колесов бошчилигида Туркистон ўлка халқ комиссарлар совети тузилди. Бу съездда «Шурои Уламо»нинг раҳбари Шерали Лапин навбатдан ташқари суз олиб ҳокимиятни Советлар қўлига ўтишига қарши чиқди. Шунингдек у: «Мусулмонлар ҳукуматни бошқача ташкил этишда қатнашмайди. Чунки мусулмонлар йўли мустақил, у Қуръон ва шариат қоидалари томонидан кўрсатилган. Шу боис улар бирор бир рус сиёсий партияларига қўшилмайди». — деган.

Аммо съезд аъзолари ҳаққоний таклифни қабул қилмай ўлка советини ўлканинг олий ҳокимият органи деб ҳисоблаш ва уни бундан буён Туркистоннинг халқ комиссарлари совети деб аташ ҳақида қарор қабул қилди. Бундай бўлмасликни иложи ҳам йўқ эди. Чунки съезд аъзолари асосан большевик, эсер ва меньшевиклардан ташкил топган эди. Аксинча улар туб аҳоли вакиллари давлат бошқарувига қатнаш тирмаслик ҳақида декларацияни қабул қилдилар. Шундан кейин чор ҳукумати ва муваққат ҳукуматнинг қонунлари, Тошкент, Самарқанд ва бошқа шаҳарлардаги думаларнинг фаолияти бекор этилди. Муваққат ҳукуматнинг мансабдорлари ишдан олинди. Бу вақтларда большевиклар, эсер ва меньшевикларни ўз қаторидан сиқиб чиқариб, деярли барча шаҳарларда советларнинг раҳбарлигини эгалладилар. Улар ўлкада яккаҳокимликни қўлга киритиш мақсадида эсер ва меньшевиклар билан бир ташкилотда иш юритишдан воз кечдилар. Натижада 1917 йилнинг охирига келиб Тошкент, Наманган, Когон, сўнгра бошқа жойларда большевикларнинг мустақил ташкилотлари юзага келди. 1918 йил июлда Туркистон большевикларининг 1 съездида Туркистон коммунистик партияси тузилди. Эсер ва меньшевиклар совет давлатининг ашаддий душманлари сифатида қораланди. Айтиш лозимки, Россия ва Туркистондаги революцион ҳаракатлар жа-

раёнида ҳамма вақт эсер ва меньшевиклар салмоқли ўринни эгаллаб кўп ҳолларда сиёсий курашга раҳбарлик қилиб турганлар. Улар Тошкентдаги революцион курашларда ҳам етакчилик қилдилар. Аммо, ҳаёт шуни кўрсатдики, улар ташкилотчилик ва қатъиятлик жиҳатдан анча заиф бўлиб чиқдилар. Большевиклар эса уддабурон, бағритош, тезкор, шафқатсиз, олғир, бир сўз билан айтганда юлдузни бенарвон урадиган бамисоли шайтонсифат кишилар бўлган. Улар мазкур хусусиятлари туфайли революция ғалабасида асосий ўринни эгаллаган рақибларини суриб ташлади. Ҳамда ҳокимиятни қўлга олиб, Совет давлатини барпо этдилар. Бу фавқулодда ва тасодифий ҳолатда содир бўлган воқеа сифатида намоён бўлди. Совет давлатини барпо этилишини XX аср фожеаси деб баҳоланса асло муболага бўлмайди.

Туркистон Мухториятининг ташкил топиши ва тарихий аҳамияти

Совет даврида олимлар гуё ўзбек халқи социал-демократларнинг, хусусан большевикларнинг таъсирида Совет давлатини ўрнатилишида қатнашганликларини тарғибот этган эдилар. Улар бундай дейиш билан ўзбек халқи аслида Мухторият учун эмас, совет давлати учун курашганликларини исботлашга ҳаракат қилдилар. Бироқ ўз фикрларини тасдиқлайдиган ишончли ҳужжатни келтирмай умумий сўзлар билан чегараландилар, холос. Ваҳоланки большевикларнинг ўзи ўзбекларни революцион ҳаракатларида қатнашмаганликларини расмий суратда эълон қилганлар. Масалан, улар ҳокимиятни босиб олганларидан кейин 1917 йил 15—22 ноябрда Тошкентда ўлка советининг III съездини ўтказдилар. Бу съездда Шуро ҳукуматининг таркиби шакллантирилди. Бироқ унга туб аҳолининг вакиллари киритилмади. Чунки большевиклар съезд муҳокамасига қуйидаги мазмунда Декларацияни тавсия этдилар: Ҳозирда Мусулмонларни олий ҳокимият таркибига киритиш мумкин эмас. Негаки маҳаллий аҳолининг солдат, ишчи ва деҳқон (крестьян)ларининг совети ҳукуматига муносабати томомила ноаниқдир. Маҳаллий аҳолининг ишчилар синфини йўқлиги ҳам уни давлат бошқарувида қатнашишини тақозо этмайди.

Шуро тарихчилари ушбу ҳужжатни большевикларнинг миллий масала бўйича йўл қўйган шунчаки бир хатоси дейишиб, уни хашпўшлашдан тоймадилар. Аслида ўша Декларация ҳақиқий аҳволни акс эттирган эди. Унда кўрсатилганидек ҳақиқатдан ҳам ўша вақтларда, ҳатто кейин ҳам ўлкада том маънодаги миллий ишчилар синфи йўқ эди. Тўғри, пахта тозалаш заводларида ва қисман бошқа корхоналарда ўзбеклар ишлаганлар. Лекин уларнинг барчаси саводсиз ва касбсиз мавсумий ишчилар бўлиб корхоналарда мунтазам ишламаганлар. Улар бу йил ишлаган корхонада кейинги йил бўлмай дуч келган ишлар билан

шуғулланиб юрганлар. Бундан ташқари пахта тозалаш заводларида иш мавсумий ҳисобланиб бир неча ойлаб тўхтаб ётган. Бу ҳолат ҳам мунтазам ишчилар қатламини шаклланишига йўл бермаган. Темир йўллар ва заводларда асосан малакали рус ишчилари мунтазам ишлаб, маҳаллий миллат вакиллари эса, қора ишларни бажарганлар. Шунинг учун ҳам уларни «Чёрные рабочие», яъни «Қора ишчи»лар деб аташган. Шунингдек улар «Мавсумий ишчи»лар («Сезонные рабочие») деб ҳам юритилганлар.

Улар рус сиёсий партиялари ва революцион ҳаракатларда қатнашишни хаёлларига ҳам келтирмаганлар. Очигини айтганда ўзбекларни ҳокимиятдан четда қолдиришининг асосий сабаби миллий ишчилар синфини борлиги ёки йўқлигида бўлмай большевикларнинг Мустамлакачилик ва улуг миллатчилик руҳи билан суғорилганлигида эди. Миллий ишчилар синфининг йўқлигини рўқач қилиш бир баҳона топиш учун қилинган уйин эди. Шунинг ҳисобга олиш керакки социал-демократлар ва жаҳидларнинг сиёсий курашларини бир-бирларидан фарқи жуда узоқ бўлиб «бир қозон»да қайнашини ҳеч иложи бўлмаган. Зеро, социал-демократлар, шу жумладан большевиклар мустамлакачилик сиёсатини кўзладилар. Жаҳидлар эса Миллий ғоя — Мустақиллик ва озодлик учун курашдилар. Шу боис улар 1906 йилдаёқ социал-демократларнинг фаолиятини қораладилар. Чунончи Бехбудий ўша йили «Хуршид» газетасида шундай ёзган: Социал-демократлар хусусий мулк ва синфларни тугатиб ишлаб чиқариш воситаларини умумлаштиришни мақсад қилиб қўйдилар. Бундай қилиш ўта зарарли ва хаёлпарастлик бўлиб туб аҳолининг манфаатларига тамомла зиддир. Бинобарин жаҳидлар бу масалага умуммиллат манфаати нуқтаи назаридан ёндашиб социал-демократларнинг йўлидан юрмасликларини ошкора баён этганлар. Шунинг ҳисобга олиш керакки улкада озодлик курашлари туб аҳолининг савдо-саноат аҳлининг номлари билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Бироқ тарихчи олимлар бу масалани ёритишга эътибор бермай хатога йўл қўймоқдалар. Ваҳоланки савдо-саноат аҳлининг илғор вакиллари жаҳидлар билан биргаликда она юрт манфаати учун курашга ўз ҳиссаларини қўшганлар. Улар улкада мактаб ва мадрасаларни ривожлантиришга эътибор бериб Миллий маданиятни

қўллаб-қувватладилар. Маълумки, жадидларнинг вакиллари ўз фаолиятида бойлардан моддий ёрдам олиб янги усул мактабларини очдилар. Шубҳасиз улар газета ва журналларни нашр этишда ҳам бойларнинг маблағидан фойдаланганлар. Ўзбек бойлари ўлканинг турли-туман бойликларини чор ҳукумати ва капиталистлар томонидан аёвсиз таланаётганлигини жонли гувоҳи бўлганлар. Улар турли фирмаларнинг исканжасида азоб чекканлар. Чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати маҳаллий бойларнинг манфаатларига ҳам катта зиён етказиб норозилигини қўзғотган. Бундан ташқари уларнинг ўз ватани ва миллатига содиқлиги жадидларга қўшилишига олиб келган. У халқнинг саводсизлик ва қолоқлик ботқоғидан қутқозиши учун куч-қуввати ва маблағини аямадилар. Бу борада Фаргона жадидларининг йирик вакилларида бири Обиджон Маҳмудовнинг фаолияти алоҳида урин эгаллайди. Тоҳиржон Қозоқовнинг маълумотига кура у йирик савдогар ҳисобланиб Миллий матбуот ва мазлум халқнинг миллий ҳис-туйғуларини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган. У 1914 йилда ўз маблағи ҳисобидан «Садои Фаргона» газетасини нашр этдирган. Чўлпоннинг кўрсатишича «Бутун Туркистон бу газетани буюк бир шодлик ва суюнчи ила қарши олган». Ҳатто Обиджон Маҳмудов рус тилида «Ферганское эхо» газетасини ҳам чиқарди. У Петербург Университетини тамомлаган ўзбеклардан биринчи бўлиб етишиб чиққан тоғ-кон муҳандиси эди. У том маънодаги ватанпарвар ва халқпарвар инсон ҳисобланиб бутун куч-қуввати ва тажрибасини озодлик учун бағишлади. Шунинг учун ҳам у мухториятнинг озик-овқат вазири этиб тайинланган эди.

Миллионер Миркомилбойни олайлик. Бу табаррук зот «Шўрои Исломия» партиясининг ташкилотчиларидан бири эди. У ўз даврининг илғор кишиларидан ҳисобланиб ўз халқини равнақи учун курашди. Зеро, «Миркомилбой, — деб ёзади ёзувчи Комил Яшин, — Урта Осиёнинг энг йирик шахсларидан бири бўлган.

У энди Андижонга трамбой олиб келмоқчи, мадрасалар, масчитлар, мусулмонлар учун поликлиникалар, маданият Маркази қурмоқчи эди. Миллат ёшларини

¹ Қозоқов Т. Фарғоналик жадид тақдири. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1999, 6 август.

саводли, маърифатли қилмоқчи бўлди. Аммо унга бу хайрли ишга имкон берилмади, таъқиб қилинди. Кетма-кет уч марта қамалди. Охири шўролар ҳукумати томонидан 1918 йилда отиб ташланди. Миркомилбой ҳаёти ва ишлари ҳамма замон бойлари учун ибратлидир»¹

Миркомилбой 1916 йилда халқни император фармонига қарши чиқишга даъват этган кимса ҳам эди. Бу ҳақда сўз кейинги саҳифаларда ўз ўрнида юритилди. Ўлкада Миркомилбойга ўхшаган саноат ва савдо аҳиллари оз бўлмаган. Эндиликда уларни фаолиятини ўрганиш ва кадр-қимматини ўрнига қўйиш айтиш муддодир. Чунки улар жади́дчилик ҳаракатининг фаол қатнашчиси ва унинг моддий жиҳатдан таянчи ҳисобланган. Мени назаримда жади́дларнинг ҳажга ва умуман чет элга қилган сафарлари саноат ва савдо аҳли томонидан таъминланиб турилган.

1917 йил 15 ноябрда совет ҳукуматининг «Россия халқлари ҳуқуқлари декларацияси» эълон қилинди. Унда барча миллатларнинг ҳақ-ҳуқуқлари қуйидагича кўрсатилди.

1. Россия халқларининг тенг ҳуқуқлилиги ва мустақиллиги.

2. Россия халқларининг ажралиб чиқиш ва мустақил давлат ташкил этишгача бўлган ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи.

3. Барча миллий ва миллий-диний имтиёзлар ва чекланишни ман этиш.

4. Россияда истиқомат қилаётган кичик миллат ва этнографик гуруҳларнинг эркин ривожланишини таъминлаш.

Бу декларация кечагина чор ҳукуматининг аёвсиз зулмида эзилиб ва ҳўрланиб ётган мазлум халқнинг қалбини тўлқинлантириб хурсанд қилиши турган гап эди. У айниқса Россиянинг мустамлакалари, жумладан Туркистонда зўр хурсандчилик билан қарши олинди. Ҳар бир халққа ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини берилиши муҳим тарихий воқеа сифатида қабул қилинди. Жади́длар фурсатдан фойдаланиб ўзларини орзуқиб кутган ният ва мақсадларини амалга оширишга қаттиқ бел боғладилар. Зеро 1917 йил 26 ноябрда Қўқон шаҳрида «Шурои Исломия» ва

¹ Олимжон Ҳайдар. Миркомилбой. Тошкент, 1997, 234-бет.

«Шурои Уламо» партияларининг 4-чи съезди чақирилди. Бу съездда Фарғона вилоятидан — 151, Сирдарё вилоятидан — 22, Самарқанд вилоятидан — 21, Каспийорти вилоятидан — 7, Бухородан — 4 кишилардан иборат делегация аъзолари қатнашди. Асримизнинг 20—30 йиллардаги муаллифлардан бири П. Алексеенков ўзининг «Кокандская автономия» китобида мухториятни ташкил этилишини сабабларини буржуа феврал-демократик революциясидан олдинги миллий-озодлик ҳаракатларига боғлайди. Унинг фикрича миллий савдо-саноат аҳли ўлкада Россия капиталнинг ҳукумронлигига қарши миллий капитални ривожланишига шароит яратишга ҳаракат қилган. Чунки чор ҳукумати Россия капитални манфаатини таъминлаш мақсадида миллий капитални ривожлантиришга қарши узлуксиз курашган. Бу ҳолат ўлкада ишлаб чиқариш кучларини кенг кўламда ўсишига тўсқинлик қилиб маҳаллий бойларнинг норозилигини уйғотган. Миллий-озодлик курашида Туркистонга сиёсий ҳуқуқларни берилишига доир масала ҳам ўрин эгаллаган.

Ўша муаллиф чор ҳукумати рус-тузем мактабларини ўлкада руслаштириш сиёсатини амалга ошириш учун очганлигини ҳаққоний равишда уқтириб ўтади. У ҳукуматнинг бу сиёсатига қарши ўлароқ янги усул мактабларини очилиши туб аҳолининг маданий ҳаётини ривожланишига таъсир кўрсатишини таъкидлайди. Янги усул мактабларини фаолияти ва аҳамиятига юқори баҳо бериб миллий-озодлик курашининг йўналишларидан бири эканлигини қайд қилади.

Шунингдек муаллиф туб аҳолининг миллий ҳис-туйғулари ўсиб ўзини миллат сифатида англашининг ўсганлигини кўрсатиб ўтади. Унинг бу ва юқорида баён этилган фикр-мулоҳазалари мухториятнинг юзага келишининг сабабларини аниқлашда маълум даражада фойдалидир.¹ Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, жадиждлар томонидан уюштирилган тўртинчи съезд узбек, тожик, қozoқ, туркман, қирғиз ва яҳудийларнинг вакиллари фаол қатнашувида иш юритди. Унда ва умуман, Туркистон Мухториятининг фаолиятида миллати ва динидан қатъий назар ҳар бир кишига қатнашиш ҳуқуқи берилди. Бундай барча халқларга тенг

¹ Алексеенков П. Кокандская автономия, 1931. С.3—4.

хукуқ берилиши Туркистон Мухториятининг байнал-минал (интернационализм) руҳи билан суғорилганлиги ҳақида далолат беради. Бинобарин жаидлар ўлкадаги барча миллатларга озодлик ва эркинлик, тинчлик ва фаровон яшашларини таъминлашни мақсад қилиб қўйган эдилар.

Съездда 13 кишидан иборат ҳайъат аъзолари сайланди. Унга Мустафо Чўқаев, Убайдулла Хўжаев, М. Беҳбудий, А. Маҳмудов, Юргун-Огаев, Саломан Гердцфельд, И. С. Шоҳиҳмаатов, Камолқори, С. Акаев, Кишчинбаев, Абдурахмонбек, Уразаев, Пилюев, Каримбаевлар киритилди. Съездда Туркистон Мухториятини ташкил этиш масаласи бўйича Убайдулла Хўжаевни маърузаси тингланди. Бу ўз даврининг йирик сиёсий арбоби мардларча сўзлаб деди: Ҳозирда Россияда ҳақиқий ҳукумат йўқ. Россиянинг ерларида истиқомат қилаётган барча миллатлар давлатни зўравонлик билан эгаллаган большевикларга қарши курашни бошлаб юбордилар. Умум Россия таъсис мажлисини чақирилишига ҳеч қандай умид йўқ. Шулардан келиб чиққан ҳолда Туркистонда большевикларга қарши курашиш лозим. Бунинг учун ўзимизни ҳукуматимизни тузишимиз зарур. У Туркистон Мухториятини бошқариши керак.

Кўриниб турибдики, жаидлар большевикларни мустақиллик ва озодликнинг ашаддий душмани ҳисоблаб уларга қарши курашишга даъват этганлар. Большевиклар ҳокимиятини тан олинмай мустақилликни тиклаш асосий вазифа деб ҳисобланди. П. Алексеенков «Вақт» газетасидан олган маълумотларга асосланиб музокараларда Юсупов, Содиқбоев, Аминхон Тўра сингари кимсалар сўзлаганликларини ёзади. Хусусан, Юсупов большевикларнинг гайриқонуний ишларини қоралаб «Агар биз озодликда яшашни истасак у вақтда Туркистонни Мухторият деб эълон қилиш керак» деган.

Содиқбоев ҳам Мухториятни зарурлигини гапириб бундан Оврупаликларни чўчимасликка чақирган. Чунки Ислом демократик бошқарувга қарши эмас.

«Аминхон Тўра: — Туркистон 50 йилдан буён Россия таркибида яшамоқда. Дастлабки йилларда рус маъмурияти маҳаллий аҳолининг динига, миллий анъаналари ва суд ишларига аралашмаган эдилар. Бироқ кейин ҳаётнинг барча соҳаларига аралашдилар. Фев-

рал революциясидан кейин берилган эркинликлардан хурсанд бўлган эдик. Бироқ большевиклар ҳокимиятни эгалладилар. Эндиликда зудлик билан Мухториятни эълон қилиш керак. Айтишадиларки большевиклар бизларга қарши урушни бошлайдилар, лекин шун билсинларки, туркий-мусулмонлар дин ва миллий ҳуқуқ учун қон тўкишдан қўрқмайдилар!»¹

Демак съезд мамлакатда юзага келган сиёсий вазиятни ҳисобга олган ҳолда қандай бўлмасин Туркистон Мухториятини ташкил этишни вақти келганлигига тўла ишонч билдирди. Хуллас, мусулмонларнинг уша IV съездида Туркистон Мухторияти тузилганлиги тантанали равишда эълон қилинди. Туркистон таъсис Мажлиси чақирилгунча ҳокимиятни бошқариб туриш учун 54 кишини ўз ичига олган Туркистон Миллий Мажлиси тузилди. Даставвал ҳукумат раҳбари этиб М. Танишпаев, сўнг Мустафо Чўқаев тайинланди. Ҳукумат таркибига қуйидаги кишилар киритилди: М. Танишпаев, Убайдулла Ҳўжаев, Тошпулатбек Норбўтабеков, Садридхон Шарифхўжаев, Кўнгирхўжа Ҳожинов, Исмаилла Убайдуллин, Сайидносир Миржалилов, Саиджафарбой Саидов, Ислом Шўаҳмедов, Абдурахмон Уразаев, Ҳидоятбек Юрали Агаев, Носирхонтўра Комилхонтўраев, Миродил Мирзааҳмедов, Тошхўжа Аширхўжаев, Абдулқодир Қўшбеғиев, Обиджон Маҳмудов, Жамшидбой Қўрабеков, Соломан Абрамович Герцфельд, Абдусамад Абдусалимов, Убайдулла Дербисалин, Муса Акчурин, Мустафа Мансуров, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Иброҳим Дўлшин, Халил Ширинский, Толибжон Мусабеков, Алихонтўра Шокиржон Тураев, Собиржон Юсупов, Одилжон Умаров.

Ҳукумат аъзолари қуйидаги кишилардан тузилди:

1. М. Танишпаев — Бош вазир, Ички ишлар вазири.
2. Ислом Султон Шўаҳмедов — Бош вазир ўринбосари.
3. Мустафо Чўқаев — Ташқи ишлар вазири.
4. Убайдулла Ҳўжаев — Ҳарбий вазир.
5. Юрали Агаев — Ёр ва Сув бойликлари вазири.
6. Обиджон Маҳмудов — Озиқ-овқат вазири.
7. Абдурахмон Уразаев — Ҳукумат котиби.

¹ Уша жойда, 24-бет.

8. Соломон Абрамович Герцфельд — Молия вазири.

9. Миродил — Соғлиқни сақлаш вазири.

10. Носир Тура — Маориф вазири.

Аслида ҳукумат вазирлари 12 кишини ташкил этиши керак эди. Аммо улар 10 кишини ўз ичига олди. Қолган иккита урин бошқа миллат вакиллари учун қолдирилганди. Бинобарин, жадидлар фақат туб аҳолини эмас балки бошқа миллат вакилларини ҳам ҳукумат бошқарувига жалб этишни режалаштирганлар. Бундай ҳаракат ўзини тамомила оқлади. Зеро, большевиклар томонидан сиёсий майдонидан суриб ташланган оппозицион кучлар биргаликда уларга қарши кураш мақсадида Мухториятни қўллаб-қувватладилар. Хусусан кадетлар, социал революционерлар ва чор маъмуриятининг айрим вакиллари Мухториятни тан олдилар. Улар имкони борича Мухториятга кўмаклашиш йўллари ахтаришга ҳаракат қилдилар.

Мухторият туб аҳоли томонидан зўр шоди-хуррамлик билан қарши олинди. Шаҳар ва қишлоқларда йиғилиш ва намойишлар ўтказилиб Мухторият шанига шон-шарафлар айтилди. Айниқса 1918 йил 13 декабрда Тошкент Эски шаҳрида меҳнаткашларнинг кўп минг кишилиқ намойиши мисли қўрилмаган даражада завқ-шавқ ва дабдабали равишда ўтказилди. Аммо намойишчиларга қарши солдатлар томонидан ўқ отилиб 16 киши ҳалок этилди. Шу тариқа большевикларнинг Мухториятга ҳужуми бошланди. Мухториятнинг асл моҳияти ва йўналишини аниқлашда бир гуруҳ ҳукумат аъзоларининг халқ оммасига қарата эълон қилган «мурожаатнома»си муҳим ўрин эгаллайди: «Туркистоннинг барча фуқаролари — мусулмонлар, руслар, яхудийлар, ишчилар, аскарлар ва деҳқонлар, ўлкада яшаб турган барча элатлар ва халқлар, шаҳар ва земство бошқармалари, сиёсий, ижтимоий ва касаба уюшмалари, барча давлат, жамоа ва хусусий муассасалар Туркистон халқ ҳокимияти атрофига бирлашиб, унинг зиммасига юкланган вазифаларни ҳаётга жорий этишда кўмак беришга чақиради. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган даражада ваҳимали урушлар гулдириси остида бутун жаҳонга ўт кетай деб турган бир маҳалда дунё халқлари ўз озодлигига замин яратдилар. Инсон қони билан тўйинган ер кўкларга қараб оҳ чекади ва ҳориган инсон кучсизланиб қонли қили-

чини қуйи солади. Одамзотнинг ақлсизлиги илоҳий онг олдида тан беради ва шундай кун яқинлашадики бутун ер юзида тинчлик барқарор бўлиб, дунё халқлари мавжуд куч ила бузилган ҳаётни қайта барпо этишга киришадилар.

Мана энди, занжирлардан халос бўлган Туркистон ўз ерига ўзи ҳужайин бўлиб, тарихни ўзи яратажак вақт келди. Бизларнинг олдимизга қўйилган масалаларнинг ниҳоятда масъулиятли ва улуғворлигини англаган ҳолда, ўз ишимизнинг ҳақлилигига жуда ишонган ҳолда биз Аллоҳи Таоладан ўз меҳнатларимизга ривож сўраймиз ва ишга киришамиз»¹.

Демак ўша мурожаатда миллати ва динидан қатъий назар барча миллатларни бир бошга қовиштириб Мустақиллик ва озодликни таъминлаш асосий вазифа этиб белгиланди.

Мухторият раҳбарлари Миллий давлат ва Миллий қўшинни ташкил этишга қаратилган чораларни амалга ошириб бордилар. Натижада қисқа вақт ичида давлат бошқаруви шакллантирилиб 2000 кишидан иборат қўшин тайёрланди. Ҳатто ҳарбий вазир Убайдуллаҳўжаев бошчилигида гурур ва фахр ила ҳарбий кўрик ўтказилиб миллий қўшин тузилганлиги намоён этилди. Мухторият ҳукумати 1917 йил 27 декабрда Петрограддаги большевиклар ҳукуматига махсус телеграммани жўнатиб Тошкентдаги совет ҳокимиятини йўқ қилишини ва Туркистон Мухториятини тан олинишни талаб этади. 1918 йил 5 декабрда Сталин бу талабга: «Тошкентдаги совет комиссариатини йўқ этиш ҳақида Петроградга мурожаат қилишнинг эҳтиёжи йўқ, агар комиссариатни истамасангиз, уни куч билан йўқотинг» деб жавоб берган.²

Мухториятни тузиш ва уни ҳар жиҳатдан мустақамлашга қаратилган курашлар ниҳоятда оғир сиёсий ва иқтисодий шароитда кечди. Улкада турли партиялар ўртасида ҳокимият учун олиб борилаётган сиёсий найранг ва курашлар учига чиқиб қашшоқлик ва йўқчилик ҳукм сурган эди. Айниқса большевикларнинг ҳокимиятни босиб олиши халқ ҳужалигини тамомила издан чиқариб харобага айлантирди. Шуларга

¹ Ўз ФА Тарих музейи ҳужжатлари. Қаранг: *Абзам Ҳўжаев. Ўша иш*, 40-бет.

² *Тоҳир Қаҳҳор*. Хур Туркистон. Тошкент, 1994, 79-бет.

карамай Мухториятнинг бошлиқлари тиниб-тинчимай муҳим чораларни амалга ошириб бордилар. Мазлум халқнинг унга нисбатан умиди ва ишончи тобора барқ уриб бораверди. Зеро, 1918 йил 11 январда Ҳамза Ҳакимзода бутун халқнинг фикр-зикрини ифода этиб қуйидаги шеърини матбуотда эълон қилади. Ундан парчалар келтираман.

Туркистон Мухториятига

*Турт юз йиллик Романов битгач давлати,
Кутарилди асорат, Хурлик зиллати,
Насб бўлди миллатга қайтиб шавкати,
Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасун энди бирлашиб Ислом Миллати,
Бугун қайси бир кунгил дилшод ўлмасун,
Бугун қайси бир Мироншолар обод ўлмасун,
Ғофул қолманг, бул фурсат барбод ўлмасун,
Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасун энди бирлашуб, Ислом Миллати!
Бугун (... Темурдек) Шоҳлар арвоҳи,
Дунё юзини титратган асқар синоҳи
Қичқириб дер: Турк ўғли! Ўлманг сиз соҳи!
Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Келинг, энди бирлашинг, Ислом Миллати,
Кетсин суний, шиалик, нифоқ иллоти,
Бир санжоққа тўплансин Ислом давлати,
Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасин энди бирлашуб, Ислом Миллати!
Келди Муборак бизга янги бир замон,
Янги давр кечирмак энди филамон,
Ёд этмоққа исмимиз тарихи жаҳон,
Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасин энди бирлашуб Ислом Миллати!
Қутлуғ бўлсин эй ёшлар тўкуб қонингиз,
Берган қурбонингизга олган шонингиз,
Мангу қолди дунёда ҳуш унвонингиз,
Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасун энди бирлашиб Ислом Миллати!
Яшасун бу Турк ўғлининг мангу давлати!*

Шоир Мухториятни чин юракдан табриклаб халқни бирлашишга ва курашишга даъват этади. Қўлга киритилган озодликни бой бермаслик лозимли-

гини уқтириб миллий давлатнинг мангу яшашига ишонч билдиради.

Ҳақиқатдан ҳам ярим асрлик мустамлакачилик ва миллий зулм исканжасида эзилиб ётган Туркистон заминида Мухториятни юзага келиши бамисоли зулматда юлдуз порлагандек бўлди. У мазлум халқнинг жони ва тани сифатида гавдаланди. Большевиклар ўлкани қўлдан чиқиб кетишини англаб Мухториятга қарши қаратилган чораларни кўрди. Мухторият ҳукумати-нинг бошлиғи Мустафо Чўқаевнинг сўзича большевиклар 1917 йил 8 декабрда унга қуйидаги мазмунда хат юбордилар:

1. Мухторият ҳукумати совет ҳокимиятини таниши;

2. Туркистон халқини Совет ҳокимиятига бўйсун-нишга чақириб баённома нашр этиш;

3. Аҳолини қуролсизлантириш, халқ қўлидаги бор қуролларни большевикларга топшириш;

4. Миллий ҳукуматнинг милиция ташкилотини тарқатиш ва бошқа талаблар баён этилган.

Ушбу сатрлардан аёнки большевиклар амалда Мух-ториятни қўпориб ташлашни талаб қилганлар. Бундай зўравонлик ва адолатсизлик Мухторият ҳукуматининг аъзоларини газабини кўзғотиши турган гап эди. Улар хатга шундай жавоб бердилар:

«Куч сиз тарафда. Бизда эса ҳозирча ўз миллий ҳуқуқимизни таниганликдан бошқа куч йўқ. Сиз бу курашда бизни енгиб чиқишингизга ҳеч шубҳа йўқ. Шу билан бирга, сизнинг ҳокимият ҳаққингизни, Туркистонда Совет ҳокимиятини танишни рад эта-миз».

Дарҳақиқат, Мухторият ҳали иқтисодий жиҳатдан анча заиф бўлиб Миллий қўшин эндигина оёққа тур-моқда эди. Шунинг учун ҳам бу ҳолат жавоб хатида ошкора тан олинди. Бироқ Мухторият раҳбарлари кучлар нисбатини тенгсизлигини яхши англаган ҳол-да Мустақиллик учун жангга киражаklarини маълум қилдилар. Мухториятни қўлатиш режаси Тошкентда режалаштирилди. Бу ердан Е. Перфильев бошчили-гида қўшин Қўқонга жўнатилди. У 1918 йил 19 фев-ралда Қўқоннинг эски шаҳарини тушлардан ўққа тут-ди. Жанг 20 февраль кuni ҳам давом этди. Шаҳар 3 кун ёниб мингдан ортиқ дўконлар кулга айланди. Пахта тозалайдиган заводларни 50 та ишчиси оила-

лари билан биргаликда ўлдирилди. Афтидан улар солдатларга қаттиқ қаршилиқ курсатган бўлса керак. Душман кучлари томонидан шаҳарни ўзида 10.000 киши ваҳшийларча ҳалок этилди. Мухториятни қўллаб-қувватлаганликлари учун бутун Фарғона водийсининг аҳолиси тозаланди. Жумладан солдатлар Андижонда — 6000, Наманганда — 2000, Бузқўргон ва Қўқон қишлоғи оралиғида 4500 кишини ўлдирдилар. Умумлаштирилганда жами 180 қишлоқ ёндирилди. Солдат ва дашноқлар мол-мулкни талаб чўнтақларини тўлдирдилар. Большевиклар дашноқлар билан биргаликда кўрсатилган мисли кўрилмаган жиноятни амалга оширдилар. Ҳатто Наманган эски шаҳарини бир қисми ёндирилганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Олдинги саҳифаларда қайд қилинган муаллиф П. Алексеевнинг кўрсатишича дашноқлар, қизил гвардиячилар ва ишчилар билан биргаликда шаҳарда тинч аҳолини «оммавий равишда қирганлар». Большевиклар дашноқлар билан ҳамкорликда қиргин-баротни уюштириб минглаб кишиларнинг ёстигини қуритдилар. Ваҳшийлик шу даражада авжига миндики одамларнинг қўл-оёқлари чопилди, аёлларнинг кўкраклари кесилди, болалар эса беда қирқадиган асбоб — жадудан ўтказилди. Бешикдаги чақалоқларнинг қорнига милтиқ найзалари санчилди ёки қўл билан икки оёқлари йириб ташланди. Фарғона водийси бундан даҳшатли вайронагарчилик ва қиргинларни ўзининг кўп асрлик тарихи давомида бошидан кечирмаган эди. Фарғона фожиаси мисолида ҳам большевикларнинг асл башараси ва мақсади намоён бўлди. Улар ўзларининг улуғ миллатчилик сиёсатини қанчалик ниқоблашга ва озодлик жарчиси сифатида кўрсатишга ҳаракат қилишмасин барибир амалда ваҳшиёна сиёсати яққол кўзга ташланиб турди. Фарғона водийси бундай сиёсатнинг мисли кўрилмаган даражадаги қурбони бўлиб ҳаробага айланди. Бундай даҳшатли фожиани Ҳамза ўзининг 1919 йил 21 май куни «Иштирокиюн» газетасида чоп этилган «Ким йиғлар?» деган шеърида шундай изоҳлайди:

*Эй Мардуми Фарғона, аҳволинга ким йиғлар?
Бадбахтлинга юз тутган, иқболинга ким йиғлар?
Ифбат ила номусинг кимлар қўлида барбод?*

*Курбон улар маъсумлар, аҳволинга ким йиғлар?
Қон йиғлата афлоқни, отингни ҳаёлати,
Дарвоқе, шу фурсатда омоминга ким йиғлар?*

Олдинги саҳифаларида кўрсатилганидек большевиклар Петроградда ҳокимиятни эгаллагандан кейин «Россия халқларининг ҳуқуқларини декларацияси»ни эълон қилдилар. Унда мамлакатдаги барча халқларнинг эркинлиги ва тенглигини ўз тақдирини ўзи белгилаши ва мустақил давлатни ташкил этишини таъминлашни маълум қилди. 1917 йил 20 ноябрда большевиклар «Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига» бағишланган алоҳида мурожаатни ҳам эълон қилди. «Бундан буён, — дейилади унда, — сизларнинг урф-одатларингиз, сизларнинг миллий ва маданий муассасаларингиз озод ва дахлсиз деб эълон қилинади. Ўз миллий ҳаётингизни эркин ва бемалол уюштира берингиз, сизлар бунга ҳақлидирсиз. Шуни билингларки, Россиядаги ҳамма ҳуқуқлари сингари, сизларнинг ҳуқуқларингиз ҳам революциянинг бутун қуввати билан ва революция органларининг ишчи солдат ва меҳнаткашларнинг советларининг бутун қуввати билан муҳофаза қилинади. Сизлар ўз ватанингизнинг раҳбарлари бўлишингиз лозим».

Энди мазкур расмий ҳужжатлардаги ваъда ва кафолатларни большевикларнинг Туркистондаги ваҳшиёна сиёсатига таққосланса уларнинг икки юзламачилиги, босмачилиги ва қонхўрлиги яққол фош бўлади. Шунингдек уларнинг асл мақсади туб аҳолини қириш ва бойликларини талашдан иборатлиги кўзга ташланади. Бундай даҳшатли фожиаларни барчаси большевикларнинг учига чиққан мустамлакачилик ва улуғ миллатчилик сиёсатини маҳсули эди, холос. Большевиклар Қўқонд шаҳарини ўтда ёндириб ва қонга белаганларидан кейин, туб аҳолининг вакиллари билан қуйидаги тарзда тинчлик сулҳини туздилар:

1. Совет ҳокимияти томонидан яроғ-аслаҳани ушлашга рухсати бўлмаган мусулмон ва руслар қуролсизлантирилади. Топширилган қуроллар Фарғона вилояти қўшинларининг бошлиғининг кўрсатмасига мувофиқ тегишли жойга қўйилади.

2. Аҳоли ўлка совет халқ комиссарларининг ҳокимиятини ва барча маҳаллий совет ташкилотларини тан олади.

3. Аҳоли қонли воқеани уюштирган ва унда қатнашган раҳбарларни ва кишиларни ҳокимиятга ушлаб беради.

4. Улкага махфий равишда қуроолларни келтириш ва тарқатиш қуроолли қузғолонни кўтаришга тайёргарлик деб қаралади. Ҳамда революция қонунлари бўйича қаттиқ жазоланади.

5. Аҳоли совет ва ҳарбий ҳокимиятни талаби билан темир йўллар, телеграфларни ва умуман ҳаётни тиклаш ишларига жалб қилинади.

Шу тариқа бутун Фарғона водийсида совет давлатининг якка ҳокимлиги ўрнатилган эди.

Умумий ҳулоса:

Биринчидан: Туркистон Мухторияти XX аср бошида юзага келган мураккаб, оғир сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий шароитда ташкил топди. Унинг ташаббусчилари ва меъмори зиёлилар, савдо-саноат аҳли ва диннинг илғор вакиллари бўлди. Улар мазлум халқнинг ҳоҳиш-иродаси ва эзгу ниятига таянган ҳолда Туркистон заминини империянинг чангалидан тортиб олиш учун мардонавор курашдилар. Шунинг учун ҳам Мухториятнинг довриги бутун улка бўйлаб таралиб умумхалқ байрамига айланди. Бу бежиз бўлмаган эди, албатта. Маълумки ўзбек халқининг мустақиллик ва озодлик учун кураши унинг чор ҳукуматининг тажовузларига қарши қаҳрамонона жангларида тобланган ва юқори чўққига кўтарилган эди. Бундай курашлар чор ҳукуматининг ҳукмронлиги даврида ҳам давом этаверди. Масалан 1892, 1898 ва 1916 йиллардаги миллий-озодлик курашлари шулар жумласидандир. Туркистон Мухторияти худди мана шу озодлик курашларининг мантиқий давоми сифатида гавдаланди.

Иккинчидан: Туркистон Мухториятининг моҳияти ва йўналиши мустақиллик ва озодликни тиклаб парламент ва конституцияга асосланган демократик республикани ташкил этилишидан иборат бўлди. Бу ғоятда муҳим сиёсий масалаларни амалга ошириш мақсадида Мухторият ҳукумати шакллантирилди. Натижада миллий давлат, миллий қўшин ва вазирликлар юзага келди. Демократик принциплар асосида давлатни бошқарув тизимини жорий этилиши ўлканинг тарихида илк бор юзага келган катта сиёсий воқеа ҳисобланди. Аммо уни ҳаётга тўла татбиқ

этишни имкони булмай, узининг дастлабки қадами-ни қўйган эди, холос. Чунки Мухториятни тор-мор этилиши демократик бошқарувни гунчалик вақтидаёқ барбод этди.

Мухториятнинг асосий вазифаларидан яна бири шундан иборат эдики хусусий мулксиз, эркин бозорсиз ва динсиз жамиятни қуриш учун курашаётган большевикларнинг ҳокимиятини ағдариш эди. Ўз навбатида большевиклар улкада миллий давлатни ҳукм суришига тиш-тирноғи билан қарши турдилар. Улар Мухториятни ўта хавфли рақиб ҳисоблаб уни йўқ қилиш учун ҳеч нарсадан тоймадилар.

Мухториятнинг миллий сиёсати том маънодаги байналминал (интернационализм) руҳи билан суғорилган эди. Унда улкадаги миллати ва динидан қатъи назар барча халқларнинг эркинлиги ва тенглигини, давлат бошқарувида қатнашиши ҳуқуқи ўз ифодасини топди. Бундай адолатли сиёсатни большевикларга қарши турган кучларни, ҳатто рус аҳолисининг маълум қисмини Мухториятни қўллаб-қувватлашга олиб келди.

Учинчидан: Афсуски Мухторият объектив ва субъектив сабабларга кўра узоқ яшамади. У молиявий жиҳатдан жуда заиф бўлиб тезликда миллий қўшиннинг маҳоратини ошириш ва етарли даражада қуроласлаҳа билан таъминлашни иложи бўлмади. Айниқса ҳукумат аъзоларини орасидаги ўзаро кураш, маъмурий бошқаришдаги тажрибасизлик ва малакали раҳбар ходимларининг етишмаслиги ҳокимиятни мустаҳкамлашга йўл бермади. Курсатилган камчиликларни бартараф қилиш учун камида бир-икки йил ва ундан ортиқ вақт керак эди. Большевиклар бунга яхши англаб Мухториятни имкони борича тезроқ йўқотишни режалаштирдилар. Улар ҳарбий маҳорат ва техника бўйича мухториятчиларга нисбатан анча кучли ва уюшган эди. Улар «Душмини ол деса, бошини олади»ган газандалар бўлиб ваҳшийликда ном чиқарган эдилар.

Мухторият бор-йўғи 72 кун яшади, холос. Мана шу ўта қисқа вақтда нима ҳам қилиш мумкин эди. Большевиклар ҳали ўзини ўнглаб ва нафасини ростлаб олмаган Мухториятни «чақалоқ»лигидаёқ бўғиб улдирдилар.

Мухториятнинг 15 та раҳбари — М. Мираҳмедов, А. Ўразаев, М. Чанишев, Қўшбеғиев ва бошқалар отиб

ташланди. Ҳукуматнинг йирик вакилларида бири Мустафо Чўқаев қочишга эришди. Афсуски, Мухториятга четдан етарли даражада ёрдам берилмай асосан ўзининг кучига таянган ҳолда курашди. Большевиклар эса Тошкент ва бошқа жойлардан ҳарбий ёрдам олиб ғалабани қўлга киритдилар.

Тўртинчидан, Мухториятнинг ўзига хос хусусияти ва тарихий аҳамияти шундаки, ўлканинг кўп асрлик тарихи мобайнида илк бор демократияга асосланган миллий давлат тузилди. Одатда бўлганидек, уни қандайдир бир ҳукмдор сулоланинг вакили эмас балки, халқнинг орасидан етишиб чиққан жадидлар юзага келтирди. Шу боис Мухторият том маънодаги халқ ҳокимияти сифатида шакллантирилди. Унинг моҳияти ва йўналиши мустамлакачилик ва улуг миллатчилик занжирларини парчалаб эркинлик, тенглик ва мустақиллик сингари инсоний ҳуқуқларни таъминлашдан иборат эди. Шу боис совет даврида Мухториятнинг феодал-клерекал давлат сифатида қораланиши ҳақиқатга тамомила зиддир. XX аср бошларида Россия ва унинг мустамлакаларида икки маротаба давлат тўнтарилиши, хусусан чоризмни ағдарилиши, Буржуа феврал-демократик республикасини большевиклар томонидан тор-мор этилишидек ниҳоятда огир ва хавфли шароитда Мухториятнинг тузилиши ватанпарварлик, жасорат ва қаҳрамонликнинг ёрқин намунасидир. Бу муҳим тарихий воқеа ҳеч қачон унутилмайди.

«Босмачилик» — озодлик курашининг ёрқин намунаси

ФАРҒОНА ВОДИЙСИДАГИ «БОСМАЧИЛИК»

Шурулар даврида қалбаки ном билан юргизилган «босмачилик» аслида Миллий-озодлик курашининг энг шиддатли ва жанговар босқичи ҳисобланган. У тасодифий ва фавқулоддаги ҳодиса бўлмай ўз даврининг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг маҳсули сифатида юзага келди. XX аср бошларида Россия империяси ва уни таркибидаги Туркистонда сиёсий партияларнинг кураши, ишчиларнинг революцион ҳаракатлари, Миллий-озодлик курашлари, рус-япон, сўнгра биринчи жаҳон уруши чор ҳукуматини ич-ичидан емириб борди. Уч юз йилдан ортиқ ҳукм сурган Романовлар сулоласининг тақдири қил устида туриб қолди. Бундай ҳолатни юз бериши табиий ҳол эди. Чунки чор ҳукумати тоталитар сиёсатини юргизиб ва тараққиётни бўғиб, халқнинг газаби ва нафратини қўзғотди. Айниқса Туркистонда мустамлакачилик ва улугмиллатчилик сиёсати авжига минди. Ленин бошлиқ большевиклар томонидан ҳукуматни босиб олиниши ва совет давлатини ўрнатилиши аҳволни янада ёмонлаштиришга олиб келди. Улар Туркистонда ҳам ҳокимиятни қўлга киритгач, туб аҳолини қириш, мол-мулкини талаш билан шуғулланиб сиёсий ва инсоний ҳуқуқларга йўл бермади. Бу хусусда Туркистон компартияси Мусулмонлар бюросининг раиси Турор Рисқуловнинг қуйидаги сўзларини келтириш айни муддаодир: «Биз шўрлик мусулмонларни Николай замонида қандай ҳайвон ўрнида кўришган бўлса, йўқсиллар (советлар) ҳукумати даврида ҳам шундай... Ҳозир ҳам зулматда яшамоқдамиз, оч, ялонғоч, итга ўхшаб хор бўлиб ўлиб кетяпмиз. Бунинг учун ким айбдор?.. Мен бойлар тарафини олмоқчи эмасман. Бироқ бир камбағалнинг битта оти бўлгани ва шу отга арава қўшиб оиласини боқиб тургани ҳақида гапирмоқчиман. Бу бечораникига бир қизил армия жангчи-

си кириб келади, оилани боқиб турган отни текинга олиб кетади, энди оила ниманинг ҳисобига кун кечиради, бунӣ сӯраб ҳам утирмайди. Наҳотки шундай қилиш фирқа дастури амалида бўлса? Бойларнинг мол-мулкни бўлиб беряпмиз, деб аслида 84 минг кишилик бутун шаҳарни талон-тарож қилишди. Хўш, бу нима деган гап? Намангандан чиқадиган барча маҳсулот, қимматбаҳо буюмдан тортиб то қулфгача рўйхатга олинди. Баъзи кишиларни қурол сақлашда гумон қилиб қамашди, қурол топиша олмагач эса, уларни шартли равишда озод қилдилар ва 5—10 минг сўм жараима тўлатдилар. Бу пуллар қаерга кетди — шўролар кассасигами ёки чўнтакками? Агар чўнтакка бўлса, бу ҳолда қандай баҳо бериш керак? Ёки узлари ҳукмрон бўлишлари учун бу ҳукуматни барпо қилдиларми? Улар (большевиклар) бошқаларнинг ипак-газламалари ва қимматбаҳо буюмлари билан уйларини безадилар. Биз мусулмонларга нима беришди? Қорнимизни тўйгазишдими? Йўқ! Агар яхши кийинтиришганда, камбағаллар ялангоёқ юришармиди? Агар қорнимизни тўйгазишганда минглаб одам очликдан улармиди? Бизнинг уйда нималар қолди? Фақат жулдур тўшаклар, холос. Бошқа ҳеч нарса».¹

Ушбу сатрларда большевикларнинг гайриинсоний сиёсати шу даражада ишончли тарзда таърифландики изоҳга ҳожат йўқ. Ҳақиқатан ҳам босқинчи большевиклар кўз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган жиноятга қўл урдилар. Қизил солдатларнинг зўравонлиги ва талон-тарожи улканинг барча шаҳар ва қишлоқларида авжига минди. Хусусан мени отам шундай деган эди: «Ўғлим, бизнинг бошимизга тушган қулфат ва хавфхатарларни душманингни ҳам бошига солмасин. 1918 йилда бир гуруҳ газанда солдатлар бостириб кириб маҳалламиздаги хонадонлардан 30 та отни тортиб олдилар. Бу камдек сули, арпа ва бошқа емлари олдилар. Қаршилиқ кўрсатганларни қамчи билан бошларига урдилар. У вақтларда тошкентликларнинг шаҳар атрофида боғлари бўларди. Баҳор пайтида одамлар у жойларга от-аравасига кўрпа-ёстиқ ва бошқа нарсаларини ортиб кучарди. От йўқлигидан кўпчилик боғларга ўз вақтида бора олмай деҳқончилик орқага сурилди. От йўқлиги орқасидан ер ҳам ҳайдалмай қолди.

¹ «Шарқ юлдузи», 1991, 3-сон, 171-бет.

Натижада қаттиқ қаҳатчиликка гирифтор бўлиниб, минглаб кишиларнинг ёстиғи қуриди. Турли солиқ ва мажбуриятлар ҳам кишиларни тамомила қашшоқлаштирди».

Большевиклар Фарғона водийсида «Коммуна»лар ташкил қилиб, деҳқончилик билан ҳунармандчиликни издан чиқардилар. Улар ер ва саноат тармоқларини барчасини давлат мулкига айлантириш ҳақида декретни эълон қилдилар. 1918 йил 26 февралда «Улкадаги пахтани мусодара қилиш туғрисида» қуйидаги декрет қабул қилинди — «Туркистонда мавжуд бўлган бутун пахта, у қандай турда бўлмасин ва ҳозирги пайтда қаерда туришидан қатъи назар, мусодара қилинади ва Туркистон ўлкаси ишчи-деҳқон ҳукуматининг мулки деб эълон қилинади. Ўлканинг барча советлари... ва инқилобий темир йул қўмиталари ҳозирги вақтда ўз вакиллариини ажратмоқдалар, бундан мақсад мазкур декретни дарҳол амалга ошириш, бутун пахтани станцияларга ташиб келтириш ва зудлик билан «Тошкент» станциясига томон ҳаракат қилишдир... пахта эгалари қаршилиқ кўрсатган тақдирда, — дейилган сўнгра ҳужжатда, — отишгача барча чоралар қўлланилсин».¹

Мазкур ҳукумат декрети халқ мулкани талашни, яъни қароқчиликни ошқора расмийлаштириш эди, ҳолос. Большевиклар ўзларининг декретлари асосида 1918 йил баҳорида 140 дан ортиқ завод ва йирик пахтачилик фирмаларини, 400 га яқин кичик корхоналарни эгалладилар. Шунингдек 2 млн. 657 минг пуд пахта толаси, 4130900 пуд уруғлик чигит, 476,8 пуд гўшт ва бошқа нарсалар қўлга олинди!² Шу тариқа жиққа мойга ботган большевик ҳукумати 1918 йил 5 майда Ленинга қувонч билан тубандаги хабарни берди: «Ҳали кечагина корхона эгалари томонидан эксплуатация қилиб келинган ишчи кадрлар национализация қилиш йўлидан дадил бордилар. Кейинги воқеалар муносабати билан Туркистон ҳаётини тартибга солувчи ташкилотлар тузилоқда. Пахтачилик саноати бутун Россия учун аҳамиятлидир, унинг бундан кейинги тараққиёти таъмин этилди... Ҳозирги вақтда биз сиз-

¹ Кулиев Ҳ. Мустабид жамиятнинг иқтисодий пойдеворини шакллантириш (1917—1924). Тошкент, 1996, 12—13-бетлар.

² Ўша жойда, ўша бет.

нинг ихтиёрингизга 200 млн. сўмлик пахта жўнатиш имконига эга бўлди».¹ Курилиб турибдики большевиклар биринчи навбатда Россия манфаати ва тараққиётини таъминлаш нуқтаи назаридан иш юритганлар. Уларнинг қароқчилик сиёсати орқасидан сон-саноксиз бойликлар Россияга жўнатилиб турилди. Буни орқасида 1917 йилда бошланган қаҳатчилик кейинги 1918—1919 йилларда ҳам даҳшатли тус олиб, камидан 1 млн. дан ортиқ кишилар очликдан ўлдилар, минглаб oilалар қирилиб кетмаслик учун хорижий мамлакатларга кетдилар.²

Большевиклар маънавий ҳаётни ҳам издан чиқардилар. Масжид ва мадрасалар бузилди ёки ёпилди. Қозилар, уламолар ва бошқа дин пешволари ҳибсга олинди. Маргилонда Қуръони Карим ёқилди, Андижонда Жомеъ масжидига солдатлар жойлаштирилди. Ҳатто, намоз пайтида солдатларнинг масжидларга бомба ташлаши орқасида кўп кишилар ҳалок бўлдилар.

Авваламбор большевиклар тилда мазлум халққа озодлик, эркинлик ва ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи берилишини тарғибот қилдилар. Амалда эса улугмиллатчилик ва босқинчилик сиёсатини шиддат билан юргиздилар. Улар учун миллий давлат ва миллий қўшинини ташкил этилиши тамомила ёт ҳисобланди. Унга қарши тиш-тирноғи билан аёвсиз курашди. Хусусан олдинги саҳифаларда кўрсатилганидек Туркистон Мухторияти ваҳшийларча тугатилди.

Хуллас улкада чидаб бўлмайдиган даражадаги оғир сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаёт «Босмачилик» курашининг негизини ташкил этди. Бу кураш мустақиллик ва озодлик руҳи билан суғорилган умумхалқ ҳаракати эди. У даставвал Фарғона водийсида пайдо бўлди. Туркистон Мухториятида милиция бошлиғи лавозимида ишлаётган кичик Эргаш большевикларга қарши ilk бор уруш очган эди. У Қўқондаги қизил армия вакиллари жойлашган ҳарбий қалъага бир неча маротаба хужум уюштирди. 1918 йил 19—21 февралда Қўқондаги жангларда Мухторият қўшинига қўмондонлик қилди. Бу ерда ватан ҳимоячилари шу даражада қаттиқ жанг қилдиларки, 2000 аскардан 200 киши тирик қолди, холос. Шундан кейин кичик Эргаш тугил-

¹ Уша жойда, 14-бет.

² Уша жойда, 14-бет.

ган қишлоғи Бачкирда 1918 йил 27 февралда ҳалок этилди. Унинг ўрнига катта Эргаш тайинланди. Унинг бошчилигида 16—18 минг кишидан иборат ватан ҳимоячилари қизил армияга 50 маротаба зарба берди. Озодлик учун кураш шу даражада аланга олдики ҳар бир қишлоқ аҳолиси ўзига қўрбоши сайлаб жангга отланди. Натижада водийда унлаб «босмачи» гуруҳлар шаклланиб душманларга қарши аёвсиз ҳужумлар уюштирилди. Истиқлол учун курашга «Шўрои Исломия» ва «Шўрои Уламо»ларнинг аъзолари бевосита раҳбарлик қилди ва қўллаб-қувватладилар. Водийда «босмачи»лар ҳаракати у ёки бу жойда тарқоқ ҳолда юзага келганлиги туфайли умумий раҳбар марказини тузиш зарур эди. Шу боис 1918 йил мартда барча қўрбошиларнинг биринчи қурултойи ўтказилиб, катта Эргаш истиқлол учун курашнинг раҳбари этиб тайинланди. Уша йилнинг ёзида унинг ўрнига Мадаминбек тайинланди. Бу ўз ватанига фидойи шахс қобилиятлилиги туфайли 30 минг атрофида ватан ҳимоячиларини ўз қўл остига бирлаштиришга эришди. Уларнинг орасида большевикларга қарши бош кўтарган рус ва бошқа миллат вакиллари ҳам оз эмас эди. Чунки большевиклар фақат туб аҳолини эмас, балки бошқа миллатларнинг умумий душмани эди. Масалан, Мадаминбекнинг қўл остида — 90, Эргашда — 100 га яқин рус офицерлари хизмат қилганлар. Булардан ташқари Мадаминбек Жалолобод ва Ушда тузилган К. Монстров бошчилигидаги рус крестьянлар қўшини билан иттифоқ шартномасини тузди. Шунингдек рус генераллари ва офицерлари томонидан тузилган «Туркистон ҳарбий ташкилоти» «босмачи»ларнинг иттифоқчиси сифатида фаолият кўрсатди.

Шундай қилиб Фарғона водийсида большевикларга қарши катта куч шаклланди. Уларда яроқ-аслаҳа ва бошқа имкониятлар мавжуд эди. Шунинг учун ҳам гувоҳ Юрий Попоровнинг тан олишича «босмачи»лар бутун Фарғона водийсини ўзининг таъсир доирасига тортиб «аҳолининг барчаси курашда қатнашган» эди. «Шуни айтиш лозимки, — дейди у, — биз босмачиларни уруш ва қилич билан йўқ қиламиз, деб уйлаган эдик. Шу мақсадда босмачиликда қатнашган катта-кичик қишлоқлар шафқатсизларча ер юзидан супуриб ташланди. Буни орқасида туб аҳоли совет давлатидан тобора узоқлашиб бораверди. Биз томондан бутун Фарғонани

эгаллашнинг ҳам фойдаси бўлмади. Фаргона водийсига 30 минг аскарларни киритдик ва барча йирик қишлоқларга қизил армия гарнизонлари урнаштирилди. Барибир туб аҳолининг бизга душманчилиги сақланиб, «босмачилар» енгиллик билан бизнинг ҳарбий гарнизонларимизни тор-мор этаверди. Оқибатда биз қўшинимизни қишлоқлардан олишга мажбур бўлдик».¹

Бинобарин, «босмачилик» шу даражада кенг кўламда ривожланганки, унга 30 минглик қизил армия бас келолмаган. Бу ватан ҳимоячиларининг ҳарбий маҳорати ошганлиги ҳақида далолат беради.

Эргаш бошлиқ ватан ҳимоячилари ва қизил армия ўртасида дастлабки тўқнашув 1918 йил июлда Қўқон уездида содир бўлди. Бу жангда ватан ҳимоячилари галабага эришдилар. Уша йилнинг охирига келиб мустақиллик учун кураш кенг қанот ёзиб Қўқон, Наманган ва Андижон уездларини қамраб олди. Сентябрь ойида Горчаков темир йўл бекати ва эски Марғилонда ҳам душман қўшини билан жанг қилинди. 1919 йил баҳорда Мадаминбек ва Эргаш сингари қўрбошилар бошлиқ икки марказ шаклланди. Уларнинг биринчиси Андижон, Наманган ва Скоблев уездларида, иккинчиси асосан Қўқон уездида ташкил топди. Уша йили Мадаминбек, Эргаш, Шермуҳаммад, Омон Полвон раҳбарлигида ватан ҳимоячилари Жалолобод, Уш, Наманган ва бошқа жойларда қизил армия билан жанг қилдилар. Наманганда ҳар икки томон ўртасида 7 кун мобайнида жанг кетиб душман мағлубиятга учратилди. 1919 йил 1 сентябрда ватан ҳимоячилари Ушда қизил армияни мағлубиятга учратиб шаҳарни эгаллади. Сўнгра улар Жалолободни ҳам қўлга киритдилар. 17 сентябрда ватан ҳимоячилари Андижон шаҳрини қўршаб, душманга қарши ҳужумни бошлаб юбордилар. Большевиклар шаҳар мудофаасини мустаҳкамлашга алоҳида аҳамият бериб пахта тойларида баррикадалар қурилди. Андижон учун жанг 6 кун давом этди. Ватан ҳимоячиларини қўли баланд бўлиб турганда душманга ёрдамга қўшимча полк келиб, босқинчилар кучайиб 26 ва 30 сентябрда Уш ва Жалолободни эгалладилар. Бундай муваффақиятсизликнинг сабаби қўрбошилар ҳамон бир-бирлари билан метиндек бирлашмай аксинча улар ҳаракатида

¹ Журнал «Юность», 1990, № 1. С. 84.

тарқоқлик ва келишмовчилик кўзга ташланмоқда эди. Айни пайтда озодлик курашини изчиллик билан бошқарадиган ва таъминлайдиган ҳукумат йўқ эди. Шу боис 1919 йил 22 октябрда қўрбошиларнинг махсус мажлиси ўтказилиб Мадаминбек бошлиқ «Вақтли Фарғона ҳукумати» тузилди. 1919 йил октябр ойлари охириларида Ойим қишлоғида 150 та қўрбошилар бошчилигидаги ватан ҳимоячилари бирлаштирилди. Улар Мадаминбек, Эргаш, Ҳолхўжа ва Шермуҳаммад бошлиқ тўрт қисмга киритилди. Уша йилнинг ноябр ойи охирида ватан ҳимоячилари томонидан қизил армия полки тор-мор этилди. Аммо 1920 йилнинг дастлабки ойларида Мадаминбек қўл остидаги ватан ҳимоячилари жангларда бирин-кетин маглубиятга учради. Бунинг устига устак айрим қўрбошилар иродасизлик ва тушқинликка учраб большевикларга йигитлари билан таслим бўлдилар. Аммо Мадаминбекнинг урушни давом эттириш имкони бор эди. Зеро, уни кўп отлиқ аскарлари билан бир қаторда Шермуҳаммад ва бошқа кўп қўрбошиларнинг кучларига таяниши мумкин эди. Шунга қарамай у большевикларнинг тинчлик сулҳини тузиш ҳақидаги таклифга розилик билдирди. Натижада 1920 йил 20 мартда қуйидаги мазмунда тинчлик сулҳи имзоланди. «Биз қуйида имзо чекувчилар: биринчи томондан ҳарбий-инқилобий кенгаш буйруғига асосан, Туркистон фронтида ҳаракат қилаётган 2-Туркистон ўқчи дивизиясининг бошлиғи Верёвкин-Рахальский ва дивизия ҳарбий-сиёсий комиссари Слепенко, иккинчи томондан ислом қўшинининг қўмондони Муҳаммад Аминбек Аҳмадбеков (Мадаминбек) мазкур битимни тубандагича туздик: Мен, Муҳаммад Аминбек ўз қўшимин ҳамда ўзларининг батамом розиликларини шахсан менга изҳор қилган қўрбоши ва аъзоларим билан биргаликда қасамёд қиламанки, эндиликда шўро ҳокимиятини тан оламан ҳамда унинг содиқ хизматкори бўлишга сўз бераман, унинг барча буйруқ, топшириқларига қуйидаги шарт-шароитларда амал қиламан:

1. Шўро ҳукумати Туркистон фуқаролари ҳаётини йўлга қўйишда шариат асосларини сақлаб қолиб, меҳнаткашларнинг манфаатларини ҳимоя этиб, аҳли исломга мавжуд шароит, яъни мусулмонларнинг маҳаллий шарт-шароити ва урф-одатларига ҳуқуқ берганида;

2. Отрядимнинг доимий қароргоҳи Наманган шаҳри этиб тайинланган.

3. Мен бошқа фронтларга чиқмасдан, вақтинча Фаргона тасарруфида, шу ҳокимиятни ҳар томонлама ҳам ички, ҳам ташқи душманлардан ҳимоя қилишга ваъда бераман.

4. Отрядимда хизмат қилаётган барча руслар тула озод этилади ва хоҳишларига биноан отрядимда хизматда қолишлари мумкин.

5. Шу йилнинг 13 мартидан кечикмай ўз вакилларим билан Туркфронт — Ҳарбий инқилобий кенгаши ва Туркистон Марказий ҳокимиятига содиқ эканимни билдириш учун Тошкентга боришга сўз бераман.

2-Туркистон ўқчи дивизиясининг бошлиғи Верёкин-Рахальский ҳарбий-сиёсий комиссар Слепенко. Ислом қўшинининг қумондони Мадаминбек».

Куриниб турибдики Мадаминбек қўшинини сақлаш ва унга бошчилик қилиш шарти билан совет ҳокимиятини тан олишни, уни хизматкори бўлиш, ички ва ташқи душманларига биргаликда курашишни буйнига олди. Сирасини айтганда, бу деган сўз большевикларнинг ички ва ташқи сиёсатини тула қувватлаб «босмачи»ларга ҳам қарши курашишга тайёрман, дейиш эди. Тўғри, Мадаминбек жамиятни шариат асосида бошқаришни талаб қилди ва бу инобатга олинди. Бироқ большевикларнинг бунга розилик билдириши Мадаминбекни жиловлаш учун қилинган уйин эди. Буни кейинги воқеалар тула исботлайди. Шунини айтиш лозимки сулҳ битими Фарғонада фаолият кўрсатаётган ўқчи дивизиясининг бошлиғи билан тузилган эди. Аслида бундай битим Туркистон Халқ комиссарлари совети раиси билан тузилгандагина қонуний кучга кирарди. Аммо, жўрттага шундай қилинди. Чунки совет ҳукумати уни хоҳлаган пайтида қонунсиз битим сифатида бекор қилиши мумкин эди. Буни Мадаминбек сиёсий жиҳатдан тажрибасизлиги орқасида яхши англамади, шекилли. 1919 йил март ойида ўлкада «Босмачилик» ҳаракатининг кучайиши муносабати билан М. В. Фрунзе қумондонлигида Туркистон fronti тузилади. В. В. Куйбишев ҳарбий кенгаш аъзоси этиб тайинланди. Улканнинг ҳаёти ва тақдири мана шу иккита жаллодларнинг қўлида эди. Улар ватан ҳимоячиларига қарши аёвсиз курашдилар. Мазмунан юқорида

шарҳланган битим улар билан келишилмаган ҳолда тузилган бўлса керакки, А. Ҳайдаровнинг берган маълумотномасига кўра В. Куйбишев Фарғона fronti раҳбарларини қоралаб шундай деган: «Битим шу ҳолда сиёсий соҳада ҳам, ҳарбий соҳада ҳам ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин.

Биринчи банди бизни Фарғонада ва ҳатто Туркистонда фуқаролар орасида олиб боражак ишларимизни чеклаб қўяди ва шўро ҳокимиятига ёд бўлган мезонларга амал қилишга мажбур этади». У битим матнида бошқа шарт-шароитлар кўрсатиб тузишни, «Мадаминни аста-секин шаштидан тушириб уни оддий бир итоат этувчи киши даражасига келтириб қўйишни таклиф қилади. Фарғона вилояти партия комитети бу хусусда махсус қарор қабул қилди: «Туркистон комитетидан ва Туркфронт-ҳарбий инқилобий кенгашидан Мадамин билан тузилган Яраш битими матнининг кириш қисми ва 5-банддан бошқа ҳаммасини бекор қилиш сўралсин, чунки у вилоят комитети ва ҳарбий-инқилобий кенгашнинг баъзи аъзолари фикрича, сиёсий жиҳатдан мутлақо нотўғридир».¹

Шундай қилиб большевик раҳбарлари битимнинг жамият ҳаётини шариат асосида бошқариш ва миллий урф-одатларни сақлашга оид биринчи бандни қоралаганлар. Бу табиий ҳол эди, чунки улар большевикларнинг мустамлакачилик ва улуғмиллатчилик сиёсатига зид ҳисобланган. Шунингдек битимдаги Мадамин бошчилигидаги қўшинни сақлаш норозилик келтириб чиқарди. Масалан Фрунзе: «Собиқ босмачилардан тузилган бригадаларни тарқатиб юбориш керак» деган эди. Умуман айтганда сулҳ битими амалда қогозда қолиб кетадиган ҳужжат эди. У большевикларнинг иккиюзламачилиги ва фирибгарлигини кўрсатувчи далиллардан биридир. Бироқ айрим муаллифлар Мадаминбек улкани қирғинбаротдан, очлик ва оғир ҳаётда халос этиш учун сулҳ тузганлигига урғу бериб мақтайдилар. Бундай фикрни Мадаминбекни ўзи ҳам баён этган эди. Аммо большевикларни «босмачи»ларнинг эзгу ниятларини ҳисобга олиб иш юритишлари мумкин эмас эди. Маълумки совет ҳукумати мазлум халқларга озодлик, эркинлик ва ўз тақдирини ўзи бел-

¹ «Шарқ юлдузи», 1991, 3-сон, 187-бет.

гилаш ҳуқуқини бериш ҳақида икки маротаба Декларация эълон қилган эди. Жаидлар мана шуларга асосланиб Туркистон Мухториятини ташкил этдилар. Аммо большевиклар Фарғона водийсини қонга белаб ва вайрон этиб Мухториятни ағдарган эди-ку? Мадаминбек бу фожеанинг жонли гувоҳи булатуриб большевик газандаларига ишонч билдиришини оқлаб бўлмайди. У ўзи чуқур англамаган ҳолда катта сиёсий хатога йўл қўйди. Чунки сулҳ битими большевикларга катта фойда келтирди. Чунончи, Мадаминбекнинг душманга таслим бўлиши большевикларни устунлиги ва ғалабага эришганлигини кўрсатувчи омил ҳисобланади. Большевиклар фурсатдан фойдаланиб, водийда ўзларини мавқеини анча мустаҳкамлаб, ҳарбий тайёргарликни кучайтиришга эришди. Мадаминбекнинг душманга бўйин эгиб жангги тўхтатиши ватан ҳимоячиларининг руҳига салбий таъсир этиши ва маълум вақтгача бўлса-да тушқинликка учратиши турган гап эди. Сулҳ битими ватан ҳимоячиларининг сафини заифлаштириб озодлик курашига зиён келтирди. Мадаминбек раҳбарлик қилаётган Фарғона ҳукумати тугатилиб қўрбошилар орасида тарафкашлик ва тарқоқлик ҳукм сурди. Шуниси ниҳоятда ачинарлики битим тузилгандан кейин Мадаминбек большевикларга хизмат қилишни бошлаб юборди. Уларнинг кўрсатмасига биноан у ўз шахдидан қайтмай, курашни давом эттираётган қўрбошиларни совет давлати томонига огдиришга ҳаракат қилади. Чунончи, Мадаминбек полк комиссари С. Л. Сухов билан биргаликда делегация сифатида Шермуҳаммадбек (Кўршерматбек), Холхўжа қўрбошилар ҳузурига ташриф буюради. Бу вақтда улар уни ватан хоини деб эълон қилган эдилар. Шу боис 1920 йил 4 майда Мадаминбек шахсан Холхўжа қўрбоши томонидан ўлдирилади. 1920 йил июл ойида Шермуҳаммад қўрбошиларнинг мажлисида ватан ҳимоячиларининг сардори этиб сайланди. Унинг ташкилотчилиги туфайли ватан ҳимоячиларининг сони 30 минг кишига етказилади. Уларни орасида деҳқонлар кўп эди. Шу равишда Фарғона водийсида яна озодлик курашининг алангаси порлади. Большевиклар учун катта хавф юзага келди. Туркистон Марказий ижроий комитетининг қарори билан Фарғона водийсида ҳарбий ҳолат эълон қилинди. 1920 йил май ойининг ўрталарида Фрунзе водийга келиб

ватан ҳимоячиларига қарши курашга бошчилик қилди. Бу вақтларда жасоратли Шермуҳаммад бошлиқ ватан ҳимоячилари Олой тоғида ўрнашган эди. Бу ерда душман кучлари билан қонли тўқнаш бўлди. Ватан ҳимоячилари Олойдан тушиб, водийнинг марказий жойларида ҳам жанг қилдилар. Хусусан бундай тўқнашувлар Фарғона, Наманган, Андижон, Уш ва Жалолободда бўлганлиги маълумдир. Шуниси диққатга сазоворки истиқлол учун курашда ўзбек аёллари ҳам қатнашиб ватанпарварлик ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатдилар. Бу ҳақдаги А. Ибодинов ва Ю. Эминовларнинг «Аёл жангга кирса...» номли мақоласи катта қизиқиш уйғотади. Унда ёзилишича Олтиариқнинг Полосон қишлоғида туғилган Шакархон табиатдан жасоратли, ватанпарвар ва жангчи аёл сифатида ном чиқарган. Отажонбойвачча деган кишига турмушга чиқиб, Қайрағоч қишлоғида яшаган. У эрининг вафотидан сўнг катта ҳужаликнинг бошлиғи бўлиб ҳаёт кечираётганида Содиқ бошлиқ қароқчилар бостириб кирадилар. Шунда у хизматкорларини қуроллантириб уни қочишга мажбур қилади. Шу тариқа Шакархон ўз хонадони ва умуман қишлоғини ўғрилардан сақлайдиган посбонга айланади. Унинг ёлғиз ўғли Одилжон онасига тортиб ватанпарварлиги ва жангарилиги билан ажралиб туради. Шунингдек уни уч қизи ҳам бўлган. Водийда очарчилик ва йўқчилик орқасида ўғрилиқ кучайиб борган. Шу туфайли Шакархон босқинчиларга қарши биргаликда курашиш мақсадида Олтиариқдан чиққан Тўйчи Қўрбоши ҳузурига ташиф буюради. «1918 йилнинг ёзи. Тўйчи Қўрбошининг Тошқўргондаги уйига 20—30 қуролланган йигитлар ҳамроҳлигида чақмоқ телпак кийиб, ёнига қилич осган, кўкрагига патронтош тақиб олган бир баҳодир жангчи кириб келди. Саломаликдан сўнг, мен сизни танийман, — деди у киши, — Олтиариқни ўғри-қароқчилардан ҳимоя қилишда катта хизмат кўрсатяпсиз. Аммо бизнинг Қайрағочга ўхшаш чекка қишлоқлар аҳолиси додига ким етади? Майда-чуйда қароқчи тўдалар кун бермаяпти. Ҳар куни талон-тарож, мусулмонларнинг мол-қўйи, жонига ҳам даҳл қилишяпти. Биз қўлимиздан келганча қаршилик кўрсатяпмиз. Аммо кучимиз кам. Ёрдам беришингизни сўраймиз.

— Сиз ким бўласиз?

— Мен Отажонбойваччанинг беваси Шакархонман....

— Ахир, сиз... Аёл бошингиз..., — дедию Туйчи Қурбоши ҳам довдираб қолди. Чунки у Шакархон билан Содиқ Қурбоши уртасида бўлган воқеаларни эшитган. Бунинг устига бу аёлнинг дадиллиги, тадбиркорлик ва жасорати ҳеч қандай эркакдан қолишмаслигини яхши биларди.

— Хуп, — деди у, сиз бугундан бошлаб Шакар Қурбошисиз. Йигитларингиз менинг йигитларим билан бирлашсин. Улар қишлоғимизда туриб Қайрағочни ҳимоя қилишади. Сизни уша ердаги 100 йигитга бош этиб тайинладим.

Уша куни Шакар Қурбошининг йигитларига милтиқлар, қиличлар, ўқ-дори берилди. Унинг кенг ҳовлиси бу йигитларнинг қароргоҳига айланди.¹ Шакархон аёл бошига қарамай қўлига қурол олиб ўз қишлоғининг аҳолисини тинчлигини таъминлашни она юртга бўлган муҳаббатининг тимсолидир. Уша жасоратли аёл большевикларга қарши курашларда ҳам фалол қатнашиб «босмачи»лик ҳаракатларининг энг содиқ вакилларида бири бўлади. Угли Одилжон ҳам онаси сингару ватан учун жонини фидо айлайдиган йигит эди. У жангларда қатнашганлиги учун большевиклар томондан ўлдирилади. Шакархон Қурбоши учун ёлғиз ўглидан айрилиш ўта фожеали ҳодиса бўлади. У Қизил армияга қарши курашишни муқаддас бурч ҳисоблаб уша Туйчи Қурбошидан яна ёрдам олади. Душман билан биринчи жанг Қайрағоч қишлоғида бўлиб Шакархон Қурбоши чекинишга мажбур бўлади. Унинг қаҳрамонлиги бутун водий бўйлаб таралади. Чунки у Олтиариқда, Риштонда ва Скоблев шаҳрида қизил армия қисмларига зарба беради. Шу боис Фаргона вилоят инқилобий қўмитаси уни тутиб берувчи кишиларга катта мукофотни ваъда қилади. Шакархон Қурбоши 1921 йилнинг охирида, жангларнинг бирида ҳалок бўлади.

1920 йил октябр-декабр ойларида ватан ҳимоячилари билан душман армия ўртасида жанглар бўлди. Натижада душман кучлари голиб келиб Шермуҳаммад бошлиқ ватан ҳимоячилари Олой тоғларига чекинди. Гарчи 1920 йилни охирларига келиб Фаргона

¹ «Ўзбекистон овози», 1995, 24 октябрь.

вилоятида большевикларнинг тўла ҳукмронлиги урнатилган бўлса-да, лекин истиқлол учун кураш сўнмади. 1921 йил январ ойида Андижон уездида, Сўхда, Булоқ-Бошида, Чустда қўрбошилар қўл остидаги гуруҳлар билан қизил армия отрядлари ўртасида жанглар содир бўлади. Уша йилнинг май ойида ватан ҳимоячилар Наманганга ҳужум қиладилар. Аммо душман кучлари устун келди. 1921 ёзида Ашава қишлоғининг атрофида жойлашган Раҳмонқул Қўрбоши бошлиқ 2000 кишилиқ ватан ҳимоячилари большевикларга катта хавф тўғдирди. Улар Ашава қишлоғида 8 соатлик жангда 65 солдатларни ўлдириб галабага эришдилар. 1921 йил ноябрда большевиклар Ашавага катта қўшин ташлаб ватан ҳимоячиларига қарши ҳужум қилди. Жанг шу даражада даҳшатли бўлдики икки томондан куп одамлар ҳалок этилди. Хусусан ватан ҳимоячилардан 800 киши ўлдирилиб Раҳмонқул Қўрбоши Чотқол томонга яширинди. 1921 йил сентябрда Шермуҳаммад бошлиқ ватан ҳимоячилари ва қизил армия ўртасида Шоҳимардонда 14 соат мобайнида жанг бўлиб у чекинишга мажбур бўлди. Шундан кейин душманлар қирғиз қўрбошчиси Муэтдинга қарши ҳужум уюштириб галабага эришдилар. Бу жангда юзлаб ватан ҳимоячиларнинг қони тўкилди.

1921 йилни январидан бошлаб то сентябригача, яъни 9 ой мобайнида ватан ҳимоячиларидан 2500 киши душман ўқларидан ҳалок бўлдилар. Улар биринкетин маглубиятга учрашишига қарамай мустақиллик учун курашишни давом эттирабёрдилар.

Айрим маълумотларга кура 1922 йилнинг баҳорида Фарғона водийсида Шермуҳаммад, Исломуқул, Эшматбойвачча, Мирза Умар, Умарқул, Омонполвон, Боестон, Муэтдин, Шермат, Жонбек қози, Аҳмад Полвон, Исроил, Шермуҳаммаднинг укалари Нурмат ва Тошмат, Мамарўз, Қорабой ва бошқа қўрбошилар истиқлол учун курашишни давом эттирдилар! Улар бошлиқ ватан ҳимоячиларининг катта-кичик бўлинмалари водийнинг у ёки бу жойларида душманга қарши жанг қилдилар. Улар билан бир қаторда Тўхтасин, Мирза Понсод, Давронбек, Хонмирза, Каримжон, Сотволди, Трусуналиев ва бошқа ўнлаб қўрбошиларни жанг қилганликлари маълум.

Фарғона водийсида истиқлол учун кураш 1923 йил-

да ҳам ўз кучини кўрсатади. Бироқ ўша йилнинг охири ойларида «босмачи»ларнинг асосий кучлари тормор этилиб совет ҳукумати ўзини мавқеини мустаҳкамлаб олди. 1923 йилнинг бошида Шермуҳаммадбек шўролар армия томонидан зарбага учратилгандан кейин Афғонистонга кетди. Шундан кейин водийда ҳам айрим қўрбошчилар раҳбарлигида ватан ҳимоячилари курашни давом этирдилар.

Фақат 1924 йилдагина Фарғона водийсида «Босмачилик» ҳаракати бартараф этилди. Бу ерда шуни айтиш лозимки аслида у 1918 йил феврал ойида большевикларнинг Туркистон Мухториятига қарши бошлаган уруши жараёнида юзага келган эди. Мана шу вақтдан бошланган «босмачи»лик кураши кейинги салкам 7 йил (1918—1924) мобайнида давом этди. Шу йиллар орасида уларнинг сони 20—30 минг кишига етди. У бутун Туркистон ўлкасида большевикларга қарши илк бор кўтарилган миллий-озодлик кураши сифатида муҳим аҳамият касб этади. Унинг таъсирида минтақанинг бошқа жойларида озодлик курашлари юзага келди.

ХИВА ХОНЛИГИДА «БОСМАЧИЛИК» КУРАШИ

XX аср бошларида хонликда огир сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий шароит юзага келди. Айниқса сиёсий курашлар қизиб тарқоқлик ва нотинчлик ҳукм сурди. Жамият аҳли қашшоқлашди ва мисли кўрилмаган азоб-уқубатларга мубтало бўлди. Буларнинг барчаси чор маъмуриятининг мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмининг маҳсули эди.

Узоқ йиллар мобайнида босқинчиларга қарамлик ва итоаткорлик, қўрқув ва эҳтиёткорлик хонларни феъл-атвори ва фаолиятига таъсир этмасдан қўймади. Зеро, уларда ожизлик, сусткашлик ва кўпроқ шахсий манфаатлар билан ўралишиб қолиш сингари иллатлар кўзга ташланди. Айниқса давлатнинг устуни бўлмиш қўшинни замонавий ҳарбий билим ва техника билан таъминланмаслиги ёмон оқибатларни келтирди. Авваламбор хонлар душманлардан ўзини ҳимоя қилиш имконидан маҳрум бўлиб қолди. 1916 йилда Саид Асфандиёрхон шундай деган: «Ўлкамизни Россия урушиб олганига қадар, менинг ота-боболарим милтиқ ва замбараклар билан қуроолланган мунтазам қўшинга эга

булганлар. Бу қўшинлар шундай зўр булганларки, улар ҳатто Бухоро ва Афғонистонга қарши жанг қилганида енгиб чиққанлар. Менинг отам Россияга бўйсингандан кейин, биз (хонлар) буюк Россия бизни душманларимиздан қўриқлайди, деб умид қилиб, қўшинларимизни тарқатиб юбордик, шунинг учун ҳам ички душманларимиздан сақланишни лозим кўрмадик. Аммо бу масалага рус ҳокимиятининг улкадаги вакиллари бепарволик билан қараганликлари сабабли, хавфсизлик тўғрисидаги умидларимиз пучга чиқди. Менга ўз фуқароларимдан булган туркманлар ҳужум қилди, улардан ўзимни ҳимоя қилиш учун менда куч йўқ».¹

Дарҳақиқат хонликдаги марказий ҳокимият ва қўшин шу даражада заифлашган эдики, Жунайд (Қурбон Муҳаммад Сардор) бошлиқ туркман қабиалари хонликка қарши бош кўтардилар. Шундан кейин Жунайд Хива хонлигининг сиёсий майдонида бир неча йиллар мобайнида салмоқли ўринни эгаллади. Унинг фаолиятини икки босқичга бўлиш мумкин. Биринчисида, яъни 1915—1920 йилларда у хонликни босиб олиб, талончилик билан шуғулланади. Иккинчисида, яъни 1920 йилдан Хоразм халқ республикаси тузилгандан кейин большевикларга қарши курашиб, «босмачи» номини олади. Хонликдаги бу кураш асосан Жунайд бошчилигида олиб борилади.

1915 йилнинг езида Жунайдхон Хива қўшинлари билан тўқнашувда галабага эришиб, туپларни ўлжага олди. Аммо унинг Хива шаҳрига қарши ҳужумига йўл берилмади. Кейинги тўқнашувлардан бирида хон аскарларидан 600 киши ўлдирилиб, мағлубиятга учратилди. 1916 йилдан бошлаб Жунайдхон бошлиқ ёмуд қабиалари Урганч, Шохобод, Қиёт, Тошовузни эгаллаб, аҳоли мол-мулкини талади. Улар февраль ойида Хива шаҳрига бостириб кириб ва Асфандиёрхонни тиз чўқдириб, катта миқдордаги бойликни олди. Жунайдхон узини хон деб эълон қилди. Асфандиёр эса қўғирчоқ хон бўлиб қолди. Бу вақтда хонга ёрдам бериш мақсадида Тошкентдан юборилган рус қўшини Хивага яқинлашиши билан Жунайдхон қабиалари билан қум чўлларига қочади.

¹ Қаранг: Ҳамдамов Ҳ. Хива хонлигининг ағдарилиши ва Хоразм совет халқ республикасининг тузилиши. Тошкент, 1960, 37-бет.

1917 йил 29 январида Асфандиёрхон Тошкентга келиб губернатор билан учрашди. Бу ерда муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети Хива хонлигини ўз қўл остига олганлигини хонга маълум қилди. Хивада унинг комиссарлари, яъни вакиллари тайинланадиган бўлди. Асфандиёрхон Тошкентда давлатни бошқариш бўйича ислохотларни ўтказишга розилик билдирди. У Хивага қайтганидан кейин баъзи ислохотларни амалга оширишга киришди. Бу вақтларда «Ёш хиваликлар» деб аталувчи жадидларнинг сиёсий фаолияти жўш уриб курашни бошлаб юборган эдилар. Хон ўша жадидларнинг иштирокида 1917 йил 5 апрелда Олий мажлисни таъсис этди. Маъмурият вакилларига маош тўлаш жорий этилди. Шундан кейин жадидларнинг фаолияти янада кучайиб байроқларга ўзбек ва рус тилларида «Яшасин ҳуррият, яшасин тенглик» деб шиорларни ёздилар. Бу билан улар мазлум халқни сиёсий онги ва курашини уйғотишга ҳаракат қилдилар. Уларнинг асл мақсади хон ҳокимиятини ағдариб халқ республикасини ташкил этишдан иборат эди. Асфандиёрхон жадидлардан чўчиб, Олий мажлисни тарқатиб юборди. У жадидларни қаттиқ назорат остига олиб, бир нечта кишиларни зиндонга ташлади. Уларнинг айримлари Тошкентга қочиб қутулдилар. Бу ерда большевиклар уларни дарҳол ўз бағрига олдилар.

1917 йил декабрь ойида барча казак қисмларини ўз қўшинларига, яъни уйларига қайтишга доир буйруқ Хива хонлигига етиб келди. 1918 йилнинг бошларида рус қўшинлари хонликни ташлаб ўз қароргоҳларига жўнаб кетдилар. Шундан кейин Асфандиёрхон жадидларни жазолашни ва қувгин остига олишни кучайтирди. Хонликдаги аҳвол чидаб бўлмас даражада огирлашди. Мана шундай вазиятда Жунайдахон Хивага бостириб кириб тахтни эгаллади. 1918 йил октябрда унинг буйруғи билан Асфандиёрхон ўлдирилиб, ўрнига укаси Саид Абдулла қўғирчоқ хон сифатида ўтказилди. Сарой амалдорлари ўлдирилди ва мол-мулки таланди. Тинч аҳоли ҳам бундай даҳшатли фожиалардан четда қолмади. «Ўша йилларда, — дейди жонли гувоҳлардан бири, — ўлкада даҳшатли террор ҳукм сурди. Меҳнаткаш аҳоли бошбошдоқлик ва зўравонликдан жуда куп жабр-зулм кўрди. Жунайдахон отрядлари қишлоқларни купнакундузи босиб, одамларни қўйдек сўйиб ташладилар,

мол-мулкни таладилар, узлари билан олиб кета олмаган мол-мулкка ут қўйдилар... Чимбой ва Заир атрофидаги (Амударёнинг Орол денгизига қўшилган жойида) юз эллик чақиримдан ошиқ масофада жон асари кўрмадим. Таланган ва қўйдирилган уйлар, ҳар жойда ётган ўликлар, вайрон қилинган хонадонлар, қўйиб кетган дарахтлар, уй олдида ётган бола бешиклари, чиябўриларнинг увлаши ва сассиқ ҳид жуда оғир таассурот қолдирди».¹

1918 йилда РКП(б)нинг Тўртқўл комитети тузилиб большевиклар сиёсий курашни бошлаб юбордилар. Туркистон большевиклари бу комитет орқали Хива хонлигининг ички ишларига аралашди. 1919 йилнинг бошида «Ёш хивалик»ларнинг бошлиқларидан бири Д. Султонмуродов Тўртқўлда «Ёш хивалик»лар комитетини тузди. Бунга Амударё бўлимининг большевиклари комитети бошчилиқ қилиб турди. «Ёш хивалик»ларнинг бошқа аъзолари хонлик ерларида махфий гуруҳлар ташкил қилиб хон ҳокимиятига қарши тарғибот ишларини олиб бордилар. Улар хон ҳокимиятини ағдариб ислохотлар ўтказиш йўли билан жамиятни илгорлаштириш ва республика тизимини жорий этишни мақсад қилиб қўйдилар. Умуман айтганда большевиклар ва «Ёш хивалик»ларнинг ўртасида гоявий жиҳатдан фарқ жуда катта эди. Шунга қарамай улар умумий душман хон ҳокимиятига биргаликда курашиш учун бир-бирлари билан яқинлашдилар. Айниқса «Ёш хиваликлар»нинг Тошкентга ёки Тўртқўлга қочиб борган бир гуруҳ вакиллари большевикларнинг ёрдамига катта умид боғладилар. Улар қизил тарғиботга ўқиб ўйладиларки, большевиклар ҳокимиятни олиб бериш учун бегараз ёрдам берадилар. Пировардида эса бундай фикр ўзини тамомила оқламади. Зеро, большевиклар «Ёш хиваликлар»га бир қўғирчоқ сифатида қараганликлари яққол намоён бўлди. Большевиклар раҳбарлик қилаётган Тўртқўл уездининг РКП(б) комитети ишчи ва солдатлари депутати совети бутун Хоразм воҳасининг «революцион» маркази сифатида иш юритиб хон ҳокимияти ва Жунайдахонга қарши курашни бошқарди. Бу кураш эзилган ва ҳўрланган Хоразм халқларини феодал-клерикал тузум ва қолоқликдан озод этиш ниқоби остида олиб борилди. Больше-

¹ Уша жойда, 59-бет.

виклар Сайид Абдуллахон билан шартнома тузишга ҳаракат қилди. Шунинг учун 1919 йил 7 апрелда большевик Н. А. Христофоров бошчилигида миссия хон ҳузурига келиб ҳарбий юришларни тўхтатиш ва Хива хонлигининг мустақиллигини тан олинганлиги ҳақида битим тузилди. Шунга ўхшаш битим Жунайдхон билан ҳам тузилди. Аммо большевиклар битимларни ҳарбий тайёргарлик учун вақтдан ютиш мақсадида туздилар. Улар хонлик ерларига ўз одамларини юбориб тарғиботни кучайтирдилар. Большевиклар хонликда ўз ҳукмронлигини ўрнатиш учун ҳеч нарсадан тоймади. Улар Хоразм халқининг хоҳиш-иродаси ва сўровига биноан курашяпмиз деган уйдирма гапларни рўкач қилиб хонликни ҳарбий куч билан ағдаришни режалаштирдилар. Масалан, Тўрткўлдаги ишчи ва солдатлар депутатлари совети Ленин номига қуйидаги мурожатномани юбордилар: «Хива аҳолиси Жунайдхон қароқчиларининг террори исканжасида эзилиб ётибди. У совет қўшинини келишини сабрсизлик билан кутмоқда. Шубҳасиз у Хивага ўзининг қонли нанжасини чўзаётган Жунайдхон ва империалистлардан озод этади. Хива аҳолиси мазлум халққа озодликни бахш этувчи қизил армияга қариндошлик саломини йўллаб, совет Россиясига қўшилишни истайди». Ваҳоланки ўша вақтдаги хонлик аҳолисининг сиёсий онги ва фаолияти шу даражада эдики, кўрсатилган мазмундаги мурожаатномани ёзиш ҳаёлига ҳам келмаган. Шу боис у большевиклар томонидан тўқилган сохта ҳужжат эди. Шунга ўхшаш 1919 йил ноябрь ойининг охирида Тўрткўл советининг ҳарбий ёрдам сўраб Тошкентга юборган телеграммаси аслида халқнинг сўрови билан эмас, балки большевикларнинг ўзлари томонидан тўқилган эди. Бутун Россия Марказий Ижроия комитети, РСФСР халқ комиссарлари советининг Туркистон комиссияси ва Туркистон АССР ҳукумати дарҳол хонликка қарши қўшин юборишга киришди. 1919 йилнинг охирларида Н. А. Шайдаков раҳбарлигида қизил армия жанг билан Хужайли, Нукус, 1920 йил 7 январда Кўҳна Урганчни забт этди. Бу вақтда Қўшмамаат бошчилигида 500 туркманлар қизил армияга қўшилиб, жанглarda қатнашди. Иккинчи томондан ҳаракат қилаётган Н. М. Шчербаков раҳбарлигидаги армия эса Урганчни босиб олди. 14—23 январ кунлари душман кучлари Порсув, Илали, Тошовуз,

Ғазобод, Бадаркент ва Тахта сингари жойларни эгалладилар. Н. А. Шайдаков ва Н. М. Шчербаков кўмондонлигида қизил армиянинг тажовузи бошланишидан ўзбек, туркман ва бошқа тўб аҳолининг мустақилликни сақлаш учун кураши юзага келди. Улар Жунайдахон атрофига жипслашиб, «босмачилар» номида ватан ҳимоясига жонини тикдилар. Аммо ҳар жиҳатдан яхши уюшган ва қуролланган қизил армия бирин-кетин зарба бериб борди. 1920 йил 1 февралда қизил армия хонлик пойтахти — Хивани эгаллаб, Саид Абдуллахоннинг ҳукуматини қўпориб ташлади. 1920 йил 27—30 апрелда Хивада биринчи қурултой иш юритди. Унда большевикларнинг ташаббуси ва бевосита қатнашувида революцион комитет ва халқ нозирлари совети тузилди. Бунда, сиртдан қараганда, демократик ўзгаришлар кўзга ташланади, бироқ бундай ўзгаришлар заминидан большевикларнинг мустамлакачилик сиёсати ётарди. 1920 йил апрель-май ойларида Хоразм коммунистик партиясини тузилиши «Ёш хиваликлар»ни бир бурчакка сиқиб, большевикларнинг сиёсий майдондаги мавқеини ошириб юборди. Шу боис уларнинг ўзаро кураши тобора қизиқиб борди. Бир гуруҳ «Ёш хиваликлар» даставвал большевикларнинг ваъдаларига ишониб, уларга таянган эдилар. Бироқ улар ҳокимиятга ўтказилгандан кейин большевикларнинг қўғирчоғига айлантирилди. Ҳамда Хоразм ўз мустақиллигини йўқотди. Чор ҳукуматининг ҳукмронлиги большевикларники билан алмашилди, холос. Уша хон ҳокимияти ағдарилиб биринчи халқ нозирлари совети тузилгандан кейин П. Юсупов бошлиқ ҳукумат тузилди. «Ёш хиваликлар»дан ташкил этган ҳукумат большевикларнинг измидан чиқиб ва мустақил сиёсатни юргизиб қаттиқ қаршиликка учради. «Ёш хиваликлар», — дейди шўро муаллифларидан бири, — воқеаларнинг боришини ўз фойдаларига ўзгартиришга интилиб ашаддий чоралар кўришга киришиб, буни коммунистларга қарши репрессия қилишдан бошладилар. Нозирлар Шўросининг раиси П. Юсупов ҳукуматнинг марказий сайлов комиссиясини тарқатиб юбориш ва коммунистларнинг сайлов олди агитацияси олиб боришларини тақиқлаш тўғрисидаги қарорига имзо чекди; вақфларга ва Юсупов ҳукуматига қарши чиққанларнинг ҳаммаси қамоққа олиниб, Хоразмдан сургун қилинадиган бўлди.

Лекин буржуа миллатчилар ҳукуматининг бу чоралари ўзига чоҳ қазиди, холос».¹

Ушбу сатрлардан аёнки «Ёш хиваликлар» бошлиқ ҳукумат билан большевиклар ўртасидаги кураш ошқора равишда сиёсий тус олди. Шу боис у ҳукумат йўқ қилиниб, давлат бошқаруви революцион комитетга топширилди. П. Юсупов бошлиқ ҳукумат аъзолари 1921 йил март ойида қамоққа олинди. Шу йилнинг май ойида советларнинг иккинчи Бутун Хоразм қурултойи ўтказилди. Унда Ота Маҳмуд бошчилигида янги ҳукумат тузилди. Бу иккинчи ҳукумат ҳам ўзи танлаган йўлдан бориб большевикларнинг газабига учради. Шунинг учун ҳам улар «Ёш хиваликлар»нинг устига тўхмат ва бўҳтонларни ёғдириб қораладилар. Совет тарихчиларидан бири шундай ёзган: «Ёш хиваликлар»нинг раҳбарлари инглиз империалистларининг агентлари, контрреволюционерлар билан алоқани тобора мустаҳкамлай бордилар. 1920 йилнинг охирида совет ҳокимиятининг ёвуз душмани, ашаддий миллатчи, собиқ контрреволюционер бошқирд, буржуа ҳукуматининг бошлиғи, инглизларнинг агенти Заки Валидов Хоразмга келди.

Валидов Хивада «Ёш хиваликлар»нинг Жунайдахон ва руҳонийларнинг вакиллари билан ўтказган бир қанча махфий кенгашларида коммунистларга ва совет ҳокимиятига қарши, Хоразмни Буюк Британия раҳбарлигидаги буржуа республикасига айлантириш учун курашни кучайтиришга қарор қилинди».²

Аслида «Ёш хиваликлар»нинг империалистларнинг агентига айланишига ҳеч қанда зарурият йўқ эди. Бу уларни қоралаш ва жазолаш учун қилинган тўхматнинг ўзи эди. Бироқ уларни мустақил республикани тузишга қаратилган ҳаракати ҳақиқатни акс эттиради. Масаланинг худди мана шу томони большевикларнинг мустамлакачилик сиёсатига қарши бўлган. Шу боис Ота Маҳмуд бошчилигидаги иккинчи ҳукуматнинг аъзолари ҳам ҳибсга олинди. У бир неча сафдошлари билан қамоқдан қочиб Жунайдахонга бориб қўшилди. Шу тариқа Хоразм мустақиллигини тиклашга қаратилган кучларнинг сафлари бир мунча мустаҳкамланди. Айни пайтда савдо аҳли ва руҳонийларнинг вакиллари ҳам Жунайдахонга қўшилдилар. Ай-

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Тошкент, 1971, 3-жилд, 302-бет.

² Уша жойда. 301-бет.

никса ерларни мусодара қилиниши, пахта, ёғ ва бошқа корхоналарни давлат ихтиёрига олиниши, мол-мулкларнинг таланиши қаттиқ нафрат ва норозиликни қайнатди. Бу ҳолат «босмачилик» курашини қайта кенг қулоч ёйишига олиб келди. Унинг таркиби ўзбек ва туркманлар сингари оддий кишилардан ташқари «Ёш хиваликлар», бойлар, руҳонийлар ва бошқа тоифалардан ташкил топди. Биринчи бўлиб «Ёш хиваликлар»нинг бевосита қатнашувида йирик бойлардан бири Мадраҳимбой бошчилигида ватан ҳимоячилари большевикларга қарши ҳужумни бошладилар. Улар Питнакда душман тарафдорларини жазоладилар. Хазораспда Собирбой, Матчонбек ва Шокиржонлар бошчилигидаги «босмачилар» Мадраҳимбойга қўшилиб курашдилар. Натижада ватан ҳимоячиларининг сони 10 минг кишига борди. Улар Хива томонга йўл олдилар. Бундан ташқари Жунайдахон бош кўтариб 1924 йил январда Тошовуз, Питнак, Гурлан, Ғазобод ва бошқа жойларни қўлга киритди. Шундан кейин у 19 январда Хива ва Урганчни қўшаб олди. Бу ерда бир ҳафта давомида шиддатли жанглар бўлди. Оқибатда ватан ҳимоячилари мағлубиятга учраб чекинишга мажбур бўлдилар. Жунайдахон ҳам қўм қўлларига қочиб яширинди. Аммо, бу билан «босмачилик» ҳаракати сўнмай, 1927 йилгача хонликнинг у ёки бу жойида кураш давом этди. Жумладан 1924 йил февралда Садивар, Питнак ва Хазораспда хоннинг собиқ вазир Бакалов, «Ота» қабиласининг бошлиғи Огожи эшон раҳбарлигида ватан ҳимоячилари большевикларга қарши бош кўтардилар. Улар кўрсатилган жойларда ҳокимиятни қўлга олиб совет ходимларидан 200 кишини ўлдирдилар. 1925—1927 ва 1931 йилларда хонлик ерларида, хусусан Тошовуз, Қўҳна Урганчда «босмачилик» ҳаракати давом этди. Уларга Жунайдахон бошчилиқ қилди, лекин мағлубиятга учратилди. Жунайдахоннинг ўзи эса 1928 йилда Эронга утиб кетди. Шундан кейин Хоразмда «босмачилик» ҳаракати ниҳоясига етказилди.

Шундай қилиб кўрдикки, Хива хонлигида мустақиллик учун кураш ниҳоятда мураккаб шароитда кечди. У ерда большевиклар ҳокимияти ўрнатилгандан кейин том маънодаги миллий-озодлик кураши юзага келди. Унда халқ оммаси ва жадидлар фаол қатнашдилар.

БУХОРО АМИРЛИГИДА ИСТИҚЛОЛ УЧУН КУРАШЛАР

XX аср бошларида Бухоро амирлигида ҳам ниҳоятда азоб-уқубатли шароит юзага келиб сиёсий курашлар кескинлашди. Бунга чор ҳукуматининг агдарилиши, буржуа-февраль демократик республикасини ўрнатилиши, сўнгра совет ҳокимиятини пайдо бўлиши ўз таъсирини кўрсатди. Бухоро амирлиги Россиядаги мазкур воқеалардан фойдаланиб, ўз мустақиллигини тиклаш ҳаракатига тушди. Аммо ички ва ташқи кучлар бу мақсадни амалга оширишга йўл бермади. Маълумки, амирликнинг ҳукмдори Саид Олимхон ҳамон Урта асрга мос руҳдаги сиёсатни давом эттириб ёштини яшаб ва оштини ошаб бўлган эски давлат тизими ва бошқарувидан воз кечмади. Аксинча у замон талаби ва тараққиётига жавоб бера олмай сиёсатга чирмашиб олди. Тўғри, у айрим ўзгаришларни ҳаётга тадбиқ этишга ҳаракат қилди. Бироқ улар «хўжа курсин» учун қилинган чоралар эди, холос. Умуман айтганда мамлакатда туб ўзгаришлар содир бўлмай, саводсизлик, ночорлик ва қолоқлик ҳукм сурди. Мана шундай ачинарли ҳолатга монанд равишда давлатнинг устунни — қўшин ҳарбий маҳорат ва техника жиҳатдан анча орқада қолиб кетди. Унинг сони бор, лекин сифати йўқ эди. Амирлик учун айниқса «Ёш бухоролик»лар номида юзага келган жаидларнинг ҳаракати катта хавф тугдирди. Улар зиёлилар, савдо-саноат аҳли ва жамиятнинг бошқа илгор вакилларида ташкил топди. Улар хон ҳокимиятини агдариш, конституция асосида республикани ўрнатиш ва тараққиётни таъминлашни мақсад қилиб қўйдилар. «Ёш бухоролик»ларнинг партияси 1917 йил охирларида тузилди. Бу ерда шуни айтиш лозимки, уларнинг фаолияти ҳали чуқур оммалашмай, мустаҳкам таянчга эга эмас эди. Бунинг устига устак Саид Олимхон уларни қаттиқ назорат ва таъқиб остига олиб қўлга тушганларни калтаклади ва зиндонга ташлади. Большевиклар «Ёш бухоролик»ларнинг ожиз томонларидан фойдаланиб уларни ўз тарафига огдиришга ва улар орқали хонликни эгаллашга қаратилган сиёсатни юргизди. Улар большевикларнинг мазлум халқларга мустақиллик, озодлик ва эркинлик берилиши ҳақидаги ваъдаларига ишониб Туркистон халқ комиссарлари советининг расиси Ф. И. Колесовга ҳарбий ёрдам сураб мурожаат

қилдилар. Бу сӯровсиз ҳам хонликни босиб олиш ни-
ятида юрган большевиклар Ф. И. Колесов бошчилиги-
да 500 кишилиқ қўшинни Бухорога жўнатди. Унинг
ҳарбий юришида Файзулла Хужаев бошлиқ бир гуруҳ
жадидлар фаол қатнашдилар. «Колесовнинг Бухорога
юриши тўғрисида, — деб ёзади Ф. Хужаев, — бизлар
беш кун бурун билдик. Колесов Ашхабоддан Тош-
кентга ўтиб борган вақтда бизнинг вакиллар ҳайъати-
ни қабул қилди. Бу ҳайъат ичида мен ҳам бор эдим.
Бизга ҳужум учун тайёрланиб туришни айтишди. Биз-
нинг ваъда қилинган қурол тўғрисида берган саволи-
мизга қарши гарчи кўп бўлмаса ҳам ўзи билан бирга
олиб келишینی билдириб жавоб берди. Марказий
қўмита мана шу қаноатланарли бўлмаган сўзларга ва
бошқа ноқулай ҳолларга қарамасдан воқеаларда фаол
суръатда иштирок қилишга қарор қилди. Шунга
кўнмасдан бошқа бир йўл ҳам қолмаган эди. Бухорода
ва Каркида кечаси билан ҳужум қилиш ва умуман
планни бажариш тўғрисида албатта ҳеч бир нарса
ўйлаш мумкин эмас эди. Марказий қўмита нима иш-
лашга мумкин бўлса, шуларнинг ҳаммасини ишлади».¹

Бинобарин Файзулла Хужаев Колесовдан ҳарбий
қуролни ололмаганидан ва бошқа «ноқулай ҳолатлар-
дан» норози бўлиб ёзган. Афтидан Колесов халқни
қуроллантиришдан хавфсираб, фақат ўзининг кучи
билан ҳокимиятни босиб олишни ўйлаган. Бу масала-
да ҳам большевикларнинг найранги кўриниб турибди.
«Ёш бухоролик»лар ҳарбий ҳужумда қатнашиш ва уни
бошқариш учун инқилобий комитет тузилди. Унинг
таркибида Файзулла Хужаев (раис), Фитрат, Ота
Хужаев, Бурхонов, Огдоров, Пулатов, Фазлиддин
Махсум киритилди. 1920 йил 1 мартда Колесов қўшин
билан Когон (янги Бухоро)га етиб келди. Бу ерда Ко-
лесов билан «Ёш бухоролик»ларнинг бошлиқлари
ўртасида маслаҳат мажлиси ўтказилди. Унда қуйидаги
масалалар бўйича фикр-мулоҳазалар баён этилди:

1. «Ёш бухоролик»ларнинг амир Саид Олимхонга
юборадиган талабларини белгилаш.

2. Амирнинг номига жўнатиладиган мурожаатнома-
нинг мазмунини муҳокама этиш.

¹ Хужаев Ф. Бухоро инқилобининг тарихига оид хотиралар. Тошкент,
1997, 124-бет.

3. Бухоро қилинадиган ҳарбий юришнинг режасини тузиш.

Мажлиснинг биринчи масала бўйича қарорида «Ёш бухоролик»ларнинг амир томонидан амалга оширилиши лозим бўлган ислохотларни бирма-бир кўрсатиш уқдириб ўтилди.

Иккинчи масала бўйича эса хон ислохотларга розилик билдирса, у вақтда тахтда қолдириш ҳақида қарор қабул қилинади. Шу шарт биланки, хон «Ёш бухоролик»ларнинг вакилларида иборат бир бўлим ташкил этиб, уларнинг қатнашувида ислохотларни ҳаётга тадбиқ этади».¹

Демак Саид Олимхон амалда ҳокимиятни «Ёш бухоролик»ларнинг вакилларида қатнашувида бошқаришни зиммасига олиши керак эди. Амирга юборилган талабноманинг мазмуни қуйидагича бўлган эди: «Биринчи: Бухоро амирлиги, шунинг баробаринда Сизга ёш бухороликларнинг талабларини юборамиз ва шу талабларни ҳеч бир кечиктирмасдан ва ўзгартирмасдан 24 соат ичида қабул қилишни сўраймиз. Иккинчи: Ёнингизда бўлган ҳукумат тарқатилиб, унинг ўрнига ёш бухороликлардан ижроия қўмитаси белгилансин ва бутун ҳокимият ёш бухороликлар ижроия қўмитасининг қўлида бўлур. Янгидан ташкил қилинадургон ҳукумат мазкур ижроия қўмитаси томонидан сизнинг розилигингиз ва маслаҳатингиз билан белгиланур.

Учинчи: Агар қон тўкишни хоҳламасангиз, албатта мана шу талабларни қабул қиласиз. Агар қабул қилмас экансиз, у вақтда тўкилган қон учун сиз жавобгар бўлурсиз. Бу ҳолда бутун ва ҳар хил ҳаракат бизнинг қарамоғимиз билан бўлғусидир. Сизнинг жавобларингиз бизнинг талабларимизга мувофиқ бўлиши лозимдир. Агар сизнинг қандай бўлса ҳам жавобингиз бизнинг талабларимизга қарши бўладирган бўлса, бизлар ўзимизнинг талабларимиз қабул қилинмаган деб ҳисоб қилғусимиз.

Туркистон халқ комиссарлар шўросининг раиси

Фёдор Колесов.

Ёш бухороликлар Марказий ижроия

қўмитасининг раиси

Файзулла Хўжаев.»²

¹ Уша жойда, 125-бет.

² Уша жойда, 125—126-бет.

15-расм. Марғилондаги қўзғолон. 1916 йил.

16-расм. Амир Олимхон сарбозлари.

Мазкур сатрлардан кўриниб турибдики, Саид Олимхон курсатилган талабларга розилик билдирганда большевикларнинг қўл остидаги итоаткор хизматкор бўлиб, ўз мустақиллигини йўқотган буларди. Шу боис Саид Олимхон талабни бажаришдан бош тортди.

Шунинг учун Бухоро шахрига ҳарбий юришга қарор қилинди. «Биринчи тўқнашиш, — дейди Файзулла Хужаев, — Бухоро деворларидан бир чақирим узоқликда Фатҳободда бўлди. Амирнинг аскарлари, айниқса отлиқ аскарлари урушни кўпда тиламаган бўлса керак. Бир неча ярадор ва ўликларни қолдириб тезлик билан орқага қайтдилар. Лекин унинг қамрови бутун қуроллари пичоқ, болта ва калтақдан иборат бўлган эски мутаассиблар, мурид ва муллалар жуда зўр бериб уришдилар. Шулар ичидан биттасининг қўлига калтак тутиб, оғзига пичоқ тишлаб тўғридан тўғри бизнинг пулемётчиларимизга қараб келиб, уларнинг устига ташланганини ўз кўзим билан кўрдим».¹ Бу икки томон ўртасидаги жангнинг жонли гувоҳининг маълумоти шу ҳақда далолат берадики, болта, пичоқ ва оддий нарсалар билан қуролланган халқ оломони мустақиллик учун қаҳрамонона жанг қилган. Натижада Колесов шаҳарга ҳужум қилишга журъат эта олмай оғир аҳволга тушиб қолди. Бу тўғрида Файзулла Хужаев шундай дейди: «Ўзимизни кичкина кучимиз билан шаҳарга ҳужум қила олмаслигимиз, агар ҳужум қиладирган бўлсак, бизни унда амирнинг бутун аскари ва муллаларнинг иғвоси билан кўтарилган бир неча ўн минг халқ қарши олиши ҳаммамиз учун маълум эди. Бундай аҳвол ва шароит ичида ҳужум қилиш ҳам жуда оғир ва қўрқинчли эди... Амир аскарларига қараганда биз (қизил армия)да бўлган бирдан бир ортиқлик, бизда оврупо усулидаги замбаракларнинг бўлиши эди. Бизлар мана шу ортиқликдан фойдаланишга ва эски Бухорога шу забараклардан ўқ ота бошлашга, шунинг учун амирнинг ҳужумини тўхтатишга, шаҳарда ҳаяжон кўтариб, халққа таъсир қилишга қарор қилдик. Замбараклардан ўқ отиш бошланди ва бир ярим кунларча давом қилди. Лекин ҳеч бир натижа бермади. Кейин бизнинг отган тўпларимиздан ҳеч бириси шаҳарга бориб тушмаганлиги маълум бўлди».²

Ушбу сатрларда ҳам истиқлол учун кураш умумхалқ ҳаракатига айланганлиги ўз ифодасини топган. Уларда ўн минглаб кишиларни курашга чиқиши алоҳида ўқдириб утилган. Пировардида қизил армия чекинишга мажбур бўлди. Ватан ҳимоячилари ғалаба-

¹ Уша жойда, 127-бет.

² Уша жойда, 132-бет.

ни шоду-хуррамлик билан нишонладилар. Саид Олимхон қўлга туширилган «Ёш бухоролик»лар ва уларга ҳайрихоҳлик билдирган кишиларни қаттиқ жазолади. Хусусан Ҳамид Хужа, Мирзашоҳ, Қори Гулом, Фатхулла Хужаев, Гулом Хужа, Зубайдулла, Абдурахмон (Мулла Икромнинг ўғли), Абдувакил Махсум, Мирза Шариф, Қори Мустақим, Маҳди Шамсиев, Қори Аҳмад, Абдулла Бахшуллахонов, Исмоил Хужа, Мирза Раҳматулла, Сирожиддин (Айнийнинг укаси), Низом (бутун оиласи билан 13 киши), Мирза Исломқул (Шахрисабз), Журақул (Карки), Мирза Сачоқ (Карки), Фаттоҳжон (Карки), Мирхон (Карки), Хужа Абдусаттор, Бурхонжон (Фазлиддин Махсумнинг укаси), жами 24 киши ўлдирилди.¹ Шуниси диққатга сазоворки жаидчилик ҳаракати амир Саид Олимхоннинг мансабдорларининг илғор вакиллари ҳам бағрига тортган эди. Улардан ҳам бир нечтаси ҳалок қилинди. Масалан Мирза Мустафо, Насруллабек (бутун оиласи билан 17 киши) Мирза Аҳмадбек (ўғли билан), Ҳожи Закария Азимов, Мирза Саҳбо, Ҳожи Додхоҳ, Исломқул Тўқсабо, Қози Абдусаттор ва Қози Саиджон шулар жумласидандир.²

Ҳаммаси бўлиб Саид Олимхон томонидан қатл этилганлар 3000 кишига борган. Натижада «Ёш бухоролик»лар жуда катта талафотга учраб, партияси бузилиб кетди. Улардан 150—200 киши Тошкент ва Самарқандга қочишга муваффақ бўлди. Бу ерларда уларни уюшмалари юзага келиб, моддий жиҳатдан жуда оғир аҳволга тушиб қолдилар. Файзулла Хужаевнинг сўзи билан айтганда Лесов маглубиятидан, яъни «Март воқеаларидан кейин ёш бухороликларнинг кучлари тамоман тарқалган»³ эди. Маълум вақт ўтиши билан «Ёш бухоролик»лар ўзларини анча унглаб, 1918 йил апрелда Тошкентда Бухоро коммунистик партиясини туздилар. Бу партияга Мухтор Саиджонов, Ёқубзода, Азимжон Ёқубов, Хусайнов, Аминов ва Акчуринлар кирдилар. Азимжон Ёқубов раис этиб сайланди. Бу вақтда Файзулла Хужаев Москвада яшамоқда эди. 1919 йил декабрда Бухоро коммунистик партиясининг марказий комитети РКП(б) билан ҳамкорли-

¹ Хужаев Ф. Танланган асарлар. 1-жилд. Тошкент, 1976, 156—157-бетлар..

² Уша жойда.

³ Хужаев Ф. Бухоро инқилобининг тарихига оид хотиралар. Тошкент, 1997, 137-бет.

гини тасдиқлаб партия дастурини қабул қилди. Хон ҳокимиятини ағдариш ва Бухоро совет халқ республикасини тузиш мақсад қилиб қўйилди.

1920 йил январ ойида ёш бухоролик инқилобчилар партияси ва унинг «Туркистон Марказий бюроси» юзага келди. Бу партияни Файзулла Хужаев, Қори Йулдош, Пулатов, Усмон Хужаев, Мукамил Бурханов, Муминжон Аминов ва Изатулла Аминовлар тузган эдилар. «Ёш бухоролик»ларнинг коммунистлари «Қутулиш», инқилобчилари эса «Учқун» газеталарини нашр этдилар. Большевиклар «Ёш бухоролик»ларнинг инқилобчи партиясига шубҳа билан қаради. Чунки улар коммунистик партияга аъзо бўлмай дастурини қабул қилмаганлар. Шу муносабат билан Турк комиссияси Бухоро коммунистларининг ва «Ёш бухоролик»лар партиясининг фаолиятини ҳар томонлама урганиб чиқиб, 1920 йил 3 августдаги мажлисида қўйидаги хулосага келди: «Ёш бухоролик»ларнинг инқилобий ташкилоти коммунистлар программасига қарама-қарши қилиб қўйилган ўзининг мавжуд программасида ифодаланган расмий қиёфаси бўлганлиги сабабли бу ташкилотни РКП(б) қўллаб-қувватламайди, лекин унинг, биз ўзимизни коммунистик платформада турган ташкилот деб ҳисоблаймиз ва Бухорода инқилоб бўлган куннинг эртасигаёқ расмий равишда коммунистик партия сафига киришга сўз берамиз, деган баёнотини эътиборга олиб, марказий комитет комиссияси «Ёш бухоролик»лар революцион ташкилотининг Бухоро коммунистлари билан блок тузишини ва келгусида «Ёш бухоролик»лар революцион ташкилотининг Бухоро коммунистлари билан қўшилишни таъминлайдиган шарт-шароит тайёрлаши шарти билан «Ёш бухоролик»ларнинг революцион ташкилотига мадад бериб туришни маъқул ҳисоблайди».¹

Ушбу ҳужжат шу ҳақда гувоҳлик берадики, Файзулла Хужаев ва бошқа унинг тарафдорлари томонидан тузилган инқилобий ташкилот коммунистик партиянинг программасини тан олмай ўзларини мустақил дастури ва сиёсатига эга бўлганлар. Улар шуни яхши англаганларки коммунистик программа бўйича иш юритиш халқнинг нафрати ва норозилигини уйғотади. Бу айниқса Колесовнинг ҳарбий юришидан кейин

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. 3-жилд. Тошкент, 1971—286-бетлар.

якқол кўзга ташланди. Аслида Файзулла Хўжаев бошчилигида иш юргизаётган жадидлар шариатга риоя қилиб ва республикани ташкил этиб, мамлакатни капиталистик йўлдан ривожлантиришни мақсад қилиб қўйганлар. Шунинг учун ҳам большевиклар уларнинг гоёсини коммунистик партия программасига зидлигини бекорга кўрсатмаган эдилар. Улар фақат ўзларининг манфаатларини кўзлаб келажакда «Ёш бухоролик»ларни коммунистик партиясига киришлари шарти билан ҳарбий ёрдам беришга рози бўлдилар. «Ёш бухоролик»ларни бундай шартга кўнмаслигини ҳеч иложи йўқ эди. Чунки уларнинг мавқеи Колесовнинг мағлубиятидан кейин анча сусайиб руҳий ва моддий жиҳатдан катта талафот кўрган эдилар. Бундан ташқари Колесов Файзулла Хўжаевнинг суровига биноан Бухорога қарши уруш очган эди. Шунинг учун Файзулла Хўжаевни унинг мағлубиятига бош айбдор деб қораладилар. Демак, уни большевиклар олдида «тили қисик» жойи бўлган. Булардан қатъи назар Файзулла Хўжаев учун ўша вақтдаги шароит тақозосига кўра фақат большевиклардангина катта ёрдам олиши мумкин эди. Шу боис уларни сиртмоғига мажбуран тушиб қолди. Шундай қилиб большевиклар коммунистик партиясига кирган ва кирмаган «Ёш бухоролик»ларни бағрига тортиб, хонликка қарши курашнинг раҳбарлигини қўлга киритди. Улар М. В. Фрунзе, Бухоро коммунистлар партиясининг раиси Н. Хусаинов, «Ёш бухоролик инқилобчи»лар марказий бюросининг раиси Файзулла Хўжаев, шарқда интернационал пропаганда советининг раиси Геллер ва Туркистон компартиясининг вакили Н. Турақуловдан иборат ҳарбий революцион бюрони туздилар. Бу бюро аъзолари 1920 йилнинг 24 июнь — 25 август мобайнида хонликка қарши ҳарбий юришнинг тактика ва стратегиясини ишлаб чиқиб, қўшинни ҳар жиҳатдан мустаҳкамлади. Ҳатто унга самолётларни жалб қилиш режалаштирилди. Ҳарбий юришни бевосита бошқариш ва самарадорлигини таъминлаш учун В. В. Куйбишев, Файзулла Хўжаев, Н. Хусаиновлардан иборат партия маркази тузилди. Улар 1920 йил 23 августда Қозонга келиб ўрнашдилар.¹ Айрим маълумотларга кўра бу вақтда Бухоро шахрида Саид Олимхон 8525

¹ Уша жойда.

пиёда ва 7550 отлиқ аскар, 23 тўп ва 16 пулемётни ўрнаштирган эди.¹ Аммо хон аскарлари бирмунча яхши қуrollанган бўлсалар-да, ўзлари ҳам, бошлиқлари ҳам ҳарбий билим ва маҳорат жиҳатдан анча орқада қолиб кетганлар.

Қизил армия сафида эса 5000 пиёда, 2000 отлиқ солдатлар бўлиб 46 та оғир ва енгил тўплар билан, 229 та пулемёт, 10 броневтомобиль, 5 бронепоезд ва 12 самолёт билан қуrollантирилган эди.²

«М. В. Фрунзе тузган Бухоро операция плани тўсатдан ва шиддатли зарба беришни назарда тутган эди. Операцияда қатнашувчи қўшинлар 5 гурппага бўлиб қўйилди: Янги Бухоро (Когон) гурппаси 29 август тонг отарда шиддатли зарба билан ҳужум бошлаб, эски Бухорони эгаллаши, амир ва унинг ҳукуматини қўлга тушириши керак эди; Чоржўй гурппаси 28 августда эски Чоржўйни эгаллаб, революцион комитет тузиши, революцион комитет эса революция бошланганлиги ва революцион ҳокимият барпо этилганлиги тўғрисида манифест эълон қилиши лозим эди. Қарши гурппасидаги қўшинлар амирликнинг иккинчи пойтахти Қаршини эгаллаши лозим эди. Китоб, Шаҳрисабз, Ғузорга ҳужум қилиб бекларнинг йигитларидан иборат отрядларни тор-мор этиш ва шарқий Бухорога ўтадиган йўлларнинг ҳаммасини эгаллаб олиш Самарқанд гурппасига юкланган эди. Каттақўргон гурппасидаги қўшинлар Хатирчи, Зиёвуддин, Кармана шаҳарларини эгаллашлари лозим эди».³

Демак, босқинчиларнинг ҳарбий режаси жуда пухта тузилиб қўшинларнинг фаолияти аниқ белгиланган. Бундай яхши тайёргарлик ўзини самарасини берди. 1920 йил август ойининг охирларида қизил армия Чоржўй, Нарозим, Бирдалик, Қарши, Китоб, Шаҳрисабз, Чирокчи, Яккабоғ, Хатирчи, Кармана ва бошқа жойларни босиб олди. Жангларда қаттиқ қаршилик кўрсатган ватан ҳимоячиларидан кўп кишилар ҳалок бўлдилар. Шахсан М. В. Фрунзе бошчилигида Бухоро шаҳрига ҳужум бошланди. Бу воқеада бевосита қатнашган Г. Омелюстый деган кимса шундай ёзади: «Роса соат тўртда, белгиланган дақиқанинг худди ўзида

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда, 289—290-бетлар.

гумбурлаб тўп отилди ва эрта саҳарда дала тўпидан отилган биринчи ўқнинг садоси ҳавода янгради. Бухоро революцияси ўзининг етиб келганлигидан дарак берди. Чинқириб ҳавони ёриб ўтган тўп ўқи шаҳар устидан учиб бориб, амир сарбозлари жойлашган ҳовлининг паҳса деворига бориб урилди.

Кейин шаҳарнинг шимолий чеккасида тош йўлнинг иккала томонида пулемётлар тириллаши бошланди, милтиқларнинг тарсиллаган овозлари эшитилди. Шу ондаёқ қизил отрядлар «ҳуқуқсизлик ва ёввойи ўзбошимчалик» режимига штурм қилиш учун йўлга тушдилар. Ҳужум қўққисдан бошланди. Амининг ёлланган солдатлари зарбага бардош беролмадилар, от-араваларини ташлаб, қурол ва ўқларни йўқотиб, шошганларича эски Бухорога тартибсиз чекина бошладилар, фақат баъзи жойлардагина сал-пал қаршилик кўрсатардилар холос.

Бир неча тўп, ағдарилиб ётган замбарак яшиклари, ташлаб кетилган аравалар, милтиқлар, ўқлар бизнинг биринчи улжаларимиз бўлди.

Янги Бухоро (Когон) билан эски Бухоро уртасида 12 километрли масофа тез босиб ўтилди. Туш пайтида бизнинг қисмларимиз эски Бухорога туташган қишлоқларда жанг қилмоқда эди. Олдинда амир пойтахтининг деворлари теварак-атрофдаги бинолардан баланд бўлиб кўринмоқда эди... Бу деворларни олиш қийин бўлди».¹

Демак қизил армия урушни Когонда туриб бошлаган. Сўнгра Бухоро шаҳрига бориладиган 12 километрлик масофадаги йўлда жанг қилиниб қишлоқлар эгалланган. Бу ерларда истиқомат қилаётган деҳқонлар қаттиқ қаршилик кўрсатганлар. «Шаҳар деворларининг, — деб сўзини давом эттирди ўша кимса, — ёнида қизғин жанг бошланди. Жуда катта жанг бўлди. Қабристон бир неча марта қўлдан-қўлга ўтди. Қизил аскарлар бир неча марта дарвоза олдига бордилар, лекин дул каби ёғиб турган ўқлар, тошлар уларни катта талафотлар бериб, орқага қайтишга мажбур қилди. Улар деворга бир неча марта штурм қилиб бордилар. Лекин муваффақият қозонмадилар. Шаҳар дарвозалари бир неча марта очилди, муллалар ва амалдорларнинг ташвиқоти билан жазаваси тутган ва улар бош-

¹ Қаранг: *Ҳўжаев Ф.* Танланган асарлар. 1-жилд. Тошкент, 1976, 199—200-бетлар.

лаб келаётган даргазаб оломон «Оллоҳ, Оллоҳ» деб бақириб бизнинг тўхтовсиз отилиб турган пулемётларимиз томон келабердилар. Уларга деворлардан отилиб турган ўқлар мадад бериб турди. Аммо улар пулемётларимиз олдига етиб келиб қўл билан жанг қилишга киришиб кетдилар».¹

Кўриниб турибдики, Арк майдонида душманлар билан ватан ҳимоячилари ўртасида шиддатли жанглар бўлиб, хон қўшинлари ва халқ биргаликда истиқлол учун қаҳрамонона курашганлар. Оддий халқ вакиллари шу даражада жасорат кўрсатганки, пулемётларга ўзларини отганлар ҳамда қўл жангида мардонавор қатнашганлар. Ҳатто ватан ҳимоячиларини қўли баланд келган. Қизил армиянинг «сўл колоннаси икки маротаба Қорақўл дарвозасидан эски шаҳарга кириб борди, лекин амирнинг сон жиҳатдан жуда кўп кучларига дуч келиб, шаҳарнинг тор кўчаларида иргитилаётган гранаталарга учраб, катта талафотлар бериб чекинишга мажбур бўлди.

Кечаси ҳам кундузи ҳам жанглар бир дақиқа бўлсада тўхтамай давом этди. Отилган тўпларнинг шуъласи пулемётларнинг тириллаши, қичқириқлар, мана шуларнинг ҳаммаси араллашиб, туннинг даҳшатли манзарасини ташкил этмоқда эди. (Қизил армия) жангчиларининг сафлари анча сийраклашиб қолди. Кўпгина ўртоқлар ўзларининг қонлари ва ўлимлари билан революцияга содиқликларини исботладилар».²

Шу тариқа қаттиқ жанглар жараёнида душман аскарлари катта талафот кўриб, сон жиҳатдан анча озайиб қолган эдилар. Бироқ шаҳар мудофаасига билимдонлик билан бошчилик қиладиган кимса йўқлиги орқасидан ватан ҳимоячиларининг дастлабки устунлиги узоққа чўзилмади. Айниқса Саид Олимхоннинг шаҳардан чиқиб кетиши катта зиён келтирди. «Замбараклардан, — дейди у, — ўққа тутиш кучаяётгани, қурбонлар сони ортаётганлигини кўриб, бундан кейинги вайронагарчилик ва одамлар ҳалок бўлишининг олдини олиш мақсадида пойтахтни тарк этишга қарор қилдим. Менинг Бухорои Шарифдан жўнаб кетишим урушга чек қўйиши мумкин деб ўйладим».³

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

³ «Фан ва турмуш», 1991, 4-сон, 15-бет.

Амирнинг ушбу сузларидан маълум бўладики, тутуриқсиз баҳона билан қочишини ниқоблашга ҳаракат қилган. У биринчи навбатда ўзининг жонини сақлашни уйлаган, албатта. Уни «жунаб кетишим урушга чек қўяди» дейиши, душманга таслим бўлишликни бўйнига олганлигини кўрсатади. Шундай қилиб амир Саид Олимхон биринчи бўлиб мағлубиятни тан олган эди. Амирни шаҳар мудофаасини ташлаб қочиши ватан ҳимоячиларини руҳсизлантириш ва ишончсизлантиришга олиб келиши турган гап эди. Шунга қарамай улар жангни давом эттиравердилар. Уша кимса дейди: «Учинчи кун — иккинчи сентябрь. Бошланди. Кечаси бир оз сусайиб турган жанг янги куч билан бошланиб, бутун жабҳа бўйлаб қизиб кетди. Битта фикр — шу куннинг ҳал қилувчи аҳамияти бор, деган фикр ҳамманинг онгида ғужғон уйнарди. Агар бу ерда бардош беролмай, шу деворлар олдида чекинсак, Бухоро революцияси масаласи, эҳтимолки, узоқ йилларга кечиктирилган бўлур эди.

Охирги ҳужум бошланди. Душманга озми-кўпми зарар бериши мумкин бўлган нарсаларнинг ҳаммаси жангга солинади. Энг ботир ўртоқларнинг ҳаётини қурбон қилиб бўлса ҳам, шаҳар деворининг бир жойидан кичикроқ тўйнуқ очишга муваффақ бўлдик. Яқин келтириб қўйилган тўплар, Қарши дарвозасининг арчадан ясалган табақаларини ниҳоят ёриб ўтди. Марди-майдонларнинг биринчи гуруҳи тантана хитоблари билан шаҳар ичига бостириб кирдилар. Бу муваффақиятга қолган жангчилар ҳам қўшилди. Кўча жанги бошланди. Устларига ҳамма томондан ўқ ёғдириб турилган, қўл гранаталари иргитилаётган, ҳатто томлардан, деразалардан қайноқ сув қўйилиб турган Бухоронинг революцион отрядлари, қизил гвардиячилар, қизил аскарлар гуруҳлари шаҳар алангасини ёриб ўтиб, олга боравердилар.

Қингир-қийшиқ тор кучалар, қалин пахса деворлар ҳар бир қадамда тўсиқлик туғдирмоқда эди. Ҳар бир уй, ҳар бир маҳалла жанг билан қўлга киритилди.

Арк олди ва атрофи ловуллаб ёнмоқда эди.»¹

Шаҳарда мана шундай даҳшатли манзара вақтида жанг тўхтамади. Аммо, амир қочгандан кейин бебош қолган ватан ҳимоячилари имкони борича ҳар бир хо-

¹ Қаранг: Ҳўжаев Ф. Ўша асар, 201-бет.

надон, ҳар бир маҳалла учун жанг қилдилар. Охирида ягона раҳбарлик марказини йўқлиги орқасида ватан ҳимоячиларининг курашини мағлубиятга учратди. Айниқса, шаҳарни самолётлардан ўққа тутилиши ватан ҳимоячиларининг курашига салбий таъсир кўрсатди. М. В. Фрунзе Туркистон шаҳарларидаги кўпроқ кучаларда санғиб ва бир бурда нон излаб юрган кишилардан 1-Шарқ мусулмон полкини ташкил этиб, Бухоро урушига жалб қилди. Жангда мана шундай кишиларнинг кўпчилиги ҳалок бўлди. Айниқса шаҳарга самолётлардан бомбаларнинг ёғдирилиши катта талофат келтирди. Кўп уй-жойлар ва ҳашаматли биноларга ўт тушди. Минг ёшли Минораи Калон қаттиқ шикастлантирилди. Шаҳар аҳолисининг кўп қисми ўлдирилди ва ярадор бўлди. М. В. Фрунзе ва бошқа ҳарбий саркардалар, ҳатто солдатлар «жиққа мой»га ботиб хазинани таладилар. Олтин ва қумуш қуймалари, тақинчоқлар, жавоҳирлар ва бошқа қимматли нарсалар 18 вагонга ортилиб Москвага жўнатилади. Булардан икки вагони олтин билан тўлдирилган эди. Офицер ва солдатлар хон саройи ва бойларнинг хонадонларига бостириб кириб бойликларини таладилар. Хуллас, 1920 йил 2 сентябрда Бухоро шаҳри ҳаробага айлантирилиб ва минглаб кишиларни ёстиғи қурилиб қизил армия томонидан урушиб олинди. Ўша йилнинг 2 сентябрида Гиждувон, 4 сентябрда — Вобкент ва Ғузор, 15 сентябрда — Шеробод қўлга киритилди. Бундай ҳарбий юришларнинг барчаси тамомила большевикларнинг ташаббуси ва кучи билан амалга оширилди. Тажовузга қарши амирликнинг халқ ишмардонларини жанг қилди. Аммо совет давридаги тарихчилар халқ оммаси қўзғолон кутариб, амир ҳокимиятини ағдаришда муҳим ўрин эгаллаганлиги ҳақидаги сохта фикрларни тарғибот қилдилар. Аслида эса Бухоро шаҳрида қўзғолон ёки революцион ҳаракат юзага келмай, халқ она юрт мустақиллиги учун қон тўккан эди. Шўро адабиётида Бухоро амирлигида революцион ҳаракатлар кутарилганлиги ва маҳаллий аҳоли орасида коммунистларнинг сони бир неча минг кишига борганлиги ҳақидаги маълумотлар уйдирмадан бошқа ҳеч нарса эмас. Чунки большевикларнинг доҳийси В. И. Лениннинг сўзи билан айтганда Туркистон заминида, шу жумладан Хоразм ва Бухорода маҳаллий ишчилар синфи йўқ эди. Ўзбек ва бошқа туб аҳоли коммунистик

гоя ва революцион ҳаракатларни ўз онгига сингдириши учун ҳали тайёр эмас эди. Тўғри, бу йўлга кирган айрим оддий кишилар бўлган. Бироқ улар большевикларга кўр-кўрона эргашган кимсалар эди, холос. Маълумки хонликни аҳолисининг асосий қисмини деҳқонлар ташкил этиб, деярлик ҳаммаси саводсиз кишилар эди. Файзулла Хужаевнинг тўғри ёзишча «ўзининг ҳуқуқсизлиги, ўз елкасига тушадиган иқтисодий оғирликларга қарамасдан ялпи деҳқон оммасида ўша вақтда инқилобий руҳ йўқ эди. ... Улар ҳолис ва ҳаракатсиз (пассив) бир омма эди».¹ Демак деҳқон оммасининг большевикларга ишониб ва таяниб революцион ҳаракатни кўтарганликлари ҳақидаги фикрларга қўшилиб бўлмайди. Бироқ деҳқонларнинг қалби ва онгида босқинчиларга қарши курашиб, мустақилликни сақлаш гояси ҳамиша қайнаб турган. Революцион йўл билан ҳаётни ўзгартириш масаласи ҳаёлларига ҳам келмаган. Шундай қилиб Бухоро амирлиги большевиклар томонидан қўпорилиб ҳокимият Саид Олимхондан «Ёш бухоролик»ларнинг қўлига ўтказилди. 1920 йил 9 сентябрда шошилинч равишда Файзулла Хужаев бошлиқ «Ёш бухоролик инқилобчилар»ни «Ёш бухоролик коммунистлар»га қўшиш ҳақида қарор қабул қилинди. Шу тариқа ҳар икки жаидд партияларининг аъзоларининг барчаси коммунистлар сафидан ўрин олди. Шу равишда большевиклар собиқ амирлик ҳокимиятини ўз панжасида ушлаб туришга эришган эдилар. Унинг мустақиллигини тан олиншини ва уни англлатувчи нишонларини жорий этилиши «хўжа кўрсин»га қилинган иш эди, холос. Бухоро революцион комитети ва большевиклар 1920 йил 14 сентябрда халқ нозирлар советини тузиб унга Файзулла Хужаев раислик лавозимида ўтказилди. 8—9 октябрда биринчи Умумбухоро қурултойи чақирилиб, Бухоро Халқ совет республикаси ташкил қилинганлиги эълон этилди. Бухоро шахрида 3 минг кишидан иборат милиция хизмати жорий қилиниб, унинг барча кўчаларига қизил байроқлар осилди. Бундан олдинроқ шаҳарда ғалабага бағишланган ҳарбий парад ўтказилиб М. В. Фрунзе нутқ сўзлади. У уялмай-нетмай «қизил армия босқинчи эмас, аксинча бутун жаҳонга озодлик гояларини тарқатувчи куч» деб гапирди. «Ёш бухоролик»

¹ Хужаев Ф. Ўша асар 72-бет.

ларнинг коммунистлари номидан Нажиб Хусанов ва «Ёш бухоролик инқилобчилар»дан Бадриддин Шарипов сўзга чиқдилар.

Бухоро революцион комитети галабани таъминлашда катта хизмат қилганлари учун М. В. Фрунзе ва Ю. Ибрагимовларни олтин қилич билан мукофотлади. Большевикларнинг раҳбарлари юқорида кўрсатилган чораларини янада чуқурлаштириш ва мустаҳкамлаш мақсадида В. В. Куйбишевни Бухорога юборди. Бу ерда у 1920 йил 14 сентябрда Бухоро коммунистик партияси Марказий комитети, революцион комитет ва халқ нозирлари советининг қўшма мажлисини ўтказди. Бу йиғилишда айрим раҳбарларнинг, хусусан Бухоро компартияси марказий комитетининг бошлиғи Н. Хусаинов чизилган чизиқдан чиққанлиги учун вазифасидан четлатилди. Олий қонун чиқарувчи ва контроль қилувчи орган — бутун Бухоро революцион комитетига 9 коммунистдан иборат кишилар киритилди. Абдуқодир Муҳиддинов раҳбар этиб тайинланди. Файзулла Хўжаев бошчилигида 11 кишини ўз ичига олган халқ нозирлар совети шакллантирилди. Шунга ўхшаш Бухоро компартияси марказий комитетининг аъзолари ҳам ўзгартирилди. Бу вақтларда хонликнинг барча ерлари ҳали қўлга киритилмаган эди. Шунинг учун қизил армия 1921 йил феврал ойида Бойсун, Денов, Юрчи, Сариосиё ва Регарни эгаллади. Большевик раҳбарлари Бухоронинг Урта Осиёдаги тутган муҳим ўрни ва салоҳиятини ҳисобга олиб уни доимо диққат марказида ушлаб турди. У ерда ўзининг сиёсатининг самарадорлигини таъминлаш учун партиянинг энг ишончли кишиларини турли топшириқлар билан Бухорога юбориб турдилар. Улар М. В. Фрунзе, В. В. Куйбишев, А. А. Иоффе, А. Гусев, Я. Х. Петерс, Я. Рудзутак, Г. К. Орджоникидзе, С. С. Каменев ва бошқа кишиларни ўз ичига олган эди. Қизил армия куч ишлатиб, Бухоро ерларини вайронага айлантириб ва минглаб кишиларни ўлдириб, бойликларини талаб ҳукмдорлигини ўрнатди. Аммо халқнинг онги ва қалбидаги мустақиллик ва озодлик учун кураш ғоясини қўпориб ташлай олмади. Аксинча, у кун сайин қайнаб, «босмачилик» номида ўзининг куч-қудратини намойиш этди. Файзулла Хўжаев «босмачи»ларни ўз тарафига ағдариш мақсадида уларнинг номига хатларни жўнатди. Бунга қўрбошилар шундай жавобни юбор-

ган: «Беъмани хатингизни олдик. Сизнинг бизга нисбатан галати илтифотингиздан жуда таажжубландик. Сиз хатингизда бундай деб ёзибсиз: «Сизлар Бухоро инқилоби бошлангандан бери куп ишладингиз, лекин сизни ҳарбий ишлар вазиридек жуда муҳим мансабга кутармоқчи бўлиб турганимизда баъзи инсофсиз кишиларнинг гапига алданиб биздан кетиб қолдингиз, келаверинг, гуноҳингиз кечирилади». Бизга бундай илтифот қилганингизга шунинг учун яна бир марта таажжубланаётирмизки, сиз ўз биродарларингиз бўлган рус большевиклари билан Бухоро тупроғига кириб миллат қонини тўқдингиз, унинг мулки бўлган олтин ва ғаллани йўқ қилиб ташладингиз, хуллас, халқнинг барча зарур мулкани йўқ қилдингиз. Фавқулодда комиссия орқали камбағал аҳолининг мол-мулкани ва ҳаётини тортиб олдингиз, уларга оқсоқоллар, аксилинқилобчилар, бойлар ва буржуйлар деб ном қўйиб шундай қилдингиз. Большевизм ва коммунизм ғояларини амалга оширишга киришдингиз. Ўз динингизни, имонингизни, виждонингизни бир парча нон эвазига лаънати (большевикларга) сотдингиз. Большевиклар жабр ва зулмни авж олдириб юбордилар. Бухоронинг мустақиллиги қуруқ сўз бўлиб қолди. Ҳақиқатда ундан дарак йўқ». Ушбу хатда ўша вақтларда Бухородаги сиёсий ҳаётнинг қандай кечаётганлиги ҳаққоний равишда ўз ифодасини топган. У чинакам ватанга содиқлик руҳи билан ёзилиб «босмачилик» курашининг моҳияти ва йўналишини белгилаб берган. Бунга кўра «босмачилар» умуммиллат манфаатидан келиб чиққан ҳолда мустақиллик ва озодликни тиклаш асосий вазифа ҳисобланган. Бунга ўша хатни давомини ҳам ўқиган ҳар бир киши тўла ишонч ҳосил қилади. «Бухоро инқилобчилари»дан бўлган қаҳрамон Усмон Хўжа Бухоро жамиятининг раиси бўлишига қарамай, рус консулига ва Сизларга қарши виждонан уруш эълон қилди. У мана шу жабр-зулмларга тоқат қилолмайди. Ватанимизнинг фарзандларидан бири бўлган мен ҳам мамлакатимизнинг бахт-саодати ва тараққиёти йўлида қаҳрамонларча жанг қилдим ва бундан буён ҳам большевикларга... қарши қаҳрамонларча жанг қилавераман. Бухоро фарзандларидан, миллатимизнинг ҳақиқий қаҳрамонларидан бирортаси ҳам сизларнинг қабиҳ ғояларингизга асло қўшилмайди, узининг ор-номусини асло сотмайди.

Бир ярим миллион кишидан иборат бўлган Бухоро аҳолиси чул ва тоғларда узининг иссиқ қонини тўкиб, қўлига қилич олиб миллат хоинлари билан жанг қилаётганлигини ҳозирги кунда кўриб турибмиз. Биз ҳам ватанимизнинг ҳақиқий фарзандлари билан бирга мамлакатимиз мустақиллиги ва равнақи учун сиз коммунистларга қарши курашаверамиз. Бизлар босмачилар эмасмиз, балки миллатимизнинг ҳақиқий ва итоатли ходимларимиз, душманларимиз бўлган (большевикларни) ватанимиздан ҳайдаб чиқарамиз ва уларни абадий йўқотамиз».¹ Бу ноёб ҳужжатга бош қўмондон Ғози, Бухоро инқилобчиси Қора Абдулла, Норқул ботир ва Дониёрбек элликбоши сингари «босмачи»ларнинг сардорлари имзо чеккан. Буларни орасида жадидларнинг вакиллари ҳам бор. Умуман Бухоро халқ республикаси ўрнатилгандан кейин большевикларнинг мустамлакачилик сиёсатини кўриб, «босмачи»лар тарафига ўтиб кетган «Ёш бухоролик»ларни учратиш мумкин. Ҳатто Бухоро Марказий ижроия комитетининг раиси Усмонхўжаев 700 кишидан иборат милиция билан 1921 йил 8 декабрда Душанбага бориб ватан ҳимоячиларига қўшилди. Шахсан унинг ташаббуси ва иштирокида Душанбедаги совет ҳарбий гарнизонининг 2 ротаси ва пулемётлар командаси қуролсизлантирилган². Кейинчалик Афғонистонга ўтган Усмонхўжаев умрининг охиригача чинакам инсон ва ватанпарвар шахс сифатида она юрт дардида ҳаёт кечирди. Бухоро халқ совет республикасининг ҳарбий вазирни Абдулхай Орипов ҳам «босмачи»ларнинг тарафдори бўлиб чиқди. Бухоро халқ совет республикаси ва большевикларнинг ҳукмронлигига қарши «босмачилик» кураши бутун 1921 йил давомида ривожланиб борди. Уша йилнинг феврал ойида Бойсунга чекинган амирнинг 2000 кишилиқ аскарлари билан қизил армия ўртасида қаттиқ жанг бўлиб душман ғалабага эришди. Шунингдек «босмачи»лар — ватан ҳимоячилари Деновда, Юрчида, Сарисийеда, Сарижойда ва Регарда қизил армияга қарши жанг қилдилар. Бундай жанг Душанбеда ҳам бўлди. 1921 йил апрелда Кулоб, Болжувон ва Дарвазда ҳам жанглар содир бўлганлиги маълумдир.

¹ Уша жойда, 249—250-бет.

² Ўзбекистон ССР тарихи. Тошкент, 1973, 319-бет.

Демак, озодлик кураши амирликнинг кўп жойларини қамраб олган эди. Уларда, гарчанд душман кучлари голиб келган бўлсалар-да, лекин у ёки бу жангда «босмачи»ларни тамомила қириб ташлашни имкони бўлмади. Зеро, улар чекинсаларда, таслим бўлмай урушни давом эттиравердилар. Миллий-озодлик курашининг акс-садоси қариндош Туркияга ҳам бориб етди. Бу ердан ота юрт Туркистонга ёрдам бериш мақсадида офицерлар ва бошқа нуфузли кишилар келиб ватан ҳимоячиларига қўшилдилар. Уларнинг орасида Туркиянинг собиқ ҳарбий вазири Анвар Пошшо алоҳида ўрин эгаллайди. У 1921 йил ноябрь ойининг охирларида келиб «босмачи»лик курашининг йирик раҳбарларидан бири сифатида иш юритди. Душанбеда фаолият кўрсатаётган машҳур ватанпарвар қўрбоши Иброҳимбек билан биргаликда муҳим ҳарбий ишларни амалга оширди. Иброҳимбек Душанбедаги совет ҳарбий гарнизонини яқсон қилиб мавқеини мустаҳкамлаб олди. Бундан руҳланган ватан ҳимоячиларининг ғалабага умиди ва ишончи янада ортди. Бухоро коммунистик партия марказий комитети 1922 йил 12 январда ўзининг махсус йиғилишида фавқулодда комиссияни тузиб унга ватан ҳимоячиларига қарши курашга раҳбарлик қилиш вазифасини топширди. Комиссия аъзоларига диктаторлик, яъни ҳуқуқи чекланмаган ваколати берилди. Улар айбдор деб ҳисоблаганларни жойида отиб ташлаш ҳуқуқига эга эдилар. Шундай қарор 1922 йил 17 мартда ҳам қабул қилинди. Айрим маълумотларга кўра Бухоро ҳукумати «йирик қўрбошиларнинг оилаларини асирликка олган. Агар қўрбошилар қўл остидаги йигитлари билан 15 кун мобайнида ихтиёрий равишда таслим бўлмасалар, у вақтда оилаларини отилишини эълон қилган».¹

Қўрбоши Иброҳимбек бошлиқ ватан ҳимоячилари 1922 йил март ойининг охирларида Бойсун-Шеробод йўлига ўрнашиб олдилар. Бу ерга бошқа қўрбошиларнинг йигитлари ҳам олиб келинди. Бу вақтда Анвар Пошшо тарқоқ ҳолдаги қўрбошиларни ўз қўл остига бирлаштириб, ҳарбий қўмондонликни зиммасига олди. У Денов туманидан туриб жангларга бошчилик

¹ История Бухарской Народной Советской республики. Сб. документов. Ташкент, 1976. С.256

қилди. Умуман айтганда ватан ҳимоячилари шарқий Бухорода ҳокимиятни қўлга киритиб бўлажак жангларга тайёргарликни кучайтирдилар. Уларнинг сони ун минг кишини ташкил этди. Уларнинг асосий қисмини деҳқонлар ва бошқа оддий кишилар ташкил этди. 1922 йил баҳорида Бухоро шахрининг атроф жойларида ҳам «босмачи»лар ҳаракати кучайди. Вобкент ва Гиждувонда қизил армия билан ватан ҳимоячилари ўртасида жанг бўлиб душман кучлари ғалабага эришдилар. 1922 йил 15 июнда Кафлон, Пулиҳакия ва Сарикамиш номли қишлоқларда ҳам жанг бўлиб душманлар томонидан эгалланди. Уша йилнинг 22 майида Каркида ва Бойсунда, 28 майда Нуротада ватан ҳимоячилари қаттиқ жанг қилдилар. Кейин ҳам шарқий Бухоронинг у ёки бу жойида жанглар давом этди. 2 августда Ҳаволинг ва Болжувон туманидаги жангда Анвар Пошшо қаҳрамонларча ҳалок бўлиб, қўл остидаги йигитлари қаттиқ зарбага учратилди. Унинг ўрнига Туркиядан келган ҳарбий қўмондон Салим Пошшо ўтирди. У Иброҳимбек ва бошқа қўрбошилар билан биргаликда қизил армияга қарши курашни давом эттирди. Аммо 1923 йилда қизил армия шарқий Бухорони «босмачи»лардан ҳоли этиб, совет ҳокимиятини ўрнатди. Бироқ бу билан ватан ҳимоячиларининг истиқлол учун кураши тўхтамади. Хусусан ғарбий Бухорода қизил армияга қарши жангларда ўнлаб кишилар ўлдирилди ёки жароҳатлантирилди. Иброҳимбек эса шарқий Бухорода урушни давом эттирди. Хуллас у 7 йил мобайнида (1920—1926) ватан мустақиллиги ва озодлиги учун курашга бошчилик қилган кишилардан бири сифатида тарихда ўчмас из қолдирди. Иброҳимбек ва бошқа қўрбошилар Афғонистонга кетишга мажбур бўлдилар.

Хулоса қилиб айтганда биринчидан, Хива ва Бухоро хонликлари ағдарилгандан кейин кенг куламда қанот ёзган «босмачи»ликнинг асосий йўналтирувчи кучи халқ оммаси ҳисобланди. Унда деҳқонлар, ҳунармандлар, зиёлилар, руҳонийлар, савдо аҳлининг вакиллари фаол қатнашди. Қўлига қурол олиб жанг майдонларида юрган кўп мингли ватан ҳимоячиларининг ҳаёти жуда машаққатли ва азоб-уқубатли кечди. Уларни озиқ-овқат, кийим-кечак ва бошқа нарсалар билан таъминлаш ҳам халқнинг зиммасига тушди. Бу иш ихтиёрий равишда амалга оширилди. Чунки ҳар

бир ўз ватанига содиқ, хоҳ эркак, хоҳ аёл бўлсин барибир миллат озодлиги учун жонини ҳам, молини ҳам тиккан эди. Айниқса ўзбек аёллари орасидан ҳам қурбоши чиқиши катта аҳамият касб этди. Бу уларнинг ўз ватанига содиқлиги ва жасорати ҳақида далолат беради. Хива ва Бухорода жаидларнинг талай қисми большевикларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ва эркинлик ҳақидаги ваъдаларига учиб, уларнинг ҳарбий ёрдамидан фойдаланишга аҳд қилдилар. Уларни ўзларининг олий мақсадларини рўёбга чиқаришда таянадиган бошқа кучи йўқ эди. Амир Саид Олимхон ва Саид Абдуллахон жаидларни ўз тарафига огдириш ва ислохотларга рози бўлиш ўрнига уларни ашаддий душманларига айлантириб қўйди. Айни пайтда у большевикларга қарши курашди. Шу тариқа Саид Абдуллахон ва Саид Олимхон большевиклар билан жаидларни, яъни икки оловнинг ўртасида қолди. Шунга қарамай амир Саид Олимхон жангларда галабага эришиши мумкин эди. Чунки унинг хазинасида бойликлар шу даражада кўп эдики, унинг ҳисобига анча олдин кучли ва жанговар қўшинни ташкил қилиш ҳеч гап эмас эди. Бунинг ўрнига амир бойликларни тагига босиб ўтирди. Охирида улар большевиклар томонидан эгалланди. Тўғри, Бухоро хавф остида қолганда амир қўшинни кучайтиришга қаратилган чораларни кўрди. Аммо фурсат бой берилиб, уларнинг самараси етарли бўлмади.

Амир Саид Олимхон шахсан ўзи «босмачилик» курашининг раҳбарлигини тамомила қўлга олмай амалда томошабин бўлиб турди. Раҳбарлик маҳаллий шароитни яхши билмайдиган туркиялик Анвар Пошпога топширилиши ҳам душманга жуда қўл келди. Хива хонлигида эса «босмачи»лик ҳаракатига туркман қабиласининг бошлиги ва ўзининг ҳукмронлигини ўрнатиш учун курашаётган Жунайдахон бошчилик қилди. Бу ҳолат ҳам «босмачилик» курашига салбий таъсир қилди. Шунингдек, қурбошилар ўртасидаги келишмовчилик, ноаҳиллик ва уларнинг кўпчилигининг ҳарбий билимдан узоқлиги катта зиён келтирди. Ҳатто уларнинг орасидан душманга ихтиёрий равишда таслим бўлган кишиларнинг чиқиши озодлик курашига путур етказди. Жаидларнинг орасида «босмачилик» ҳаракатини уюштирган ва большевикларга қарши курашган кимсалар бор эди. Улар большевикларнинг

мустамлакачилик ва улугмиллатчилик сиёсатини ўз вақтида англаган, том маънодаги озодлик жарчилари бўлган.

Иккинчидан. Большевиклар «босмачилик»ни баҳона қилиб, ўзларининг геноцид сиёсатини шафқатсизларча амалга оширдилар. Бегуноҳ 100 минглаб кишилар ўлдирилди, шаҳарлардаги уй-жойлар ва қишлоқлар вайронага айлантирилди. Кўп бойликлар таланди. Бир маълумотда, 2 млн., иккинчисидан бир ярим млн. киши жангларда, очлик ва оммавий касалликлардан ўлган. Ун минглаб кишилар хорижий мамлакатларга бош олиб кетган. Большевикларнинг бевосита ташаббуси ва иштирокида дашноқларнинг тудалари одамларни қириш ва мол-мулкни талашда қатнашдилар. Ваҳоланки, фарғоналиклар дашноқларни мусофирлар сифатида ҳурматини ўрнига қўйиб ўз бағрига олган эди.

Большевикларнинг тажовузи ва ҳукмронлиги вақтида ажойиб Фарғона водийси тамомила хонавайрон бўлиб, мисли қўрилмаган даражада қашшоқлашди.

Учинчидан, «босмачилик» ҳаракати олдинги вақтларда чор ҳукуматининг тажовузи, сўнгра унинг ҳукмронлигига қарши олиб борилган озодлик курашларининг мантиқий давоми ҳисобланди. Агар 1892, 1898 ва 1916 йиллардаги қўзғолон қатнашчилари асосан болта, тошпичоқ, тош таёқ ва бошқа оддий нарсалар билан курашган бўлсалар, «босмачи»лар милтиқ, тўп сингари замонавий яроғ-аслаҳалар билан жанг қилдилар. Буларнинг фаолияти маълум даражада ҳарбий тус олган эди. Шунинг учун ҳам душманга қарши кураш бир неча йилларга чўзилди. Афғонистон ва Англиядан қўролларни олинishi ҳам «босмачи»ликнинг ўзига хос хусусиятларидандир. Бу ерда уларнинг оқ гвардиячи ва бошқа большевикларга қарши бўлган кучлар билан ҳамкорлик қилганлигини ҳам кўрсатиш мумкин.

«Босмачи»лик ҳаракатининг моҳияти ва йўналиши ватан мустақиллигини тиклаб миллий давлат, миллий қўшин ва миллий ғояни сақлашдан иборат бўлди. Унга жаҳидлар аралашганлиги туфайли сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётни ўзгартириш ҳам мақсад қилиб қўйилди. Бунга кўра конституцияга асосланган республика тузумини ўрнатиш режаси бор эди. Шунини

ҳисобга олиш керакки, большевикларга қарши курашнинг заминида нафақат мустақилликни тиклаш, балки асрлар мобайнида ҳукм суриб келатган хусусий мулкчиликни, эркин бозор ва ишбилармонликни дин ва миллий турмуш тарзини сақлаш урин олган. Бошқачароқ айтганда, «Босмачилик» ҳаракатининг моҳияти ва йуналиши миллий ғоя билан коммунистик ғоя ўртасидаги муросасиз курашдан иборат бўлган эди.

Гарчанд у ваҳшийларча тор-мор этилган бўлса-да, лекин «босмачи»ларнинг ватан ва халқ олдидаги буюк хизматлари тарих саҳифаларида ўчмас из қолдирди.

Ўзбекистон Мустақиллигининг тикланиши ёхуд буюк инқилобий воқеа

«СОЦИАЛИЗМ» ТУЗУМИНИНГ МОҲИАТИ ВА ЙУНАЛИШИ

XX аср жаҳон тарихида алоҳида ўрин эгаллайди. Бу даврда ҳаёт икки йўналишда кечди: бир томондан демократия, фан ва техника ривожланиб, тараққиёт юқори босқичга кўтарилди. Иккинчи тарафдан даҳшатли фожеалар рўй бериб 100 миллионлаб кишиларнинг ёстиғи қуриди, мисли қўрилмаган вайронагарчилик ва талафотлар қўрилди. Авваломбор биринчи жаҳон уруши, совет давлатининг ўрнатилиши ва иккинчи жаҳон уруши инсоният бошига жуда катта офат ва кулфатларни ёғдирди. Айниқса большевиклар бошлиқ «социализм» тузумини бунёд этилиши бутун жаҳон аҳлини ларзага солди. Унинг инсоният ҳаётига келтирган талофати ва азоб-уқубатларининг саноғи ва чегараси йўқ.

Хўш, «социализм» тузумининг моҳияти ва йўналиши нималардан иборат?

Биринчидан, сиёсий жиҳатдан олганда Ўзбекистонда миллий давлат, миллий қўшин ва миллий бошқарув тизими ташкил этилмади. Уларнинг ўрнига мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмни таъминловчи тоталитар тизим ўрнатилиб, Ўзбекистон амалда Россиянинг таркибий қисмига айлантирилди. Тўғри, Республика мақоми берилиб, парламент, конституция, байроқ, мадҳия ва герб жорий этилди. Аммо, уларнинг ҳаммаси «хўжақўрсинга» қилинган бўлиб, найрангбозликдан бошқа нарса эмас эди. Чунки республика ва унинг халқига сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар берилмай, қаттиқ назорат ва таъқиб ҳукм сурди. Гарчанд раҳбарлик лавозимларига ўзбеклар ҳам қўйилган бўлса-да, лекин улар марказнинг ўта итоаткор хизматкорлари эди, холос. Уларнинг зиммасига

коммунистик гоёларнинг самарадорлигини таъминлаш, турли-туман бойлик ва даромадларни икки қўллаб марказ хазинасига топшириш юклатилган. Шунинг унутмаслик керакки, Ўзбекистон раҳбарлари «занжирбанд ҳукмдорлар» бўлган эдилар. Бу ҳолат қўлчиликнинг энг муҳим белгиларидан биридир.

Қўлчилик сиёсий қатагонларда ўз ифодасини топди. Авваламбор, халқнинг бу адолатсиз қатагонларга қарши оммавий равишда бош кўтармай катта-кичик мажлисларда уни қувватлаши ва партияга миннатдорчиликни изҳор этишининг ўзи ҳам қўл табиатликлари кўрсатади. Бундай йиғинлар мактабларда ҳам утказилиб ўқитувчилар ва пионерларнинг: «Халқ душманларига ўлим!», «Яшасин жонажон партиямиз», деган сўзлари ҳамон эсимда турибди. Мана шундай йиғинларнинг бирида мактабимиз директори: «Партия душманларини қириб ташлаймиз, бизнинг талабимиз шу», деб роса бақириб-чақирган эди. Чамаси, икки ҳафта утганидан кейин «директорнинг ўзи халқ душмани экан, сири очилиб қолибди», деган сўзлар тарқалди.

Қўлчиликнинг энг даҳшатлиси ва фожеалиси, қатагон воситасида миллионлаб кишиларнинг иқлим шароитлари ниҳоятда оғир жойларда мажбурий сурада ишлатилишида ҳам кўзга ташланади. Маҳбусларнинг мазкур жойлардаги лагерларда қўл меҳнати ўзининг юксак даражасига кўтарилди.

Қўлчилик аломатлари ўзбек, қрим-татар, чечен, ингуш, турк меҳнатчилари ва бошқа миллат вакиллари-нинг сургун қилинишида ҳам кўринди. Шунинг ҳисобга олиш керакки, қўлдорлик тузуми оммавий равишда қатагон ва сургунларни уюштириш имконини туғдирди. Бошқа тузум шароитида уларни ташкил этиш амримаҳол эди. Коммунистик партиянинг улугмиллатчилик сиёсатининг амалга оширилиши ҳам қўлдорлик тузумини бунёд этилишини тақозо этган эди. Ўзбек тилининг камситилиши ва унга давлат мақоми берилмаслиги, рус тилини иккинчи она тили деб баҳоланиши қўлчиликни янада мустаҳкамлади.

Хуллас, юқорида шарҳланган омиллар қўлдорлик тузумининг сиёсий асосини ташкил этган эди.

Иккинчидан, маълумки, совет даврида минг йиллар

мобайнида ҳукм суриб келаётган иқтисодий тизимни тубдан ўзгартириш вазифаси қўйилди. Бунга биноан хусусий мулкчилик, эркин бозор ва савдо-сотиқ, эркин ишбилармонлик ва ишлаб чиқариш тақиқланди. Халқнинг қўлидаги ер-сув, бойлик, савдо шоҳобчалари, саноат корхоналари, қўйинг-чи, табиатдаги барча жонли ва жонсиз борлиқ совет давлатининг мулкига айлантирилди.

Шу тарзда, совет ҳукумати бир неча минг йиллар мобайнида инсон кашф этган ва ривожлантирган хусусий мулкчилик ва эркин бозорни қўприб ташлади. Ваҳоланки, хусусий мулкчилик инсонни ёввойиликдан ҳоли этиб, оила, давлат ва тараққиётга асос солган муҳим омил ҳисобланган. У туфайли ҳайвондан фарқ этувчи инсон деган улуг зот шаклланган.

Хусусий мулксиз жамиятнинг яратилиши дарҳол мисли кўрилмаган фожеаларни юзага келтирди. Чунончи, бутун мамлакат бўйлаб очарчилик, қаҳатчилик ва оммавий касалликлар юзага келиб, миллионлаб кишиларнинг ёстиғи қуриди. Бундан ташқари хусусий мулкка қарши курашлар жараёнида минглаб кишилар ўлдирилди, ҳибсга олинди ва сургун қилинди.

Хусусий мулксизлик кўп одамларнинг кўзини оч ва ташмачи қилиб қўйди. Масалан, нон заводида ишловчи нонни, ун заводида ишловчи унни, тикувчилик корхонасидагилар кийим-кечакни, гўшт комбинатидагилар гўштни, қўйинг-чи, ҳар бир корхона ва ташкилотда ишловчилар озиқ-овқат ва бошқа маҳсулотларни бекитиб олиб чиқишга мажбур бўлганлар. Расмий суратда «ташмачи» деб ном олганлар томонидан давлат мулкани талаш оммавий тус олиб кетганлиги учун милиция ходимлари рейд ўтказиб турганлар. Улар ишчи-хизматчиларни корхонадан чиқаётганда тинтув ўтказиб, молларини олиб қолар эдилар. Бундай моллар ҳажми миллион сўмларни ташкил этиб, тегишли маълумотлар матбуотда эълон этилиб турилган. Колхоз ва совхозларда ҳам ташмачилик кенг қулоч ёйганлигини биламиз. Ташмачилик ва юлғичлик ҳақида гапиришдан мақсад шуки, улар ҳам қул табиатликнинг таркибий қисми бўлмиш боқимандалик кайфиятидаги кишилар томонидан қилинадиган иш эди. Ташмачилик, юлғичлик ва умуман, давлат мулкани талон-та-

роҳ қилмасликнинг ҳеч илоҳи йўқ эди. Негаки, бор-йўғидан айрилган халқнинг давлат томонидан белгиланган оз миқдордаги маошдан ташқари даромад манбаи йўқ эди. Чунки юқорида кўрсатилганидек, табиат оламдаги барча борлиқ ва ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ягона эгаси давлат ҳисобланиб, даромадлар унинг хазинасига дарё каби оқиб борар эди.

«Ҳаммамизга маълумки, — дейди Президентимиз Ислом Каримов, — биз сўнгги 70 йил мобайнида давлатга қарамлик ва сифиниш ҳолатида яшадик. Мамлакатдаги барча бойликларнинг, мулкнинг эгаси давлат деб ҳисоблаб келдик. Қайси масалани олмайлик, давлат манфаати биринчи ўринда, фуқаро, шахс манфаати эса деярли ҳисобга олинмаслиги эски конституцияларнинг ҳар қайси моддасида яққол кўзга ташланар эди».¹

Дарҳақиқат, мамлакатда ягона давлат мулк эгаллиги ҳукм суриб, ҳатто одамларнинг ҳаёти ва тақдири ҳам давлатнинг қўлида бўлган.

Шундай қилиб кўрдикки, хусусий мулкчилик ва унга боғлиқ турли соҳаларнинг тақиқланиши, шахсий ташаббус ва манфаатдорликнинг бўғилиши, мажбурий меҳнат, ишга яраша ҳақ тўламаслик, боқимандалик ва «қорин тўйса бас» деган тўйгулар қўлчиликнинг иқтисодий заминини яратди.

Учинчидан, қўлчилик маънавий ҳаётда ҳам ўз ифодасини топди. Чунончи, миллий ҳис-тўйгулар, ўз-ўзини англаш, ватанпарварлик, гурурланиш, фахрланиш ва бошқа олий инсоний фазилатлар ҳибсга олинди. Ўз она юртига содиқ кишилар «миллатчи, халқ душмани» ва «империализм айғоқчилари» сингари қалбаки айбномалар билан отилди ва узоқ муддатли қамоққа ҳукм қилинди. Ҳатто, уларнинг оила аъзолари ҳам қамалди ёки таъқиб остига олинди. Уларнинг орасида узоқ жойларга сургун қилинганлари ҳам бор эди. Шу равишда, миллий ғоя ва маънавиятга зарба берилиб, улғумиллатчилик сувлари билан суғорилган коммунистик ғоялар кишилар онига зўравонлик билан сингдирилиб борилди. Уни амалга оширишда тарих,

¹ Каримов И. Биздан озод ва обод ватан қолсин. Асарлар, 2-жилд. Тошкент, 1996, 94-бет.

фалсафа, КПСС тарихи, илмий коммунизм, атеизм, адабиёт, иқтисод ва ҳуқуқшунослик соҳалари жалб қилинди. Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ва санъат тармоқлари ҳам коммунистик гояларни зўр бериб тарғибот қилганлар. Натижада маънавиятда миллийлик йўқолиб, у коммунистик гояларнинг асирига айланди. Айниқса, ислом динининг тақиқланиши, масжид ва мадрасаларнинг ёпилиши ва тарихий ёдгорликларнинг вайрон қилиниши, тарих фанининг сохталаштирилиши маънавий ҳаётни янада қаттиқ қашшоқлаштирди. Айни пайтда, ўзбек халқининг утмиш замонларда фан ва маданият соҳаларида қўлга киритган ютуқлари инкор этилди.

Умуман айтганда, ўзбек халқининг миллий гоя ва маънавиятига зарба берилиб, ўрнига коммунистик гоянинг киритилиши қўлчиликнинг муҳим аломатлари ҳисобланади. Чунки, бу гоя улугмиллатчилик ва қўлчиликни ўзида акс эттирган эди.

Тўртинчидан, совет даврида шаклланган қўлчиликнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд эди. Чунончи, биз бошимиздан кечирган бу қўлчилик билан қадимги Юнон, Рим ва бошқа давлатлардаги қўлчилик уртасида асосий негизи бўйича фарқ йўқ. Чунки, бу ҳар иккала даврда қўллар хусусий мулкчилик, ишлаб чиқариш қуроллари, сиёсий ва инсоний ҳуқуқлардан маҳрум этилиб, «темир қафас»да ушлаб турилди. Утмиш замонларда қўллар асосан урушларда асир олинган ёки бўйсундирилган кишилардан ташкил топган. Шунга ўхшаш большевиклар ҳам Туркистонни урушиб олиб, халқини қўллик балосига мубтало этди. Совет даврида қўлчиликнинг маъноси анча кенгайиб, ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Қадимги замонларда натурал хўжалик ҳукмронлик қилганлиги учун қўллар озиқ-овқат, кийим-бош ва турар жой билан таъминланган. Совет даврида эса пул муносабатларининг кенг кўламда ривожланганлиги учун қўлларнинг иш ҳақи маош тариқасида тўланди. Хусусий мулки ва бойлиги бўлмаган халқ фақат маошга тикилиб қолди! У маошсиз қолмаслик учун давлат кўрсатган чизигидан чиқмасликка ва унга сажда қилишга ҳаракат қилган. Давлат шу тариқа маош воситасида халқни ўзига ипсиз боғлаб, хоҳлаган куйига уйната

берди. Қадимги вақтларда бўлганидек, совет ҳукумати қулларни турар жойлар билан таъминлаб турди. Аммо ҳаммани бирданига турар жой билан таъминлашнинг иложи бўлмаганлигидан, хусусий уй қуришга рухсат берилди. Лекин келажақда бундай уйларнинг аста-секин тамомила йўқ қилиниши турган гап эди. Уларнинг урнини давлат томонидан қурилган уйлар билан алмаштириш жараёни кетмоқда эди. Совет даврида қулларни сотиш ва сотиб олишга эҳтиёж қолмади. Чунки мамлакат ичида ҳам, хорижда ҳам қул бозорлари бўлмаган. Давлат қулларнинг ягона эгаси бўлганлиги учун унга харидор йўқ эди.

Қадимги қулдорлик давлатларда аҳоли озод ва қуллардан иборат икки қисмга бўлинган эди. Давлатнинг ҳам, озод яшаётган кишиларнинг ҳам қуллари бўлиб, улар қул савдоси билан шуғулланганлар. Совет даврида эса фуқаролар озод кишилар ва қулларга бўлинмай уларнинг барчаси қулик шароитида яшаганлар. Шўро давлати миллионлаб кишиларни қулик ҳолатида ушлаб турган. Шунинг учун ҳам қулларнинг давлатга тегишлилигини англатувчи «биз партиянинг солдатларимиз», «бизлар давлат одамларимиз», каби иборалар юзага келган.

XX асрда фан ва техника шу даражада юксалдики, усиз у ёки бу давлатнинг ривожланиши мумкин эмас эди. Коммунистик партия буни яхши анлаган ҳолда маориф, олий ва ўрта таълим тармоқларини, фан ва маданиятни ривожлантириб, саводсизликни тугатди. Мутахассис ва олимларни етиштирди.

Бу ерда савол туғилади. Наҳотки, шўро даврида етиштирилган ўқитувчилар, врачлар, агрономлар, мухандис-техник ходимлар, олимлар ва бошқа соҳа эгалари қул бўлган бўлсалар?

Бунга, «Ҳа, росмана қуллар бўлишган, лекин саводли ва билимли қуллар эдилар, холос», деб жавоб бериш мумкин. Чунки, улар юўорида кўрсатилганидек, сиёсий ва инсоний ҳуқуқ, хусусий мулкчилик, миллий маънавият ва диндан маҳрум этилган «партиянинг солдатлари» ҳисобланган. Шунингдек, улар мустақиллик ва озодликни барбод этган коммунистик гоялар билан заҳарланган. Шу муносабат билан:

— Домла, айтинг-чи, шўролар даврида сиз ҳам

ўзингизни малакали қул деб ҳис этганмисиз? — деган савол тугилади.

— Ҳа, мен ва бошқа олимлар юқори малакали ва тажрибали қуллар бўлганмиз, — деб жавоб бераман. Чунки, бизлар олдинги сафда туриб коммунистик гоя ва «социализм»нинг энг адолатли ва афзал тузум сифатида кўкларга кутарганмиз. Ваҳоланки, мустамлакачилик, зулм, бебаҳо бойликларимизнинг таланиши кўз унгимизда содир бўлаётган эди. Аммо бирортамиз отилиб чиқиб партиянинг сиёсатига қарши чиқмадик. Аксинча, партияни олқишладик. Бунга ўта эҳтиёткорлик ва жасоратсизликни тугдирган қул табиатлигимиз сабаб бўлган. Агар бизлар том маънодаги озод кишилар бўлганимизда босқинчилар зулмига қарши курашишимизга шубҳа йўқ эди. Чунки, онги ва қалби озодлик гоялари билан суғорилган кишиларнинг миллатпарварлиги жўш уриб мардонавор курашади. Буни яхши англаган совет давлати халқни қуллик кишанлари билан боғлаб қўйди. Бу ўз самарасини бериб, 20-йиллардан то қизил империя йиқилгунга қадар бўлган даврда зулмга қарши кўзғолон кутарилмади. Аксинча, коммунистик партия ва давлат сиёсатига кўр-кўрона эргашиш ва улуғлаш авжига миниб бораверди. Бундай ҳолат қишлоқ аҳолиси орасида ҳам содир бўлиб, қул меҳнати мисли кўрилмаган даражада азоб-уқубат ва талофатларни келтирди. Давлат томорқа ер бериб, деҳқонларни ўзига ипсиз боғлаб қўйди. Бордию улар ишлашдан бош тортсалар, томорқа тортиб олиниб, ўзлари ҳайдалган. Пахта яккаҳоқимлигининг ҳукм суриши деҳқонларни қулчилик ботқоғига қулоғигача ботириб юборди. Совет даврида онгли равишда кимёвий ўғитлари билан ер, сув, ҳаво ва озиқ-овқат маҳсулотларининг заҳарлантирилганлигининг, оммавий касаллик ва ўлим кучайганлигини унутиб бўлмайди. Ўзбек аёлларининг умри совет давридаёқ меҳнат фронтида чириганлигини инсоният тарихи билмайди, дейсизми?! Улар, асосан давлат учун ишлашга мажбур қилинди. Улар аёлларга хос нозик фазилатларни йўқотиб «дағаллашдилар». Бу хусусда совет даврида бир деҳқон йигит билан суҳбатимни келтириш масалани янада ойдинлаштиради.

— Фаргонанинг Водил деган жойидаги чойхонада

утирганимизда шогирдим Исмоилжоннинг таниши, ўрта ёшлардаги деҳқон бир коса ош билан ёнимизга келиб утирди. Салом-аликдан сўнг деди: «Бир йилда бир маротаба шу ерга ёки Шоҳимардонга хотиним ва болаларим билан келиб бир оз дам олгандек бўламиз. Мен Россияда армияда хизмат қилиб юрган вақтимда рус аёлларининг кўриниши тоза ва ёқимлилиги ҳамда қўллари юмшоқлигини кўриб ҳавасим келган. Шунда қишлоғимиздаги аёлларнинг ниҳоятда оғир меҳнати, қўллари ва оёқлари ёрилиб ҳамда дағаллашиб кетганлиги кўз унгимда гавдаланиб хафа бўлганман. Ҳув анави менинг хотинимга кўз ташланг, домла, қовжираб ётган «копчённий балиқ»қа ўхшаб қолган. Унга раҳмим келади, негаки, бир кеча-кундузда 20 соат меҳнат қилиб, дам олиш ва ҳаммомни, пардоз ва яхши кийинишни унутиб юборган. Ҳатто, хотиним пахтазорда ишлаётганда дард тутиб қолибди. Уни тугуруқхонага олиб кетаётганда, машинада кўзи ёриб, бир ўлимдан қолган эди». Шуни Исмоилжон у ёқ-бу ёққа аланглаб: «Ука, секинроқ гапир, бировлар эшитса, сиёсий тус бериб галвага қоламиз», деб қўйди. Бу оддий деҳқоннинг сўзлари фақат унинг хотинининг эмас, балки қишлоқлардаги ҳамма аёлларнинг ачинарли ҳолатини ифода этган эди.

Хулоса қилиб айтганда, биринчидан, Шуро даврида Ўзбекистонда қўлдорлик тузумининг сиёсий асослари қуйидагича бўлган. Авваламбор миллий давлат ва қўшинни ташкил этишга йўл берилмай, мустамлакачилик ва улугмиллатчилик сиёсати амалга оширилди. Республика раҳбарлари мустақил равишда ички ва ташқи сиёсатни юргизишдан маҳрум этилиб, улар амалда марказнинг итоаткор хизматкорлари эди, холос. Ўзбек тилига давлат мақоми берилмади, миллий пул жорий этилмади. Халқ оммасига сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар берилмай бутун мамлакат «темир панжара» билан ўраб олинди. Унинг сиёсий фаолияти бўғилди ва ташқи дунё билан алоқа қилишга йўл берилмади. Республика мисли кўрилмаган сиёсий қатағонни қаттиқ назорат ва таъқибларни бошидан кечирди.

Иккинчидан, қўлдорлик тузумининг иқтисодий замини қуйидагича кечган: хусусий мулкчилик, эркин

бозор ва савдо-сотиқ, эркин ишбилармонлик ва ишлаб чиқариш тақиқланди. Табиатдаги барча жонли ва жонсиз борлиқлар, ишлаб чиқариш маҳсулотлари ва бошқа турли-туман бойликлар давлат мулкига айлан-тирилди. Натижада якка давлат мулк эгаллиги юзага келиб, халқ бамисоли илдири қирқиб ташланган дарахтга ўхшатиб қўйилди. Меҳнаткаш омма маош воситасида давлатга чамбарчас боғлаб қўйилиши ва бошқа даромад манбаи қолмаганлиги уларни давлатга сийғиниш ва итоат этишга мажбур қилди. Ўзбекистондан пахта, ипак ва ноз-неъматлар, олтин, газ, вольфрам ва бошқа ноёб бойликлар тинимсиз олиб чиқиб кетилди. Салоҳиятли саноат тармоқлари Иттифоқ вазирлигига бўйсундирилиб, даромадлар марказ чўнтагига тушди. Республикага тайёр саноат маҳсулотлари кўплаб келтирилиб, халқ янада қаттиқроқ шилинди. Натижада Ўзбекистон Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланиши ҳам қўлчилик тузумининг асосини яратди.

Учинчидан. Қўлчиликнинг белгилари маънавий ҳаётда ҳам намоён бўлди. Дин тақиқланиб, масжид ва медресалар ёпилди. Дин пешволари оммавий равишда отилди, диний китоблар ёқилди ҳамда тарихий обидаларнинг талайгина қисми бузиб ташланди. Миллий ҳис-туйғулар, ўз-ўзини англаш, ватанпарварлик, гурурланиш ва фахрланиш сингари олий фазилатларга зарба берилди. Оламшумул аҳамиятга молик бой тарихимиз сохталаштирилди. Уни холис ўрганиш ва тарғиб қилишга йўл қўйилмади. Миллий турмуш тарзига қарши ўлароқ, «совет турмуш тарзи» тадбиқ этилди.

Шу равишда миллий ғоя ва маънавият ҳибсга олиниб, ўрнига коммунистик ғоя зўравонлик билан киритилди. Бу ғоя халқнинг онги ва дунёқарашини қоронғилаштириб чегаралаб қўйди. У қўлчилик тузумининг йўналтирувчи кучи ҳисобланди.

Тўртинчидан. Юқорида шарҳланган фикрлар шу ҳақда гувоҳлик берадики, совет даврида «социализм» эмас, балки «қўлдорлик» тузumi ташкил топган. Мамлакатда ягона давлат мулк эгаллиги ҳукм суриб, фуқаролар унинг жонли мулкига айлантирилди. Шунга монанд равишда қўллар ҳам ўз-ўзидан давлатники бўлиб қолди. Шу боис, совет даврида қўлдорлик дав-

лати шаклланган дейилса, асло хато бўлмайди. Шунинг айтиш лозимки, тарихда бунга ўхшаш жуда катта қулдорлик давлати бўлган эмас. Чунки унинг қўл остидаги барча халқлар қўлга айлантирилди. Шунинг учун ҳам қулчилик мисли қўрилмаган даражада ўзининг энг юқори чўққисига кўтарилди. Аммо, қулчилик вақтларнинг ўтиши билан қизил империяни ичидан чириштириб бораверди. Чунки, қулчилик аллақачонлар ошини ошаб, ёшини яшаб, тарих ёдгорлигига айланган эди.

Эндиликда қадимги даврлар ўтиб, бутун жаҳон бўйлаб озодлик гоёлари ҳукм суриб, фан ва маданият тараққиёти гуркирамоқда. Мана шундай янги замон шароитида қулчиликнинг пайдо бўлиши гайритабиий ҳол эди.

Ҳўш, шундай экан, нима учун совет даврида қулчилик юзага келди? Бунинг асосий сабаби, бутун мамлакатда социализм тузумини қўриш учун шарт-шароит мутлақо етишмаган эди. Ахир, коммунистларнинг доҳийси К. Маркс социализмни фақат бутун дунёда ялписига тараққиётга эришгандан кейингина бунёд этиш мумкин, деган эди-ку? Бунга эришиш учун яна юз йиллар керак бўлади-ку. Россия Оврупо мамлакатлари орасида ҳар жиҳатдан энг қолоқ мамлакат сифатида донг чиқарганди. Унинг қўл остидаги мустанлакалар ундан ҳам қолоқ мамлакатлар бўлганди. Масалан, Туркистон улқаси шулар жумласидандир. Бироқ В. И. Ленин бошлиқ большевиклар шароит етилмаганлиги билан ҳисоблашмай, бир мамлакат доирасида ҳам социализм қўрамиз, деб жар солдилар. Улар шароит етилмаганлиги боис социализмни қирғинбарот ва қўл меҳнати билан бунёд этишга қаттиқ киришдилар. Шу тарзда коммунистик партия бир мамлакатда социализмни қўрамиз, деб биринчи хатога ва уни зўравонлик билан амалга оширамиз деб, иккинчи хатога йўл қўйди. Бу хатолар партия ўйлаганидек, социализмни эмас, балки қулдорлик давлатини юзага келтирди. Бу билан тарих гилдираги олдинга эмас, балки бир неча юз йилларга — орқага юргизилди. Шунинг учун ҳам бу давлат янги замон тараққиётига мос тушмай, гайритабиий воқеа деб баҳоланди. Уни тиш-тирноғига ядро ва бошқа даҳшатли қўроллар билан

қуrolланишига қарамай, урушсиз ағдарилишига худди шу қулчиликнинг ўзи сабаб бўлди.

Борди-ю, ушбу фикрларга қушилмайдиган олимлар топилса, совет даврида қандай тузум бўлганлигини ўзлари айтишсин. Шунини ҳам қайд қилиш керакки, 70 йилдан ортиқ даврда хусусий мулкчилик, эркин бозор ва савдо-сотиқ, диннинг тақиқланиши, феодализм ёки капитализм тузуми ҳақида гапиришга йўл берилмади. «Социализм»нинг қурилмаганлиги «отнинг қашқасидек» ҳаммага маълумдир.

Шундай қилиб совет даврида том маънодаги қулдорлик тузуми ташкил топган эди. Бунга Россия матбуот саҳифаларини ҳам ўқиб тула ишонч ҳосил қилиш мумкин. Жумладан, «Аргументы и факты» газетасида (2000 й., 45-сон) Максим Оришак ва Сергей Осипов деган муаллифлар совет даврида қулчилик тузуми ҳукм сурганлигини ўқдириб ўтганлар. Ўша газетада бошқа муаллиф Компартия томонидан мамлакат бўйича 40 млн. кишилар қириб ташланганлигини ёзган. Хуллас, ўша даҳшатли ва мудҳиш даврда қулдорлик давлати юзага келганлигини ҳеч инкор этиб бўлмайди. «Қуллик ва мутеълик исканжасидан, — дейди юртбошимиз Ислон Каримов, — озод бўлиш, қадни баланд тутиш, ота-боболаримизнинг удумларини тиклаб, уларга муносиб ворис бўлишдан шарафлироқ вазифа йўқ бу дунёда».¹

Бу ғоятда мураккаб ва масъулиятли вазифани ҳал этишга қаратилган ҳаракат 1989 йил июнь ойидан кейин, яъни Ислон Каримов республика раҳбарлигига тайинлангандан сўнг бошланди.

1989—1991 ЙИЛЛАРДА МУСТАҚИЛЛИК УЧУН КУРАШ

Маълумки «қайта қуриш» йилларида республика аҳолисининг асосий қисмини ташкил этган деҳқонларнинг ҳаёти янада ёмонлашди. Натижада қишлоқларда ва бунга монанд равишда шаҳарларда ҳаёт жуда оғирлашиб кетди. Бундан ҳоли бўлишнинг ягона

¹ Каримов И. Буюк мақсад йўлидан оғишмаймиз. Тошкент, «Ўзбекистон», 1993, 7—8-бетлар.

йули ерга нисбатан бўлган сиёсатни ўзгартиришдан иборат эди. Шу боис Ислом Каримов партиянинг аграр сиёсатига қарши улароқ деҳқонларни ер билан таъминлашни бошлаб юборди. Ваҳоланки барча ер ва сувлар давлатники ҳисобланиб фақат марказнинг руҳсати ила унга муносабатни ўзгартириш мумкин эди.

«Аввало, — деб ёзади Ислом Каримов фуқароларни ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш борасида аниқ ишлар қилиш лозим. Биз 1989 йилни июлидан бери таъминлаб келаётган барқарорлик эса унинг кафолатидир. Ушанда, 1989 йилда даҳшатли давр эди. Уша пайтда биз қилган биринчи иш шу бўлдики, одамларга ер бера бошладик. Мен жаноб Горбачевнинг давлат кенгаши мажлисидаги сўзларни эслайман... Унга тан бериш керак, гапиришни билади, аммо бошлаган нутқини нима билан тугатишни ҳамиша ҳам тушуниб бўлмайди. Мана бунга қаранглар, деган эди у мени кўрсатиб, ҳозир уни боши шуҳратга чулғаниб турибди, у ер бера бошлади, энди уни илоҳийлаштиришади... Биз қатъий туриб тартиб ўрнатдик — ерга муҳтож бўлган ва, албатта, деҳқончилик қўлидан келадиган, ердан мул ҳосил ола биладиган ҳар бир кишига чорак гектар ер бердик. Колхоз-совхоз шароитида бу жараён энгил кўчмади».¹

Қурилиб турибдики, Ислом Каримов марказнинг норозилигига қарамай мустақил иқтисодий сиёсатга қаратилган дастлабки қадамни ташлаган. Ҳеч кимга сир эмаски, пахта ўзбек халқининг кундалик ҳаёти ва тақдирини ҳал этувчи муҳим омиллардан биридир. Тинимсиз ва машаққатли меҳнат эвазига етиштирилган пахта жуда арзон нархда мажбуран давлатга топширилган. Меҳнатига яраша ҳақ ололмаган деҳқонлар ҳамиша етишмовчилик ва муҳтожликда ҳаёт кечирган. Ислом Каримов бунини яхши англаган ҳолда пахта нархини ошириш масаласини очикдан-очик талаб қилди. Хусусан, у республика компартияси Марказий қўмитасининг 1989 йил 19 августда бўлиб ўтган XVI пленумида шундай деган: «Биз 1990 йил плани лойиҳаси билан Иттифоқ органларига икки марта учрашдик.

¹ Каримов И. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Асарлар, 1-жилд, Тошкент, 1996, 232—233-бетлар.

КПСС Марказий Комитети, мамлакат министрлар Совети ва Госплани раҳбарияти билан учрашдик. Бутун масъулиятни зиммамга олиб, шуни айта оламанки, пахта нархи масаласи яқин ойлар ичида қуриб чиқилади. Бу муаммони ҳал қилишимиз учун ҳисоб-китобларга кура, камида бир ярим миллиард сўм талаб қилинади...

Ҳозир, очигини айтиш керак... Москвада ўртага қўйган масалаларни ҳал қилиш қийин бўляпти. Биз раҳбарлар бу масалаларни қатъият билан, билимдонлик билан ўртага қўйишимиз, уларнинг ҳал этилишига изчиллик билан эришишимиз ҳар қандай ҳолда ҳам айбни бировларга тункамай ва бировларнинг орқасига яширинмай, масъулиятни ўз зиммамизга олишимиз керак».

Сиртдан қараганда пахтани нархини ошириш шунчаки бир оддий иқтисодий масала бўлиб кўриниши мумкин. Аммо, унинг заминида жуда муҳим сиёсий масала ётибди. Чунончи пахтани арзон нархда давлатга топширилиши нафақат кундалик турмушга, балки республиканинг ижтимоий ва маданий жиҳатдан ривожланишига салбий таъсир кўрсатмоқда эди. Нархни оширишга эришиш совет давлатининг мустамлакачилик сиёсатига зарба берилишига олиб келарди. Шубҳасиз, очкузлик ва тўймасликда ном чиқарган совет давлатининг пахта нархини оширишга розилик билдириши жуда қийин эди. Шунга қарамай Ислом Каримовнинг ҳукуматнинг сиёсатига қарши бош кутариши ватанпарварликнинг ёрқин намуналаридан биридир.

1989 йил 29 октябрда ўзбек тилини Давлат тили сифатида қонунлаштирилиши ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Бу тарихий ҳужжатнинг аҳамияти шу даражада каттаки, таърифлашга қалам ожизлик қилади. Шуни унутмаслик керакки, она тилининг Давлат тили бўлиши халқнинг миллийлиги ва тақдирини кафолатлайди ҳамда у мустақилликнинг энг муҳим белгиларидандир.

Мустақиллик учун кураш ҳаракати ҳаётнинг барча соҳаларида кўзга ташланди. Зеро, Ислом Каримов биринчилардан бўлиб ҳар бир республикага суверенитет ва иқтисодий мустақиллик бошқарувини берилиши лозимлигини ошкора ўртага ташлади. Бу муҳим сиёсий масала 1989 йил 29 ноябрда партиянинг XVIII

пленида кўрилди ва тасдиқланди. Бунда федератив асосда Ўзбекистоннинг суверенитетини таъминлаш ер ва умуман барча табиий бойликларни, маданий ва тарихий меросни умумхалқ мулкига айлантириш курсатилди. Ўзбекистоннинг ижтимоий ва иқтисодий соҳада мустақил равишда иш юритиш, миллий ва тарихий анъаналарни тиклаш қайд этилди. Шунингдек республиканинг марказ билан тенг ҳуқуқлик ва икки томонлама манфаатдорлик асосида алоқани олиб бориши уқдириб утилди. Бошқарувни демократлаштириш масаласи ҳам ўз ифодасини топди. 1990 йил 24 мартда республика Олий Кенгашининг президентлик лавозимини таъсис этиш ҳақидаги қонуни муҳим тарихий воқеа ҳисобланди. Қонунда шундай дейилган: «Демократия жараёнларининг янада чуқурлаштириш ҳам, сиёсий ўзгаришларни такомиллаштириш ва конституциявий тизимни мустаҳкамлаш ҳам мантиқан том маънодаги мустақилликни талаб этади ва унинг замирида марказга бўйсинмаслик, ўз тақдирини ўзи белгилаш тамойили ётади. Зотан, қайсидир даражада бўлмасин, энг кичик масалалар бўйича ҳам кимгадир тобеъ бўлинса, юқорида қўйилган талабларнинг биронтасига ҳам эришиб бўлмайди».

Демак президентлик лавозими олий раҳбарлиكنинг кўринишларидан бири бўлиши билан бирга чуқур сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий маънони англатади. У мустақилликка даъват этувчи энг муҳим омилардан бири ҳисобланиб, озодликнинг даракчиси ва рамзи сифатида намоён бўлди. Президентлик лавозимини совет давлати ҳали пишқириб турган бир вақтда бутун Урта Осиёда биринчи, Иттифоқ бўйича эса иккинчи бўлиб таъсис этилиши зулматда чақнаган нурга ўхшаб кетди. Шунинг учун ҳам у кишиларни ҳаяжонлантириб юборди, унинг акс-садоси барча республикалар бўйлаб таралди. Пировардида Ўзбекистоннинг таъсирида уларда ҳам президентлик лавозими жорий этилди. Маълумки, ер, сув, табиатдаги барча борлиқнинг танҳо эгаси совет давлати ҳисобланиб, хусусий мулксиз жамият шакллантирилди. Бундай фожеани бартараф қилиш мақсадида 1990 йил 20 июнда ерлар республика ва халқ мулкига айлантирилганлиги ҳақида қонун қабул қилинди. Бу республика иқтисо-

дий мустақиллигини таъминлайдиган дастлабки муҳим чора бўлди.

Айниқса, 1990 йил 20 июнда Ўзбекистонда «Мустақиллик декларацияси» эълон қилиниши катта аҳамият касб этди. У қизил империяни қаттиқ ларзага ва ташвишга солди. Чунки демократияда Ўзбекистон Иттифоқ таркибида суверен ва тенг ҳуқуқли мамлакат деб эълон қилиниб, ўз давлат белгилари (герб, байроқ ва мадҳия)ни таъсис этиш ва янги конституцияни ишлаб чиқиш вазифаси қўйилди.

Республикада мустақил иқтисодий сиёсатни таъминлашга қаратилган чораларни кўриш давом этди. Чунончи, 1990 йил 30 октябрда Ўзбекистон мулкчиликнинг ҳамма шакллари учун тенг шароитни таъминлашга қаратилган қонун қабул қилинди. Республика Олий Кенгаши 1991 йил 14 июнда «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар» тўғрисидаги қонуни маънавий ҳаётда туб ўзгаришларни ясади. Маълумки юз йиллар давомида кишиларнинг эътиқоди, ҳурматини қозониб келган ислом дини тақиқланиб «динсиз жамият» бунёд этилди. Бу маънавий қашшоқликни юзга келтириб тараққиётга салбий таъсир этди. Шу боис ўша қонуннинг қабул қилиниши халқ томонидан зўр хурсандчилик ва мамнуният билан қабул қилинди. «Ўшбу қонун, — дейилади унда, — фуқароларнинг динга ўз муносабатини ихтиёрий равишда белгилаш ва ифодалаш, ҳеч қандай тўсқинликсиз, динга эътиқод қилиш ва диний расм-русумларни бажариш ҳуқуқларини таъминлайди». Шу тариқа совет даврида оёқости қилинган ва қувғинга солинган диннинг барча хилларига жон киргизилди. 1991 йил 22 июнда саноат корхоналарини, ташкилотларни ва муассасаларни Ўзбекистон ихтиёрига ўтказиш хусусида қонун чиқарилди. Асримизнинг 80-йилларида қизил империя ич-ичидан чириб, инқирозни бошидан кечирмоқда эди. Унинг белгилари 60-йиллардаёқ бошланиб қанчалик вақтларнинг ўтиши билан шунчалик кўп чуқурлашиб борди. «80-йилларда, — деб ёзади Ислом Каримов, — иқтисодий инқирознинг кучайиб бориш сабабларини очиш, уни бартараф этиш йўллари топиш борасидаги уринишлар ҳам муваффақиятсизликка учради.

Ишлаб чиқариш суръатларининг пасайиши сабаблари ривожланишнинг экстенсив омиллари тутаганлигидадир, деб юзаки тушунилганлиги устувор тармоқларни алоҳида ажратмасдан, халқ хўжалигининг барча соҳаларини бир вақтнинг ўзида ривожлантириш тугрисида нотўғри қарор қабул қилинишига сабаб бўлди. Бу ҳол, пировард натижада, чекланган маблағларнинг пароканда бўлиб кетишига, молия ва таъминот тизимининг батамом издан чиқишига олиб келди, инқирозни чуқурлаштирди, қайта қуриш сиёсати даврида иқтисодиётда жуда кучли бузилишлар рўй берди».¹ Шу тариқа «социализм» тузуми ўзининг гайритабiiйлиги ва самарасизлигини намоиш этиб, мамлакатни ҳалокат ёқасига келтирди. Одатдагидек компартия қатагонлар ўтказиш йўли билан четдан «айбдорлар»ни топиб ва халқни чалғитиб инқирозни хас-пўшлаш ва ниқоблашга ўтди. Маълумки 30-йиллардаги очарчилик ва умуман инқирознинг сабаблари «халқ душман»лари ва «империалистларнинг айғокчилари»га тўнкалиб, оммавий қатагонлар ваҳшийларча ўтказилган. Қайта қуриш йилларида ҳам худди мана шундай сиёсат қайтарилди, чунончи Ўзбекистонда «пахта иши» ёки «ўзбек иши» номида қатагон ўтказилди. Бу ерда шуни ҳисобга олиш керакки, «ўзбек иши» аслида ниқобланган сиёсий кураш бўлиб, мақсад мустамлакачилик ва улугмиллатчилик сиёсатини янада авжига миндириш, халқни оғир аҳволдан чалғитишдан иборат эди. Бу сиёсий найрангнинг иқтисодий томони ҳам бор эди. Марказга Ўзбекистондан дарё каби оқиб бораётган турли-туман бойликларни янада кўпайтириш ва уларни заррачасини ҳам туб аҳолига юқтирмаслик кўзланган. Бундан ташқари, «ўзбек иши» воситасида мамлакатда Ўзбекистонни ишончини йўқотган хавфли зона сифатида гавдалантириб Россиядан кадрларни — ўз одамларини келтиришни ва республика ҳокимият тармоқларини тамомила эгаллашни мақсад қилиб қўйилди. Айни пайтда бир чемодан билан келадиган ўша «устоз»ларнинг катта бойлик тўплашлари учун шароит яратиш назарда тутилди.

¹ Каримов И. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Асарлар, 1-жилд. Тошкент, 1996, 280-бет.

17-расм. Мустақил узбек давлатининг асосчиси И. А. Каримов.

Бу республика бойликларини навбатдаги ўзлаштиришнинг бир тури эди. Умр бўйи даҳшатли фожеаларни уюштиришга, қирғин-баротларга ва тўс-тўполонларга тўймаган марказ «ўзбек иши» бўйича 4,5 минг кишини қамоққа ташлади, хўрлади ва мол-мулкани талади. Бундан ташқари минглаб кишилар «гувоҳ» сифатида қаттиқ қийноқлар остига олиниб, қип-қизил туҳматдан иборат айбномаларни тўқиди. Ҳатто «ўзбек иши»дан кейин зиёлиларнинг ва раҳбарларнинг илгор вакиллари ҳам оммавий равишда қатагон қилинар эмиш деган овозлар эшитилиб турди.

Бутун миллат бошига даҳшатли офат келиб турган пайтда, унга қарши қалқон бўладиган бирорта раҳбар чиқмади. Аксинча, улар сотқинлик қилиб оловга кевросин қуйиб турдилар.

Ислом Каримов давлат тепасига келиши арафасида аҳволни қуйидагича таърифлаган эди: «Бор гапни айтадиган бўлсам, куз унгимда даҳшатли, қўрқинчли манзаралар пайдо бўлди». Ислом Каримов бу ғоятда оғир аҳволдан чўчимай ва тисланмай, мазлум халқ манфаати учун курашди. У «ўзбек иши»нинг сохталигини фош этиб, миллатни офат ва навбатдаги оммавий қатагондан қутқарди. У бу хусусдаги марказнинг курсатмасини бажаришдан очикдан-очик бош тортиб, мустақил сиёсат юргизди.

Умумий хулоса шуки, 1989 йилнинг иккинчи ярмидан то 1991 йил 31 августгача бўлган даврда шахсан Президент Ислом Каримовнинг ташаббуси ва иштирокида мустақилликни тамомила тиклашнинг замини ҳозирланди. Шу боис унинг раҳбарлик маҳоратини ёритиш айни муддаодир.

Гарчанд қизил империя чуқур инқирозни бошидан кечираётган бўлса-да, лекин куч ва имкон нисбатига келганда, унинг мавқеи баланд бўлиб, қудратли қўшинга ва махфий кучга эга эди. Шу боис империянинг сиртмоғидан осонлик билан қутулишнинг иложи йўқ эди. Шунга қарамай Россияни ўзида ҳам, республикаларда ҳам ички зиддият ва курашлар қизгин тус олиб, ниҳоятда масъулиятли ва мураккаб вазият юзага келди.

Ҳуш, тақдирни узил-кесил ҳал қилувчи бундай шароитда Ўзбекистонда қандай сиёсат юргизилди. Унда Президент Ислом Каримовнинг тутган ўрни қандай

бўлди? Авваламбор юртбошимиз ўз халқининг хоҳиш-иродасини ифода этиб атрофига ўз ватанига ва озодликка содиқ кишиларни жипслаштириб, амалда «умумий фронт»ни шакллантирди. Айни пайтда мустақилликни қурбонсиз ва талофатсиз тиклашга қаратилган чораларни кўрди. Бордию бебошлик, тартибсизлик ва дангалчиликка йўл қўйилса, у вақтда бундай ҳолат империя тарафдорларига қўл келган бўларди.

Шунингдек, шароит шунчалик мураккаб эдики, марказ билан вақтинчалик «умумий тил» топишни тақозо этарди. Акс ҳолда унинг газаби ёмон оқибатларга олиб келиши турган гап эди. Масалан, марказнинг кўрсатмасига мувофиқ айрим республикаларда қонли тўқнашувлар бўлган. Шу боис республикада юритилган тўғри сиёсат халқнинг бундай фожеалардан ҳоли бўлишини таъминлади. Айниқса республикада фаолият кўрсатаётган «чала демократ»ларнинг тўстўполонлари ва намойишларини бартараф қилиб туриш барқарорликни сақлашда муҳим ўрин эгаллади. Шунини инобатга олиш керакки, совет даврида Ўзбекистон раҳбарларининг барчаси марказнинг ўта иттифоқкор хизматкорлари ҳисобланиб партиянинг чизигидан чиқишни ҳаёлларига ҳам келтирмаган. Ислоҳ Каримов эса ўзини тамомла бошқача тутиб мардонавор мустақил сиёсатни изчиллик билан олиб борди. У ўзининг мустақил фикри ва иши билан ажралиб турди. Унинг бундай том маънодаги сиёсий арбобларда бўладиган фазилатлари, моҳир ташкилотчилиги ва уддабуронлиги республика ҳаётининг барча соҳаларида олиб борган ишларида намоён бўлди. Пировардида мустақилликни тиклаш заминини пухта тайёрлаганлиги курашни зафар билан тугаллашни тўла таъминлади. Зеро, Президент Ислоҳ Каримов 1991 йил 31 августда Республика Олий Кенгашида тантанали равишда ватан мустақиллигини эълон қилди. Шу асосда Олий Кенгаш қарор қилади:

1. Республиканинг давлат мустақиллиги тўғрисида Олий Кенгаш баёноти тасдиқлансин ва республика бундан бўён Ўзбекистон Республикаси деб аталсин.

2. 1 сентябрь Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллик куни деб белгилансин ва 1991 йилдан бошлаб бу кун байрам ва дам олиш куни деб эълон қилинсин.

3. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг раёсати республика Конституциясига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги таклифларни тайёрласин ҳамда уларни Олий Кенгашнинг муҳокамасига киритсин.

4. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши раёсати ва Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамаси республиканинг мустақиллигини ҳуқуқий жиҳатдан таъминлашга қаратилган қонунлар лойиҳалари устидаги ишларни тезлаштирсин.

5. Ўзбекистон Республикасининг Олий Кенгаши Иттифоқнинг ва унинг таркибига кирадиган барча мустақил давлатларнинг олий қонун чиқарувчи идораларига мурожаат қилиб, уларнинг республиканинг давлат мустақиллиги эълон қилинган ҳужжатини тан олишга даъват этади.

Бир вақтда Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида Олий Кенгаш баёноти қабул қилинди. Унда миллати, диний эътиқоди ва ижтимоий мансублигидан қатъий назар, ҳар бир кишининг ҳаётини, шаъни ва қадр-қимматини таъминлайдиган демократик ҳуқуқий давлат барпо этилиши қайд этилди. Ўзбекистон Республикасининг тўла давлат ҳокимиятига эга эканлиги, миллий давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилиши ва раҳбарликни мустақил равишда олиб борилиши кўрсатилди. Ички ишлар вазирлиги, давлат хавфсизлиги қўмитасининг идоралари, ички қўшинлар республика ихтиёрига ўтганлиги маълум қилинди. Халқаро алоқаларда Ўзбекистоннинг мустақил давлат, халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида қатнашиши, конституция ва қонунларни устуворлиги изҳор этилди. Умуман айтганда Ўзбекистонда ички ва ташқи сиёсатнинг барча соҳаларида мустақиллик тикланганлиги ошқора эълон қилинди.

МУСТАҚИЛЛИКНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ ВА БУЮК ТАРИХИЙ ЎЗГАРИШЛАР

Биринчидан. Мустақилликни тиклаш учун кураш 1989—1991 йилларда намоён бўлиб сиёсий, иқтисодий ва маънавий соҳаларда босқичма-босқич муҳим чоралар амалга оширилиб борилди.

Мустақиллик шарофати ила миллий давлат, миллий бошқарув тизими ва миллий қўшин тузилди. Буларнинг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, тарихимизда биринчи маротаба жаҳон андозалари асосида ташкил этилди. Бошқарув тизимининг юқори босқичига кўтарилди. Давлатни Конституцияга риоя қилган ҳолда бошқариш, қонун устуворлиги ва жамиятни демократлаштиришга қаратилган чоралар ҳам мустақилликнинг хусусиятларини англатади. Бу борада парламентни, байроқни, герб ва мадҳияни жорий этиши алоҳида аҳамият касб этади. Тарихимизда ҳеч қачон ҳозиргидек ташқи алоқалар ривожланган эмас. Эндиликда Ўзбекистонда ўнлаб хорижий мамлакатларнинг элчихоналари фаолият кўрсатмоқда. Ўз навбатида Ўзбекистон элчихоналари кўп чет эл мамлакатларда очилди. Ўтмиш замонларда ўзбек дипломатияси ҳозиргидек юқори босқичга кўтарилмаган эди.

Ўзбекистоннинг Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо қилиниши бутун тарихимиз давомида биринчи ҳодисадир.

Иккинчидан. Ўзбекистонда 70 йилдан ортиқ узилишдан сўнг хусусий мулкчиликка, эркин бозор ва ишбилармонликка асосланган тамомила янги жамият тизими бунёд этилди. У ўз ҳудудидаги ерлар, сувлар, турли-туман бойликлар ва умуман табиатдаги барча мавжудотнинг чинакам эгаси бўлиб қолди. Бу иқтисодиётдаги туб ўзгаришлардан бири ҳисобланди. Эндиликда ер ва бойликлар республика ва халқнинг мулки бўлди. Иқтисодиётдаги энг муҳим яна бир туб ўзгаришлардан бири иқтисодиётни мафкурадан батамом ҳоли қилинишида ўз аксини топди. Кейинги туб ўзгариш мулкчиликнинг янги шакллари вужудга келтириб саноатни, савдони, маиший хизмат корхоналарини ва уй-жойларни хусусийлаштиришдан ва давлат тасарруфидан чиқаришдан иборат бўлди.

Иқтисодиётдаги ўзгаришлар «пахта васвасаси» йўқ қилинишида ҳам намоён бўлди. Маълумки совет даврида авжига миндирилган «пахта яккаҳокимлиги» мустамлакачилик сиёсати, зулм, турли-туман офат ва азоб-уқубатларнинг уяси ҳисобланган. Ҳозирда иқтисодиётни соғломлаштиришда пахтачиликнинг қисқар-

тирилаётганлиги, галлачилик, боғдорчилик ва сабзавотчиликнинг ўсаётганлиги муҳим урин эгалламоқда. Саноат соҳасида ҳам салмоқли ўзгаришлар кўзга ташланмоқда. Чунончи, уларда жаҳон андозасига мос тушадиган тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришга эришилмоқда.

Хорижий мамлакатларнинг вакиллари билан қўшма корхоналарни ташкил қилиниши ҳам янгиликдир. Республикада қўшма корхоналарнинг сони 4 мингга яқинлашиб бормоқда. Автомобилсозлик, олтин, нефть ва бошқа саноат тармоқлари қурилиши республика саноатини катта янгиликлар билан бойитди ва такомиллаштирди. Ғалла, нефть мустақиллигини тиклаш бўйича олиб борилаётган ишлар ўз самарасини бермоқда. Қишлоқларни саноатлаштириш бўйича амалга оширилаётган ишлар ҳам иқтисодий ҳаётнинг энг муҳим янгиликларидан биридир. Улар деҳқонларни иш билан таъминлашга ва турмуш даражасини кўтаришга ижобий таъсир кўрсатмоқда. Ҳозирда хорижий мамлакатлар билан иқтисодий алоқалар республиканинг қўлида. Иқтисодий ва дипломатик алоқалар эркинлаштирилиши ва ҳуқуқий негизлар яратилиши орқасида Ўзбекистоннинг жаҳон бозоридаги мавқеи ўсмоқда.

Мустақиллик йилларида шакллантирилган янги иқтисодий тизимнинг моҳияти ва йўналиши Ўзбекистонни хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозори бўлиб қолишидан тамомила ҳоли этишдан иборатдир.

Учинчидан, маънавий ҳаётда ҳам туб ўзгаришлар кўзга ташланди. Мен бу масала бўйича сўз юритилганида биринчи ғалда коммунистик гоялардан дарҳол воз кечилганини назарда тутмоқдаман. Ҳақиқатан ҳам бу гоянинг улоқтириб ташланиши маънавий ҳаётдаги муҳим инқилобий ўзгаришдир. Тарихан шаклланган, лекин илгари оёқости қилинган миллий анъаналарга, удумларга, қадриятларга ва маданий меросларга жон киргизилди.

Ўзбеклар ўтмиш тарихи, буюк олиму-фозиллари, давлат арбобларию дин пешволари билан гурурланиш ва фахрланиш имконига эга бўлдилар. Миллий одоб-ахлоқ, инсонпарварлик, ватанга содиқлик сингари фазилатлар ўз куч-қудратини кўрсатмоқда.

Республикада виждон ва дин эркинлигининг тикланиши, кўплаб масжид ва мадрасаларнинг қурилиши ҳамда «зиёратгоҳ» жойларнинг таъмирланиши ҳам маънавий ҳаётда муҳим янгиликларни юзага келтирди. Совет давридаги динсиз жамият ўрнига динли жамият ташкил топиши маънавий ҳаётнинг туб ўзгаришларидан бири бўлди. Ижтимоий фанлар соҳасида, жумладан, тарих, адабиёт ва санъатда миллий ҳис-туйғуларнинг, озодлик ва ватанга содиқликни мадҳ этувчи, тарихий шахсларни фаолиятини кўрсатувчи асарлар чоп этилмоқда. Совет даврида бундай қилиш тақиқланган бўлиб, озодлик жарчилари «миллатчилар» ва «халқ душманлари» деб қораланган ва жазоланган.

Матбуот, радио ва телевидение миллий руҳ ва умуммиллий манфаатлар асосида ривож топмоқда.

Умуман олганда, 1991 йил 31 августдаги тарихий воқеа қуйидаги ўзига хос ва мос хусусиятларга эгадир.

Биринчидан, юқорида шарҳланган совет даври ва мустақиллик йилларидаги икки хилдаги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тузумлар бир-бирларига солиштирилса, ер билан осмончалик кескин фарқи мавжуд. Уларнинг биринчиси қонларга ва азобу уқубатларга беланган бўлиб хусусий мулксиз ва динсиз жамият ҳамда мустамлакачилик ва миллий зулмни ташкил этган, иккинчиси эса қуллик ва манқуртлик занжирларини парчалаб, мустақиллик ва озодликни тиклаб, хусусий мулкчилик эркин бозор ва ишбилармонликни, динни ва миллий маънавиятни ривожлантираётган ҳаётни ташкил этмоқда. Шунингдек совет қулдорлик давлатининг ўрнига тамомила янги сиёсий миллий бошқарув тизими, яъни мустақил ўзбек давлати бунёд қилинди. Шўро тузуми бамисоли борлиқни ёндириб қулга айлантирган бўлса, миллий тузум ва давлат сув каби ҳаёт чашмаси бўлмоқда.

Шундай қилиб, мустақиллик ўрнатилган кундан Ўзбекистонда туб ўзгаришлар содир бўлмоқда. Шу боис мен уша кунни исми жисмига монанд равишда «31 август инқилоби» деб баҳоладим. Чунки инқилоб (революция)нинг асл маъноси туб ўзгариш демакдир. Унинг бу хусусиятини кундалик ҳаётимизда яққол кўриб турибмиз.

Шўролар даврида инқилобий ҳаракат ва ўзгариш маъносида кўпроқ қуроли тўнтариш, сўнгра хусусий мулкчиликни йўқ қилиш асосида жамиятни остин-устин қилиш ва тоталитар сиёсатни юргизиш тушунилган. Бундай синфий зиддиятлар ва шавқатсиз курашларга асосланган инқилобнинг гайритабиий, яъни ваҳший хилидир, холос. Пировардида империя қулашининг сабаби ҳам худди шунда бўлганлигини унутмаслик керак. Аслида инқилобий ўзгаришларнинг энг тўғри ва самарали йўли ислохотларни эволюцион тарзда изчиллик билан амалга оширишдан иборат бўлиб чиқди. Бунинг қанчалик тўғрилигини илғор жаҳон давлатлари, шу кунларда эса Ўзбекистон мисолида кўриш мумкин.

Иккинчидан, 31 август воқеаси дабдабали намоёнчиликлар ва тўс-тўполонлар билан эмас, балки мазлум халқнинг мақсадлари маҳсули сифатида Ислом Каримовнинг ташаббуси ва амалий чоралари туфайли юқоридан пастга йўналтирилди. Борди-ю озодлик кураши ҳукм сураётган мустабид давлат билан тўқнашиб, ҳокимиятни эгалласа, у вақтда кураш пастдан бошланиб, юқорига йўналтирилган бўларди... Агар ҳокимият вакилларининг ташаббуси билан иш юритилса, у вақтда кураш юқоридан пастга йўналтирилади. Худди мана шундай тарзда Ўзбекистон мустақиллиги тикланди. Бунда халқнинг ҳам, Ислом Каримовнинг ҳам қалбидаги озодлик гоёлари бир-бирлари билан қоришиб ва чатишиб кетиб, умуммиллат манфаатларини ифода этувчи қудратли тўлқин ва кучга айланди. Демак, 31 август инқилобининг хусусиятларидан бири уни юқоридан пастга йўналтирилишида ўз ифодасини топди. Унинг яна бир хусусияти «бир томчи қонсиз» амалга оширилишида намоён бўлди. Инқилобнинг бундай қурбонсиз ва талофатларсиз содир бўлишида Президент Ислом Каримов ҳал қилувчи ўринни эгаллади. Агар у мустақилликни хоҳламаганда, унга қарши ҳарбий кучни ишлатиб, қонли тўқнашувларни уюштириш имконига эга эди. Аксинча, бунга йўл қўймаслик чораларини кўриш билан бирга, шахсан Ислом Каримов мустақиллик учун курашнинг бошида турди. Маълумки, Тошкент шаҳри Урта Осиёнинг сиёсий жиҳатдан энг қайноқ ўчоғи ҳисобла-

ниб келган. Бу ерда қизил империянинг тарафдорларининг кучлари етарли даражада бўлиб, ўйламай босилган ҳар бир қадам тўқнашувларга сабаб бўлиши мумкин эди. Аммо Президент Ислоҳ Каримов шу даражада усталик билан ҳаракат қилдики, мустақиллик бамисоли «хамирдан қил суғургандек» тикланди. Бунга эришиш катта қийинчиликлар ва тўсиқларни енгишни, курашни талаб қилган, албатта.

Учинчидан, 31 август инқилобининг муҳим хусусиятларига унинг бутун иттифоқдош республикалар орасида биринчилардан бўлиб содир бўлганлигини киритиш мумкин. Бу мисли кўрилмаган жасорат, мардлик, эрксеварлик ва мустақиллик намуналари республикаларни ҳайратлантиргани ва руҳлантиргани ҳамон ёдимиздадир. 31 август инқилоби кўп республикаларни бош кўтаришга ва мустақилликни тиклашга даъват этган муҳим воқеа ҳисобланди.

Шунингдек, 31 август инқилобининг маҳсули бўлмиш тамомила янги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тузумнинг моҳияти ва йўналиши бўйича ҳам бошқа республикаларга ибрат бўлди. Хусусан, Ўзбекистонда биринчи бўлиб янги конституцияни, байроқни, гербни, мадҳияни ва миллий пулни жорий этилишининг таъсирини она тилига давлат мақомини беришда, миллий қўшин ташкил этишда, сиёсий иқтисодий ва маънавий ислоҳотларни амалга оширишда олдинги сафда борилди.

Булар билан мен Ўзбекистонни улуғламоқчи ёки кўкларга кўтармоқчи эмасман. Аммо, тарихий ҳаракатни англаймоқчиман, холос.

Тўртинчидан, 31 август воқеаси фавқулоддаги бир ҳодиса бўлмай, ўзбек халқининг ўтмишдаги чор ҳукумати ва совет давлатига қарши олиб борган курашларнинг якунловчи босқичи ҳисобланди. Ниҳоят, ота-бобларимизнинг озодлик курашларда дарё каби оққан қонлари ва мислсиз талофатлари беҳудага кетмай, ўз самарасини берди. Вақти-соати келиб халқнинг юраги ва қалбидаги озодлик гоёлари вулқон каби отилиб чиқиб, асрий орзулар ушалди. Шу равишда 31 август инқилобининг хусусиятлари ҳақида фикр юритилганда, унинг тарихан шаклланган замини яъни илдизлари мавжудлигини инобатга олиш лозим. Маълумки,

Ўзбекистонда хусусий мулкчиликка асосланган жамият илк бор салкам уч минг йил бурун ибтидоий жамиятдан сўнг пайдо бўлган эди. Уша қадим замондан то совет давригача кечган вақтда ичида хусусий мулкчилик, эркин бозор ва ишбилармонлик ривожланиб бораверди. 1991 йил 31 августда мустақиллик тиклангач эса ўзбек халқи тарихида 70 йиллик узилишдан сўнг иккинчи бор бозор муносабатлари ва хусусий мулкчиликка асосланган жамият барпо этиш жараёни бошланди. Бу туб инқилобий ўзгариш ҳам 31 август воқеасининг хусусиятини ифода этади.

31 августда шундай буюк воқеа содир бўлдики, унинг аҳамияти беқиёс каттадир. Бу улуг кунда ва аynи пайтда жуда хавф-хатарли кезларда юртбошимиз жасорат ва қахрамонлик намуналарини кўрсатиб ўз ватани ва халқига чексиз хизмат қилди.

Президент Ислоом Каримов мустақил ўзбек давлатининг асосчиси ва буюк давлат арбоби сифатида тарих саҳифаларига битилди.

Хўш, бизга мустақиллик нималарни берди? Биз ким эдик ва ким бўлдик? Совет даврида миллий давлат, миллий ғоя, сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар, хусусий мулкчилик, моддий ва маънавий бойлик ҳамда миллий турмуш тарзидан маҳрум этилган қўллар бўлганмиз. Бизлар давлатнинг жонли мулки ҳисобланиб, унга сиғиниш, сажда қилиш ва баралла олқиш-лашга мажбур бўлганмиз. Қадри-қимматимиз ҳўрланган, ҳақ-ҳуқуқсиз ва динсиз жамиятда яшаган эдик. Мисли кўрилмаган қонли қатагонларни, қамоқ ва сургунларни, назорат ва таъқибларни бошдан кечирган одамлар эдик. Ташқи дунёдан маҳрум этилиб, «темир панжара» ичида яшаган кишилар бўлганмиз.

Энди ким бўлдик?

Мустақиллик шарофати ила қўлдорлик тузумининг илдизига болта урилиб, миллий давлат, миллий қўшин, миллий ғоя, сиёсий ва инсоний ҳуқуқларнинг чинакам эгаси бўлдик. «Оғзимиздаги қўлф» ва «оёғимиздаги кишанлар» улоқтирилиб, озодлик ва эркинлик юзини кўрдик. Ҳозирда биз бошини эгиб ва қаддини букиб хавотирлик ва ваҳимада яшаётган одамлар эмасмиз. Аксинча, миллий ҳис-туйғулари, сиёсий онги ва сиёсий фаолияти жўш ураётган инсон-

лармиз. Тарихан қисқа вақт ичида хусусий мулкчилик ва эркин бозорга асосланган тамомила янги тузумни бунёд этган одамлармиз. Миллий турмуш тарзи ва ислом динини тиклаган ва ривожлантирган, тараққиёт ва фаровон ҳаёт учун курашаётган кимсалармиз. Ҳозирда бизлар буюк ўтмиш тарихимизни қадрлаб ва жаҳон узра таратиб, оламшумул аҳамиятга молик кўп асрли маданиятимизга жон бағишлаган кишилармиз. Ота-боболар ва аجدодларимизнинг номларини абадийлаштираётган зотлармиз. Асрлар мобайнида кўрмаган ва билмаган демократияни турмушга татбиқ этиб, ҳуқуқий давлатни бунёд этган халқмиз. Ўзбек исми-миз жисмимизга мослашиб, унинг ўзига ўзи бек маъноси озодликнинг рамзи сифатида жаранглаб турибди. Ниҳоят бизлар жаҳон даврасида муносиб ўринни эгаллаб, ватанимиз байроғи ер кўррасида хилпиллаб турибди. Герб ва мадҳиямиз ҳам дунё аҳлига танилди. Ўзбек дипломатияси шакллантирилиб кўп хорижий мамлакатлар билан алоқалар ривожланиб кетди. Шундай қилиб ўзбеклар мустақиллик ва озодликнинг гаштини суриб, бахтли-саодатли ҳаётга эришди.

И Л О В А

**Фаргона водийсида 1916 йил кўзғолони
қатнашчиларининг хотиралари.¹ (1956 йилда
Ҳамид Зиёев томонидан ёзиб олинган)**

ТОЖИБОЙ МАДАЛИЕВ

Туғилган йили — 1892
Туғилган жойи — Марғилон
шаҳри, Машад даҳаси,
Чуқуркуча маҳалласи
Миллати — узбек
Отасининг машғулоти —
Камбағал деҳқон
Ўзининг машғулоти — Деҳқон
Ҳозирги вақтдаги манзили —
Марғилон шаҳри, Янги ариқ
куча, 40-уй, 15-хона
Ҳозирги вақтдаги машғулоти —
Ногирон

Марғилон шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқларда мингбошилар, элликбошилар, судхўрлар, руҳонийлар ва бойлар камбағалларга қаттиқ зулм утказган. Бойларнинг ерларида ишловчи чорикорларни аҳволи айниқса ёмон эди. Чунончи, бир чорикорнинг йиллик иш ҳақи пул билан ҳисоблаганда 5 тилладан ошмас эди. Бунинг натижасида чоракор оғир ҳаёт кечириб, ер эгаси бўлмиш бойдан ёки судхўрлардан қарз олишга мажбур бўлган. Бундай чоракорлар ўз қарзларини бера олмасдан, умрбод қарздорлик кишанида қул каби ишлаганлар. Ўзининг қафтдаккина томорқасига эга бўлган майда деҳқонларнинг аҳволи ҳам ҳаддан ташқари мушкул бўлган.

¹ Мазкур хотиралар Шўролар даврида ёзилганлиги учун кўзғолон қатнашчиларининг Россиядан ажралиб мустақилликни тиклаш учун курашганликлари ҳақидаги сузлари тушириб қолдирилган эди. Чунки уша даврдаги шароит йўл бермаган. Буни ўрнига кўпроқ маҳаллий амалдорлар ва бойларга қарши бўлган ҳаракатларни ёритиш одат тусига айланди. Аммо, бу ҳолат кўзғолоннинг асосий мақсади — Ватан мустақиллигини тиклашга қаратилганлигини йўққа чиқара олмайди.

Мен ва отам кичкинагина еримизда эрта-кеч ишлаб, олган ҳосилимизнинг куп қисмини турли солиқларни тўлаш ва қарзларимиз учун сарфлардик. Айниқса, кишининг охирларида ва баҳорда менга ўхшаш камбағал деҳқонларнинг аҳволи шу даражада ёмонлашар эдики, ҳатто ейишга нон тополмай қолар эдик. Ана шундай вақтларда камбағал деҳқонлар ҳар қандай огир шартларга рози бўлиб, бойлардан қарз олишга мажбур бўлардилар. Масалан, мен очдан ўлиб қолмаслик учун Аҳмаджон бойваччадан 200 сўм пулни қарзга олиб, бир йилда қайтариб бериш шарти билан 300 сўмлик векселга бармоқ босдим. Аммо бу пулни бир йил давомида қайтариб беролмай, икки йил дегандagina бошқа кишилардан қарз олиб, бойдан қутулдим. Лекин бундай кейин ҳам қарздорликдан қутула олмадим.

Бизлар таноб пули, тугун пули, қоровул пули, сув пули, назир пули ва бошқа шунга ўхшаш турли хилдаги солиқларни тўлашга мажбур эдик. Бойлар ва бошқа текинхўрлар камбағал деҳқонларни хўрлар ва «хашакпурушлар» деб камситар эдилар. Шунинг учун ҳам камбағаллар билан бойлар ўртасида бир-бирини кўролмаслик ва ўзаро зиддият кучли эди. Камбағалларнинг бойларга бўлган нафрат ва газаби мардикорликка олиш тўғрисидаги хабар муносабати билан очик курашга айланди. Шаҳарнинг деярли ҳамма аҳолиси — хунармандлар, косиблар, камбағал деҳқонлар ва кучаларда ишсиз сарсон бўлиб юрганлар 1916 йилнинг рўза ойида Урдатагига эрта тонгда тўпландилар. Мен ҳам ўз маҳалламдаги камбағал ҳамроҳларим билан бир тўда бўлиб, Урдатагига келдик. Бу ерда тахминан 15 мингдан ортиқ киши тўпланган эди. Соат 9—10 ларда шаҳарнинг чор ва маҳаллий амалдорлари ҳам Урдатагига етиб келдилар. Уларнинг орасида мингбошилар, полиция ходимлари ва бир неча беклар бор эди. Уларнинг келиши золимларга қарши курашга тўпланган камбағалларнинг нафратини авж олдирди. Мен ва менга ўхшаш, жабр-зулмдан азоб чеккан кишилар, «Мардикорликка бормаимиз!», «Мардикорликка бойлар борсин!» — деб норозилик билдира бошладик. Бундай овозлар майдоннинг ҳамма ёгидан эшитилиб, шовқин-сурон бўлиб кетди. Шу вақт қандайдир

«Ур!»— деган даъват эшитилди. Мен ва бошқа куп сонли «эски чопонлилар», «хашакпурушлар» амалдорларга ҳужум бошладик. Мавлонбек ва Маҳмудбек мингбошилар оломон орасида қолиб кетди. Шу хилда бир ўзбек миршаби ва полиция старшийси ҳам ўлдирилди. Шундан кейин мен ўз ҳамроҳларим билан Урдатагига жойлашган кино биносига бир полицияни қувлаб бордик. Бу ерда мен деворда осилиб турган подшоҳ Николайнинг суратини олиб йиртиб ташладим ва оёқ остига олиб тепкиладик. Шундан сўнг Урдатагига тупланган қўзғолончилар ўз маҳаллаларида курашни давом эттириш учун тарқалдилар. Мен ҳам ўз уртоқларим билан маҳалламизга қайтдик.

Шу куни оқшомда Фарғонадан казак солдатлари етиб келиб, қўзғолончиларни калтак остига олиб, уларнинг купларини қамадилар. Ҳибсга олинганлар орасида мен ҳам бор эдим. Қўзғолончиларнинг уйлари тинтув қилинди ва оилалари оёқ ости қилинди. Бизларни Марғилон шаҳридаги Янгибоғ маҳкамасига қамаб, казак солдатлари ҳушимизни йўқотгунча йўгон таёқлар билан калтакладилар. Казак солдатлари мени милтиқнинг қўндоғи билан урган эди. Бизларни Янгибоғ маҳкамасидан Фарғона турмасига олиб кетдилар. Қамокдагилар бир-бирларига ўз қилган ишлари ҳақида сузлаб беришди. Чунончи, косиб Малла Қосимов бир тўда камбағаллар билан Урдатагидан қайтиб, ўз маҳалласида Хусанхўжа эшоннинг уйига бориб, уни ўлдирганликлари ва мол-мулкларини талаганликларини сузлаб берди. Шунингдек, косиб Аҳмадали эса, Мавлонбек мингбошини биринчи бўлиб йиқитганлиги ҳақида ҳикоя қилди.

Биз Фарғона турмасида жуда оғир шароитда яшадик. Тахминан 2—3 ойлардан сўнг бизларни суд қилиб, 13 кишини осийшга ҳукм қилишди. Ҳукм қилинганлар орасида Мукаррамхон Юсуфалихўжаев, Малла Қосимов, Охунжон Бобоев, Мумин Абдумуталов ва мен бор эдик. Шундан кейин бизларнинг оёқларимизни кишанлаб, ҳаммамизни алоҳида бир хонага қамадилар.

84 нафар қўзғолончи турли муддатдаги каторгага ҳукм этилди. Суд давомида Марғилондан шаҳар полицмейстери Пахотин, Саидахмад эшон, полиция хо-

димлари ва бошқа бой кишилар даъвогар бўлиб бизларни қораладилар. Орадан 15—16 кун ўтгач, ҳаммамизни турма йўлагига олиб чиқиб, орамиздан қўзғолонда фаол қатнашган Нурмат ва шаҳар қозисининг укаси Мукаррамхонни ажратиб олиб, бизни яна ётган хонамизга қайтардилар. Шу куни тунда Нурмат ва Мукаррамхонни турма ҳовлисида осиб ўлдирганликларини эшитдик.

Бир неча кунлардан кейин бизга берилган ўлим жазосини узоқ муддатли Сибирга сургун қилиш билан алмаштирганликларини бизга хабар қилдилар. Аммо биз инқилоб туфайли озод бўлдик.

МАВЛОН ЛАЙЛАЕВ

Туғилган йили — 1884

Туғилган жойи — *Марғилон*

шаҳри, Тошмозор маҳалласи

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти —

Қассоб

Ўзининг машғулоти — *Чорикор,*

мардикор, гишт терувчи

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Фарғона шаҳри, Садовая

кучаси, 11-уй

Лайлак исмли отам қассобчилик билан шуғулланиб, мен гудаклик вақтдаёқ улиб кетган экан. 3 бола билан бева қолган шўрлик онам бойларнинг эшигида чури бўлиб, кўп машаққатларни бошидан кечирган. Отамнинг вафотидан 7—8 йил ўтгандан сўнг онамни бир чоракор хотинликка олди. Мен ёшлигимга қарамасдан ўтай отам билан биргаликда Матмусабойнинг ерида чоракорлик қилдим. Ҳаётимиз жуда огир бўлганлигидан ҳаммавақт йўқчиликда ва азобуқубатда яшадик. Мингбошилар, судхўрлар ва бошқа кишилар бизларни ҳайвон каби ишлатиб, ҳаддан ташқари зулм ўтказардилар. Кўпинча мен чоракорликдан бош тортиб, шаҳарда ҳаммолчилик, гишт қуйиш,

куча супуришни ва бошқа шунга ўхшаш ишлар билан шуғулланар эдим. Лекни, ҳар қандай ҳаракатларимда ва тинмай ишлашимга қарамасдан қорним нонга, устим кийимга ёлчимас эди. Гоҳ қишлоқда ўғай отамникида, гоҳ шаҳарда ўзимга ўхшаш ўртоқларимникида яшаб сарсонликда умр кечирдим.

1916 йил рамазон кунларидан бирида қишлоқдан шаҳарга тушганимда бойлар камбағалларни мардикорликка олар эмиш деб эшитдим. Бу хабар фақат мени эмас, балки ҳамманинг газабига газаб қўшди. Бунинг натижасида, золимларга қарши бош кутариш ва мардикорликка бормаслик учун курашиш камбағалларнинг бирдан-бир тилаги бўлиб қолди. Ўша куни эрталаб Ўрдатагига чамаси 20 мингга яқин халойиқ йиғилди. Бу ерга тез орада чор ҳукуматининг амалдорлари ва маҳаллий бойлар ҳам қўлларида қоғоз ушлаган ҳолда етиб келдилар. Улар чойхонанинг баланд супасига чиқдилар. Маҳмудбек мингбоши у ердан туриб халққа қараб, «Осмон баланд, ер қаттиқ, шунинг учун ҳеч қаёққа биздан қочиб қутулолмайсизлар, биз сизларни нима қилсак қилаверамиз, мардикорликка боришларингиз шарт!» — деганда бизлар унга қараб, «Сен золим, ўзинг бор!», «Тўнғиз мингбоши йўқолсин!», «Биз бормаймиз!» — дея бақирдик. Шундан кейин тўполон бошланиб кетди. Мен ҳам золим мингбошилардан аламимни олиш пайти келди деб уларга ташландим. Биринчи бўлиб Маҳмудбек мингбошини ерга йиқитиб, «қўлга тушдингку» деб икки қўлим билан томоғидан бўтгандим, хириллаб, овози чиқмай қолди. Шу ондаёқ оломон қўлида тутган нарса билан мингбошини уриб ўлдирдилар. Шундан кейин мен бир тўда ҳамроҳларим билан Маҳмудбекнинг ўйини қўйдириш ва мол-мулкини талаш учун кетдик. Қўзғолончилар сафининг олдида кетаётган эканман, йўлда учраган Ҳамид исмли миршаб менга ўқ ўзди, аммо ўқ менга тегмади. Шу заҳоти ҳамроҳларим билан бирга миршабни отдан йиқитдик. Оломон Ҳамид миршабни ҳам тош ва гиштлар билан уриб пачақлаб ташлади. Бошқа бир казак миршаби қайдандир келиб қолиб, менга қилич солди. Гарданимдан қоп-қора қон қуйилиб кетди. Дўстларим тезда ярамни белбоғ билан боглаб қўйдилар. Казак миршаби эса қочиб қутулди.

Биз Маҳмудбек мингбошининг уйига бориб, бутун мол-мулкини таладик. Мен ўз ўртоқларимга мингбоши уйидаги чиройли қилиб ишланган узун дорпечларни ҳам олишларини буюрдим. Маҳмудбекнинг уйида ҳеч нарса қолмади деса бўлади. Шундан кейин мен Ақшоқ қишлоғига — ўтай отамникига қочиб кетдим. Эртасига шаҳарга қовун сотишга тушган бир деҳқон, шаҳарда миршаблар мени ахтараётганликларини, агар мени топиб беришмаса кўпчиликни жазолашларини хабар қилди. Бу хабарни эшитиб, ихтиёрий равишда шаҳарга тушдим ва қамоққа олиндим.

Мени Янгибоғдаги маҳкамада оёқ-қўлларимни боғлаб, казак солдатлари калтаклашди. Ҳушимдан кетиб қолдим. Бошқа қўзғолончилар ҳам — мен сингари раҳмсиз жазоландилар. Янгибоғдаги маҳкамада 3 та ўзбек аёли қўзғолонга фаол қатнашганликлари учун қамалган эди. Бу ерда қиличдан жароҳатланган яра оғриғи зурайиб кетди. Бир қанча вақт утгандан сўнг суд қилиниб, 15 йиллик сургунга бадарга қилдилар. Сибирдан 1917 йилдан кейингина она шахрим Марғилонга қайтиб келдим.

РАҲМОН РАЗЗОҚОВ

Туғилган йили — 1890

Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Яккатут маҳалласи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти —

Арава устаси

Ўзининг машғулоти —

Отасига ёрдамлашган, шогирд

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Фарғона шаҳри, Тошлоқ тумани, Бирлик қишлоқ кенгаши.

1916 йилга қадар мен туғилиб ўсган Яккатут қишлоғидаги экин майдонларининг анча қисми Мансурхўжа мингбоши, Саидах-

мадхужа ва Мамажон каби бойларнинг қулида эди. Бу бойларнинг ерларида деҳқонлар чоракор сифатида ишлаганлар. Чоракорлар тинмай ишлашларига қарамай ҳеч вақт ўз турмушларидан мамнун бўлмаганлар. Чунки, ер эгаси бўлган бой чоракор меҳнат қилиб етиштирган ҳосилнинг кўп қисмини ўзига олиб, қолган оз қисмини чоракорга берар эди. Чоракорлар муҳтожлик натижасида бойлардан қарз олишга мажбур бўлганлар. Аммо, чоракор ўз қарзини тўлолмай, бойнинг қарздорлик кишанига тушиб, бойнинг ерида худди қул каби ишлашга мажбур бўлган. Якка ҳужаликка эга бўлган майда деҳқонларнинг аҳволи ҳам жуда оғир бўлган. Оғир солиқлар ва ҳосилнинг кўпинча унумсиз бўлиши натижасида майда деҳқонлар ҳам қарздор бўлиб қолар, улар ҳам қарзларини беролмай, хонавайрон бўлганлар. Чунончи, бойлар қарз олган деҳқонларнинг ерларини ва мол-мулкларини ўзларига мажбурий равишда тортиб олиш йули билан берган қарзларини ундирганлар. Масалан, қишлоқдаги Хошимбек Ғозибеков номли бой камбағал деҳқон Қирғиз Исматуллаевнинг ерини ўз қарзини бера олмаганлиги учун тортиб олган. Шундай йул билан Мансурхужа мингбоши ҳам камбағал деҳқон Холмирза Ҳайитовнинг ерини ўзига қаратиб олган. Қишлоқда камбағалларга тутун пули, сув пули, таноб пули ва бошқа бир қатор солиқлар солинган. Умуман айтганда, 1916 йилги қўзғолон арафасида қишлоқ ва шаҳар аҳолисининг турмуши жуда оғирлашиб, меҳнаткаш омма зулмга қарши курашиши учун етилиб турган эди.

Ана шундай бир пайтда чор ҳукуматининг подшоҳи ўзбеклардан мардикорликка олмоқчи бўлиб фармон чиқарди. Бу фармон камбағалларни шу даражада газаблантирдикки, ҳатто хотин-қизлар ва ёш болалар ҳам ўз оталари, акаларига мададкор бўлдилар. Мен яшайдиган қариндошларимнинг маҳалласида туни билан шовқин-суронлар бўлиб, «Чор ҳукумати ва мингбошиларнинг уйи куйсин!», «Мардикорликнинг зулмини ҳам биз камбағаллар тортаميزми?!» — дейишиб золимларга қарши очикдан-очик бош кўтаришга қарор қилдилар. Мен ҳам буларнинг ҳаракатига қўшилиб, қўзғолонда иштирок этдим. Чунки, мингбошиларга ва бойларга, бошқалар билан бир қаторда ме-

нинг ҳам аламиним бор эди. Чунки, отам бир қатор солиқларни тўлаши билан биргаликда, мингбоши ва бошқа бойларга тегишли араваларни тузатганда, улар отамга иш ҳақи бермас эдилар. Отам индамай, аламин ичига ютиб юарди. Мардикорликка олиш тўғрисидаги хабар тарқалган куннинг эртасига эрталаб шаҳарнинг Урдатагига 20 мингта яқин одам тўпланди. Буларнинг қулида ойболта, пичоқ, йўнилган таёқларни кўриш мумкин эди. Урдатагига халқнинг тўпланганлигини эшитган чор ҳукумати ва маҳаллий амалдорлар халқни юпатмоқчи бўлиб, мардикорликка олишнинг гуё камбағалларга фойдали иш эканлигини тушунтиришга интилдилар. Аммо, халойиқ учига рўмол боғлаган таёқларини осмонга кўтариб, «Мардикорликка бормаимиз!», «Золимлар борсин!» ва «Ур!» — деган овозлар кўтарилди. Қўзғолончилар амалдорларга хужум қилиб, Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошиларни оломон қилиб ўлдирдилар. Мен Маҳмудбек мингбошининг улигини хотинлар томонидан тошбурон қилинишини ўз кўзим билан кўрдим. Мингбошиларни ўлдиришда ўзим ҳам бевосита қатнашдим. Одамлар мингбошиларнинг мурдалари тепасида туриб, «худога шукур, золимлардан қутулдик» деб шукрона қилардилар.

Қўзғолон вақтида чор ва маҳаллий миршаблардан ҳам кишилар ўлдирилди. Шу воқеалардан кейин мен ўз қишлоғим Яккатутга қочиб кетдим ва шаҳарда қўзғолон бўлганлигини хабар қилдим. Бу хушхабардан руҳланган яккатутлик деҳқонлар ҳам оёққа турдилар. Яккатут ва унинг атрофидан келган чоракорлар, хонавайрон бўлган майда деҳқонлар ва бошқа камбағаллар биргаликда қўзғолон кўтариб, золимларга ва чор ҳукуматига қарши курашдилар. Қўзғолончилар Мансурхўжа мингбошини уйдан олиб чиқиб, «Бизни устимиздаги зулм озми?», «Мардикорликка бойлар борсин!» — деб унга ҳамла қилдилар. Мингбоши қочиб қутулди. Қўзғолончилар унинг уйига бостириб кириб, мол-мулкни талон-тарож қилдилар. Новвойчилик билан шуғулланган камбағал М. Солиев Мансурхўжа мингбошининг уйдаги шкафини очиб, бутун қарз векселларини олди ва қўзғолончиларга қараб, «Энди ҳаммангиз қарздорликдан қутулдингиз», — деб вексел-

ларни ёқиб юборди. Бу орада элликбоши Мирзарайим қўзғолончилар томонидан ҳушидан кетгунча калтакланди. Пешиндан кейин қочиб кетган Мансурхўжа казак солдатлари билан келиб, уч кишини отдириб ташлади. Кўп кишилар калтакланди ва қамоққа олинди. Қўзғолончиларнинг фаол қатнашчиларидан 58 кишини, жумладан, мени ҳам тутиб, Фаргона турмасига қамадилар. Бу ерда ҳаммамиз суд томонидан турли муддатлар билан ҳукм қилиндик. Марғилон шаҳридаги Урдатаги қўзғолонида мингбошиларни ўлдиришга ташаббус курсатган камбағал Нурмат билан қўзғолоннинг актив қатнашчиси Мукаррамхон осиб ўлдирилди. Мени эса 4 йил каторга жазосига ҳукм қилдилар.

1917 йилда Марғилонга қайтиб келдим.

МУЗАФФАР ҒОҒУРОВ

Туғилган йили — 1889

Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Машад даҳаси, иккинчи Қорахўжа маҳалласи*

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти — *Дехқончилик, кўнчи*

Ўзининг машғулоти — *Отасига ёрдамлашган*

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Марғилон шаҳри, 98-мавзе, 19-уй.*

Урдатаги қўзғолонидан икки кун олдин Саид-аҳмадхўжа Ғиёсхўжаевнинг уйида чор ҳукуматининг чиновниклари, тўрт мингбоши, тўрт депутат ва бошқа ҳукумат катталари йиғилишиб, мардикорликка олиш тўғрисидаги фармонни амалга ошириш масаласи бўйича муҳокама ўтказилганлиги шаҳарга маълум бўлиб қолди. Мингбошилар ва бошқа амалдорлар бой болаларини мардикорликдан олиб қолиш шарти билан пора олдилар ва мардикорлик рўйхатига камбағалларни киргиздилар. Бу хабарларни кенг тарқалишига

Қосимхужа қозининг кичик укаси Мукаррамхон сабабчи бўлган эди. Мукаррамхон ҳар даҳага одам юбориб мардикорликка фақат камбагаллардан олинмоқчи эканлигини хабар қилди. Шундан кейин камбагаллар ҳар жойларда тўпланиб, золимларга қарши қўзғолон қилишга аҳдлашдилар. Уша куни эрталаб Урдатагидаги майдонга бир неча минг киши тўпланди.

...Чор ва маҳаллий амалдорларга ҳужум бошланиши билан Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбоши, Аҳмад ва Суязов деган миршаблар оломон қилиниб ўлдирилди. Қолган золимлар отга миниб ҳар томонга қочдилар. Шу воқеа юз бераётган вақтда Костя Марков исмли полиция старшийси яқин уртадаги телефон будкасига кириб кетди. Мен ва Кимсан Иброҳимов миршаб телефон орқали аскарларни чақиришини англаб, дарҳол телефон симини узишга киришдик. Кимсанинг ёрдами билан будка устига чиқиб, телефон симини узиб ташладим. Бунни курган миршаб қилич билан менга ҳамла қилди-да, отга миниб қочиб кетди. Уша куни кечқурун Фарғонадан келган солдатлар қўлига тушмаслик мақсадида, аввал Қўқон ва Андижон, сўнгра Тошкентга қочганлигим бефойда бўлиб, қўлга тушдим.

КИМСАН ИБРОҲИМОВ

Туғилган йили — 1889

Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Тоғлик маҳалласи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти —

Кавушдўз косиб

Ўзининг машғулоти —

Марғилон шаҳар почта-телеграф ишчиси

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Марғилон шаҳри, Пушкин кўчаси, 125-мавзе, 36-уй.

Менинг отам Марғилон шаҳрида ямоқчилик ва кавуш тикиш билан шуғулланган. Ёлғиз отам оила-

мизни таъминлай олмаганлиги сабабли ёшлигимданок бойларнинг эшигида малайлик қилдим. Шунингдек, қоровулчилик, мешкобчилик, новвойларга югурдак ва извошчилик ишларини ҳам қилганман. 1915 йилда телефон тузатиш хунарини ўрганишга шогирд тушдим. Бу иш ҳам мени қашшоқликдан қутқара олмади. ...Қўзғолон кунидан бир кун аввал, кечаси маҳалларда, кўчаларда ва уйларда кишиларнинг йигилишиб, «Бир ёқадан бош чиқарайлик!», «Золимларга қарши курашайлик», «Золимларнинг дастидан қачон қутуламиз» дейишиб, руза саҳаридан кейин Урдатагига тўпланишга келишишди. Мардикорликка олишга қарши курашаётганлар сафида бадавлат оилалардан ҳам йигитлар бор эди. Қаландархона даҳасининг қозиси Қосимхонхўжа ва унинг укалари Умархон ва Мукаррамхонлар шулар жумласидан эдилар. Айниқса Мукаррамхон мардикорликка қарши курашда фаол қатнашди. У қўзғолондан бир кун аввал тунда маҳаллама-маҳалла от югуртириб, мардикорликка камбағалларгина олинмоқчи эканлигини хабар қилди. Руза саҳаридан кейин Янгибоғда жойлашган полиция маҳкамаси олдига кўп одамлар тўпланиб, чор ҳукумати амалдорларининг чиқишини талаб қилди. Аммо, улар кўрқиб, халқ кўзига кўринмадилар. Шундан кейин халойиқ азонга яқин Қаландархона даҳасидаги Жармачитга келди. Бу ерда ҳам кўп одамлар тўпланиб турган эканлар. Ҳаммамиз Қосимхўжа қозидан, «Сиз қози бўла туриб, нима учун адолатсизликка қарши чиқмайсиз!» — деб ҳақиқат талаб қилганимизга чидолмай, у бизнинг томонимизга ўтди ва бизлар билан бирга Саидахмадхўжа заводчиникига борди. Заводчи бой шаҳарнинг энг катта бойларидан бири бўлиб, мардикорликка олишнинг тарафдорларидан эди. Саидахмадхўжа ўзининг бу фаолияти билан чор ҳукуматига хизмат кўрсатмоқчи эди. У 4—5 мингдан ортиқ одамларни ўзига қарши келаётганларидан хабар топиб, Фаргонага қочиб кетган экан. Шунини айтиш керакки, Саидахмадхўжага қарши юрганларнинг орасида унинг ихтиёрида ишловчи ишчилар ҳам кўп эди.

Биз Саидахмадхўжани уйидан тополмай Урдатагига келдик. Сафимиздагилар сони тинмай ошиб борарди. Биз Урдатагига келганда у ерда ҳам жуда кўп сон-

даги кишилар йиғилганини кўрдик. Орадан кўп ўтмай чор ҳукуматининг мансабдорларидан бири мардикорликка олиш тўғрисидаги фармонни ўқиб тамомламасданоқ, эски йиртиқ чопон кийган бир камбагал турганларнинг елкасидан-елкасига эмаклаб ўтиб, фармонни ўқийётган мансабдорга ташланди ва уни қўлидаги қоғозни юлиб олди. Мансабдор эса унга қарата ўқотишга чоғланди-ю, улгуролмади.

Қўзғолончилар маҳаллий амалдорларга ҳужум қилиб, уларни оломон қила бошладилар. Мен эса Урдатагидаги полиция будкасидан телефон орқали Фаргонадан аскар чақиришга интилаётган миршабни кўриб, Музаффар Гафуров билан телефон симини уздик. Қўзғолон вақтида мингбошилардан Мавлонбек ва Маҳмудбек ўлдирилди. Ҳатто, Маҳмудбек мингбошининг мурдаси тошлар билан пачоқлаб ташланди. Маҳмудбек мингбошининг қиличини Мавлон Лайлаев тақиб олиб, «золимларни қирамиз» деб бир тўда қўзғолончиларга бош бўлиб кетаётганлигини кўрдим. Иккинчи мингбоши Мавлонбек капоннинг жувор бозорида ўлдирилди. Бу ерда чойхона қуриш учун келтирилган гишт уюми Мавлонбек бошига ёғилди ва у гишт тагида қолиб кетди. Қўзғолончиларнинг бир қисми чор ҳукуматининг Суязов номли полиция старшийсини қувлаб бориб, ҳозирги электр станциясининг рўпарасида оломон қилиб ўлдирди. Уртадагидаги Қодиржон носфурушнинг дуконига беркинган иккинчи бир миршаб ҳам ўлдирилди. Қўзғолончиларнинг бошқа бир қисми Аҳмад миршабни ўлдирдилар. Қўзғолончиларнинг катта бир қисми амалдорларнинг уйларига бостириб бориш учун ҳар маҳаллага тўда-тўда бўлиб кетдилар. Чунончи, Мавлон Лайлаев билан биргаликда Урдатагидан кетган қўзғолончилар Хусанхўжа бойни ўлдирдилар ва унинг мол-мулкани талон-торож қилдилар.

Урдатагидаги қўзғолон казак солдатларининг куч билан бостириши, қўзғолончиларнинг қамоққа олиниши билан тугади.

мизни таъминлай олмаганлиги сабабли ёшлигимданоқ бойларнинг эшигида малайлик қилдим. Шунингдек, қоровулчилик, мешкобчилик, новвойларга югурдак ва извошчилик ишларини ҳам қилганман. 1915 йилда телефон тузатиш хунарини урганишга шогирд тушдим. Бу иш ҳам мени қашшоқликдан қутқара олмади. ...Қузголон кунидан бир кун аввал, кечаси маҳалларда, кучаларда ва уйларда кишиларнинг йигилишиб, «Бир ёқадан бош чиқарайлик!», «Золимларга қарши курашайлик», «Золимларнинг дастидан қачон қутуламиз» дейишиб, руза саҳаридан кейин Урдатагига тупланишга келишишди. Мардикорликка олишга қарши курашаётганлар сафида бадавлат оилалардан ҳам йигитлар бор эди. Қаландархона даҳасининг қозиси Қосимхонхўжа ва унинг укалари Умархон ва Мукаррамхонлар шулар жумласидан эдилар. Айниқса Мукаррамхон мардикорликка қарши курашда фаол қатнашди. У қузголондан бир кун аввал тунда маҳаллама-маҳалла от югуртириб, мардикорликка камбағалларгина олинмоқчи эканлигини хабар қилди. Руза саҳаридан кейин Янгибогда жойлашган полиция маҳкамаси олдига кўп одамлар тупланиб, чор ҳукумати амалдорларининг чиқишини талаб қилди. Аммо, улар кўрқиб, халқ кўзига кўринмадилар. Шундан кейин халойиқ азонга яқин Қаландархона даҳасидаги Жармачитга келди. Бу ерда ҳам кўп одамлар тупланиб турган эканлар. Ҳаммамиз Қосимхўжа қозидан, «Сиз қози бўла туриб, нима учун адолатсизликка қарши чиқмайсиз!» — деб ҳақиқат талаб қилганимизга чидолмай, у бизнинг томонимизга ўтди ва бизлар билан бирга Саидахмадхўжа заводчиникига борди. Заводчи бой шаҳарнинг энг катта бойларидан бири бўлиб, мардикорликка олишнинг тарафдорларидан эди. Саидахмадхўжа узининг бу фаолияти билан чор ҳукуматига хизмат кўрсатмоқчи эди. У 4—5 мингдан ортиқ одамларни ўзига қарши келаётганларидан хабар топиб, Фаргонага қочиб кетган экан. Шунини айтиш керакки, Саидахмадхўжага қарши юрганларнинг орасида унинг ихтиёрида ишловчи ишчилар ҳам кўп эди.

Биз Саидахмадхўжани уйидан тополмай Урдатагига келдик. Сафимиздагилар сони тинмай ошиб борарди. Биз Урдатагига келганда у ерда ҳам жуда кўп сон-

даги кишилар йиғилганини кўрдик. Орадан кўп ўтмай чор ҳукуматининг мансабдорларидан бири мардикорликка олиш тўғрисидаги фармонни ўқиб тамомламасданок, эски йиртиқ чопон кийган бир камбағал турганларнинг елкасидан-елкасига эмаклаб ўтиб, фармонни ўқийётган мансабдорга ташланди ва уни қулидаги қогозни юлиб олди. Мансабдор эса унга қарата ўкотишга чоғланди-ю, улгуролмади.

Қўзғолончилар маҳаллий амалдорларга ҳужум қилиб, уларни оломон қила бошладилар. Мен эса Урдатагидаги полиция будкасидан телефон орқали Фаргонадан аскар чақиришга интилаётган миршабни кўриб, Музаффар Ғафуров билан телефон симини ўздик. Қўзғолон вақтида мингбошилардан Мавлонбек ва Маҳмудбек ўлдирилди. Ҳатто, Маҳмудбек мингбошининг мурдаси тошлар билан пачоқлаб ташланди. Маҳмудбек мингбошининг қиличини Мавлон Лайлаев тақиб олиб, «золимларни қирамиз» деб бир тўда қўзғолончиларга бош бўлиб кетаётганлигини кўрдим. Иккинчи мингбоши Мавлонбек капоннинг жувор бозорида ўлдирилди. Бу ерда чойхона қуриш учун келтирилган гишт уюми Мавлонбек бошига ёғилди ва у гишт тагида қолиб кетди. Қўзғолончиларнинг бир қисми чор ҳукуматининг Суязов номли полиция старшийсини қувлаб бориб, ҳозирги электр станциясининг рўпарасида оломон қилиб ўлдирди. Уртадагидаги Қодиржон носфурушнинг дўконига беркинган иккинчи бир миршаб ҳам ўлдирилди. Қўзғолончиларнинг бошқа бир қисми Аҳмад миршабни ўлдирдилар. Қўзғолончиларнинг катта бир қисми амалдорларнинг уйларига бостириб бориш учун ҳар маҳаллага тўда-тўда бўлиб кетдилар. Чунончи, Мавлон Лайлаев билан биргаликда Урдатагидан кетган қўзғолончилар Ҳусанхўжа бойни ўлдирдилар ва унинг мол-мулкини талон-торож қилдилар.

Урдатагидаги қўзғолон казак солдатларининг куч билан бостириши, қўзғолончиларнинг қамоққа олиниши билан тугади.

Туғилган йили — 1866

Туғилган жойи — Марғилон шаҳри, Қаландархона даҳаси Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти — Қози

Ўзининг машғулоти — Қози

Ҳозирги вақтдаги манзили — Марғилон шаҳри, Тельман кучаси, 122-мавзе, 135-уй.

1916 йилнинг 11 июлида Марғилон шаҳрининг ҳукумат бошлиқлари, жумладан, полиция бошлиқлари ва мингбошилар ўзбеклардан мардикорликка олиш туғрисидаги императорнинг фармони олиш

ликлари маълум бўлди. Ушбу хабар шаҳар аҳолисини газаблантириб, уларнинг қўзғолон кўтаришига олиб келди. 11 июлдан кейинги кунга ўтар кечаси ҳар маҳаллада камбағалларнинг йиғилишлари бўлиб, қўзғолон қилиб, норозилик билдиришга келишиб олинди.

12 июлнинг эрта азонида Урдатагига шаҳарнинг ҳар томонидан одамлар келиб тўплана бошладилар. Шаҳар амалдорлари шу ерда мардикорликка олиш фармони расмий суратда эълон қилдилар. Фармон ўқиб эшитдирилаётган вақтда халойиқ шовқин-сурон кўтариб, «Жон берсак ҳам, мардикор бермаймиз!» — деб бақирди. Қисқаси, қўзғолон Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошиларнинг улдирилиши ва мингбошилар уйларининг таланиши билан тугади. Уша кун кечқурун қўзғолонда иштирок этган акам Қосимхўжа (Қаландархонанинг биринчи қозиси), укам Мукаррамхон ва мен қамоққа олиндик. Укамни биздан кейинроқ ушлаб келишди.

1916 йилнинг октябрь ойида бизларни суд қилиб, мени ва акамни 15 йил қамоқ жазосига, укам Мукаррамхонни эса осиб ўлдиришга ҳукм қилдилар.

Шунга биноан укамни Фаргона турмасида осдилар. Мени ва акамни Самарқандга юбордилар. Бу ердан биз чор ҳукумати ағдарилгандан кейин озод қилиндик.

НАЗИР АБДУЛЛАЕВ

Туғилган йили — 1897
Туғилган жойи — Марғилон
шаҳри, Қаландархона даҳаси
Маҳаллабеклар майдони
Миллати — Ўзбек
Отасининг машғулоти —
Чоракор
Ўзининг машғулоти —
Бойларнинг хизматкори,
извошчиси
Ҳозирги вақтдаги манзили —
Марғилон шаҳри, Водопянов
кучаси, 71-уй, 55-хона.
Ҳозирги вақтдаги
машғулоти — Ногирон

1914—1916 йилларда мен бойларнинг эшигида хизматкорлик қилдим, Мирзакарим Саримсоқов деган бойнинг извошини ҳайдадим. Шартимиз буйича, бой менга ойига 6 сўм бериши керак бўлса ҳам, аслида бу пулнинг оз миқдорини берар ёки бутунлай бермас эди. Отам эса гоҳ чоракор, гоҳ хизматкор бўлиб, бир бурда нон учун сарсон бўлган. Бизнинг оиладек ночор оилалар маҳалламизда купчиликни ташкил этарди. Марғилон шаҳридаги Саидахмадхўжа, Маҳмудбек мингбоши, Мавлонбек мингбоши, Ҳусанхўжа эшон, Муминжон ва бошқа бойлар, шунингдек, чор ҳукуматининг амалдорлари инсофсизликда учига чиққан эдилар. Ўз жойимиздаги галвалар етмагандек, энди бизларни бошқа юртларга олиб бориб, мардикор сифатида ишлатмоқчи бўлди.

Ўрдатагига тупланганлар орасида қўйинларига тош солиб келган ва қўлларига таёқ ушлаган камбағаллар

кўпчилиكنи ташкил этарди. Мен ҳам чўнтагимга ва қўйнимга тош солиб, шайланиб турардим. Қўзғолонда Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошилардан ташқари маҳаллий ва чор ҳукумати амалдорларидан яна 7—8 киши оломон остида ўлдирилди. Қўзғолончиларнинг орасида Нурмат билан Мавлон Лайлаев айниқса катта жасорат кўрсатиб, мингбошиларни ўлдиришда ва уларнинг мол-мулкларини талашда жонбозлик кўрсатдилар.

Кечга яқин казак солдатлари шаҳарга келиб кўп одамларни Янгибоғдаги маҳкамага қамадилар ва аёвсиз жазоладилар.

Қўзғолон қатнашчиларининг устидан олиб борилган суд ҳам ғайри қонуний тарзда кечган. Улар рус тилини билмасликларига қарамай «жиной иш» ўша тилда олиб борилган. Умуман суд номигагина ўтказилиб кўплаб бегуноҳ кишилар суд ҳукми билан жазога тортила берган. Чор маъмуриятининг бу сиёсати туфайли қамалганларнинг оилалари боқувсиз қолиб хонавайрон бўлдилар.

МУҲАММАДРАСУЛ МУҲАММАДИБРОҲИМОВ

Туғилган йили — 1890

Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Машад даҳаси, иккинчи Оталик маҳалласи*

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти —

Тунфуруш

Ўзининг машғулоти —

Тунфуруш

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Марғилон шаҳри, 66-мавзе, 50-уй.

Чор ҳукумати даврида Марғилон шаҳрида бойлар ва камбағаллар ўртасида зиддият янада чуқур илдиз отди. Маҳаллий бойлар ва чор ҳукумати фуқароларни

ҳар вақтдагидан кўра қаттиқроқ ҳўрладилар ва эздилар. Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошилар оддий халқ кўзига азроилдек кўринарди. Улар бегуноҳ камбағалларни оёқ остига олиб тепар ёки қамчи билан урар эдилар. Мингбошилар ва бошқа бойлар узларининг қилган адолатсизликлари учун мутлақо жазога тортилмас, чунки чор ҳукуматининг амалдорлари ва бошқа давлат кишилари бойларнинг тарафида туриб, бегуноҳ камбағалларни қоралар эдилар. Қарздорларнинг аҳволи жуда аянчли эди. Бундай вақтда камбағал янада хонавайрон булар эди. Масалан, Маҳмудбек мингбоши этикдўз Охунжон Мирзакаримовни қарзини бера олмаганлиги важдан ери ва мол-мулкани зўрлик билан тортиб олиб, унга берган қарзини бир неча мартаба ортиғи билан ундириб олган эди. Ана шундай шароитлар қобигидаги зиддиятлар етилиб, ниҳоят 1916 йилда қўзғолон кўтарилди. Қўзғолоннинг бўлишига мардикорликка олиш тўғрисидаги ҳаракат туртки бўлди.

Қўзғолондан бир-икки кун олдин Маҳмудбек мингбоши катта ўтиришларда, «энди пахтамиз очилди», «энди пахтамизни терамиз» деб мақтаниб жаврабди. Дастлаб, бу гапларга ҳеч ким тушунмабди. Фақат қўзғолон бўладиган кун кечаси Маҳмудбек мингбошининг «пахтамизни терамиз»ининг маъноси аён бўлиб қолди. Чунончи, камбағалларни ва бошқа унчалик бой бўлмаган кишилари мардикорликка олиш тўғрисида рус подшосининг хабари келган экан. Ана шу мардикорликка олинишидан Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошилар фойдаланиб, пахтадан олинадиган даромадга ўхшаш катта даромадга эга бўлмоқчи эканлар. Уларнинг ўрнига мингбошилар фақат камбағалларни мардикорлик рўйхатига ёзиб, бойлардан катта пора олганликлари маълум бўлди.

Урдатагидаги қўзғолончилар орасида отам билан мен ҳам бор эдик. Чор ҳукумати фармонининг ярми ўқилмасданоқ, халқ орасида камбағалларнинг норози-лиги бошланди. Натижада Мавлонбек ва Маҳмудбек мингбошилар ўлдирилди. Қўзғолончиларнинг бир қисми камбағал Йўлдош аттор бошчилигида Уртадагидаги томошахонага полицияни кувиб боришди. Бу қўзғолонда отам Муҳаммадиброҳим Мирсаидов, укам

Ҳошимжон Муҳаммадиброҳимов ҳам қатнашишди. Уша куни кечқурун отамни, мени ва укамни Янги-боғ маҳкамасига олиб бориб, қамадилар. Бу ерда казак аскарлари оёқ-қулларимизни боғлаб, калтакладилар.

Мен 40 кун давомида, отам 80 кун давомида бир оз ўзимизга келдик. 82 кишини, жумладан, бизларни ҳам Фаргонага олиб бориб суд қилдилар. Судда гувоҳ ва даъвогар сифатида Марғилоннинг мингбошилари, бойлари ва амалдорлари қатнашдилар. Қўзғолоннинг фаол иштирокчиларидан Нурмат ва Мукаррамхон суд ҳукми билан осилдилар. 75 ёшли отам 15 йилга, мен бир йилга, 20 ёшли укам 3 йилга ҳукм қилиндик.

Кўп одамларнинг ушланганлиги туфайли қамоқхонада оёқ босишга жой қолмаган эди. Бундан ташқари ҳавонинг иссиқ бўлиши нафас олишни қийинлаштирарди. Кўплаб кишилар дардга чалингандилар. Менинг кўз унгимда бир неча бегуноҳ кишилар дунёдан кўз юмдилар.

РАҲМАТИЛЛА МАҚСУДОВ

Туғилган йили — 1886

Туғилган жойи — *Марғилон уезди, Тошлоқ волости, Тожик қишлоғи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти — *Камбағал деҳқон*

Ўзининг машғулоти — *Камбағал деҳқон*

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Марғилон шаҳри, 45-мавзе, 22-уй*

Ёзёвон волостига қарашли қишлоқлардан ва, шунингдек, бизнинг қишлоғимиздан кўп сонли камбағаллар Марғилон шаҳрининг чеккасидаги Наманганга борадиган йўлда,

Чиганоқ деган жойда тушландилар. Бу ерда ҳукумат идораси жойлашган эди. Ғазабланган халойиқ «Мардикорликка бормаймиз!» — деб амалдорларга қараб тош отдилар. Полиция ва мингбошилар эса халойиққа қараб ўқ уздилар ва одамларни калтаклай бошладилар. Шундан кейин қўзғолончилар тўсатдан ҳужумга ўтиб, золимлардан бир нечтасини ўлдирдилар. Аммо, қўзғолон бостирилди ва кўп кишилар қамоққа олинди ва қаттиқ жазоланди. Чиганоқдаги қўзғолонда бевосита қатнашганлигим учун мен ҳам яшириндим. Лекин, маълум вақтдан сўнг мени мажбурий суратда мардикорликка юбордилар. Ёзёвон волостидан жами 100 киши мардикорликка олинди. Булар билан мени Тошкент орқали Тамбов губерниясига қарашли Либиский шаҳридаги чўян заводида олиб бордилар. Бу ерда биз назоратчиларнинг калтаклари ва ҳўрлашлари остида кунига 12 соатдан ишлаб, заводга руда ташидик. Очликдан ва совуқдан бир неча ҳамроҳларимиз ҳалок бўлдилар.

Чор ҳукумати ағдарилгандан кейингина бизлар ўз Ватанимизга қайтишга муваффақ бўлдик.

ИСЛОМ РАҲИМОВ

Туғилган йили — 1875

Туғилган жойи — *Марғилон*

шаҳри, Сопилтўда даҳаси,

Сопилтўда маҳалласи

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти —

Темирчилик

Ўзининг машғулоти —

Темирчилик

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Марғилон шаҳри, 163-мавзе,

15-уй

Отам ва мен кетмон, уроқ ва омор тиги ясар эдик. Отам вафот этгач, бир ўзимга темирчилик билан шуғулланиш оғирлик

қилди. Шундан кейин турли ишлар билан шуғулландим. Отам тириклик вақтида ҳовлимизнинг ичкарисини Алиёрбой қулига утиб кетиши бизни анча хонавайрон қилган эди. Бечора отам муҳтожлик натижасида Алиёрбайдан олиб, вақтида қайтара олмаган 40 тилла туфайли ичкари ҳовлимизни унга бериб, қарздан қутулган эдик.

Шаҳардаги ипак газлама тикувчи косиблар устакорларнинг қулида ишлаб, тайёрланган газламанинг ундан бирини ёки саккиздан бирини олар эдилар. Косиблар кўпинча устакорлардан қарз бўлганлигидан уша арзимас газламани ҳам ололмас эдилар. Бойлар камбағалларни турли қийинчиликларга мубтало қилиб, бойлик орттирардилар. Масалан, Кунжак маҳалласидаги Усмончабой бир камбағал деҳқоннинг ерини ўзи ерига қўшиб олиш мақсадида маҳалла катталарини зиёфат қилиб, улардан камбағал деҳқоннинг ерини олиб беришларини талаб этади. Оғзи мойланган маҳалла катталари камбағал деҳқоннинг кўрпакларини мажбурий равишда кўчага олиб чиқиб ташлаб, унинг ерини бойга зуравонлик билан олиб бердилар.

Ана шулар натижасида ва мардикорликка олиш хабари камбағалларни 1916 йилда қўзғалишга ундади. Қўзғолондан бир кун илгари кечқурун Мукаррамхон қўлимга 4 булак хат бериб, тўрт даҳага тарқатишим кераклигини айтди. Бу ерда шуни айтиш керакки, Мукаррамхон қозилар оиласидан бўлишига қарамасдан, камбағалларга хайрихоҳ эди. Мукаррамхоннинг топшируви билан 4 дона хатни тарқатиб қайтгач, чойхонага киришим билан орқамдан Маҳмудбек мингбоши Шоюсуф ва Азим миршаблар билан келиб мени тутдилар. Улар хат тарқатганлигимни сезиб қолишган экан. Миршаблар Маҳмудбек мингбоши бошчилигида мени боғлашиб, оёқ болдиримни тилиб орасига туз сепдилар. Шу онда Мукаррамхон келиб Маҳмудбек мингбошига, «Эрталиқ умринг борми ёки йўқми, ҳадеб ваҳшийлик қилаверасанми?! Бу камбағал сенга нима ёмонлик қилди!» — деб унга дўқ қилди. Мен шундан кейин ҳушимдан кетиб қолибман. Эрта билан азонда кўзимни очсам уйимда ётибман. Шу вақт кўчадан шовқин-суронлар эшитилди. Мажолим йўқлигига

карамай, базур Урдатагига чикдим. Қўзғолон авж олган экан. Бўлаётган воқеаларни бир чеккадан қўзатиб турар эканман, ўзим ўз ҳақ-хуқуқларини ҳимоя қилаётган камбағаллар сингари ўч ололмаётганлигимдан афсусландим. Ўша куни, чамаси кеч соат 5—6 ларда казак солдатлари келганлигини эшитиб, Тошкентга қочиб кетдим.

Бу шаҳарда турли жойларда яшириниб юрдим. Сўнг мардикорлик ва бошқа улгуржи ишлар билан шуғулланиб рўзгорни зурга тебратиб турдим. Кийимларим шу даражада эскириб ва йиртилиб кетган эдики одамлар менга ҳайратланиб қарардилар. Турли хил кишиларнинг эшигида ишлашга тўғри келди. Айримлари менга раҳми келиб озиқ-овқатдан ташқари кийим-кечак ҳам берардилар. Бир куни кўчадан шовқин-сурон эшитилиб қолди. Одамлардан суриштириб билсам золим подшоҳ тахтдан агдарилган экан. Шундан сўнг уйимга қайтдим.

ОРИФЖОН АБДУҒАФУРОВ

Туғилган йили — 1875

Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Сегаза кўчаси, Урта Қадим қишлоғи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти — *Камбағал деҳқон*

Ўзининг машғулоти — *Мирза*

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Марғилон шаҳри, Навоий кўчаси, 20-мавзе, 144-уй*

Марғилон шаҳрининг Урдатагида қўзғолон бўлган куни тахминан соат 11—12 ларда Қўқондан етиб келдим. Чиндан ҳам бундай катта қўзғолонни кўрмагандим.

Урдатагига келганимда қўзғолончилар Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошиларни ва бошқа амалдорлар-

ни улдириб қўйганликлари менга маълум бўлди. Бир неча соат ўтгандан кейин шаҳарга солдатлар келиб ва уйма-уй юриб, кўзғолончи камбагалларни қамоққа олдилар. Қулга олинганларнинг ҳаммаси Фарғона турмасига юборилиб, суд қилиндилар ва турли муддатларга қамалдилар. Улардан бир нечаси эса осишга ҳукм этилган эди. Буларнинг оиласи мени вакил сифатида Тошкентга, генерал-губернатор Куропаткинга суд ҳукмини енгиллаштиришни талаб этиш учун юбордилар. Чор ҳукумати ва унинг амалдорлари халқ оммасининг суд ҳукмидан жуда қаттиқ норози бўлганликларидан чўчиб, ўлим жазоси берилган ҳукмни узоқ муддатли қамоқ жазоси билан алмаштирди. Кўзғолончиларнинг энг фаолларидан бўлган Нурмат ва Мукаррамхон осилдилар.

Бу икки киши ўз ватани ва халқи учун жонини фидо қилган қаҳрамонлардан эди. Шаҳар аҳолиси уларнинг ўлиmidан қаттиқ қайғуга ботиб, золимларни лаънатлаганлари ҳамон эсимда.

МАМАЖОН ТОШПЎЛАТОВ

Туғилган йили — 1896

Туғилган жойи — Марғилон шаҳри, Қаландархона даҳаси
Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти — 1914 йилгача Файзиобод волостининг оқсоқоли, ўртаҳол деҳқон
Ўзининг машғулоти —

Фарғона шаҳри билим юрти-
нинг ўқувчиси

Ҳозирги вақтдаги манзили —
Марғилон шаҳри, 27-мавзе,
91-уй

Марғилон шаҳрининг Урдатагидаги майдонида бўлган кўзғолонда чоракорлар, ҳунармандлардан ташқари завод ишчилари ҳам фаол қатнашган эдилар. Чунончи, 1914—1916 йилларда Марғилонда бир неча

пахта заводи бўлиб, буларда асосан маҳаллий ишчилар ишлар эдилар. Завод эгалари Саидахмадхўжа Ғиёсхўжаев, Мадрайимқори Саримсоқов, Муллақорабек Ботирбеков, Мирзаолим Мирдовидов ва бошқалар ишчиларга жуда қаттиқ зулм ўтказардилар. Пахта заводи ишчилари 12 соат, ҳатто ундан **кўп** вақт ишлаб, жуда оз иш ҳақи олганлар. Уларнинг турар жойлари ва турмуш кечиришлари оғир бўлиб, ишчилар орасида турли касалликлар билан оғриганлар оз эмас эди. Шунинг учун ҳам ишчиларни шаҳарнинг бошқа камбағаллари билан биргаликда Ўрдатагидаги қўзғолонда фаол қатнашаётганликларини ўз кўзим билан кўрдим. Мен бу вақтда ўқишдан таътилга Марғилон шаҳрига келганлигим туфайли Ўрдатагидаги қўзғолоннинг гувоҳи бўлдим..

Хуллас, қўзғолонда завод ва темир йўл ишчилари ҳам темир-терсак ва бошқа нарсалар билан қурола-ниб мингбошиларни ҳамда чор амалдорларни ўлдиришда фаол қатнашиб, озодлик курашига ўзларининг катта ҳиссаларини қўшдилар.

ТУРСУН МИРЗАБОБОВ

Туғилган йили — 1888

Туғилган жойи — Марғилон шаҳри, Журмон маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти —

Чоракор

Ўзининг машғулоти —

Чоракор, мардикор, хизматкор

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Марғилон шаҳри, Навоий кучаси, 1-мавзе, 8-уй

Бизнинг ўз ҳовли-жойимиз йўқ эди. Отам чоракор, онам оқсочлик қилар эдилар. Бизларга ухшаш камбағаллар Марғилон шаҳрининг аҳолисини кўпчилик қисмини ташкил

этган. Шунинг учун ҳам 1916 йилги халқ қўзғолонида камбағаллар актив қатнашиб, золимларга қарши бош кўтарган эдилар. Мен ҳам бошқа камбағаллар билан бир қаторда Урдатагидаги қўзғолонда қатнашганман.

Қўзғолондан бир неча кундан кейин мажбурий су-ратда мардикорликка олиндим. Мени ва бошқа ҳам-роҳларимни Пенза-Сизран орқали Минский губерния-сига олиб бориб, қаттиқ зулм остига олдилар.

Бизларни айниқса бегона юртнинг совуқ ва ёмғирли иқлими қаттиқ қийнади. Ётадиган жойимиз ниҳоятда ёмон эди. Овқатлари фақат картошка ва карам буларди. Берадиган бир бурда нонига ҳеч ҳам қорнимиз тўймасди. Мардикорлар орасида кўплари бу шароитга чидамасдан ўлиб кетишарди. Золим подшоҳ тахтдан ағдарилгандан кейин она шаҳримга қайтиб келдим.

ЖАЛОЛИДДИН КАМОЛИДДИНОВ

Руза кунларидан бири-да эрта билан Урдатагига кетаётган отам Камолид-дин Ҳожихолиев билан мен ва кичик синглим ҳам бордик. У ерда бизга ухшаш ёш болалар жуда кўп экан. Улар бир чекка-да туриб, катталарнинг шовқин-суронини томоша қилишарди. Оломон минг-бошиларни ўлдиргандан сўнг мен синглим билан уйга кетдик. Шундан би-рикки соат ўтгач, эшигимиз олдида отамни полициялар олиб кетди. Мен отамнинг аҳволини кўриб ҳайрон бўлдим ва йиглаб юбор-дим. Бир неча кунлардан

кейин отамни Фарғона турмасида эканлигини билиб, онам билан бир неча маротаба бордик. Биз отамни суд қилинган куни ҳам ўша ерда эдик. Золимлар отам-

ни ва бошқа Урдатагида булган қўзғолонда қатнашганларнинг бир гуруҳини осишга ҳукм қилдилар. Шундан кейин онам билан Тошкентга Куропаткин олдига ариза кўтариб бордик. Тошкентга борган куни-мизнинг эртасига, бизларга отамни осишни 10 йил муддат билан Сибирга бадарга қилишга алмаштирилганини айтдилар. Бу жавобни олиб, Фаргонага қайтдик. Бу ерда отамни ўлим жазосига ҳукм қилинганларни ва қўл-оёғига кишан солинганини кўрдим. Мен бу даҳшатли фожиани кўриб беҳуш бўлиб йиқилибман. Анча вақт касал бўлиб ётдим. Афтидан суд томонидан отамга берилган ўлим жазоси узоқ муддатли Сибирга сургун билан алмаштирилган бўлса керакки, отам 1917 йилда чор ҳукумати ағдарилгандан кейин бағримизга кайтиб келди. Мен халқ озодлиги учун курашган отам билан фахрланаман.

Отам 1917 йилги Февраль воқеасидан кейин озод бўлди. Бундан кейинги вақтларда отам давлатнинг сиёсий органларида хизмат қилиб, эл-юрт тинчлиги йўлида кўпгина яхши ишларни амалга оширди.

БҮТАБОЙ ЭГАМБЕРДИЕВ

Туғилган йили — 1875

Туғилган жойи — *Марғилон,*

Яккатут қишлоғи

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти —

Чоракор

Ўзининг машғулоти — *Чоракор*

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Тошлоқ райони, Яккатут

Бирлик қишлоқ кенгаши

Марғилон шаҳрининг Урдатагида бизга ўхшаш камбағалларнинг золимларга қарши бош кўтариб, улардан бир нечасини ўлдирганлари тўғрисидаги хабар бизларни ҳам қўзғолон кўтаришга руҳлан-

тирди. Урдатагидаги қўзғолондан кейин ўз кучимизга бўлган ишончимиз ортди. Шундан кейин мен ва бошқа ҳамроҳларим чоракорликдан озод бўлиш учун қўзғолон кўтаришга келишдик.

Мен ва отам кўп йиллар давомида бойларнинг кенг далаларида бошқа камбағал деҳқонлар сингари етиштирган ҳосилимиздан тўртдан бир, ёки бешдан бир қисмини олиш шарти билан кечаю-кундуз меҳнат қилар эдик. Шунинг учун ҳам мен Яккатутда бўлган қўзғолонда чоракорликка қарши бош кўтардим. Худди шу мақсад билан менинг чоракор ўртоқларим ҳам қўзғолонда фаол қатнашган эдилар. Бизларнинг чоракорликка қарши нафратимизни ва норозиликимизни мардикорликка олиш тўғрисидаги буйруқ очиқ қўзғолон кўтаришимизга йўналтирган эди. Қишлоғимиздаги камбағаллар, «Бундай ҳаётдан кўра ўлганимиз яхшироқ!», «Мардикорликка бормаймиз!» — деган сўзлар билан эрталаб Яккатутдаги мачит олдига тўпландилар. Бу ердан улар Мансурхўжа мингбошининг уйига борган эдилар. Аммо, Мансурхўжа чоракорларнинг жазосидан қўрқиб, қочиб кетишга эришди. Шундан кейин қўзғолончилар Мансурхўжанинг бутун мол-мулкни таладилар. Қўзғолончилар Мансурхўжага тегишли молларни, жумладан, кўрпа-ёстиқларни, гиламларни, қўйларни, самоварни, кийим-кечакларини ва ҳатто қозонигача талон-тарож қилдилар. Шунингдек, қўзғолончилардан бири Мансурхўжанинг камбағалларга қарз берган пулларини кўрсатувчи векселларини ёндириб ташлади.

Қўзғолончилар элликбоши Мирзарайимни ҳуши кетгунча оломон қилдилар. Шунингдек, улар Мансурхўжа мингбошининг яқин кишиларида бири бўлган Муллаисҳоқ Ҳамроевни ҳам қаттиқ жазоладилар. Қўзғолон бостирилгач, мени бошқалар қатори қамоққа олиб, суд қилдилар ва 4 йил муддат билан қаторгага ҳукм қилдилар. Чор ҳукумати ағдарилгандан кейин турмадан қутулдим.

ЗУЛФИҲОР МУСАХУЖАЕВ

Туғилган йили — 1890

Туғилган жойи — Марғилон шаҳри, Қаландархона даҳаси, Ботирбоши маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти — *Ғишт терувчи*

Ўзининг машғулоти — *Косиб*

Ҳозирги вақтдаги машғулоти — *Ногирон*

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Марғилон шаҳри, Пушкин кучаси, 124-уй, 4-хона*

Биринчи жаҳон уруши туфайли Марғилон шаҳрида турли хилдаги солиқлар

янада ошиб, меҳнаткашларнинг аҳволи жуда мушкуллашди. Шундай вақтда чор ҳукумати мардикорликка олиш тугрисида буйруқ чиқарди. Бу буйруқ камбағал аҳолининг сабр-косасини тўлдириб юборди ва 1916 йилги Урдатагидаги қўзғолонга тўртки бўлди. Қўзғолон кўтарган камбағаллар маҳаллий бойларга ва чор ҳукуматига қарши очиқдан-очиқ курашдилар. Чунончи, Урдатагига тўпланган эркаклар, хотинлар ва ҳатто болалар золимларга ҳужум қилиб, мингбошилардан Мавлонбек ва Маҳмудбекни, шунингдек чор амалдорларидан бир нечтасини ўлдирдилар. Золимларга қарши курашда Урдатагига тўпланган кишилар шунчалик кўп эдики, улар бир-икки маротаба бўлса ҳам, ғишт ёки тош отиб қолишга интилардилар.

Уша куни кечки пайт чор ҳукуматининг жазо отрядлари келиб, халққа нисбатан шундай адолатсизликларни ва ҳўрлашларни қилдики, бунинг билан тасвирлашга ожизлик қиламан. Бошқа кишилар билан бир қаторда мени ҳам жазо отрядлари қидириб юрганлигини билиб, қочдим ва охирида Шўҳимардонга бордим. Бу ерда қўзғолон вақтида телефон симини узган Музаффар Ғафуровни ҳам кўрдим. У ҳам яшириниб юрган экан. Шундай қилиб, бир неча вақт да-

вомида яширин равишда қочиб юрганлигим учун чор ҳукумати қафасига тушмадим. 1917 йил февраль воқеасидан кейин очиқ равишда юриш имконига эга бўлдим.

АБДУМУМИН АБДУМУТАЛИЕВ

Туғилган йили — 1899

Туғилган жойи — Марғилон

шаҳри, Тешиоғз даҳаси,

Тахталик маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти —

Дурадгор

Ўзининг машғулоти —

Дурадгор, чорикор, хизматкор

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Фарғона шаҳри, Оқариқ кучаси, 21-уй.

Маҳаллий бойлар ва чор амалдорларининг жабр-зулми жон-жонимиздан утиб кетганди. Отам, шунингдек, ёшгина бўлсамда мен, бойларнинг ва бошқа зolimларнинг қўлида тинмасдан ишлаганмиз. Аммо, қорнимиз нонга, устимиз кийим-кечакка ёлчимаган. Очиқдан ўлиб қолмаслик учун отам оғир шартга рози бўлиб, Неъматбойдан қарз олишга мажбур бўлган эди. Аммо, отам олган 400 сўм қарзини 15 йил давомида қайтаролмасдан хароб бўлиб, ўлиб кетди. 15 йил давомида 400 сўм қарз бир неча маротаба кўпайиб, менга ота мероси бўлиб қолди. Бу қарзни узиш учун бойнинг ихтиёрида чоракор, хизматкор ва дурадгор сифатида 4 йил хизмат қилсам ҳам, уни узолмадим. Охирида уй-жойимни сотиб, Неъматбойдан зўрга қутулдим. Шу равишда, бойнинг узоқ йиллар давомида зулмини чекиб хонавайрон бўлдим. Шундан кейин ҳаёлимда бойлардан уч олиш фикри уйғона бошлади. Бойларнинг зулмидан хонавайрон бўлган менга ўхшаш камбағалларнинг сони кўп эди. Ана шундан газабланиб юрган вақтимда мардикорликка

олмоқчи бўлдилар. Шундан кейин мен ва ҳамроҳларим бойларга ва уларнинг таянчи бўлган чор ҳукуматига қарши қўзғолон кутаришга маслаҳатлашиб, Урдатагига тўпландик. Бу ерга мен бойлардан, жумладан Неъматбойдан қасдимни олай деб келдим.

У ерда мингбошиларга ва чор ҳукумати амалдорларига қарши биринчи ҳужум бошланиши билан золимлардан бир нечтаси ўлдирилди. Афсуски, Урдатагида Неъматбойни тополмадим.

Урдатагидаги воқеадан кейин мен қамоққа олиндим ва Фарғонада суд қилиниб, осиб ўлдиришга ҳукм қилиндим. Бизларнинг орамиздагилардан қўзғолонда катта ташаббус кўрсатган камбагал Нурмат осилди. Мени ва бошқа ўртоқларимни осиб ҳукми бекор қилиниб, узоқ муддатли қамоқ жазосига алмаштирилди. Қамоқхонада бизларга ваҳшийларча муносабатда бўлишарди. Шахсан мен ўзимни қамоқхона боплиғи «сенмисан ҳали подшоҳи азамга қарши чиқадиган», деб ҳар куни калтакларди. Кун иссиқ, аммо жўртага сув беришмасдан қийналганлигимизни кўриб бизни мазах қилишарди. Қўплаб бегуноҳ кишиларни тунда олиб чиқиб кетишиб калтаклашарди. Бу азобларга чидай олмай улар ўлиб кетишарди. Мен 1917 йилдан кейин озод бўлдим.

УСМОНЖОН РАҲИМОВ

Туғилган йили — 1900

Туғилган жойи — Андижон шаҳри, Ўлик даҳа, Қорамулла маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти —
Новвойчилик

Ўзининг машғулоти —
Новвойчилик

Ҳозирги вақтдаги манзили —
Андижон шаҳри, Иккинчи бўлим.

Отам аслида камбагал оиласидан бўлиб, новвой-

чилик билан кун ўтказарди. Бу ишда мен отамга ёрдамчи эдим. Новвойчиликдан келадиган даромад шу даражада оз бўлиб, турмушимиз доимо йўқчилик ва муҳтожликда ўтарди. Бизга ўхшаш новвойларни ва бошқа кўп камбағалларни аҳволи жуда ачинарли эди. Бойларни, чор ҳукуматининг адолатсизликлари ва жабр-зулми менга ўхшаш қашшоқларни қўзғолон кўтаришга мажбур қилган эди. Қўзғолонни айнан 1916 йилда кўтарилишига сабаб, камбағалларни мардикорликка олиш воқеаси бўлди. Чунончи, камбағаллар Андижон шаҳрининг маркази ҳисобланган Жомига тўпландилар. Бу ерда шаҳар амалдорлари мардикорликка олиш тўғрисида оғиз очганларида халқ орасидан, «Мардикорликка бормаймиз!», «Мардикорлик зулмини тортмаймиз!», «Бойларнинг ўзлари мардикорликка борсин!» — деган овозлар кўтарилди. Золимларга қарши ана шундай хитобларга қарамасдан мингбошилар халққа қараб дўқ қила бошладилар. Халойиқ шу ондаёқ, «Золимларни ўлдириш пайти келди!» — деб улардан бирини мажақлаб ташладилар. Буни кўрган чор ҳукуматининг амалдорлари ва маҳаллий бойлар янги шаҳарга қараб қоча бошладилар. Уларнинг кетидан камбағаллар қўлларида таёқ, кетмон, пичоқ, тош ва бошқа шунга ўхшаш нарсалар билан қувиб кетдилар ва тахминан бир чақирим йўл босилгандан кейин золимларнинг аскарлари билан қонли тўқнашув бошланди. Ўша ерда мен қочиб кетаётган чор ҳукуматининг шаҳар ҳокими ўтирган извошини тўхтатмоқчи бўлиб отнинг жиловини тортиб қолдим. Қўзғолончилар эса ҳокимга ёпишдилар. Бир аскар извошни тўхтатганимда менга қилич солиб, қўлимни тирсагидан чопиб ташлади, энгагим ҳам яраланган эди. Шундан кейин ҳушимдан кетдим ва касалхонадагина ўзимга келдим. Бу ерда мен билан бирга ярадор бўлган қўзғолончилардан 20 киши олиб келтирилган экан. Бизлар қаттиқ назорат остида касалхонада ётдик. Бизнинг орамизда қаттиқ яраланганлардан оғзидан ўқ еган Шариббой гузарлик камбағал Сайидахрор, маҳалла қоровули Хожибой, бошидан яраланган Мақсудали қори ва бошқа бир неча яраланганлар касалхонада кўз юмдилар.

Бу ҳодисалар ҳозирги Андижон вилоят касалхона-

си биносида юз берган эди. Қўзғолоннинг фаол қатнашчиларидан ва катта ташаббус қўрсатганлардан 20 кишини ва мени суд қилиб, турли муддат билан қamoқ жазосига ҳукм қилдилар. Суд Андижон шаҳрида бўлиб ўтди. Мени қўлимдан айрилганим ва ёшлигимни ҳисобга олиб, шартли равишда бўшатдилар.

ЙУЛДОШ МИРЗАЕВ

Туғилган йили — 1879

Туғилган жойи — Андижон шаҳри, Бештош даҳаси, Аълам домла маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти —

Чоракор

Ўзининг машғулоти — Рузихунбой пахта заводида юк ташувчи, бойларнинг эшигида хизматкор

Ҳозирги вақтдаги манзили — Андижон шаҳрида.

Бойларга чоракорлик қилган ота ўғли савод чиқариш бахтидан маҳрум эди. Уша серазият дунёда куп яшамай, отадан ҳам жудо бўлдим. Куним бойларни эшигида малай бўлишга қолди. Балогатга етгач, Рузихунбойнинг пахта заводида юк ташидим. Бу билан ҳаётим яхшиланмади. Чунки завод эгаси бўлган бой бизни эртаю-кеч ишлатиб жуда оз иш ҳақи берар эди. Шунинг учун менга ўхшаш завод ишчиларининг турмуши жуда танг бўлган. Оғир шароит ва ҳўрлик натижасида мен заводдан чиқиб кетдим. Аммо, ҳеч қаердан қорнимни нонга тўйғазадиган ишни тополмадим ва бойларнинг уйида хизматкорликда эзилдим.

Бойлар ва чор ҳукуматининг зулмидан азоб чеккан камбағаллар сони жуда куп эди.

Қорнимиз оч ва яланг оёқ эдик. Бу бизни текинхўрларга қарши курашишга ундади. Шу равишда биз Андижон шаҳрида бўлиб ўтган қўзғолонга кириб

келган эдик. Қўзғолонда мардикорликка юборишликка қарши ҳам чиққанмиз. Қўзғолондан бир кун илгари шаҳарда мардикорликка фақат камбағаллар олинар эмиш деган сўзлар тарқалгандан кейин ҳар жойда йигин бўлиб, бунда камбағаллар, «Улиш ёки қолиш!», «Золимларга бўш келмаймиз!» — деган сўзлар билан шовқин-сурон қилдилар. Бу йигинлардан хабардор бўлган чор ҳукумати амалдорлари ва бойлар бир қанча камбағалларни калтакладилар, қамоққа олдилар. Шундан кейин халқнинг норозилиги жуда кучайди ва бутун кечаси билан маҳаллаларда ҳаракат тўхтамади. Эртасига бир неча минг киши шаҳарнинг Жоми майдонига тўпландилар. Қўзғолончилар ўтин бозордаги саксовуллиарни ва бозордаги катта соявонларнинг узун-узун ёғочларини олиб ва осмонга кутариб шовқин-сурон солдилар. Одамларнинг қулида тош ва гиштлар ҳам бор эди.

Оломон орасида хотин-қизлар ва болалар ҳам кўри-нардилар. Жоми майдонига чор ҳукуматининг аскарлари билан биргаликда шаҳар ҳокими, амалдорлари ва бошқа бойлар келиши биланоқ уларга ҳужум бошланди. Улар қочишга тушдилар, биз эса таъқибга олдик. Шундан кейин чор ҳукумати аскарлари бизга қарши уқ уздилар ва бир чолни ўлдирдилар. Бир ёш йигит оёғидан яраланди. Ҳозирги «Меҳнат гули» артелининг олдида ҳам чор ҳукумати ўқидан бир камбағал ва қўзғолончи ҳалок бўлди. Қўзғолон қатнашчиларидан бир нечтаси жазоланди ва қамоққа олинди.

Мен 1917 йилги февраль воқеасига қадар, ҳар жойларда яшириниб юрдим.

МУҲАММАД ДАРВИШЕВ

Туғилган йили — 1900

Туғилган жойи — Андижон шаҳри, Қиялик даҳаси, Омонжура маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти —

Чоракор

Ўзининг машғулоти —

Чоракор

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Андижон шаҳри, Байналминал кучаси, 10-уй

Жомидаги қўзғолонда отам ва мен ҳам қатнашдик. Қўзғолондан олдин отам Дарвиш Қосимов Сувонбойхожи ва Раҳматуллахожи бойларнинг ерида етиштирилган ҳосилини бешдан бир қисмини олиш шарти билан меҳнат қилар эди. Мен ёшлигимданоқ отам билан биргаликда ишлаб чоракор бўлганман. Кузда ҳосил йиғиб олинаётган вақтда бой ёки бойнинг яқин кишиларида бири шартлашилган ҳосилнинг бешдан бир қисмини кўпинча бермас эди. Чунки отам шу даражада камбағал эдики, доимо қарздорликдан қутулмас эди. Ана шу олинган қарз ўрнига бизга берилиши лозим бўлган ҳосилнинг бир қисмини бой олиб қоларди. Натижада биз қарздорлик зулмига янада чуқурроқ ботиб қолганмиз. Масалан, отам Мамажон бойдан 100 сўм пулни 130 сўм қилиб бериш шарти билан олди. Аммо отамни чоракорликдан топган пули ҳатто кундалик овқатга етмаслиги натижасида ўз қарзини вақтида беролмади. Шунинг учун бизнинг олган 100 сўм қарзимиз йил давомида 390 сўмга етди. Бу пулни отам ва мен жуда қаттиқ машаққат ва меҳнатлар туфайли зўрга узган эдик. Қарздан узилган бўлсак ҳам, хонавайронликка учраб жуда қашшоқландик. Бунинг устига бизга ухшаш камбағалларни мар-

дикорликка олмоқчи бўлдилар. Шунинг учун мен ва отам маҳалламиздаги камбағаллар билан биргаликда бош кутариб Жомига келдик.

Мингбошилар, амалдорлар ва бошқа бой кишилар халққа қараб мардикорликка юбориш тўғрисида гапирган вақтда халойиқ «Бойларга боқиб қуйгаи боламиз йўқ!», «Бормаймиз» — дейишиб ҳужум бошлашди. Золимлар қочдилар. Уларни қувиб бораётиб, Қатортеракда чор ҳукумати аскарлари билан тўқнашдик.

Камбағал новвой Усмонжон Муҳаммадраҳимхожиев ўз кетидан бир тўда камбағалларни эргаштиргани ҳолда извошда қочиб кетаётган шаҳар ҳокимини (чор ҳукумати амалдорларини) ёқасидан тортиб йиқитмоқчи бўлганида бир аскар уни қўлига қилич урди. Натижада Усмонжоннинг бутун қўли тирсагигача кесилиб тушди.

Қўзғолончилар буш келмагандан сўнг чор ҳукумати аскарлари Янги шаҳарга қочдилар. Орадан бир-икки соат ўтгандан кейин кўп сондаги аскарлар бир қанча кишиларни қамоққа олдилар.

Мен 1917 йилгача, яъни чор ҳукумати ағдарилгунча қочиб юрдим.

МУҲИТДИН НАЖМИТДИНОВ

Туғилган йили — 1888

Туғилган жойи — Андижон шаҳри, Қиллиқ даҳаси, Бақа куриллак маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти —
Деҳқон

Ўзининг машғулоти —

Эгар-жабдиқ устаси

Ҳозирги вақтдаги манзили —
Андижон шаҳри, Жумҳурият куча, 32-уй.

Маҳалламиздаги аҳолининг кўпчилиги турли ҳунарманд кишилардан иборат бўлиб, ҳаммамиз

бойларни сиқуви ва жабр-зулми остида ҳаёт кечирар эдик. Шунинг учун шаҳарнинг бошқа камбағаллари билан бир қаторда бизнинг маҳалламиз камбағаллари ҳам 1916 йили Жомиди бўлган қўзғолонда қатнашди.

Қўзғолон вақтида Қосим Иноқ бойнинг ўгли Хошимжон ҳожини ўтакетган золим бўлганлиги учун халойиқ тошбурон қилиб ўлдирди. Шундан кейин ҳам камбағаллар курашни давом эттириб, қочиб кетаётган амалдорларни ва бойларни қувдилар. Аммо, йўлда аскарлар ҳоким тушган извошга ҳужум қилаётган камбағалларга қарата ўқ уздилар. Бу ҳужумда катта ташаббус кўрсатаётган камбағал бир чол ва йигит ҳалок бўлди.

Қўзғолон вақтида камбағал Аҳмадали Қийизги маҳалласидаги камбағалларга бошчилик қилиб, катта иш кўрсатди.

АБДУЛАЗИЗ АСҚАРҲОЖИЕВ

Туғилган йили — 1890

Туғилган жойи — Андижон

шаҳри, Анайлий даҳаси,

Кийгизчи маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти —

Баққол

Ўзининг машғулоти — Баққол

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Андижон шаҳри, Собир

Рахимов кўчаси, 20-уй.

Отам Андижон шаҳрининг катта бозорида баққоллик билан шуғулланган. Мен отамга кўп ёрдамлашардим. Шунинг

учун бозорда у ёқ-бу ёққа тентиб юрган ва ўз ерларидан ажралган деҳқонларнинг, гадойларнинг ва бошқа камбағалларнинг аҳволини жуда огир эканлигини яқиндан билар эдим. Уй-жойсиз ва яланғоч ҳолда сарсон бўлиб юрган камбағалларнинг сони қўзғолон арафасида жуда кўпайиб кетган эди. Худди ана шундай

камбагалларни биринчи галда мардикорликка мажбурий суратда юборишга қарор қилингани маълум бўлиб қолди.

Шундан кейин камбагалларнинг золимиларга қарши нафратлари жуда зўрайди. Шаҳарнинг ҳар маҳаллаларидаги камбагаллар ва ўртаҳол кишилар пешинга яқин жомега келдилар. Бу ерда бойлар ва чор ҳукуматининг вакиллари мардикорликка олишмоқчи эканликларини билдирдилар. Халойиқ, «Бермаймиз!», «Бормаймиз!» — деган сўзлар билан бақирдилар ва оломон бошлаб, халққа кўп зулм қилган Мансур Иноқнинг ўғлини ўлдирдилар. Чор ҳукумати амалдорлари ва аскарлари қочдилар, кўзғолончилар уларни тош ва гиштлар отиб қувлаб бордилар. Қатортерак жойгача келганларида казак аскарлари кўзғолончиларни ҳужумини қайтариш учун ўқ отдилар. Бунинг натижасида кўзғолончилардан 2 киши ўлди. Қуролсиз кўзғолончилар ҳар томонга қочдилар. Чор ҳукумати фаол кўзғолончиларни, жумладан, камбагал Муҳаммадали Абдукаримовни осдилар.

ОХУНБУВА ХОЛБОБОВ

Туғилган йили — 1888

Туғилган жойи — *Андижон шаҳри, Соё даҳаси, Яканшиқ маҳалласи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти — *Ямоқчи косиб*

Ўзининг машғулоти — *Бойларнинг эшигида хизматкор*

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Андижон шаҳри, Ўзғариш маҳалласи, Обод кучаси, 23-уй.*

Бойлар эшигида хизматкор сифатида турли ишларни бажариб, бир кунимни ўтказиб юрган вақтимда мени мажбурий суръатда мардикорликка олдилар.

Андижонда мардикорликка олиш Жомидаги қўзғолондан кейин бошланган эди. Бу қўзғолон вақтида Сегаз деган қишлоқда бўлганлигим учун камбағалларнинг золимларга қарши курашида иштирок этиш менга насиб этмаганидан жуда афсусланган эдим. Андижондан мардикорликка жўнатилаётган 1000 га яқин киши тушган поездга яқинлашиб, «хайрлашмоқчи» бўлган мингбошилар камбағалларнинг нафрат тўла сўзлари остида қолишди. Мардикорликка кетаётганларнинг тўсатдан ҳужумга ўтиб қолиш хавфи бўлганлигидан чўчиган бойлар чор ҳукумати аскарларининг ҳимоясида ўзларини четлатиб қолишга эришдилар.

Аммо мардикорликка олинган камбағалларни бойларга қарши ва чор ҳукуматига қарши ҳаракати зўрайиб борди. Бундан хавф сезган чор ҳукумати амалдорлари Абдужаббор мингбошини ўз амалидан бекор қилганликларини вокзалда эълон қилдилар. Шундан кейин бизларни Одесса томонга юбориб қаттиқ ишлатдилар ва куп зулм ўтказдилар.

1917 йилда ўз ватанимизга қайтиш имконига эга бўлдик.

ЙЎЛДОШ МАДАЗИМОВ

Холмурод қўргонча қишлоғида асосан қорақалпоқ ва ўзбеклар яшаб, улар деҳқончилик билан шуғулланганлар. Эсонали Раҳимқулов ва уни ёрдамчиси Йўлдош Эрқўзиев каби элликбошилар қишлоқни бошлиғи ва золимлари бўлиб ҳисобланган. Булар ўз хоҳишларича ҳеч қандай қонунга бўйсунмасдан амалдорлик қилар ва халқни эзар эдилар. Кўнларнинг бирида шундай воқеа рўй берди.

Деҳқон Маматқулов деган камбағалнинг уйига Йўлдош Эрқўзиевнинг ити кириб товоқдаги унни искайди. Буни қўрган Маматқулов итга кесак отиб, кўчага ҳайдаб чиққан. Шунда у Эсонали элликбошига дуч келиб қолади. Шундан сўнг мингбоши, менинг ёрдамчининг итини камбағал урадими деб, унга 80 сўм жарима солади. Бу пулни бериш учун деҳқон Маматқулов бутун мол-мулкни сотиб хонавайрон бўлади.

Бунга ўхшаш воқеалар қишлоғимизда тез-тез бўлар, бизларни золимларга қарши, жумладан, Эсон-

али элликбошига қарши газабимиз ва нафратимиз тулиб-тошиб борарди. Бу газаб ва нафратлар мардикорликка олмоқчи бўлганликларини эшитганимиздан кейин қўзғолонга айланди. Қишлоғимизда Эсонали мингбоши бизларни чор ҳукуматини хизмати учун мардикорликка юбормоқчи эканлиги билиниб қолди. Шундан кейин, бизлар — камбағал Тожибой Муродов ва Орзиқул Матисов бошчилигида элликбошига қарши ҳужум қилдик ва оломон остида Эсоналини ўлдирдик.

Йўлдош элликбоши эса қочиб қутулди. 2 кундан кейин қишлоғимизга солдатлар келди ва 60 га яқин киши қамоққа олинди. Солдатлар қишлоқ аҳолисини, ҳатто аёлларни ҳам калтакладилар ва мол-мулкларимизни таладилар. Мен тўқайларда яшириниб юрган эдим, аммо кампир онамни ўғлингни топиб берасан деб қамаб қўйганларини эшитиб ихтиёрий равишда ўзимни солдатлар ихтиёрига топширдим. Мени Андижон қамоқхонасига ташладилар. Бу ердан кейинчалик қутулиб қишлоғимга қайтдим.

МУМИНБОЙ БОБОРАҲИМОВ

Урмонбек қишлоғи Андижон уездининг чекка қишлоқларидан бири эди. Бу ерда деҳқонларнинг сувга бўлган муҳтожликларидан бойлар ўзлари учун фойдаланардилар. Чунончи, камбағал деҳқонлар сувдан фойдаланиш учун қишлоқ бойларига ва амалдорларига пул тўлашлари ёки ишлаб беришлари лозим эди. Сувнинг бойлар ва амалдор қўл остида бўлиши туфайли деҳқонларнинг ихтиёри ҳам бойларда қолган эди.

Сув туфайли бойлар ва деҳқонлар ўртасида кўпинча жанжаллар ва тўқнашувлар ҳам бўлиб турар эди. Сув ташвишидан бошқа турли хилдаги оғир солиқлар ҳам қийнардди. Қишлоғимиздаги Бовудқул Ёрчибоев деган элликбоши утакетган золим бўлган. Бу элликбоши бизларни мардикорлик рўйхатига ёзиб янада қаттиқроқ зулм кишанига боғламоқчи бўлди.

Бизлар жабр-зулмга ва бунини қўллаб-қувватлаётган чор ҳукуматига қарши қўзғолон кўтардик. Бутун қишлоқ аҳолиси кетмон, таёқ ва пичоқлар билан

қуrollаниб бойларни ўлдириш ва озодликка чиқиш учун курашдик. Чунончи, бизлар Довудқул эликбошининг уйига бостириб бордик ва уни ўлдиримоқчи бўлдик, аммо бизнинг бу мақсадимиздан хабардор бўлган Довудбек эликбоши ва бошқа бойлар қочиб кетган эканлар. Уларни бир неча соат ахтариб тополмадик.

Ўрмонбек қишлоғида чор ҳукуматининг солдатлари қўзғолончиларни қўлга туширмоқ учун кўп ҳаракат қилдилар, аммо фаол қўзғолончилар ҳар томонга тарқаб кетган эдилар. Мен ҳам яширинган эдим.

АБДУЛЛАҲАСАН ҲАСАНОВ

Туғилган йили — 1892

Туғилган жойи — Андижон шаҳри, Олтинкул волости, Далварзин қишлоғи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти —

Камбағал деҳқон

Ўзининг машғулоти —

Камбағал деҳқон

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Андижон шаҳри, Олтинкул тумани, Тельман колхози, Далварзин қишлоғи.

Бизнинг оиламиз ҳам бойларнинг ва чор ҳукуматининг зулмидан азоб чеккан оилалардан бири эди. Ўзимизга қарашли кичкина ердан олган ҳосил турли хилдаги солиқларни тўлашдан ортмас эди.

Бойларнинг зулмига ва адолатсизлигига қарши сўз айтувчилар ёки уларга буйсунишдан бош тортганлар қаттиқ жазога тортилар эди. Масалан, кунлардан бирида қишлоқнинг амалдорларидан Мансурқул Амин бизнинг уйимизга келиб ўлпонни тезда тўлашимизни талаб этди. Аммо унинг талабини қондиришга бизнинг имконимиз йўқ эди. Шунинг учун Мансурқул Амин менинг отамни олиб чиқиб кетиб

қаттиқ хафа қилибди. Буни отам қайтиб келгандан кейин газабланиб менга гапириб берган. Бойлар чор ҳукуматига таянган ҳолда катта ерларни ўзларига олган ва кўп майда деҳқонларни чоракорга айлантириб ишлатардилар. Яквалхожибой камбағал деҳқон Шокир Қувватовнинг ерини мажбурий суратда ўз ерига қўшиб олди. Чунки Шокир ундан олган қарзини беролмаган эди.

Қийналиб, азоб чекиб турганимизда бизларни мардикорликка олмоқчи ва бошқа шаҳарларга юбормоқчи бўлдилар. Бойларнинг ва чор ҳукуматининг бу мақсади Далварзин қишлоғидаги аҳолини зулмга қарши чиқишларига туртки бўлди.

Қўзғолондан олдин қишлоқнинг ҳар жойида тўпланишлар бўлиб, бунда камбағал деҳқонлар ва чоракорлар, «Бойларнинг таъзирини бериш вақти келди!», «Чор ҳукуматига қаршимиз!» — деган сўзлар билан кечаси қўзғолон кутаришга аҳд қилдилар.

Шундан кейин бойларнинг зулми остида жуда қашшоқлашган ва нафратга тулиб-тошган камбағаллар, жумладан, Маҳаммадазим Умурзоқов, Шодмонали Сайдалиев ва бошқалар — ўз атрофларига қишлоқ камбағалларини уюштириб, қишлоқдаги амалдорлар турадиган жойга бордилар. Булар билан бир қаторда отам ва мен ҳам бориб, қўзғолонда қатнашдик. Ҳаммамизнинг мақсадимиз зулмдан ва мардикорликка боришдан қутулиш эди. Шунинг учун бизларга қараб қишлоқ мингбошиси Ҳакимбек ва унинг миршаблари ўқ узишга ҳаракат қилдилар. Шу ондаёқ қўзғолончилар уларга тош, таёқ, болта ва пичоқлар билан ҳужум қилиб Ҳакимбек мингбошини ва иккита миршабни ўлдирдилар. Мингбошига пичоқни биринчи бўлиб камбағал Маҳаммадазим Умурзоқов урди.

Қишлоқ мингбошиси ва миршабларни ўлдиришда камбағал деҳқон Шодмонали Сайдалиев катта жасорат кўрсатди.

Тонг отгандан сўнг солдатлар келиб, қўзғолон қатнашчиларининг оилаларини, жумладан, хотин-қизларни, ҳатто кампирларни ҳам саваладилар. Уйларидаги мол-мулк ва мевалар солдатлар томонидан таланди.

Солдатлар хотинларни ва оналарни азоблаб, қочиб

кетган эрлари ёки ўғилларини топиб беришни талаб қилдилар. Буни эшитган қўзғолончилар ўз оилаларини сақлаб қолиш мақсадида ихтиёрий равишда қишлоққа қайтиб келабошладилар. Отам ва мен ҳам қишлоққа қайтишга мажбур бўлдик. Қишлоққа бир нечта кишиларни, жумладан, отам Ҳасан Қувватов, мен, Маҳамадазим Умурзоқов, Шодмонали Сайдалиев, Қорабой Исмоилов ва бошқалар қамоққа олинди. Отамни қамоқда олиб қолиб, мени ёшлигим учун чиқариб юбордилар. Отам суд қилиниб, 15 йилга ҳукм этилди.

Маҳамадазим Умурзоқов, Шодмонали Сайдалиев осиб улдиришга ҳукм этилди. Бироқ, Маҳамадазим осилиб, қолганлар 15 йил қамоқ жазосига ўтказилди.

Қишлоғимиздан яна бир неча киши турли муддатга қамалди. Отам 1917 йилдан кейин қишлоғимизга қайтди.

АБУЛҚОСИМ ЙЎЛДОШЕВ

Туғилган йили — 1891

Туғилган жойи — *Андижон уезди, Жалақудуқ волости, Сўфи қишлоғи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти — *Новвой*

Ўзининг машғулоти — *Новвой*

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Андижон вилояти, Жалолқудуқ тумани, Охунбобоев кучаси.*

Бизнинг турар жойимиз Сўфи қишлоқнинг қўзғолон бўлиб ўтган кўчасида жойлашган эди. Шунинг учун мен қўзғолонни қай ҳолда бўлганлигини ўз кўзим билан кўрганман. Мен кўчадан шовқин-суронни эшитиб чиққанимда, бир тўда камбағалларни акам Исмоил Мадазимов (ўғай акам) бошчилигида Сўфи қишлоғининг амалдорларидан бири бўлган Қорабой Эминни қўвлаб кетаётганликларини кўрдим. Мен ҳам уларга қўшилдим ва кейинги воқеаларда қатнашдим. Бизлар амалдорларга қарши курашаётган камбағалларнинг тўдасига қўшилдик. Биз келгунимизча қўзғолончилар бойлардан бир нечасини тош, таёқлар билан оломон қилиб, улдириб қўйган эканлар.

Бойларнинг кўпчилиги камбағалларнинг жабр-зулмга қарши кўтарилганликларини англаб қочиб кетган эканлар. Қўзғолончилар бойларга қарши нафрат сўзларини бақириб гапирганлари ҳолда, бойларни ахтариб топишга ҳаракат қилдилар. Аммо бойлар яширинишга эришган эканлар. Бир неча соатлардан кейин чор ҳукуматининг аскарлари қишлоғимизни остин-устин қилиб, кўп кишиларни қалтақладилар ва қамоққа олдилар. Тахминан 50 кишига яқин қўзғолончилар қамоққа олинган эди. Менинг акам бойларнинг қонли панжасига тушмаслик учун қочди ва революциядан кейингина ўз уйига қайтди.

Суфи қишлоғида бўлган 1916 йилги қўзғолонда атроф-теварақдаги қишлоқлардан ҳам кўп камбағаллар келган эдилар. Қўзғолонда қишлоқ деҳқонлари ва чоракорлар бойларнинг зулмидан ва чор ҳукуматининг оғир солиқларидан қутулиш учун бош кўтарган эдилар.

Мен бошқалар билан бир қаторда қўзғолонда худди ана шу мақсад билан қатнашган эдим.

УСМОНАЛИ ТЎХТАСИНОВ

Туғилган йили — 1885

Туғилган жойи — *Андижон уезди, Жалолқудуқ волости, Жалолқудуқ қишлоғи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти — *Ямоқчи касиб*

Ўзининг машғулоти — *Чоракор*

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Андижон вилояти, Жалолқудуқ маҳалласи кенгаши*

Суфи қишлоғида бўлиб ўтган халқ қўзғолонида бир нечта атроф қишлоқларнинг, жумладан, Жалолқудуқ қишлоғининг аҳолиси қатнашганлигини гувоҳиман. Бизнинг қишлоғимиздаги аҳолининг турмуши бошқа қишлоқларга ўхшаш жуда оғир бўлган эди. Бойларнинг катта ерларида чоракорлар пахта эксалар бешдан бир қисмини, дон эксалар учдан бир қисмини олиш шарти билан ишлар эдилар. Аммо чоракорлар ҳосил етиштиргунча қарздор бўлиб қолишлари натижасида олиш лозим бўлган ҳосилнинг маълум қисми-

ни бойдан ололмас эдилар. Худди шу тарзда мен ҳам Мадқарим бойнинг ерида чоракорлик қилганман.

Қишлоғимиз аҳолиси чор ҳукуматининг амалдорларига оғир ва турли хилдаги солиқларни тўлаганлар. Юқоридаги сабаблар ва мардикорликка олиш тўғрисидаги хабар камбағалларни Суфи қишлоғида қўзғолон кўтаришига олиб келган эди. Бу ердаги қўзғолонда бизнинг қишлоғимиздаги камбағаллар қаншоқлашган ва хонавайрон бўлган Ёқуб Қаландаров бошчилигида фаол қатнашганликларидан менинг хабарим бор эди. Суфи қишлоғида қўзғолончилар бойлардан бир нечтасини оломон қилиб ўлдирганликлари тез орада бизнинг қишлоғимизга ҳам етиб келди.

Қўзғолондан кейин қишлоғимиздан камбағал деҳқон Холмат Худойбердиев, чоракорлардан Хужамберди Эгамбердиев ва Ёқуб Қаландаровларни солдатлар қаттиқ калтаклаб, қамоққа олганликларини ўз кўзим билан кўрган эдим. Булардан, камбағалларнинг йулбошчиси сифатида Ёқуб Қаландаров осиб ўлдирилди.

Қаландаров жуда ҳам камбағал бўлиб ўзининг унумсиз ва жуда кичик ерига эга эди. У маҳаллий бойларни жабр-зулми остида кўп машаққатларни тортган, шунинг учун ҳам бизнинг қишлоғимиздаги камбағалларга бош бўлиб Суфи қишлоғидаги қўзғолонда зolimларга қарши курашда жасорат кўрсатганди.

ТУХТАМУРОД ТУХТАСИНОВ

Туғилган йили — 1886
Туғилган жойи — *Уш уезди,
Булоқбоши, Хужабод қишлоғи*
Миллати — *Ўзбек*
Отасининг машғулоти —
Дехқон
Ўзининг машғулоти — *Дехқон*
Ҳозирги вақтдаги манзили —
*Андижон вилояти, Олтинкул
тумани, Хужабод қишлоқ
кенгаши.*

Уш уездининг Хужабод қишлоғида 1916 йилда қашшоқлашган деҳқонларнинг қўзғолони бўлиб, бунда мен ҳам қатнашган эдим. Қўзғолон қўйидаги сабаблар натижасида пайдо бўлган эди: бизнинг қишлоғимизда бойлар ўз қўлларига катта ерларни тўшлаб, меҳнаткаш аҳолини ҳаддан ташқари эзганлар. Улар ўз ерларида чоракорларни ишлатиб ва камбағал деҳқонларни оёқ ости қилиб, катта бойликларга эга бўлганлар. Бунинг натижасида қишлоғимизда хонавайрон ва қашшоқ бўлган камбағалларнинг сони жуда ҳам кўпайиб кетди, шу туфайли бойларга қарши нафрат ниҳоятда авж олди.

Хужабод қишлоғида Муҳаммад Солиқхўжабой, Эмин Охунбой, Раҳимбой ва мингбошилар камбағалларнинг энг ашаддий эзувчиси ҳисобланганлар. Бу бойлар чор ҳукуматининг олдида тиз чўкиб ва ўзининг манфаатини кўзлаб, камбағалларни мардикорлик зулмига мубтало қилиши тўғрисида бир қатор чораларни кўра бошладилар. Улар камбағалларни мажбурий суратда Россиянинг узоқ шаҳарларига юбормоқчи бўлдилар. Халқнинг бошига тушган бу мусибат бойларга ва чор ҳукуматига қарши нафрат-ғазаби ошиб-тошиб кетган қашшоқларни очиқдан-очиқ золимларга қарши кўтарилишларига олиб келди.

Юқоридагилардан ташқари турли хилдаги солиқлар ва мажбуриятларни катта бойларнинг ва чор

ҳукуматининг фойдасига тулар ва тинимсиз ишлар эдик. Шундай қилиб, мени ва бошқа менга ухшаш кишиларнинг қўзғолонда қатнашишларига сабаб бойларнинг ва чор ҳукуматининг зулми ҳисобланган эди.

Қўзғолон кўтариш ҳақида Хужабод қишлоғининг ҳамма жойида кундуз кун ишлари бўлиб, тайёргарлик кўрилди. Кечаси тош, кетмон, таёқ ва пичоқлар билан қуролланиб бойларни тутиш ва уларга жазо бериш мақсад билиб қўйилди. Бунга биноан кечаси қишлоғимизнинг аҳолиси тупланиб бойларни қидира бошладилар. Биринчи галда қўзғолон кўтарган кишилар, жумладан, мен ҳам қишлоғимизнинг энг катта бойи ва золими ҳисобланган Эмин Охунбойни ва унинг акасининг ўғли, мингбоши Маҳаммаджон Солиевни тутиб олиш учун уйига бостириб бордик. Аммо, бойларнинг бирортаси ҳам қўлимизга тушмади. Чунки бизнинг қўзғолонни кечаси кўтармоқчи эканлигимизни ўз айғоқчилари орқали билган бойлар қочиб кетган эдилар.

Қўзғолончилар Эмин Охунбойнинг уйига боришиб, унинг дарвозасини ва ойналарини тош, таёқлар ва болталар билан буздилар ва синдирдилар. Эртасига Хужабод бойлари ҳарбий жазо отрядини олиб келиб, қишлоқдаги қўзғолонда бойларга ва чор ҳукуматига қарши бош кўтарган кишиларни савалатдилар. Шундан сўнг Усмон Маҳамматов, Иброҳимхон Усмонов, Салоҳиддин Холиқов, Тилаболди Шералиев сингари унга яқин қўзғолон иштирокчилари қамоққа олиндилар.

Деҳқон Усмон Маҳамматов қўзғолонни уюштиришда ва бойларга, қарши курашда катта иш курсатган эди. Шунингдек, камбағал деҳқон Сатим Янгибоев ҳам камбағалларга бошчилик қилганлардан бири бўлган. Улар сафида мен ҳам бор эдим.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	5
-----------------	---

Милоддан аввалги асрларда мустақиллик ва озодлик учун олиб борилган курашлар

Аҳамонийлар давлатининг босқинига қарши кураш	10
Македониялик Александр тажовузига қарши жанглар	17

Араб халифалигига қарши олиб борилган жанглар

Халифаликнинг ҳарбий юришлари	23
Сомонийлар давлатининг ташкил топиши	32

Мўғуллар тажовузи ва ҳукмронлигига қарши курашлар

Хоразмшоҳлар империясининг аҳволи	36
Мўғуллар босқинининг бошланиши	40
Темур Малик бошчилигидаги жанг	46
Бухоро, Самарқанд ва Қўҳна Урганчдаги жанглар	49
Ватан учун жонини тиккан Жалолиддин	59
Маҳмуд Таробий — озодлик курашчиси	68

Мўғуллар ҳукмронлигининг тугатилиши

Амир Темур — халқ халоскори	72
Ё озодлик, ё улим!	77
Амир Темур томонидан Ватан мустақиллигининг тикланиши . . .	83

Чор Россияси ҳарбий юришларининг бошланиши ва ривожланиши

Олтин Ўрда ва Рус давлати	96
Амир Темурнинг Олтин Ўрдага зарбаси	100
1717 йилда Чор Россиясининг Хива хонлигига қарши ҳарбий юриши	104
Қозоғистонда Рус давлати ҳукмронлигининг ўрнатилиши	121
1839 йилда Хива хонлигига қилинган тажовуз	124
Хива хонлигига қарши қайта ҳарбий юришни уюштириш ҳаракати	127

Ўзбек хонликларининг Чор Россияси томонидан забт этилиши

Оқмасжиддаги жанг	131
Авлиёта, Туркистон ва Чимкентнинг босиб олиниши	134
Тошкентнинг урушиб олиниши	137
Бухоро хонлигининг буйсундирилиши	147

Хива хонлигининг забт этилиши	152
Қўқон хонлигининг тугатилиши	153

Чор Россиясининг ҳукмронлигига қарши курашлар

Мустамлакачилик ва миллий зулм сиёсати	157
1892 йил қўзғолони	158
XIX асрнинг 80—90 йилларида кутарилган қўзғолонлар	184
1898 йил қўзғолони	189
Қўзғолон қатнашчиларининг жазоланиши	220

XX аср бошларида Туркистонда истиқлол учун курашлар

Самарқанд вилоятидаги қўзғолонлар	255
Сирдарё вилоятидаги қўзғолонлар	269
Фарғона вилоятидаги қўзғолонлар	275

Россия ва Туркистонда сиёсий партиялар ва ишчилар ҳаракатининг юзага келиши

Россияда сиёсий курашларнинг авжига чиқиши	293
Жадиidler мустақиллик ва озодлик учун курашда	297
Чоризмнинг ағдарилиши ва буржуа феврал-демократик инқилобининг галабаси	304
Туркистонда муваққат ҳукуматнинг тор-мор этилиши ва совет давлатининг ўрнатилиши	309

Туркистон Мухториятининг ташкил топиши ва тарихий аҳамияти

«Босмачилик» — озодлик курашининг ёрқин намунаси

Фарғона водийсидаги «босмачилик»	331
Хива хонлигида «босмачилик» кураши	344
Бухоро амирлигида истиқлол учун курашлар	352

Ўзбекистон Мустақиллигининг тикланиши ёхуд буюк тарихий воқеа

«Социализм» тузумининг моҳияти ва йўналиши	374
1989—1991 йилларда Мустақиллик учун кураш	384
Мустақилликнинг узига хос хусусиятлари ва буюк тарихий ўзгаришлар	393
Илова	401

ҲАМИД ЗИЁЕВ

**ЎЗБЕКИСТОН МУСТАҚИЛЛИГИ УЧУН
КУРАШЛАРНИНГ ТАРИХИ**

*(Милоддан олдинги асрлардан то
1991 йил 31 августгача)*

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2001

Муҳаррир *Азимбой Бобониёзов*
Рассом *Қайрат Акчулаков*
Бадий муҳаррир *Михаил Самойлов*
Техник муҳаррир *Диана Габдрахманова*
Компьютерда саҳифаловчи *Татьяна Огай*
Мусахҳихлар *Нозима Мухамедиева, Юлдуз Бизаатова*

Теришга берилди 17.04.2001. Чоп этишга рухсат берилди 25.06.2001. Бичими 84x108 ¹/₃₂. Таймс гарнитураси. Шартли босма табоғи 23,52. Нашриёт-ҳисоб табоғи 24,1. Адади 5000 дона. Буюртма №1917. Баҳоси келишилган нархда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмахонаси.
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.

